

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK KÜLTÜR MERKEZİ

ERDEM

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : II
Sayı : 6

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK KÜLTÜR MERKEZİ

ERDEM

ATATÜRK KÜLTÜR MERKEZİ DERGİSİ

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt 2

Eylül 1986

Sayı 6

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ, ANKARA,
ŞUBAT 1987

İÇİNDEKİLER

Makaleler:

Sayfa

AYDIN SAYILI: Atatürk'e Bir İthaf	713
M. SPRENGLING: Tonyukuk Kitabesi: Eski Bir Türk Şahaseri	717
———: Tonyukuk's Epitaph: An Old Turkish Masterpiece (Çeviren, Mehmet İnhan)	729
OKTAY ASLANAPA: Atatürk'ün Kültür ve Sanat Faaliyetleri	741
CEVAT MEMDUH ALTAR: Müzikte Neden Çokseslilik	749
NECATİ ÖNER: Mantıkçı Baba-Oğul, Ahmet Cevdet, Ali Sedat	769
RECEP DURAN: Mehmet Tâhir Münif Paşa, Hayatı, Felsefesi	801
OKTAY ASLANAPA: Türk Minyatür Sanatının Gelişmesi	851
ÖRCÜN BARIŞTA: Türk El Sanatlarından El Örgüsü Çoraplar	867
———: Turkish Handicrafts, Hand-Knitted Socks and Stocking	883
ERCÜMENT BERKER: Türk Musikisinin Toplumsal Değeri	887
SAİM SAKAOĞLU: Gerede'de Fıkra Anlatma An'anesi	907

Yayın Tanıtmaları:

MAHMUT ŞAKİROĞLU: Benjamin Braude-Bernard Lewis: <i>Christians and Jews in the Ottoman Empire</i>	923
———: <i>Travaux et Recherches en Turquie</i> , 2. cilt	925
———: Turhan Baytop <i>Türkiye'de Bitkilerle Tedavi</i> (Geçmişte ve Bugün) ...	927
———: Aryeh Shmuelevitz, <i>The Jews of the Ottoman Empire in the Late Fifteenth and Sixteenth Centuries</i>	928
———: Daniel Panzac, <i>La Peste dans L'Empire Ottoman 1700-1850</i>	929
———: Carlo Coco-Flora Manzonetto, <i>Baili Veneziani alla Sublime Porta</i> ...	931
———: <i>Studi in Onore di Francesco Gabrieli nel suo Ottantesimo Compleanno</i> ...	934
———: <i>Les Ottomans en Méditerranée</i>	936
———: <i>L'Empire Ottoman, La République de Turquie et la France</i>	939

İNCİ ENGİNÜN: Yılmaz Gürbüz, <i>Acılar Masal Oldu</i> 943
———: Sevinç Çokum, <i>Hilâl Görününce</i> 946
———: Rıza Hekim, <i>Alpler Geçit Vermiyor</i> 950
———: Mehmet Kaplan, <i>Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar, 3</i> 953
MELEK DOSAY: Muammer Dizer, <i>Astronomi Hazineleri</i> 959

Gözlemler ve Yankılar:

EMEL ESİN: Yirmidokuzuncu Uluslararası Altaistik Konferansı (Türkçe-İngilizce) 961
Merkezimizden Haberler: 979
Kütüphanemize Armağan Edilen Nazlı ve Cemal Köprülü Koleksiyonu Kitapların Listesi (H-P) 981

E R D E M

Cilt: 2

EYLÜL 1986

Sayı: 6

ATATÜRK'E BİR İTHAF

AYDIN SAYILI*

Erdem'in bu sayısının bundan hemen sonraki sayfalarında Atatürk'ün ölümünden az sonra çıkmış ve bu vesile ile Atatürk'e ithaf edilmiş bir makalenin Türkçe çevirisi yayınlanmaktadır. Bu makale Tonyukuk yazıtına ilişkin olmaktan başka Türk kültürünün evrensel uygarlık tarihi içindeki yeri bakımından da çok ilginç bir makedir. Bu itibarla çevirisinin Erdem'de çıkmasının çok uygun olacağı düşünülür.

Görüldüğü üzere, makalenin yazarı M. Sprengling, Atatürk'e "Modern Türkiye'nin Bilge İlerişi" sözleriyle atıf yapmakta, ithafını bu sözlerle bağlamaktadır. Böyle bir benzetme Atatürk'ün 1923'te yaptığı Anadolu gezisi sırasında Akhisar'ı ziyaretinde de yapılmıştı. Bu konuda Basın Yayın Genel Müdürlüğünün (Matbuât ve İstihbârât Müdüriyyet-i Umûmiyyesi), yine 1923'te (Hicrî 1339), yayınladığı *Gazî Mustafa Kemal Paşa Hazretleri İzmir Yollarında ...* adlı kitapta şu bilgiler veriliyor:

"Bu akşam saat yedibuçukta Belediye tarafından Türkocağında Başkumandan Paşa hazretleri şerefine bir ziyafet keşide olunmuştur. ... Ziyafetin sonlarında Türkocağı reisi Doktor Şemseddin Bey, Paşa hazretlerine hitaben bir nutuk irâd ederek demiştir ki:

"Dünya yüzünde hür ve müstakil bir Türkiye görmek istemeyen düşmanlar Mütâreke'den sonra Türk emellerinin adem-i tahakkuku hülyâsiyle bir an için sevindiler. Parçalanmış bir Türkiye, esir ve köle

* Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı, Bilim Tarihi Profesörü, Atatürk Kültür Merkezi Başkanı.

olmuş bir millet ... İşte onların asırlardan beri hergün biraz daha kuvvet bulan ve yaklaştıklarına inandıkları gaye buydu. Fakat onlar kendi emellerine inandıkları kadar Türk'ün lâyezâl kudret ve kuvvetine inanmadılar, inanamadılar. İşte Türklük yaşıyor, bugün her zamankinden fazla bir feyiz ve kudretle yaşıyor ve yaşayacaktır.

“Çünkü Türklük öyle bir tâlie mazhardır ki onun hayat ve mema-tiyle alâkadâr, müşkil ve felâketli bir gün gelirse, onun Göktanrısı evvelâ öz evlâtlarından birinin dehâsını halk ve bahş eder; erkân-ı milleti bir bayrak altında götürür. Kâh demir dağları eriterek necât ve kurtuluş yolları bulur.

“O dehâ, zamanına göre, herhangi bir Türkoğlunda tecellî etmiştir. Bugün de tehlikeye düşmüş istiklâl ve hayat-i milletin halâsı için senin şahsında tecellî etti. Kitapların bize naklettiği eski bozkurt masalı üç senede bir hakikat oldu. Belki o zamanın Türklerini düştük-leri felâketten kurtaran ‘Pöрте Cend’ bir hayaldir. Fakat sen, ey azîz müncî, bugün Türkleri kurtaran hakikî bir dehâsın! Bu milletin siyah gecelerini sabahlara çıkararak, feryad ve figanını susturan, onu neş’e ve sevinç günlerine kavuşturan, ve bütün dünyanın husûmetine karşı istiklâl ve hayatını kurtaran sensin. Akhisar halkı bugün Halâskârına kavuştuğundan dolayı bîpâyân bir sevinç içindedir.”¹

“Böрте Cina” veya “Böрте Çine” Cengiz’in mensup olduğu kabi-lenin kökeni olarak görüldüğü gibi, bu ad bazı kaynaklarda bu kökeni belirleyen bir özel şahsın adı olarak da verilmektedir.² Zeki Velidi Togan’a göre, “Çingizin nesli efsanevî Bozkurt=Böрте Açına’dan türemiştir.”³

Eski Türk devlet geleneğinde *törü*, yani kanun ve nizam, tanrısal kökenli egemenlik veya hâkimiyetle ve kutla çok yakından bağlı sa-yılıyordu. Büyük devlet adamlarının, hakanlarının istisnâî yetenekleri, dehâları bu *kut* kavramı yoluyla açıklığa kavuşmaktaydı. Bu yetenek bir yönü ile de bilgelik ile birleşmekteydi.⁴ Bu itibarla Atatürk ile

¹ Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri İzmir Yollarında, s. 89-90.

² Bkz., B.Y. Vladimirstov, *Moğolların İhtimâlî Teşkilâtı, Moğol Göçebe Feodalizmi*, Türkçeye çeviren : Abdülkadir İnan, Türk Tarih Kurumu yayını, Ankara 1944, s. 84; *Türk Ansiklopedisi*, madde : “Bozkurt”, cilt 8, s.9, Ankara 1976.

³ A. Zeki Velidi Togan, *Moğollar, Çingiz ve Türkler*, İstanbul 1941, s. 16.

⁴ Bkz., örneğin, Halil İnalçık, “Kutadgu Bilig’de Türk ve İran Siyaset Nazariyeleri ve Gelenekleri”, *Reşid Rahmeti Arat İçin*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayını, Ankara 1966, s. 259-271, 268-269; Abdülkadir Donuk, “İslâmîyetten Önceki Türklerde Devlet Adamı Tipi”, *Türk Kültürü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü dergisi, sayı 275, yıl 24, Mart 1986, s. 143-159, 146.

eski Türk hâkanlarının en büyükleri arasında bir çağrışım yapmak, bir bağ kurmak, gerçekten yerinde ve isabetli bir davranış sayılabilir.

Burada bu yazı çevirisinin yayınlanmasından maksat konunun ayrıntılarına girmek değildir. Makale, 1939'dan beri yapılmış önemli araştırmalar ışığında, konunun bazı teferruatı açısından eskimiş olabilir. Nitekim, makalenin yazıt metninin okunuşuna ilişkin kısmı buraya alınmamıştır. Fakat gerek yazıtın ana çizgileriyle değerlendirilmesi ve gerekse geniş tarihsel çerçevesi içine yerleştirilmesi açısından yazı gerçekten ilginçtir ve Atatürk'ü akla getirmesi tamamen yerindedir. Atatürk eski zamanların en kalburüstü Türk büyüklerine benzetilmekle şüphesiz ki bir şeref kazanır. Fakat bu benzetme bu kalburüstü Türk büyüklerine de aynı şekilde şeref kazandırır.

Atatürk'ün büyük insan olarak en belirgin yönü, hem büyük bir fikir adamı ve hem de bir icraatçı, büyük bir aksiyon adamı, olmuş olmasıdır. Tarihte Fârâbî gibi Beyrûnî gibi tarih çapında büyük Türk düşünürleri, küçük sayıda olmamak üzere, yetiştiği gibi, üstün yetenekte devlet adamlarının örneklerine de tarihimizde oldukça sık rastlanmaktadır. Fakat her iki vasfı da şahıslarında birleştiren devlet adamları örnekleri şüphesiz ki çok daha ilginç, ve ilginç olduğu kadar da, ister istemez, seyreklerdir. Atatürk'te istisnâî denecek kadar mükemmel bir örneğini gördüğümüz bu tip devlet adamının ideal devlet adamı olduğu düşüncesinin Orta Asya İslâm öncesi Türk tarihinde bir gelenek olması son derece ilginç bir olaydır. Yine böyle bir düşüncenin tarihimizin en büyük filozofu olan Fârâbî tarafından da benimsenmiş olması, ve yine, Kutadgu Bilig'de de bu düşüncenin, biraz değişik bir şekilde de olsa temsil edilmekte bulunması, üstünde durulup derinlemesine incelenecek bir olaydır.⁵

⁵ Bu konuda, bkz., Mübahat Türker-Küyel, "Kut, Fârâbî ve İbn Sînâ'daki Al-Akl al-Fa'âl için bir Temel Oluşturabilir mi?" *İbn Sînâ, Doğumunun Bininci Yılı Armağanı*, derleyen : Aydın Sayılı, Türk Tarih Kurumu yayını, Ankara 1984, s. 489-590.

TONYUKUK KİTAPESİ: ESKİ BİR TÜRK ŞAHESERİ*

(Modern Türkiye'nin Bilge İltirîş'i Gazi Mustafa Kemal
Atatürk'e ithaf edilmiştir)

MARTIN SPRENGLING**

Çeviren: MEHMET İNHAN***

GİRİŞ

Taş ve bronz üzerine kazılmış binlerce yazıt, çağlar öncesinden çeşitli korunum durumlarında günümüze değin ulaşmıştır. Bu satırların yazarı, bunlardan çoğunu bir düzine çağdaş Avrupa dilinde; Yunanca ve Latince'de, Mısır, Sumer, Babil, Hitit, Elamca gibi dillerde; Sînâ dili, İbrânî, Fenike, Aramî, Nebatî, Palmira ve Sûryânî dillerinde; Güney ve Kuzey Arap dillerinde; Eski Farsça, Pehlevî ve Modern Farsça'da yazılmış olanlarını görmüştür. Bunların çoğu, öylesine abartılarak övülmüş, tanıtılmış ve üne kavuşturulmuştur ki, sonunda Batı Dünyası, insanlık tarihinin Mısır, Babil, ve Hitit İmparatorlukları, İsrail, Yunanistan ve Roma tarafından oluşturulduğuna inanmıştır. Ancak son yıllardadır ki Çin, Hindistan ve Japonya, Amerika ve Avrupa'nın bilincine kendilerini âdetâ zorla dayatmaktadır.

Hemen her yerde yerleşik insan olmak, (çiftçi ya da şehirli) sanki insan tanımının ön koşuluymuş gibi ele alınıyor, onun geçici, raslantısal söylemi ve durmaksızın yıkılan yaratıları inatla sanki uygarlık adına ne varsa bundan ibaretmiş gibi gösteriliyor. O kadar ki, Türk, İranlı ve Arap bile tılsımlı bir aldatılmışlığı yaşayan Batı'nın aldatıcı etkisi ile kendi göçebe kökenlerini unutmak, kendi köy ve şehirlerinin

*"Tonyukuk's Epitaph : An Old Turkish Masterpiece," *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, cilt 56, sayı 1 (Ocak 1939), sayfa 1 ve devamı.

Makale şu kısımlardan oluşmaktadır : Giriş, Metin, Açıklamalı Bilimsel Çeviri, Edebî Çeviri ve Metnin Yeni Alfabe ile Transliterasyonu.

Ayrıca bkz., "Tonyuquq's Epitaph : Transliterated Text and New, Scientifically Annotated Translation, *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, cilt 56 (1939), sayfa 355 ve devamı.

** Şikago Üniversitesi.

*** Yüksek Elektronik Mühendisi.

çevresindeki göçebe yaşam biçimlerine gözlerini kapamak, bu göçebe topraklarını ve onları verimli bir biçimde işleme sanatını geliştirmiş olan kendi insanların değerini küçümsemek, onları ihmal etmek tehlikesiyle karşı karşıyadırlar.

Batı'nın bilimiyle birlikte bilgisizliğini de sihirli bir hikmet gibi kabul eden bu Batılılaşma anlayışında yatan tehlike, dünyanın en zengin ülkelerinden biri olan Amerika Birleşik Devletlerinde, yakın zamanlarda yaşananlarla iyice açığa çıkmaktadır. Bir zamanlar yüzbinlerce bizonun ve diğer av hayvanlarının dolaşıp yaşadığı, beslenebildiği uçsuz bucaksız ovaları üzerinde, Amerika, kovboylarının, göstermelik turistik çiftliklerde çobanlara, hayvan bakıcılarının da masasında bulunmayan memurlara dönüşmesine göz yumdu. Medeniyetin medârı iftaharı "dikenli teller"i bu "medeniyetten uzak kalmış" bölgeye getirerek o görkemli otlakların, kâr hırsı ve yanlış tarım sonucu, kuru toz çanaklarına dönüşmesine neden oldu. Bu yüzden milyonlarca insanın hayatları etkilenirken, yağmur suları verimli üst toprak tabakalarını durmaksızın Atlantik Okyanusuna taşımaktadır.

Eski Asya'nın gezgin azizleri ve bilgeleri ne sanıldığı kadar bilgisiz ve akılsız, hattâ ne de okumayazma bilmeyen kişiler değildi. Safdil Batılı, Arap çöllerinde ve İran bozkırlarında böyle insanların yaşadığını kabul etmeye pek gönüllü değildir. Oysa kendi dini diye kabul ettiğinin Arap çöllerinden çıkmış olmasıyla övünür ve İran bozkırlarından gelen Magilerin yeni doğan "Kral İsa"ya büyük bir saygı ile imân etmiş olduğuna kolayca inanır. Türkler ve Tatarlar üzerine yarı eğitilmiş Batı, son yıllarda yarım ağızlı da olsa iyi birkaç şey işitti. Ne var ki genelde, süper devlet adamları ve süper basın mensuplarının damgaladığı sıfatlar ve sloganlarla kafası bulandırılmıştır. Batıda Tatar hâlâ "Tartar"dır. Türk kelimesi ise "ağıza alınmaz" ya da Gladstonevari "Avrupa'nın hasta adamı" gibisinden sıfatları çağırıştırır. Gerçek Türk üzerine, onun yaratıları ve şânı üzerine, ortalama "eğitim görmüş" Batılı hemen hemen hiç bir şey bilmemektedir.

Avrupa ve Amerika'nın arkeoloji pazarları, Mısır ve Babil yapıtlarıyla dolup taşmaktadır. Filistin diye bilinen dar coğrafî şeritten, Yunanistan adlı küçük kara parçasından çıkagelen kişiler ve olaylar, küçük ellere uygun küçük paketler haline getirilip, küçük vasat beyinlere uygun düşen aşınmış sloganlarla damgalanıp, eğitimin her sokak köşesindeki işporta tezgâhlarına çıkartılmaktadır.

Oysa, Sibirya'nın geniş steplerinden Küçük Asya'nın büyük yaylalarına ve verimli Macar ovalarına kadar yayılan Türkler kolayca kavramıp anlayamamış, dürüstçe değerlendirememişlerdir. Şu hızlı devinen zamanımızda atılan yürekli bazı adımlara karşın öyle görünüyor ki, Türklerin insanlık tarihine yaptıkları ağırlıklı etkinin Batı bilincinde yer etmesi en azından bir yüzyıl daha alacaktır.

Son elli yılın çalışmaları ve bulguları böylesi bir anlayışa doğru umut verici bir başlangıç oldu. Avrupa'da uzun zamandır benimsenen egemen görüşün tam aksine, artık Türko-Tatar kavimlerin Baykal gölünden Macar ovalarına, at sırtında göçebelikten motor ve uçak çağına uzanan, değişik zaman ve ortamlarda altı ile on arası değişik Asya tipi alfabetik yazıyı uygulayarak kullandıklarını görmeye başlıyoruz. Bu geniş nüfus alanında yaklaşık onbeş asır içinde, en az bir o kadar dinsel dünya görüşünü, doktrini, tekniği kullanmayı, etkilemeyi, kimi zaman belirleyici olarak dönüştürmeyi öğrenmişlerdir. Bunlar Avrupa'nın ve Yakın Asya'nın "dünya imparatorlukları"ndan ne dünya işlerinde daha az etkili ve önemli, ne de daha az ömürlü olan imparatorluklar kurmuşlar, tabii ki bu süreçte kendilerininkini kurarken diğerlerini de yıkmışlardır. Gerek zanaat ve gerekse sanat ve bilim teşvikçileri olarak sanat ve bilimin gelişmesinde etkin bir rol oynamışlardır. İnsanlığın ve kültürünün beşiği olarak görülen Asya'nın bu büyük batı yarısını gerektiği gibi incelemek için artık sadece Sâmî ve Mısır Dünyasını bilmek yeterli olamamaktadır. Eğer anlamlı bir bütün olarak görülmek istenirse bu tabloya Arî-İranlı ve ondan az olmamak üzere Türk-Tatar nüfuz alanı da dahil edilmelidir.

Bu yöntem ve bu konu, son on yıl içinde Şikago Üniversitesinde ele alınmıştır. Yazar, Türk dili açısından, kolayca kazanılabilecek olan Osmanlıca'yı saymazsak, Batılı öğrenci için en iyi başlangıcın Runik alfabesiyle yazılmış olan eski Türkçe olduğuna inanmaktadır. Bugüne dek bulunmuş olan ve kısmen yayınlanan iki grup yazıtdan başlangıç aşaması için önemli olanları yine en eski olanlarıdır. Milâttan sonra 750-850 yıllarına rastlagelen Uygur Krallığına ilişkin belgelerle, sayısız Yenisey mezar yazıtlarının ve daha birçok küçük yazıtların derinlemesine incelenmesini daha sonraki bir zamana bırakarak Şikago'daki ekiple dikkatlerimizi eldeki verilere göre Türk adıyla adlandırılan en eski imparatorluğun son zamanlarına rastgelen ve dönemin olaylarına eğilen beş temel yazıtta yoğunlaştırdık.

Bu imparatorluk, yazıtlarda adı geçen büyük kurucuları Tumen, İl-Kağan, İstemi ve Mokan'ın bir yandan Pers ve Bizans İmparatorluklarıyla, diğer yandan da Çin'le ilişkiler kurdukları imparatorluktu. MS. 550 yıllarında tarih çapında önem kazanarak sınırları doğuda Mançurya'dan batıda Soghdia (bugünkü Buhara, Batı Türkistan) bölgelerini kapsayan bu birleşik imparatorluk otuz yıl süresince güçlü olarak hüküm sürdü. Daha sonra, doğu ve batı imparatorlukları olarak ikiye bölündü. Doğu imparatorluğu elli yıl daha bağımsızlığını korudu. Batı ise yükselişini 75 yıl sürdürdü. Elli yıllık Çin boyunduruğundan sonra doğuda MS. 680 yıllarından MS. 750'ye dek sürecek olan bağımsız bir imparatorluğun yeniden oluşması gözlenir. Bu tarihten sonra ise yerlerini, bir yüzyıl daha hükmedecek olan yakın akrabaları Uygurlar alır.

Sözü geçen ve üzerinde biraz bilgimiz olan beş temel yazıt, işte bu Uygurlar öncesi imparatorluğun yetmiş yılının 40-55 yıllık bir süresini kapsar. Bunlardan yalnızca bir tanesinin runik metnini (görece en az önemli ve en harâb durumda olan) Lwów'da 1928'de basılan Polonya dergisinde (Kotwicz ve Samoïlovitch, "Le Monument Turk d'Ikhekhuchotu", *Rocznik Orientalistyczny*, cilt 4, 1926, sayfa 60-107) kolayca bulmak mümkündür. Ongen abideleri adı verilen diğerleri çok dikkat çekicidir. Ne var ki, öylesine yetersiz yayımlanmışlardır ki, haklarında güvenilir pek az şey söylenebilir. Günümüz alfabesine çeviri ve tercümesi açısından en geniş biçimde ele alınan ve en iyi yayını yapılan yapıtlar, bir bakıma birbirlerini tekrar eden ve imparator Bilge Kağan ve küçük kardeşi Kültegin onuruna dikilen iki büyük yazıttır. Beş yazıt arasında en iyi ve bütünsel olarak korunmuş olanı ve her bakımdan olağanüstü özellikler taşıyanı ise büyük başbakan Tonyukuk'un özgeçmişini anlatan kitabesidir.

Yaptığımız bu monografik denemenin konusu, sözü edilen yazıtlar dizisinin dayanak noktasını oluşturan işte bu kitabedir. Yalnızca bu beş yazıtın değil, daha eski Türkçe yazıtların arasında da en önemlisi, şüphesiz olarak en dikkat çekicisi ve ne yazık ki bugüne dek en az incelenmiş olanıdır. Bu çalışmanın yazarının elinde runik metin olarak yalnızca Radloff'un yayınladığı *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei* (Zweite Folge 1899) bulunmaktadır. Aynı yazarın *Atlas'ı* elimde bulunmamaktadır. G. J. Ramstedt'in Sine-Usu yazıtı üzerine notlarını (*Journal de la Société Finno-Ougrienne*, cilt 30, sayı 3, s. 10-63) ve yine Ramstedt'in okuma tarzı ve fotoğraf-

ları üzerine Thomsen'in çalışmasında (*Turcica, Samlede Afhandlinger*, cilt 3, s. 92-198) sunduğu düzeltmeler son derece yardımcı oldu. Ayrıca, Rodloff'un transkripsiyon ve çevirisi, Thomsen'in Danimarkaca olan notları ve çevirisi (Almancaya çeviren Schaefer, *ZDMG*, cilt 78 (Yeni Dizi, cilt 3), s. 121-75, İngilizceye çeviren: E. Denison Ross, *Bulletin of the School of Oriental Studies*, London Institution, cilt 6, s. 37-43) gibi kaynaklarda ihmal edilmemiştir. Samoïlovitch tarafından yayınlanan birkaç metne ait ek bilgiler de (*Rocznik Orientalistyczny*, cilt 4, s. 99-102) not edilmiştir. Bu çalışmalarda yaşlı vezirin cümlelerinde bol bol kullandığı özel deyimlerin, cümlelerinin ve anlam inceliklerinin okunup anlaşılabilmesinde en büyük katkı ise, bilimsel çeviri notlarının da göstereceği gibi, İstanbul'da Hicrî 1333-35 yıllarında yayınlanan Kaşgarlı Mahmut'un mükemmel eseri *Divânü-Lugâti-t' Türk'ün* kapsamlı kullanımından sağlanmıştır.

Bu temel çalışmalara dayanarak ve gerçekten büyük bir kişiliğe sahip olan bu yaşlı devlet adamının engin bilgi ve deneyimlerinin derinliğine ulaşmak amacıyla defalarca yapılan yoğun denemeleri okuma sonucunda yazar, kendisinden önceki değerli bilim adamlarının çalışmalarını birkaç adım ileriye götürmüş olduğuna ve bu çalışmada ortaya koyduğunun yeni bir okuma olduğuna emindir. Bu büyük yazıt, yeniden ele alınmaya ve yeni bir yayına lâyıktır. Yazıt üzerindeki çalışmalarını bir grup uzman öğrenciyle sürdürürken, yazar, sık sık şu soruyla karşılaşmıştır : "Bu düzeyde bir yapıta, bu sanatsal inceliğe, böylesi açık ve güzel ifade biçimine başka bir eserde raslamış mıydınız?" Yazarın yanıtı defalarca "Hayır!" olmak durumundaydı.

Çalışmalar ilerledikçe, yazarın, yaşlı vezir Tonyukuk üzerinde çalışırken dünyanın en güçlü dehâlarından biri üzerinde çalışmakta olduğu inancı güçleniyordu. Böylesi canlı ve açık bir üslubu, güçlü bir düşünceyi, anlatım yeteneğini yaşlı hatibin özgeçmişinde (*apologia pro vita sua*) sergilediği biçimiyle ortaya koyan bir başkasını bulabilmek için insanın çok derinlere inmesi, konuyu çok geniş kapsamlı olarak ele alması gerekir. Ondan üstününü bulmak, özellikle taş yazıtlarda böyle bir şeye rastlamak, gerçekten ender bir buluş yapmak demek olur.

Karşılaştığımız bu eser yalnızca en üst düzeyde ve birincil önemde bir tarihî yazıt değildir; burada elimizde hazinelerin en enderi, Eski Türk edebiyatının özgün bir yapıtı bulunmaktadır. Bu eser

bir şiir değil, bir dram değil, bir tarihçe ya da bir hikâye veya öykü değildir. Herşeyiyle kendine özgüdür! Başyapıt, şâheser, şaşmaz bir kesinlikle içinde bulunduğu ortamı en verimli biçimde değerlendiren bir eserdir. Bu açıdan, Sezar'ın "Değerlendirmeler" (*Commentary*) adlı eseri ile karşılaştırıldığında ondan aşağı kalmayacaktır. Özellikle taş yazmalar üzerine, bu çalışmanın yazarı ve danışabildiği tüm meslektaşları, dünyadaki büyük yazıtlar arasında Türk Tonyukuk'un kitabesinin özlü mükemmeliyetine yaklaşan, değil daha üstününü, eşdeğerini dahî tanımamaktadırlar.

Bu kralların ve krallıkların yaşlı yaratıcısı günlük sâde diliyle, görünürde saf ve amaçsız bir ifade ile satırlarda dolanarak, kimi cümleleri tekrar ederek, gereksiz bir özgünlük arayışıyla kendisini zorlamadan, maharetle kaleme alınmış öyküsünü anlatmaya başlar. Gerekli olduğu zaman, gerekli gördüğü yargıya zorlamadan, açıklıkla ulaşmaktadır. Eylemi doğuran zorunluluk durumları süratle ve büyük bir açıklıkla çizilmektedir. İçinde devirlerin değiştiği bu büyük yaşam öyküsünün dönüm noktalarını oluşturan büyük olaylar ve başarılar doğal bir biçimde yerli yerine oturmaktadır. Sürecin bütünü, sonunda, temel başarıları bir kez daha toparlayan kısa ve özlü bir değerlendirmeyle özetlenir. Buruklaşmayan ancak iğneleyici ve hicivli bir sonsöz aslında bir sonu, bir sona erişi değil, ileriye umutlu bir bakışı ve yeni bir başlangıcı vurgulamaktadır.

Onu gençliğinde, 680 yılından önce Türk İmparatorluğunun en karanlık yıllarında, yoksul olmasa bile, hattâ varlıklı bile sayılsa, bir Çin tebası olarak, halkının bu boyunduruk altındaki bir durumunu nasıl bir duyarlılıkla algıladığını görüyoruz. Kendi öncülüğü altında bağımsızlık için girişilebilecek bir hareket önerisini ölçüp tartarak reddeder. Bu amaçla yapılan en az bir başarısız girişimi görür. Ne var ki, gerekli aile ve aşiret bağlarının yokluğu sebebiyle birinci adam olamayacaksa bile ikinci adam olabilecektir.

Küçük bir hareket başgösterir. Eski kraliyet ailesinin bir kolunun öncülüğünde başlayan, ancak henüz kök salmamış bir harekettir bu. Ne var ki, burada sözkonusu olan yepyeni bir enerji, bir güç ve bir dirençtir. Harekete katılmaya çağrılır ve kabul eder. Titiz zekâsı derhal işe koyulur. Siyasetle ilgili sorunlar onun çözümüne bırakılmıştır. Farkedilmeden ve yeraltından mı hareket etmelidirler, yoksa büyük oynayıp emperyal bir statü öngörerek mi davranmalıdırlar? Tanrıların tehlikelerle dolu bir yaşam için sundukları bilgelikle karar

verir ve onun önderi Çinliler için Kutluğ (kut sahibi), kendi halkı için “İltiriş” (bir milleti biraraya getiren, ulus kuran) Kağan olur.

Bu küçük, yoksul ama mücadelecı imparatorluk düzenbaz düşmanlarla çevrilidir. Durağan kalamaz, aksi halde kendini çevreleyen ayakbağlarıyla engellenip yokedilir. Genişlemesi gerekmektedir. Kuzeyde, güneyde ve doğuda birçok savaşlar yapılmaktadır. Tonyukuk kendini detaylarla oyalamaz. O, gayretini tek bir belirleyici başarı üzerine yoğunlaşır ve bu, yalnızca yakın akraba Oğuz’a karşı değil, onların ve diğer kabilelerin sadakatı üzerinde de kazanılmış bir zafere dönüşür. Yeni İmparatorlukların beşiği nehir ülkesi Orhon ve Baykal gölü güneyindeki Selenga bölgelerinde sağlam olarak yerleşirler. Moğolistan ve kabileleri yeni devlete dahil edilir ve birleştirilir.

Derken sahne ustaca değişir. Tam bu noktada Kutluğ İltiriş Kağan’ın sahneden uzaklaştığını ilk kez sezinleyen kişi Thomsen olmuştu. Kağanın soylu beyleri arasında tek bir varisten bile söz edilmezken bunlardan kesin olarak ikisi, muhtemelen de üçü uzaklaştırılarak Tonyukuk’un akıllı yönlendiriciliği altında görevi devralacak bir başkasına yeri açarlar. İltiriş’in ölümü zamansızdır. Kendisi 690-691 yıllarında, on yıllık hükümdarlıktan sonra daha henüz genç olsa gerektir. Bir felâket olasılığını sezinleriz. Çin yıllıklarında ve kayıtlarında çok az ya da yok denecek kadar az bilgi vardır. Belki de Çinliler onu Tonyukuk’la karıştırmışlardır. Çünkü, bu noktada Tonyukuk’un Çince adı ve ünvanı ile bir savaşta öldüğünü kaydederler (Thomsen, *Afh.*, p. 190). Oysa, Türkçe adıyla, 30 yıl kadar sonra hayatta olduğunu bilmektedirler (Thomsen, *Inscription de l’Orkhon*, s. 75 ve devamı). Çinliler bu konuda kararsızlık içindelerse de Tonyukuk gerçeği bilmekteydi. Yazar eğer yanılmıyorsa, 18’inci satır İltiriş’in sonunu anlatmaktadır. Eski yediyüzler ikibin, ikibinler iki ordu olmuşlardı. Tonyukuk’un uyarılarına karşın İltiriş, Çin’i zaptetmek ve hükmetmek hırsına kapılmış, ve bu emelini gerçekleştirme yolunda yaşamından olmuştu.

Olağanüstü enerjik ve güçlü genç kardeşi, Çince’de Metçue, Türkçedeki adıyla Kapagan, Kağanlık tahtına geçer. Tonyukuk’un yönlendiriciliğinde göçebe bir karargâh oluşturur. Bu sırada orduları kuzeydoğu Çin’in zengin topraklarına ve şehirlerine akın ederek bir yandan öc alma amacına yönelik olarak Türklere bol

ganimet sağlarken diğer yandan da kuzey sınırının ötesine Çinlilerin yapabilecekleri saldırgan girişimleri durduruyorlardı.

Bunlar başarılıdıktan sonra, göçebe bir ulus için sürekli bir zorunluluk olan yayılmacı uç sınır güçleri ileriye Baykal gölünün kuzeybatısından Kögmen (ya da Tangnu, Sayan) dağlarının üzerinden Yenisey'in yukarı uçlarına, Kırgızların yurdunun içlerine doğru ilerlemelerini sürdürüyorlar. Kış ortasında gerçekleştirilen bu olağanüstü başarı, diğer üç yazıtta da yer alan olaylara kıyasla daha ayrıntılı olarak tasvir ediliyor. Öyle görülüyor ki, bu olay yalnızca Tonyukuk idaresindeki Türkler'de değil, zayıf bir anda yakalanan ve güneydoğuya hareketleri en az yüz yıldan fazla ertelenen Kırgızlarda da derin bir iz bırakmıştır.

Bu yorucu sefer sonucunda, Metçue Kağan'ın olağanüstü enerjisi de tükenmiş gibidir. Ölen karısının ağıtını tutmaya yurduna döndükten sonra bir daha Tonyukuk'un kayıtlarında aktif olarak sahnede belirmez. Çin kaynaklarına bakılırsa Kağanlık ünvanını iki oğluna devreder. Bunlardan büyük olanı Böğü esas varistir. İnel ise muhtemelen onu izleyecektir. Benzeri bir yöntem, yine benzer kötü sonuçlar yaratacak şekilde Bağdat'daki Abbasî halifeler tarafından da kullanılır. Aynı Çin kaynaklarına göre, az bir zaman sonra, 716'da Kapağan bir kazaya kurban gittikten sonra, Böğü ve yandaşları hemen tasfiye edilir ve İltiriş'in büyük oğlu Bilge Kağan aynı yılda tahtı devralır. Durum böyle de olmuş olsa, Tonyukuk'un kayıtlarında, ki kuşkusuz daha güvenilir bir bilgi kaynağıdır, Kapağan bu noktada kaybolur ve Böğü Kağan, Çin kayıtlarının anlattığının çok daha üstünde aktif bir rol alır.

Böğü'nün hükümdarlığı sırasında olayların niteliği iki zıt dönemde özetlenebilir. Böğü ilk başta entrikacı ve zayıf kişilikli olarak belirmekte, Tonyukuk'un etkinliğini kırmak istemekte, İmparatorluğun o ana dek karşılaştığı en büyük tehlike karşısında edilgen bir savunma politikası izleyerek kendinin akıllıca olmayan arzularını tatmin etmeye yönelmektedir. Tonyukuk, bu entrikayı ve devleti tehdit eden bu tehlikeyi örtülü bir başkaldırıcı olan başarılı bir darbe hareketiyle giderir. İlerleyen Arap-İslâm baskısına karşı geçici bir adım olsa da, Tonyukuk'un Batı Türkistan'ı özellikle Soghd'u ele geçirmesi, yaşamındaki bu son etkin başarı, yazara göre, ona iki şey kazandırmıştır. Öncelikle Doğu Türkleri'nin imparatorluğunun batıdaki kardeşleri tarafından istila edilmesi tehlikesine son vermiştir. İkincisi,

Tonyukuk'a İltirîş'in oğullarının güvenini ve sadık bir orduyu kazandırmış, böylelikle de Bögü ile İnel ve yandaşlarının tasviyesi mümkün kılınmıştır.

Bilge Kağan'ın başa geçmesi ve yaşlı anlatıcının yol göstericiliğinde devlet işlerinin yürütülmesine devam edilmesi çağrısı ile yazıt sona ermektedir. Bu kitabe daha bulunmadan önce, Thomsen'in "Orhon Yazıtları" adlı eserinde ortaya koyduğu gibi, Çin kayıtları da gösteriyor ki Tonyukuk'a yapılan bu kuvvetli çağrı boşuna değildir.

Bu kısa özetle, var olan olanaklarla elde edilen en iyi metnin yayınlanmasıyla, dipnotlu bilimsel çevirisiyle ve İngilizce dilinde daha edebî kılınmaya çalışılan biçimiyle umuyoruz ki bu yazıtlar Kraliçesinin önemi, güzelliği ve onuru İngiliz ve Batılı yazarlara daha yakından tanıtılmış olur. Yazar burada eski Türk edebiyatının bir şaheserinin sözkonusu olduğunu Türk okurlar için de açıklığa kavuşturduğunu ummaktadır. Eğer yeni başkentleri Ankara'da çağdaş Türkler, Romalı Augustus'un kendileriyle bağdaşmayan şöhretli gölgesi altında yaşamak durumunda kalıyorlarsa, karşılığında pekâlâ başarıları en az Romalı'nunki kadar büyük, anlatımı ise çok daha güçlü olan atalarından birinin varlığını kıvançla gözler önüne serebilirler. Ne yazık ki bu arı Türk âbidesi Rusların doğuya yönelimlerinin sonucu olarak egemenlikleri altına aldıkları Moğol steplerinde kaderine terk edilmiştir.

METİN

Türkçe runik yazıları Amerika'da, kısmen de Avrupa'da sanki, tehlikeli ve zor ulaşılan içeriklerini anlamak için ancak kapalı, gizemli çevrelerin doğaüstü güçler tarafından edindikleri yeteneklerle çözebilecekleri büyümlü muammalar olarak görüldüler. Doğrusu okunmalarındaki güçlük yabana atılmamalı. Ne var ki, örneğin ilk ortaya çıkışı örgütleyici dehâsiyle Achamenişlerin en büyüğü I. Darius'a dayandırılan Eski Farsça çivi yazısı işaretlerinden daha zor değildir. Runik Türkçe alfabesinin 38 sembolü, bir de kelimeleri birbirinden ayırmaya yarayan bir kolon işareti vardır. Öte yandan Eski Farsça çivi işaretli yazısının oldukça karmaşık 36 sembolü ve bir kelime ayracı vardır. Sembollerin değişik yazıtlardaki biçim farklılaşması Türkçe'de Farsça'dan daha büyük görünmektedir. Buna karşılık, sembollerin netliği bir kez saptandıktan sonra, ki bu çoğunda olanak-

lıdır, bu durum dikkatli bir okuyucu için sorun oluşturmaz. Runik Türkçeyle yazılmış malzeme miktarı, kâğıt üzerine yazılmış olanları ve yeni yeni keşfedileni de dahil edilerek elde bulunduğu söylenebilecek Eski Farsça malzemeden küçük bir oranda da olsa daha azdır. Öte yandan eski runik Türkçe yazıtlarda ele alınan insanlar, kavimler, durumlar ve olayların başka dillerdeki paralellerinin, özellikle Çince'dekilerin, Eski Farsça'nın bu anlamdaki paralelleri olan Asur-Babil, Yunan ve İbranî dillerindeki örneklere kıyasla hem daha bol ve hem de çok daha dakik ve geniş kapsamlıdır.

Bu yazıtlarda sözü geçen imparatorluklar ve olayların Amerikalı bir öğrenciyi büyük ölçüde ilgilendirmeyecek kadar uzakta cereyan ettiğini savunanlar çıkabilir. Böyle bir savın ne denli safsata olduğunu ortalama, tarafsız, mantıklı ve ulusal kökenine göre önyargı taşımayan Amerikalıya gösterebilmek için bir iki şeyi açıklığa kavuşturmak gerekmektedir. Eğer sorun zamansa, bu yazıtlar Hristiyanlık döneminin 700-750 yıllarına denk düşmektedir ki bu, Boniface ve Karl Martell'in yaşadığı dönemdir. Bunlar bize klasik Lâtin ya da Yunan döneminde yazılmış herhangi bir yazıttan daha yakın olduğu gibi, Mısır ya da Babil uygarlıklarına ilişkin kalburüstü olaylardan da bize bin ilâ dört bin yıl daha yakındır. Eğer sorun mekânsa, "antik yakın doğu" kavramı tarafından yanılmamamız gerekir. Bu, yanılıcı bir kavramdır. İngiltere'de ortaya çıkmıştır. İngiltere'nin yeri açısından payı doğruluk taşımaktadır. Amerika anakarasından ise "Yakın Doğu"ya olan uzaklıkla Mançurya, Moğolistan ve Baykal gölü arasında 120 derecelik bir boylam farkı vardır ve kimi ada ve yarımadalarımıza bu ikincileri daha yakın düşmektedir. Gerçek anlam ve önem açısından ise bizim için özellikle bugün çok büyük değer taşımaktadırlar. Kültürümüzün, dinimizin, bilimimizin bizlere değin doğrusal bir gelişme çizgisi izleyerek Filistin ve Attika bölgelerinden, Mısır'dan, Babil'den geldiği yanılıgısı hâlâ geniş bir biçimde propaganda edilmektedir. Oysa böylesi bir süreklilik çizgisi yoktur. Biz bugün kendimizi nasıl görmek istiyorsak öyleyiz. Ve eğer bugün, dünyanın kaderini belirleyecek olan olayların olası bölgeleri arasında Türk ve Tatar topraklarının bir Arabistan, bir Bağdat ya da bir Kahire kadar sözü edilmiyorsa da, bu topraklarda Asya'nın kaderi, kapı komşumuzun kim olacağı belirlenmektedir. Sibiryadaki geniş ve verimli topraklarının ötesinde, Rusya, basınıımız ve hükümetimizin sessizliği altında Türkistan, Sinkiang, ve Dış-Moğolistan üye-

rine, ABD toprakları kadar büyük olan bu bölgeye, ağır eliyle bastırmaktadır. Bu arada biz, Çang Kai-Şek'in Çin'i içinde batıya doğru savaşarak ilerleyen genç Japonya'ya dehşet içinde bakmaya alıştırılıyoruz. Bu, bizim çıkarlarımız açısından örneğin bir Filistin isyanından daha ilgili bir konu gibi geliyor. Her ne kadar Filistin'e sahip olan ve olmaya devam etmek isteyen Arab'a, ya da orayı isteyen ve gereksinim duyan Yahudi'ye ya da imparatorluğunun çıkarları açısından orayı elinde tutması gereken İngiltere'ye sempati duyuyor olabilirsek de.

Bu bölgeye ilişkin bilgi edinmeye çalışan dürüst ve önyargısız Amerika'lı öğrencinin yolundaki zorluğun nedenleri başka yerde yatmaktadır. Temel sorun, okunabilir ve güvenilir metinlerin neredeyse elde edilemez olmalarından kaynaklanır. Bu, özellikle Tonyukuk kitabesi için geçerlidir. İlk kez Radloff tarafından, şu bilinen, zor ve pek de güven vermeyen biçimiyle 1899 yılında yayınlanmıştı (Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, Zweite Folge). Onun metni, hiç değiştirilmeden oldukça modern bir Türkçe baskıyla yeniden yayınlandı (Eski Türk Yazıtları, İstanbul 1936). Danimarkalılar, ki Wilhelm Thomsen sayesinde bu yazıtlara karşı bir sahiplenme ve görev taşımaktadırlar, önümüzdeki altı yıl herhangi bir basılı yayın yapmayacaklardır. Bu yüzden bu konuda yapılacak herhangi bir çalışmayı memnunlukla karşılayacaklardır.

Dolayısıyla yazar, burada, öğrencilerin kullanımına Tonyukuk üzerine yeni bir metin sunmaktadır. Bu metin, yazarın gözleri ve zihninin izin verdiği ölçüde Radloff'un atlasında yayınlanan zayıf fotoğraflar üzerinde yapılan incelemeler üzerine kurulmuştur. Münih Devlet Kütüphanesindeki kopyadan yararlanılmıştır; çünkü Şikago'da böyle bir kopya yoktur. Atlas, Ramstedt'in sonradan çektiği fotoğraflara dayanan Radloff'un metni ve notları Thomsen ve Ramstedt'in notlarıyla karşılaştırılarak kontrol edilmiştir. Yazar, bu fotoğrafları Kopenhag'da bulmayı ümit etmişse de kimyasal bir bozukluk nedeniyle bu fotoğrafların bir daha basılamayacak şekilde yokoldüğünü öğrenmiştir. Rusya Moğolistan'ı John D. Littlepage gibi insanların girişi için bile kilitli bir bölge olduğuna göre, burada ortaya konanlar, elde olanlar içinden en iyi ne yapılabilecekse ondan ibarettir.

TONYUKUK'S EPITAPH: AN OLD TURKISH
MASTERPIECE
INTRODUCTION, TEXT, ANNOTATED SCIENTIFIC
TRANSLATION, LITERARY TRANSLATION
AND TRANSLITERATION

(Dedicated to Mustafa Kemal Gazi Atatürk
Bilge Iltiris of Modern Turkey)

M. SPRENGLING

INTRODUCTION

Myriads of inscriptions have been cut in stone and bronze through the ages; thousands of them have come down to us in various stages of preservation. The writer of these lines has seen his fill of them in a baker's dozen of Modern European Languages; in Greek and Latin, in Egyptian, Sumerian, Babylonian, Hittite, Elamite, etc.; in Sinaite, Hebrew, Phoenician, Aramic, Nabataean, Palmyrene, and Syriac; in South and North Arabic; in Old Persian, Pehlevi, and Modern Persian. Many of these have been overpraised, overadvertised, overpopularized, until the people of our Western world have come to believe that Egypt, Babylon, and the Hittite empires, Israel, Greece, and Rome constitute the history of mankind. Of recent years China, India, and Japan have thrust themselves forcibly into the consciousness of America and Europe.

Everywhere settled man—farmer or city-dweller—is treated as though he were all that is worth while of man; his casual and evanescent words and his constantly crumbling creations are described over and over again as though they were all of civilization. Even Turk and Persian and Arab, under the spell of a magically deluded and delusive West, are in danger of forgetting their nomadic origins, of closing their eyes to the proximity of nomadic life to their farms and cities, of overlooking and underrating the value of large tracts of nomadic land and of their fellow-countrymen, who are masters in the art of using such land effectively within their borders.

The perils that lurk in this westernizing attitude, which considers Western ignorance together with Western science magical wisdom, are illuminated in sharp relief by the recent course of natural events in one of the world's richest countries, the United States of America. On its great plains, where once bisons in hundreds of thousands roamed and found a living, not to speak of lesser game, America has allowed its cowboys to become dude-ranch tourist wranglers and its cattlemen to become absentee office men. Stretching civilization's great blessing, barbed wire, into this "uncivilized" area, it has dry-farmed and profit-grazed magnificent pasture lands into a dust bowl, whose dry clouds darken and endanger the lives of millions of men and, as perversely civilized rain, carry the useful topsoil of principalities in useless showers into the Atlantic Ocean.

The roaming saints and sages of ancient Asia were neither so ignorant nor so unwise, nor were they even unlettered. The credulous West will be prone to believe this in some little measure of the men of Arabia's deserts, whence they fondly believe what they call their religion to have sprung, and of the inhabitants of Persia's little-known wastes, whence the Magi bearing worshipful tribute to the newborn Christ king supposedly came. Of the Turk and the Tatar the halfeducated West has of recent years heard a few half-heartedly pleasant things; in the main, it is still drunk with the slogans and epithets coined by its superstatesmen and supperreporters. In the West the Tatar is still a "Tartar", to the Turk there still clings the qualification of the "unspeakable" and something of Gladstone's "sick man of Europe." Of the actual Turk, his deeds and his glory, the average "educated" Westerner knows next to nothing.

The archeological markets of Europe and America are glutted with the inscriptions of Egypt and Babylon. Men and matters that stood out in the narrow strip that is Palestine, in the little block that is Greece, wrapped in neat little packages to fit little hands, stamped with trite slogans that fit little average minds, are peddled on every educational street corner. The Turk, from the wide wastes of Siberian steppes to the great plateaus of Asia Minor and the fertile plains of Hungary, is not so easily grasped and smugly appraised. Despite valiant efforts in these rapid times it is likely that it will be at least another century before his weighty impact on the history of humanity will impinge effectively on the Western mind.

With the work and finds of the last fifty years a promising beginning toward such understanding has been made. In sharp contrast with long-accepted, smugly superior European views we are now beginning to see the Turco-Tatar peoples from Lake Baikal to the Hungarian plains, from the horse-nomad to the motor and airplane stage, adopting and adapting to their use in various times and circumstances some six to ten different forms of Asiatic alphabetic writing. Through some fifteen centuries over this wide domain they learn to use, to work with, to influence, sometimes decisively, at least as many religious world-views, tenets, techniques. They construct empires no less extensive, no less important in the world's affairs, neither more nor less lasting or ephemeral than the "world-empires of Europe and Hither Asia and, of course, destroy others in the process of building their own. As workmen and as patrons they play vital roles in the development of arts and sciences. To study properly that greater Western half of Asia, within which the cradle of mankind and its culture is still often posited, it is no longer sufficient to know the Semitic and Egyptian world alone; the Aryan-Iranian, and in no less measure the Turco-Tatar, area must be included in the picture, if one would see an intelligible whole.

This method and this matter have, during about ten years just past, been introduced by the writer at the University of Chicago. For Turkish, letting easily attainable Osmanli take care of itself, the writer believes the best introduction for the Western student to be the Old Turkish of the runic inscriptions. Of the considerably more than two score inscriptions which have hitherto been found and in some measure published, the more important for introductory purposes are probably also the earliest in time. Leaving aside for a later time more intensive work on the records of the Uighur kingdom, roughly A.D. 750-850, and the numerous Yenissei tomb inscriptions, as well as other minor inscriptions, we have at Chicago concentrated our attention on those five major inscriptions which date from, and deal with, the affairs of the later phase of the earliest empire for which the name "Turkish" appears to be used.

This is the empire whose great founders Tumen Il-Kaghan, Istemi, and Mogan, alluded to in the great inscriptions, made contacts with the Persian and Byzantine empires, on the one hand, and with China, on the other. Rising to historical significance about

A.D. 550, a unified empire, including Soghdia in the West and reaching to the borders of Manchuria on the East, is maintained for upward of thirty years. Thereafter, divided into an eastern and western empire, the East maintains its independence for another fifty, the West for upward of seventy-five years. Fifty years of subjection to China are followed about 680 by the re-establishment in the East of an independent empire, which lasted, greater or less in extent, until about 750, when its place is taken by the empire of their close relatives, the Uighurs, for about another one hundred years.

The five major inscriptions of which we have some knowledge cover a period of forty to fifty-five of the seventy years of this last pre-Uighur empire. Of only one of these—the last significant and most fragmentary—is an adequate, at least photographic, publication of the runic text itself easily attainable in the Polish journal *Rocznik Orientalistyczny*, Tome IV (1926), published at Lwów in 1928, pages 60–107 (Kotwicz and Samoilovitch, *Le Monument turc d'Ikhekhuchotu*). Of the others, the so-called Ongin monument is intriguing but so inadequately published that little that is safe can be said about it. The most extensive and, on the whole, the best publication in transcription and translation has been given to the two greater inscriptions, to a large extent repeating each other, in honor of the Emperor Bilge Kaghan and his younger brother Kültegin. The best and most completely preserved, and in every way the most extraordinary, of the five is the autobiographical epitaph of the great prime minister Tonyukuk.

It is this *pièce de résistance* of the collection with which this monographic essay deals. In many ways the most important, certainly the most attractive, not only of these five but of all the older Turkish inscriptions so far known, it has up to the present received the least effective attention. Of the runic text, the writer had at hand only Radloff's publication in *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei* (Zweite Folge, 1899), not the *Atlas*. Corrections offered by G. J. Ramstedt in his notes on the Sine-Usu inscription, *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, XXX, No. 3, 10-63, and, from Ramstedt's readings and photographs, by Vilhelm Thomsen in his *Turcica, Samlede Afhandlinger*, III, 92-198 (cf. p. 346), have been of great help. Radloff's transcriptions and translation and Thomsen's notes and translations in the original Danish, rendered into German by Schaefer, *ZDMG*,

LXXVIII (N.F.=Vol. III), 121-75, and into English by E. Denison Ross, *Bulletin of the School of Oriental Studies, London Institution*, VI, 37-43, have not been overlooked. A few textual notes published by Samoïlovitch (*Rocznik Orjentalistyczny*, IV, 99-102) have been duly registered. The greatest help in reading the idiomatic phrases and the subtle shades of meaning, with which the old vizier's style teems, was derived, as the notes to the scientific translation will show, from intensive use of al-Kâshghari's excellent work, *Dîwân Lughât al-Turk*, published at Constantinople-Istanbul, A.H. 1333-35.

With these means, and an intensive effort in repeated readings to feel his way into the rich mind and experience of a truly great old man, the writer feels confident that he has carried the work of his great predecessors forward by a sufficient number of steps to warrant calling his own work here offered to the public a new reading. This great inscription is worth a new reading and a new publication. In going over it with a number of fine advanced students, he was asked time and again, "Do you know any other inscription that contains this feature, such artistic finesse, that clarity or beauty of statement?" And again and again he had to reply, "No, I do not!"

With each renewed study the conviction kept growing in the mind of the writer that in the old vizier, Tonyukuk, he was dealing with one of the world's very finest masterminds. One must range far and wide and search deep and fine to find the equal of the racy style, the subtle thought, the fine art of story-telling, displayed by the aged raconteur in this *apologia pro vita sua*. To find his superior anywhere, more especially in writing engraved in stone, would be a rare find indeed.

We have in this inscription not merely a historical inscription of the highest rank and of the first importance; we have here that rarest of treasures, unique, indeed, of its kind, a masterpiece of Old Turkish literature. It is not a poem, not a drama, not a history, not a short story! Everything to its own kind! A masterpiece is that which with unerring precision makes the most effective use of its medium. *Pari passu* Tonyukuk's production will not suffer by comparison with Caesar's *Commentaries*. In lapidary writing the writer of this study and such of his colleagues as he was able to consult know for the epitaph of Tonyukuk the Turk no equal, let alone a superior—few,

indeed, of the world's great inscriptions which approach its terse excellence.

In simple, homely language, rambling easily along with apparently innocent aimlessness, repeating a few phrases without fear and without straining after needless originality, the old upbuilder of kings and kingdoms tells his clever tale. Of its own accord, without apparent effort, point after point rises clearly into view as it is needed. Essential situations out of which action arises are rapidly and clearly sketched. The great episodes and accomplishments which constitute the milestones of a great life stirring times slip naturally into their place. The whole is summed up in a brief statement of essential accomplishments. An ironic note, pungent, but not embittered, leads to an end which is not an end but a hopeful outlook and a new beginning.

How clearly we see him in his youth during the darkest days of the Turkish empire before 680: a Chinese subject, not badly off, perhaps even prosperous and in fairly high position, but sharing and feeling keenly the subjection of his people! He weighs and rejects the chances of a successful move for independence under his own initiating leadership. He sees at least one unsuccessful attempt. But, if he cannot be first, perhaps through lack of family and tribal connections, he can at least be second.

A little movement arises, led by a scion of the old royal house, not completely gone to seed. Here is a new energy, power, and persistence. He is invited and joins. His keen mind sets to work; questions of policy are his to solve. Shall they remain obscure and unnoticed; shall they play high and assume imperial status? He decides with the wisdom conferred by the gods on the dangerous life, and his leader becomes to the Chinese Kutlug (the Fortunate), to his people Iltiris (Nation-assembler, Empire-founder) Kagan.

The poor but hardy little empire is surrounded by scheming enemies. It cannot sit still or it will be taken, held by its own hobble ropes, and crushed. It must expand. There are many campaigns, north and east and south. Tonyukuk does not lose himself in details. He lifts out the one significant success, which wins not merely a victory over the closely related Oguz but their and other tribes' allegiance. The new empire is firmly settled in the empire-breeding river country of the Orkhon and the Selenga south of Lake Baikal. Mongolia and its tribes are incorporated and consolidated.

Subtly these scene shifts. It was Thomsen who first sensed that at this point Kutlug Iltiris Kagan disappears from the scene. Not a single Kagan's demise, among his own lords, is mentioned; yet two certainly, probably three of them, disappear to make room for another to carry on under Tonyukuk's clever guidance, as the drama of empire unfolds. The death of Iltiris was untimely. He must have been still young after ten years of rule, in 690 or 691. One scents disaster. The Chinese annals seem to have little or no definite information; perhaps they confuse him with Tonyukuk, whose death in battle under a Chinese name and title they seem to announce at this point (Thomsen, *Afh.*, p. 190), though under his Turkish name they know him living thirty years later (Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon*, pp. 75 f.). However uncertain the Chinese might be, Tonyukuk knew. Unless the writer is greatly mistaken, line 18 tells the end of Iltiris. The old seven hundred had become two thousand, the two thousand had become two armies. Overreaching himself, against Tonyukuk's advice, the lust for conquest and rule in settled China and its cities overtook Iltiris, and he perished in the attempt to establish himself thus and there.

His tremendously energetic and forceful younger brother, Chinese Metchoue, Turkish Kapagan, is seated on the Kaganal throne. Under Tonyukuk's tutelage he maintains nomadic headquarters, a nomadic Kagan's establishment, while his armies ravage the rich lands and cities of northeastern China and, securing ample revenge with rich booty for the Turkish hosts, stop short any move China might have wanted to make toward aggressive domination over her northern frontier.

This done, the aggressively expansive border-watch constantly necessary for a nomad nation now leads the merry dance onward northwest of Lake Baikal, over the Kögmen, i.e., the Tangnu or the Sayan mountains, into the homelands of the Kirghizes along the upper reaches of the Yenissei. This feat, accomplished in midwinter, is described in greater detail than any other in all three of the greater inscriptions. It must have left a lasting impression not only on Tonyukuk's Turks but probably also on the surprised Kirghizes, helping to deter them for a hundred years or more from any effective thrust southeastward.

With this strenuous campaign the tremendous energy of Metchoué-Kapagan seems to have been sapped. Going home to bewail his queen's death, he does not reappear in Tonyukuk's account on the scene of action. Chinese sources seem to indicate that in his latter years he conferred the title of Kagan on two of his sons, the elder, Bögü, the successor designate, and the younger Inel, perhaps to follow him in turn, an example followed a number of times with no better results by early Abbassid caliphs at Baghdad a little later. In the same Chinese sources Kapagan-Metchoué is overtaken by disaster a year or more after this, in 716, whereupon Bögü and his whole line are almost immediately put away to be succeeded in the very same year by Iltiris' elder son Bilge Kagan. However this may be, in Tonyukuk's account, which certainly rests on more intimate information, Kapagan disappears at this point, and Bögü Kagan assumes a larger and more active role than Chinese annals seem to allow.

The character and events of what may be called Bögü's reign are summed up in two contrasting episodes. Bögü appears as an intriguing weakling who attempts to clip Tonyukuk's wings and probably satisfy his own unwise desires by ordering a state of inactive defense to be maintained by a volatile, nomadic host in the face of the gravest danger that up to this point had ever threatened the young empire. Tonyukuk escapes the intrigue and averts the danger threatening the state by a successful coup involving an act of unveiled insubordination. However ephemeral against the advancing Arab-Moslem pressure Tonyukuk's conquest of Western Turkey and, especially, Soghdia, may have been, this last active feat of Tonyukuk's life seems to the writer to have accomplished for the old vizier two things. It put an effective stop to all danger of invasion of the Eastern Turks' empire by their Western brothers and it gave to Tonyukuk both the favor of the sons of Iltiris and a loyal army, with which, on their return, Bögü and Inel and all their line could conveniently and summarily be put out of the way.

With the accession of Bilge Kagan and a plea for constinuance of affairs under the guidance of the aged raconteur, the inscription comes to an end. Chinese annals, as presented in Thomsen's *Inscriptions de l'Orkhon* some years before Tonyukuk's own inscription became known, indicate that this pithy plea was not made in vain.

With this brief summary, with the publication of the best text attainable with the means at hand, with a fully annotated scientific translation, and with an attempt at a more literary rendering in English unencumbered by notes, it is hoped that the importance, the beauty, and dignity of this queen of inscriptions may be brought nearer home to English and other Western readers. For Turks, too, the writer hopes to have illumed more brightly the fact that they have here a true masterpiece of Old Turkish literature; each paragraph and trenchant episode falls fittingly and with crystal clarity into its facet, until the whole appears a gem of the first water. If the modern Turks in their new capital Ankara must a little incongruously live in the shadow of a glorifying apology of the Roman Augustus, they in turn may point with pride to one of their ancestors, whose deeds are at least as great as those of the Roman, and whose telling of them is better. It is a pity that this purely Turkish monument should remain to weather away in Mongol steppes, now being turned into a Russian apanage in the Russian *Drang nach Osten*.

THE TEXT

Turkish runes have been treated in America, and indeed in some parts of Europe, as though they were an occult mystery, inside knowledge of whose hocus-pocus was reserved for an initiated priesthood or circle of adepts, who alone by heaven's special saving grace held the keys to true and innocuous knowledge of their hellishly difficult and dangerous values. The difficulty of their reading is, indeed, in some spots and features considerable, but not a bit greater than that of the Old Persian cuneiform alphabet, whose invention is now being assigned properly again to the organizatory genius of that greatest Achaemenian, Darius I. The runic Turkish alphabet has thirty-eight symbols and a colon to separate words from one another; cuneiform Old Persian has thirty-six rather more complicated symbols and a word-divider. Variation in the form of symbols in different inscriptions is considerably greater in runic Turkish than in cuneiform Persian; but the identity of the symbols once established, as it is for the most part, this offers no great obstacle to the intelligent reader. The mass of material in runic Turkish, including its use on paper, as now known, is probably somewhat, though not very much, less than that of the Old Persian inscriptions, even with the appreciable additions to the latter made

by new finds in recent years. For knowledge and understanding of men and peoples, situations and events dealt with in the runic Turkish inscriptions, parallels in other languages, chiefly Chinese, are probably at least as copious and rather better in accuracy and fulness than are the Assyro-Babylonian, Greek, and Hebrew parallels for Old Persian.

There will be those who say that empires and affairs dealt with in these inscriptions are too remote to be of great interest to the American student. To meet this objection, two or three things need only to be clearly stated for the average, impartial, intelligent, non-hyphenated American to see through its fallacy. If it be a question of time, these inscriptions date from 700 to 750 of the Christian Era, the time of Boniface and Karl Martell. They are far nearer to us in time than any stones inscribed in classical Latin or Greek—from one to four thousand years more recent than matters of moment in Egypt and Babylon. If it be a matter of space, we must not be deceived by the "ancient Near East." That is a deceptive term. It was coined in England and for England is correct. From our American mainland the distance to the "Near East," on the one hand, to Manchuria, Mongolia, and Lake Baikal, on the other, is just about 120 degrees of longitude and to some of our island and peninsular holdings the latter are much nearer. And that in nearness of actual significance and interest to us means much, especially today. The antiquated delusion that our culture, our religion, our science, and our art comes to us in a straight line of progress from Palestine and Attica, from Egypt and Babylon, is still widely propagandized. There is no such line of continuity. We are what we make of ourselves today. And if today no great movements to alter the fate of the world bid fair to issue from Turk or Tatar lands any more than from Arabia, Baghdad, or Cairo, yet over these lands the fate of Asia, the question of who is to be our next-door neighbor, is being decided. Beyond its already vast and rich lands in Siberia, unobserved by our press and not publicized by our government, Russia is silently clamping heavy hands on Turkestan, Sinkiang, and Outer Mongolia, territory nearly or quite as large as the United States, while we are diligently taught to fix horror-stricken eyes on slender Japan fighting westward over Chiang Kai-shek's China for its growing young life. That is of far more vital interest to us in the United States than is the revolt in

Palestine, however sympathetic we may be to the Arab who owns it and wants to keep it, or to the Jew who wants it and feels he needs it, or to England who must hold it as one of the most indispensable keys to her empire.

The difficulty in the path of the American student who seeks knowledge of these regions, such as every clear and unbiased American should have, lies elsewhere. The chief difficulty is that readable and reasonably reliable texts are almost unobtainable. This is especially true of the Tonyukuk epitaph. It was first published by Radloff in his well-known difficult and unreliable manner in 1899 (*Die alt-türkischen Inschriften der Mongolei, Zweite Folge*). His text was reprinted practically unchanged in a fair modern Turkish edition (*Eski Türk Yazıtları* [Istanbul, 1936]). The Danes who, through Vilhelm Thomsen have a claim and a duty to these inscriptions, will not publish for five or six years to come. They will be glad to have any work upon them published in the meantime.

Therefore this writer here sets forth for the use of students a new text and reading of Tonyukuk. It is constructed from as close a study as the writer's eyes and mind could give to the poor photographs and squeezes published in Radloff's *Atlas*. The copy in the Munich state library was used since, Chicago has none. The *Atlas* was checked by Radloff's text and notes and by Thomsen's and Ramstedt's notes, based in part on later photographs taken by Ramstedt. The writer had hoped to see these later photographs in Copenhagen. He learned there that, through some chemical defect, they are irretrievably lost. Since Russian Mongolia is hermetically sealed to all foreigners, even to men like John D. Littlepage, what is here given is the best that can be done at present.

ATATÜRK'ÜN KÜLTÜR VE SANAT FAALİYETLERİ

OKTAY ASLANAPA

Milâttan önce birinci binden başlayarak günümüze kadar gittikçe genişleyip kesintisiz olarak yaşayan kültürleriyle, Türkler, dünyanın en eski ve en büyük milletleri arasında yerlerini almıştır. Ancak, onsekizinci yüzyıl sonlarına kadar Avrupa bir Türk kültürünün varlığını kabul etmemiştir. Türk Sanat Eserleri İslâm, Arap, İran ve Bizans sanatlarından alınmış şekiller olarak görülüyordu.

Avrupa'dan sonra ve Avrupalı ilim adamlarının verdiği eserlerin tesiriyle ondokuzuncu yüzyıl son yarısında başlayan Türk Kültürü ve Sanatı ile ilgili çalışmalar son elli yıl içinde yavaş yavaş gelişerek, Türk sanat ve kültürünün muhteşem tablosunu gözler önüne serecek bir olgunluğa varmıştır: İlk yayınlara bakınca bunun ne kadar inanılması güç bir sonuç olduğu daha iyi anlaşılır.

Bu çalışmaların başında 1873'de Viyana Dünya Sergisi için Sultan Abdülaziz'in emriyle Nafia Nazırı Edhem Paşa idaresinde bir komisyon tarafından Osmanlıca'dan başka Fransızca ve Almanca olarak hazırlanan ve aynı yılda İstanbul'da bastırılan *Usûl-ü Mimârî-i Osmanî* adlı büyük boy kitap gelmektedir. Bol sayıda tezyinî motifler ve sütun başlıkları, kemerler, pencereci duvarlar ve diğer mimarî detay şekilleriyle zenginleştirilmiş olan kitabın desenleri o tarihten iki yıl önce, 1871'de Aksaray Valide Camii'ni yapmış olan İtalyan Montani Efendi ile Boğos Efendi ve Fransız E. Maillard tarafından hazırlanmış, Fransızca metni Marie de Launey yazmıştır. Kitabın başında mimarî özellikler üzerinde çok sathî bazı görüşlerden sonra camiler, türbeler, çeşmeler hakkında umumî ve faydalı bilgiler verilmekle beraber, bunlar sağlam bir üslûp fikrinden uzak kalmıştır. Daha önceki Türk mimarisine bağlantı kurulamadığı için üslûp devirlerinin başlangıcı ve gelişmesi de karanlıkta kalmış, bazı hayalî görüşlere bağlanmıştır. Bu durumda tabii Türk Sanatı mefhumu düşünülemezdi. Sayfa 50'de "Süryânî saçakları, Süryânî saçaklarından münkalip Osmanlı

* Prof. Dr. Oktay Aslanapa, Türk ve İslâm Sanat Tarihi Profesörü, Atatürk Kültür Merkezi Üyesi.

saçakları, hurma yaprakları şeklinde Çin tezyinat-ı mimarisiiyle, Çin mimarlarından naklen hurma yaprakları şeklinde Osmanlı tezyinat-ı mimariyesi”, sayfa 52’de “Osmanlı pervazlarında müstamel olan bazı tezyinat Araplardan ve diğerleri dahi Çinlilerden naklolunmuş birhaylisi dahî aslından Osmanlı mamulâtı olup . . .” diye kendilerine göre desenlerin açıklanması yapılmaktadır. Kitapta ayrı bir bibliyografya verilmemiştir.

Bundan sonraki araştırmalar daha çok Anadolu Selçuklu sanatı ile ilgili olmuştur. Osmanlı devri ile ilgili araştırmalar ise yüzyılımızın başında yeniden ele alınmıştır.

Berlin Technische Hochschule’den Prof. Mimar Cornelius Gurlitt, Sultan II. Abdülhamit devrinin sonlarına doğru 1905–1907 arasında İstanbul, İznik, Bursa ve Edirne’deki Osmanlı mimarî eserlerini talebeleri ile birlikte inceleyip ilk defa rölöveleri ve fotoğrafları ile beraber İstanbul’daki eserleri iki büyük cilt olarak yayınlayıp tanıtmış, İznik ve Edirne Osmanlı eserlerini de birer makale halinde toplayıp Batı âleminin dikkatine sunmuştur. Heinrich Wilde onun yanında hazırladığı Bursa Osmanlı Eserleri başlıklı Doktora tezini 1908’de yayınlamıştır.

1910’lu yıllarda Celâl Esad (Arseven) genç bir yazar olarak İkdâm gazetesi için küçük makaleler hazırlıyordu. Kendi anlattığına göre bu makalelerden birine başlık olarak “*Türk Sanatı*” adını koymuştur. Gazetenin tahrir heyeti böyle bir sanat olamaz diye başlığı çizmiş, yerine “İslâm Sanatı” yazılmasını kararlaştırmış ve yazı öylece yayınlanmıştır. 1915’de kurulması istenen “Türkiyat Encümeni” o zamanın vekiller heyeti tarafından “Âsâr-ı İslâmîye ve millîye tedkik encümeni” diye değiştirilerek meydana çıkarılmıştır.

H. Glück’ün 1917’de Budapeşte ve İstanbul’da basılan “*Türk Sanatı*” başlıklı 25 sayfalık küçük kitabı İstanbul’da Macar İlmî Enstitüsü’nde verilen bir konferansa dayanmakla beraber, *Türk Sanatı* başlığını taşıyan Batı dilinde ilk kitap olması bakımından çok önemlidir. Burada Glück 26 siyah-beyaz küçük resimde Nagy Szent Miklos altın sürâhi ve kaplarından başlayarak Tun-Huang Bezeklik fresklerine, Samarra’ya, Tulunlular’a ve Gazneliler’e işaretle Büyük Selçuklu Timurlu sanatı, sonra Konya’da Anadolu Selçukluları, İznik, İstanbul, Edirne Osmanlı âbideleri arasında bağlantılar kurarak Türk Sanatının bütünlüğü üzerine ilk defa dikkati çekmektedir.

Daha sonra Glück'ün 1922'de Leipzig'de ayrıca *Die Kunst der Osmanen* adı ile Osmanlı sanatı üzerine yazdığı kitabı yayınlanmıştır.

Gazi Mustafa Kemal'in Kültür ve Sanat meselelerini ele alması da bu tarihlerde olmuştur.

Birinci Dünya Savaşından sonra Osmanlı devleti yerine Ziya Gökalp ve onun tesiriyle Türkçülüğün siyasî ve fikrî sahadaki gelişmelerine ilmî bir sistem getiren Fuad Köprülü başta olmak üzere yeni bir nesil Türklük şuurunun hakim olacağı millî bir devlet kurma yoluna girmişti.

Bu mücadelenin başında yer alan Gazi Mustafa Kemal Paşa, Millî Türk Devleti'nin kurucusu olarak Türk kültürü, sanatı, tarihi ve dilinin araştırılıp incelenmesi ve geliştirilmesi için hemen harekete geçilmesini istiyordu. Bunun için Türk kültürünün dil, edebiyat, tarih, sanat gibi en önemli konularını araştırıp, hem kendi milletimize öğretmek hem de ilim alemine tanıtmak üzere faaliyete geçecek bir Enstitü kurulması emrini verdi. Bunun üzerine Cumhuriyet Hükümeti İstanbul Darülfünûnu (Üniversitesi) Edebiyat Fakültesine bağlı bir Türkiyat Enstitüsü kurulmasını kararlaştırarak hazırladığı Talimatnâme ve Kararnâmeyi 12 Kasım 1924'te Gazi Mustafa Kemal'in imzasına sundu. Yeni kurulan ve dünya çapında bir ilim merkezi halini alması istenen Enstitü'nün müdürlüğüne yurtiçinde ve dışında tanınmış büyük Türkolog M. Fuad Köprülü getirildi. Fakat Enstitü ancak 1926'da bir hususi bütçe sağlanmasıyla ciddi, sistemli ve programlı çalışmalara başlayarak ilmî bir kadro teşkil edebilmiş ve yayın faaliyetine geçebilmiştir.

Gazi Mustafa Kemal (Atatürk) Kültür ve Sanat konularındaki fikirlerini çeşitli fırsatlarda ifade etmiştir. O'na göre:

Kültür dediğimiz zaman bir insan cemiyetinin, devlet hayatında, fikir hayatında, iktisat hayatında yapabilecekleri şeylerin muhassalasını kastediyoruz ki, medeniyet de bundan başka bir şey değildir. Kültür zeminle müteneziptir, o zemin milletin seciyesidir.

Cihan ile alâkasız yaşayamayız. Bilâkis müterakki, mütemeddin bir millet olarak medeniyet sahası üzerinde yaşayacağız. Bu hayat ancak ilim ve fen ile olur. İlim ve fen nerede ise oradan alacağız ve her ferd-i milletin kafasına koyacağız. İlim ve fen için kayıt ve şart yoktur.

Milletimizin medenî milletlerle temasını kolaylaştırmak menfaatimizdir.

Memleket behemehal asrî, medenî ve müreffeh olacaktır. Bizim için bu, hayat dâvasıdır.

Türklerin asırlardanberi takip ettiği hareket devamlı bir yönde olmuş, daima Doğudan Batıya yürümüştür.

Medeniyetin esâsı, terakki ve kuvvetin temeli aile hayatındadır. Bu hayatta fenalık, muhakkak, içtimâî, iktisadî, siyasî aczi mucib olur.

Dünya her kavmin varlığını, kıymeti, hürriyet hakkı ve istiklâli, malik olduğu ve yapacağı medenî eserlerle mütenasiptir. Medeniyet yolunda yürümek ve muvaffak olmak şart-ı hayattır. Büyük davamız, en medenî ve en müreffeh millet olarak varlığımızı yükseltmektir.

Bunda başarı ancak iyi bir plânla ve en rasyonel çalışmakla mümkün olabilir. Bu sebeple okuyup yazmak bilmeyen tek vatandaş bırakmamak, memleketin büyük kalkınma savaşının ve yeni çatışının istediği teknik elemanları yetiştirmek, memleket davalarının ideolojisini anlayacak, anlatacak, nesilden nesile yaşatacak fert ve kurumları yaratmak; işte bu önemli umdeleri en kısa zamanda temin etmek Kültür Bakanlığının üzerine aldığı büyük ve ağır mecburiyetlerdir.

İşaret ettiğim bu umdeleri Türk gençliğinin dimağında ve Türk Milletinin şuûrunda daima canlı bir halde tutmak, üniversitelerimiz ve yüksek okullarımıza düşen başlıca vazifedir. Bunun için memleketi şimdilik üç büyük kültür bölgesi halinde mütalâa ederek batı bölgesi için, İstanbul Üniversitesinde başlamış olan islâhat programını daha radikal bir tarzda tatbik ederek Cumhuriyet'e cidden modern bir Üniversite kazandırmak, merkez bölgesi için, Ankara Üniversitesini az zamanda kurmak lâzımdır. Doğu bölgesi için Van Gölü sahillerinin en güzel bir yerinde, her şubeden ilk okullarıyla ve nihayet Üniversiteyle modern bir kültür şehri yaratmak yolunda şimdiden faaliyete geçilmelidir. (Kasım 1937).

Dünyanın bize hürmet göstermesini istiyorsak önce biz kendi benliğimize ve milletimize bu hürmeti hisseden, fikren, fiilen, bütün ef'al ve harekâtımızla gösterelim; bilelim ki, millî benliğini bulmayan milletler başka milletlerin şikârıdır.

Onuncu Yıl Nutkunda;

Yurttaşlarım,

Az zamanda çok ve büyük işler yaptık, Bu işlerin en büyüğü, temeli, Türk kahramanlığı ve yüksek Türk kültürü olan Türkiye Cumhuriyeti'dir.

Bundaki muvaffakiyeti Türk Milletinin ve onun değerli ordusunun bir ve beraber olarak azimkârâne yürümesine borçluyuz. Fakat yaptıklarımızı aslâ kâfi görmeyiz. Millî kültürümüzü muâsır medeniyet seviyesinin üstüne çıkaracağız.

Türk Milleti'nin tarihî bir vasfı da, güzel sanatları sevmek ve onda yükselmektir. Bunun içindir ki, milletimizin yüksek karakterini, yorulmaz çalışkanlığını, fitrî zekâsını, ilme bağlılığını, güzel sanatlara sevgisini, millî birlik duygusunu mütemadiyen her ve türlü vasıta ve tedbirlerle besliyerek inkişâf ettirmek millî ülkümüzdür. Türk Milleti'nin büyük millet olduğunu bütün medenî âlem, az zamanda, bir kere daha tanıyacaktır.

Atatürk, herşeyden önce sahip olduğumuz topraklardaki eski eserleri tanımamızı onları koruyup sevmemizi isterdi. 22 Mart 1933 tarihli, Başbakan İsmet İnönü'ye yazdığı bir belge vardır. Burada;

Son tetkik seyahatlerimde muhtelif yerlerdeki müzeleri ve eski sanat ve medeniyet eserlerini gözden geçirdim.

1 — *İstanbul'dan başka Bursa, Antalya, Adana ve Konya'da mevcut müzeleri gördüm. Bunlarda şimdiye kadar bulunabilen bazı eserler muhâfaza olunmakta ve kısmen de ecnebi mütehassısların yardımı ile tasnif edilmektedir. Ancak memleketimizin hemen her tarafında emsalsiz defineler halinde yatmakta olan kadîm medeniyet eserlerinin "ilerde tarafımızdan" meydana çıkarılarak ilmî bir surette muhâfaza ve tasnifleri ve geçen devirlerin sürekli ihmali yüzünden pek harap bir hale gelmiş olan âbidelerin muhâfazaları için Müze müdürlüklerine ve hafriyat işlerinde kullanılmak üzere Arkeoloji mütehassıslarına kat'î lüzum vardır. Bunun için Maarifçe harice tahsile gönderilecek talebeden bir kısmının bu şubeye tahsisinin muvafık olacağı fikrindeyim.*

2 — *Konya'da asırlarca devam etmiş ihmaller sebebiyle büyük bir harabî içinde bulunmalarına rağmen sekiz asır evvelki Türk medeniyetinin hakikî mimarî şaheserleri sayılacak kıymette bazı mebânî vardır. Bunlardan bilhassa Karatay Medresesi, Alâeddin Camii, Sahip Ata Medrese Camii ve Türbesi, Sırgalı Mescit ve İnce Minareli Cami derhal ve müstacelen tâmire muhtaç bir haldedir. Bu tâmirin gecikmesi bu âbidelerin kâlimen inkırazını mucib olacağından evvelâ asker işgalinde bulunanların tahliyesinin ve kâffesinin mütehassıs zevât nezaretiyle tâmirinin temin buyurulmasını rica ederim.*

Gazi M. Kemal

Atatürk'ün tarihî eserlerimiz hakkındaki düşüncelerini aksettiren yukarıdaki yazısından sonra, O'nun sanat konusundaki görüşlerine geçelim:

Sanatsız kalan bir milletin hayat damarlarından biri kopmuş demektir.

Yüksek bir insan cemiyeti olan Türk Milletinin tarihî bir vasfı da güzel sanatları sevmek ve onda yükselmektir. Bunun içindir ki milletimizin yüksek

karakterini, yorulmaz çalışkanlığını, fıtrî zekâsını, ilme bağlılığını, güzel sanatlar sevgisini ve millî birlik duygusunu mütemadiyen ve her türlü tetkiklerle besliyerek inkişâf ettirmek millî ülkümüzdür.

Güzel sanatların her şubesi için, kamutayın (meclis) göstereceği alâka ve emek, milletin insanî, medenî hayatı ve çalışkanlık veriminin artması için çok tesirlidir. Dünyada mütemadiyen, müterakkî ve mütekâmil olmak isteyen herhangi bir millet behemehal heykel yapacak ve heykeltraş yetiştirecektir. Abidelerin şuraya buraya tarihî hatıralar olarak dikilmesinin dine aykırı olduğunu iddia edenler şeriât hükümlerini lâıykıyla okuyup incelememiş olanlardır. Münevver ve dindar olan milletimiz ilerlemenin sebeplerinden biri olan heykeltraşlığı son derecede ilerletecek ve memleketimizin her köşesi ecdadımızın ve bundan sonra yetişecek evlâtlarımızın hatıralarını güzel heykellerle dünyaya ilân edecektir.

Milletimiz din ve dil gibi kuvvetli iki fazilete maliktir. Bu faziletleri hiçbir kuvvet, milletimizin kalp ve vicdanından çekip alamamıştır, ve alamaz. İnsanlar mütekâmil olmak için bazı şeylere muhtaçtır. Bir millet ki resim yapamaz, bir millet ki heykel yapamaz, bir millet ki fennin icap ettirdiği şeyleri yapamaz, itiraf etmeli ki o milletin ilerleme yolunda yeri yoktur. Halbuki bizim milletimiz, gerçek vasıflarıyla medenîleşmiş ve ilerlemiş olmaya lâyıktır ve olacaktır.

Kışla bizde sadece bir savaş öğretim yeri değil, aynı zamanda bir kültür ocağı, bir sanat okuludur. Ve böyle olmakla da memlekete yaptığı hizmet ölçülemeyecek kadar büyüktür.

Millet, milletin rûh-u sanatı, musikisi, edebiyatı ve bütün bediiyatı bu kutsî cidâlin ilâhî teranelerini müebbet bir vatan aşkının vecdleriyle daima terennüm etmelidir.

Güzel Sanatlarla ilgili görüşlerinden sonra, Atatürk'ün Topkapı Sarayı ile ilgisi üzerinde duralım:

1929, 10 Eylül'de İstanbul'da Topkapı Sarayı'na gelen Gazi Mustafa Kemal, Mecidiye Köşkü'nün arkada kapalı bölümünde saklanan padişah tablolarını inceler. Müdür Tahsin Bey, Maârif Vekâleti'nin bir suretini de Emniyet Genel Müdürlüğü'ne bildirdiği emriyle bu tabloların halka gösterilmesinin yasaklandığını anlatır. Gazi tek tek resimleri inceler, Fatih portresine uzun uzun bakar. Kendisine verilen bilgileri dinler. Tahsin Bey'e "Verdiğiniz bilgilere çok teşekkür ederim, ancak çalışmalarınızı kısa zamanda tamamlayarak bu resimleri sergileyip halka açmalısınız" diye buyurur. Uygun

bina ve salon bulunmadığı için bu emir ancak 1938 Kasım ayında yerine getirilebilmiş, Atatürk bu galeriyi görememiştir.

Ankara 1934 yazında Topkapı Sarayı'na gelerek, doğru yeni Kütüphaneye gider. Burada deri üzerine yapılmış haritaları görüp incelerken Piri Reis'in Amerika haritası üzerinde durur, bunun böyle dolapta kalmasının kimseye fayda sağlamayacağını, gerekli incelemeler yapılarak açıklamalarla tıpkı basımının bütün dünyaya bu arada özellikle Amerika'ya dağıtılmasını bildirir.

MÜZİKTE NEDEN ÇOK SESLİLİK?

CEVAD MEMDUH ALTAR*

“Bir ulusun yeni değişikliğinde ölçü, musikide değişikliği alabilmesi, kavrayabilmesidir!” 1934.

Gazi Mustafa Kemal

Müzik sanatında çok-seslilik, Batı’da oldukça uzun süren bir tek-seslilikten sonra oluşmaya başlamış ve gelişim çabasını 11. yüzyıl başlarından geçerli olmak üzere, çeşitli doğrultularda hiç durmadan sürdürmüştür; hatta zamanla doymuşluğa (sursaturation’a) erişmenin görüntülerine sahne olmaktan da uzak kalamamıştır.

Bizde çok-seslilik, daha ziyade II. Mahmut’tan (1784–1839) bu yana, bazı ihtiyaçları karşılamak üzere ele alınmıştır.

Cumhuriyetin kuruluşundan kısa bir zaman sonra, Ulu Önder Gazi Mustafa Kemal’in özellikle müzik sanatında çağdaş eğitim-öğretime yönelik kurumlaşma ilkeleri açısından gerçekleştirilen çalışmalarda, bugüne kadar oldukça ilerlemiş ve kıvanç verici sonuçlar elde edilmiştir ve böylesine sonuçların alınmasına kesintisiz devam edilmiştir. Buna rağmen, kültür dünyamızın, 21. yüzyıla girmeye hazırlandığı şu yıllarda bile, çok-seslilik üzerindeki konuşma ve tartışmalar güncelliğini sürdürmeye azçok devam etmektedir. Onun için bu yazımda, müzikte çok-seslilik konusunu, başka bir açıdan ele almada yarar gördüm.

Müzik sanatının çok-sesliliği, kısa ve sade bir tanımlamaya göre şöyle oluyor:

“Çok-Seslilik, başka başka seslerin, teorik uygulamalar ve kompozisyon bilimi doğrultusunda, üstüste istif edilmeleriyle elde edilen cümlelerin bir anda ve bir arada seslendirilmelerinin devamı süresince oluşan çok-sesli atmosfer; ve böylesine bir atmosferin meydana gelmesine imkân sağlayan tınısal dokudur. Bugüne dek bizde gereğince anlayışlamamış olan bu çok-sesli doku, esere sınırsız bir anlatım

* Cevad Memduh Altar, Sanat tarihçisi ve Müzikolog.

gücü ve hayâletme zenginliği kazandırmakta, yani bir bakıma hayatın kendisini, çağdaş doğrultuda simgeleştirerek sanata dönüştürmektedir.”

Yukarıda kısaca değinilen uygulama türünün çağdaş bilim ve sanattan güç alarak gelişimine, aşağıda yer yer değinilecektir.

Günümüzde ulusal olduğu kadar uluslararası değer ve nitelikte de olması gereken, her bakımdan üstün bir müzik anlayışına ve yaratıcılığına erişebilme çabasının, kesinlikle çağdaş düşünce (tefekkür) gerçeğinden güç alarak biçimlendirilmesi zorunludur; ve her uygar ülkede uygulanan ulusal kültür politikasının özü de budur. Bu nedendir ki, güzel sanatların tümüne yönelik düşün (tefekkür) prosedürü için olduğu gibi, üst düzeyde eser vermeye yönelik müziksel uygulamanın da – ön plânda – çağdaş seviyeli bir düşün sisteminden beslenmesi gerekeceği doğaldır. Ve bu yoldan elde edilecek eserlere ortaklaşa katkıda bulunan temel unsurlar ise genellikle şunlardır:

1. Esinleniş (İlham),
2. Tasarı (Sujet),
3. Ses (Çok-sesliliğe elverişli doğrultuda),
4. Çağdaş bilim ve teknik (Composition, Instrumentation, Orchestration, v.b.).

Çağdaş müziğin değişik türlerinin organik birer bütüne dönüşebilmeleri yolunda biçimlenmelerinde, doğal olarak bu dört temel unsurun rolü en başta gelmekte ve böylesine bir gelişim periyodunun yanbaşıında örgütlenmesi gereken “kurum” ve “kadro” ihtiyacı ise zamanla: Devlet Konservatuvarlarının, Devlet Senfoni Orkestralarının, Devlet Opera ve Balelerinin ve çok-sesli Koroların ve daha başka organizasyonların meydana gelmesinde ve bunların belirli süreler içinde yurt düzeyine ve uluslararası forma taşma ideâlinin gerçekleşmesinde büyük ölçüde başarılı sonuçlar vermektedir. Ne var ki bu konularda, hatta yakın komşularımız yanında, bizde çok, hem pek çok gecikmiş olmasına rağmen, bütün bu kurum ve kadrolar, son elli yıl içinde, Cumhuriyetimizin kurucusu Aziz Atamızın enerjik yöntem ve inisiyatifleri altında, önce Ankara’da kurularak faaliyete geçirilmiş, sonra da İzmir ve İstanbul’da da kurulup faaliyete geçirilmelerine gereğince özen gösterilmiştir. Bu kurumların, uluslararası sanat karşılaşmalarında, Atatürk inkılâplarıyla oluşan çok-sesli çağdaş Türk sanat-müziğini şerefle tanıtmada büyük rolü olmuş ve olmaya devam etmektedir de.

Çok-sesli çağdaş Türk sanat-müziğinin uluslararası plânda da sağlamakta olduğu kıvanç verici sonuçlar üzerinde sizlere bazı çok önemli örnekler verebilirim. Ama bunlardan sadece birinin bile, geçenlerde beni gönülden duygulandırdığını söylersem, mübalâğa etmemiş olurum. Belki sizler de televizyonunuzun başında, dış kaynaklı haberlerde izlemiştinizdir. Devletimizin büyük ilgi ve fedakârlıkla yetiştirmiş olduğu sanatçılarımız arasında önemle yeralan ve kendisiyle her zaman kıvanç duyduğum orkestra şefimiz Profesör Hikmet Şimşek, geçen ayların birinde Tokyo'da Japonya'nın resmî devlet orkestralarının biriyle yönettiği konserde icraya katılan Japon müzikçiler, monodik-modâl musikimizin üstün örneklerinden biri olan ve rahmetli bestecimiz Ulvi Cemal Erkin tarafından büyük bir incelik ve zarafetle çok-sesli olarak değerlendirilmiş bulunan "Köçekçe-Süiti"ni, o kadar güzel ve kendine özgü uslûbu içinde seslendirdiler ki, hayretler içinde kaldım, gözlerim yaşardı. Bizim için büyük önem taşıyan bu sanat olayında, yani bizden çok uzak yabancı bir ülkedeki, yabancı bir orkestraya, eserin üslup özelliğini gereğince icra ettirebilmede, herşeyden önce orkestrayı yöneten elin, yani değerli şef Hikmet Şimşek'in elinin ve elindeki bagetin ve bu bagetten yayılan üslupla ilgili dinamizmin, sonra da Japon icracıların, çağdaş bilimin uluslararası nitelikli ortak teknik ve estetiğinin sağlandığı standart icradaki başarılarıyla yabancı bir eseri gereği gibi tanıtabilmedeki hünerlerinin büyük rolü olduğunu burada özellikle belirtmek isterim. Öteki ünlü bestecilerimizin, örneğin Ahmet Adnan Saygun'un, Necil Kâzım Akses'in, rahmetli Cemal Reşit Rey ve Ferit Alnar'ın, Bülent Tarcan'ın, İlhan Usmanbaş'ın ve daha sonraki genç-kuşak bestecilerimizin, yurt dışındaki kültür ve sanat karşılaşmalarında ya da özel olarak düzenlenen konserlerde uygulanan eserleriyle de uluslararası müzik literatürüne, Atatürk Türkiyesi'nin ürünü, çok-sesli çağdaş Türk sanat-müziğini de katmıyor muyuz? Türkiye'de, ya da Batı'nın bellibaşlı sanat merkezlerinde akademik öğrenimlerini tamamlamış genç kuşak icracılarının, orkestra şeflerimizin, opera sanatçılarımızın verdikleri resitâller, konserler, katıldıkları operalar, yönettikleri orkestralar, çok-sesli koro yarışmalarında elde ettikleri üstünlük, Cumhuriyet Türkiye'sinin günümüz sanatında elde ettiği başarıların göğüsleri kabartan örneklerini vermiyor mu?

Monodik-Modâl (Tek-sesli ve makama dayalı) Türk sanat musikisi alanında vermiş oldukları eşsiz eserlerle, klâsik musikimizin en

üstün örneklerini yaratmış bulunan üstadlarımızdan Abdülkadir Meragî (1360-1435), Hafız Post (1630-1694), İtrî (1640-1712), Tab'î Mustafa (1700-1786), İsmail Dede (1778-1846) ve Zekâî Dede (1825-1897) gibi, yaşadıkları çağın uzak yakın hiçbir İslâm diyarında, aynı güç ve nefasette eser verebilmiş hiçbir musikişinasa muhatap olmayan sanat büyüklerimizi ve onları aynı ideâl doğrultusunda verdikleri eserlerle izlemiş olanları her zaman saygı ve ilgiyle anmamız, eserlerine titizlikle sahip çıkmamız, bu zengin ve renkli yaratılardan, günümüzün çok-sesli Türk sanat-müziği için esinlenmemiz, doğal olduğu kadar, millî bir görevdir de. Ne var ki, sanat ve belgesellik değerleri baha biçilmez oranda yüksek olan bu ecdat eserleri yanında, Atatürk Türkiye'si'nin çok-sesli Türk sanat-müziği eserleri de vardır ve varlığını her bakımdan duyurmuştur ve olağanüstü örneklerle kanıtlanmıştır da. Ve bu çağdaş klâsik müziğin her türünü meydana getirme yolunda harcanacak çaba ve verilecek emekle, eski üstadlarımızla, günümüze özgü sanat anlayış ve esprisi arasında yüzyıllar boyu meydana gelmiş bulunan boşluğu kapatmak da o derece doğal ve o derece millî bir sanat görevi değil midir?

Yeni klâsik miisikimizin, oktavi 24 eşit olmayan çeyrek sese bölerek oluşturulan, hatta 50 den fazla komaya bölebilerek de oluşturulduğu ileri sürülen makamları zedeleyici nitelikte olduğu düşüncesi üstünde ısrarla durulmaktadır. Sanat tarihine bakılınca, yüzyıllar hatta bin-yıllar boyu, nelerin gelişim yolunda değişmiş ve hiçbir şeyin yerinde sınımsız oturup kalmamış olduğu açıkça görülür; ve böylesine periyodik değişmeler de, gene sanatların kendiliklerinden oluşturdukları "doymuşluk" ve "tükenmişlikleri", yani "saturation"u hatta ve hatta "sursaturation"u karşılamak ve yeni bir çağ yaratma yolunda yeni bir evrim stadına ayak basmak anlamına gelmektedir ve doğal bir yenilenme (sélection) olmanın önemini taşımaktadır. Batı müziğinde de oldukça geç ve milâttan sonra 1030-1150 yılları arasında oluşup, normâl seyrini sürdürmeye başlamış bulunan çok-seslilik, Batı kültürüne ayak bastığı anda ne ise gene de öylece kalmış mıdır? Zamanla majör, minör sistemleri nasıl oluşmuş? Yani seslerin birbirlerine olan yakınlık ve uzaklık ilişkileri açısından oluşup gelişen "fonctionel" armoninin meydana gelmesini sağlayan Batı tonalitesi, o büyük, o zengin müzik literatürünü nasıl meydana getirmiş; getirmiş ama o da eskimiş. Batı'da çeşitli türleriyle "anatolité" ortaya çıkmış, sonra "dodecaphonie" sistemleri oluşmuş, bunlar da yetmemiş,

yetmemiş de daha yeni ve ne tip sistemlerin bulunabileceği çabası içinde, araştırmalar, incelemeler sürüp gitmiş ve sürüp gitmeye devam ediyor da. Görülüyor ki şair, “Değişmez fen mi vardır; Müstakar eşya mı kalmıştır?” demektedir.

Geçmişte büyük ve değerli eserler vermiş olan ve adlarına yukarıda kronolojik sıraya göre değinilmiş bulunan musiki üstadlarımızı ihmâl etmek ve onlardan, genç kuşaklar ve gelecek kuşaklar için hayatî önem taşıyan çok-sesli çağdaş Türk sanat-müziğini oluşturup geliştirme yolunda esinlenmemek, ne kadar büyük kabahat ise, Atatürk inkılablarının, özlü kültür ve geleneklerimizi, çağdaş bilimin uluslararası nitelikteki ortak teknik ve estetiğinden yararlanma yoluyla öngördüğü yenileyip tazeleme hareketlerini gereği gibi geliştirmeyi ihmâl etmek de o derece büyük bir kabahattir. Hiç ihtimâl vermiyorum ama, bunun aksini düşünmenin, neticesiz bir vehim ve hayâle kapılmaktan başka birşey olamayacağı kanısındayım. Ve günümüzün çok-sesli sanat-müziği konusunda, çağdaş bilimin öngördüğü tekniği ve özellikle normalize enstrümanları değerlendirip, üstün seviyeli millî müziklerinin her türünü oluşturmada olağanüstü başarı elde etmiş bulunan uygar ülkelerin, uluslararası sistemi terkedip, bin yıl önceki monodik-modâl musikiye ve bu musikinin gerektirdiği yerel aletlere döneceklerini, zamanımızda artık hiçkimsenin aklının ucundan bile geçirebileceğine ihtimâl vermiyorum.

Günümüzde her uygar ülke, savaşa, savaşa gider gibi gidiyor; yani uluslararası plândaki müzik karşılaşma ve yarışmalarında kullanılması zorunlu tekniği gereği gibi değerlendirebilecek düzeye erişmeden, icracılarını, Atatürk inkılablarıyla birlikte bizde de olduğu gibi, normalize enstrümanlarla teçhiz etmeden ve böylesine bir çabanın gereği olan çok-sesli çağdaş sanat müziği eserleri meydana getirmeden hiçbir kültür savaşına katılamıyor ve katılamaz da. Hele ikinci dünya savaşından sonra sıcak savaş bitmiş, ama mücadelesini tüm cephelerde acımasızca sürdürmeye devam etmiş bulunan “Kültürde-Üstünlük” savaşına her ulus, sanatçılarını uluslararası teknik, yöntem ve aletlerle, aynı bilimsel metodlarla, yani çok-seslilikle ve normalize enstrümanlarla sokmada başarılı olmuştur; ve onun için uluslar, uluslararası kültür ve sanat savaşına giderken, kendilerini eşit düzeyde bir hazırlığın dinamizmi içinde güçlendirebilmenin çabasını durmadan sürdürmektedirler. Bizde bu çok önemli operasyona, ancak aziz Atamızın işaret etmiş oldukları doğrultuda ve Cumhuri-

yetten sonra elkonulabilmiştir. Serptiği tohumların feyizli meyvelerini göremeden 1938 yılında sonsuzluğa göç eden Atamız, kültür inkilâplarının en büyük eseri olan Ankara Devlet Konservatuarı'nın ancak kuruluşuna ve kurumun sadece iki yıllık çalışmalarına yakından şahit olabilmış ve rahatsızlıkları, sonucunu özlemle beklediği hareketleri gereği gibi izlemeye ne yazık ki imkân vermemiştir. Atamızın, Batı'nın bellibaşlı müzik akademilerinden mezun olmuş ve çağdaş bilimin ortak tekniğinden esinlenerek oluşturdukları tekniklerle çok-sesli eserler vermiş ve "Beşler" diye de anılmış bulunan Cemal Reşit Rey (1904-1985), Ferit Alnar (1906-1978), Ulvi Cemal Erkin (1906-1972), Ahmet Adnan Saygun (* 1907) ve Necil Kâzım Akses'in (* 1908) bazı eserlerini dinleyerek, kesin bir inançla oluşturduğu hareketin ürün vermeye başlamış olduğunu görmüş olmaları bile ne kadar sevinilecek bir olaydır.

Atatürk, yukarıda yer yer değinilen müzikte yenilenme hareketi için, 1934 yılında Ankara'da ilk olarak faaliyete geçirttiği bir müzik kongresinde, konunun enine boyuna tartışılıp konuşulmasına imkân sağlamış, yapılması gerekli işler için uzmanlara rapor hazırlatmış, 1935 yılında Ankara'da bir Devlet Konservatuarının kurulmasını gerçekleştirmiş, aynı yıldan itibaren Batı'dan, müzik alanında tanınmış uzmanların Türkiye'ye gelip, kendi uzmanlarımızla birlikte, müzik alanında yapılacak reform hareketlerine yardımcı olmalarına imkân sağlamıştır. Ama işin en dikkate değer yönü, Atatürk'ün, bu konuda meclise ve halka duyurulması zorunlu olan sözü, bu uzmanlardan da önce söylemiş olmasıdır. Nitekim Ulu Önderin, ulusal-çağdaş Türk sanat-müziği ile ilgili olarak, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni açış nutuklarında, ya da değişik vesilelerle bu konuda açıklamış oldukları temel ilkeler, tek özet olarak, şöylesine kesin ama renkli bir kanyaya dönüşmektedir; ve Ata'nın bu amaçla ortaya koydukları çok önemli cümlelerin birbirini izlemesiyle meydana gelen bu özet-tekst aynen şöyledir:

"Güzel sanatların hepsinde ulus gençliğinin ne türlü ilerlemesini istediğinizi biliyorum. Bu yapılmaktadır. Ancak bunda da en ileri götürülmesi gerekli olan Türk musikisidir. Müzik hayatın neş'esi, ruhu, sevinci ve her şeyidir. Yalnız musikinin türü gözönüne alınmaya değer niteliktedir. Hayat musikidir. Bizim gerçek musikimiz, Anadolu halkından işitilebilir.

Bir ulusun yeni değişikliğinde ölçü, musikîde değişikliği alabilmesi, kavrayabilmesidir. Ulusal, ince duyguları, düşünceleri anlatan, yüksek deyişleri, söyleyişleri toplamak, onları bir gün önce, genel son musikî kurallarına göre işlemek gerekir. Ancak bu düzeyde Türk ulusal musikîsi yükselebilir, evrensel musikîde yerini alabilir. Bu bir inkılâp hareketidir!”.

Açıkça görülüyor ki, Ulu Önderimiz yukardaki sözlerinde: “Musikî hayatın neş’esi, ruhu, sevinci ve herşeyidir!” demekte, monodik-modâl musikimizde, büyük bir çoğunlukla şairin yalnız kendi, dert, acı ve ıstırabına sahne olan lirik-duyarlılıkla yetinmiyor, müzik sanatımızla daha başka güzelliklerin de açıklanabileceğine işaret ediyor; anlatım zenginliği bakımından çok daha olgun, çok daha hareketli bir müziğin özlemini çekiyor; yani senfoniler, konçertolar, senfonik-şiirler, operalar ve daha neler ve neler bekliyor.

Atamız, yukardaki ilkeleri arasında büyük bir önemle yer alan ve: “Bir ulusun yeni değişikliğinde ölçü, musikîde değişikliği alabilmesi, kavrayabilmesidir!” prensibini içeren o olağanüstü kanısıyla, çağdaş doğrultudaki yeni değişikliğin, ancak çağdaş bilimin uluslararası ortak tekniğinden esinlenerek kendi çok-sesliliğimiz için oluşturulacak yeni bir teknikle mümkün olabileceğine yön vermede ve yeni değişikliğe özgü ölçünün, böylesine bir değişikliği başarabilmekten başka birşey olamayacağına özellikle işaret etmektedir.

Ulu Önder’in, müzik sanatımıza yönelik başlıca ilkelerini kapsayan özet-tekst içindeki başka bir ilke de şudur: “Ulusal, ince duyguları, düşünceleri anlatan, yüksek deyişleri, söyleyişleri toplamak, onları bir gün önce, genel son musikî kurallarına göre işlemek gerekir. Ancak bu düzeyde, Türk musikîsi yükselebilir, evrensel musikîde yerini alabilir. Bu bir inkılâp hareketidir!”. Ata bu çok önemli ilkesinde, çağdaş sanat müziğimizin, gelişim çabasında en üst zirveye ulaşmasının kaçınılmaz bir zorunluluk olduğuna değinmektedir; ve bu yoldan elde edilecek müziğin, ancak uluslararası son musikî kurallarına uyularak, yani çağdaş bilimin ortak tekniğinin katkısıyla yükselebileceği, ancak böylesine bir yükselişle evrensel müzikte lâıyk olduğu yeri, eşit hak ve düzeyde alabileceği gerçeği üstünde durmaktadır; ve bu temel-ilkelerin en sonunda Ata, bütün bu hareket ve uygulamaların bir inkılâp aşaması olduğu kanısını inançla vurgulamaktadır.

Ulu Önder Ata’nın, müzik sanatımızda yenilenip tazelenme konusunda Türkiye’ye davet etmiş oldukları, dünyaca tanınmış ünlü

kompozitör Paul Hindemith (1895–1963), aynı konuyla ilgilenmiş olarak memleketimize davet edilip bazı hizmetlerde görevlendirilmiş bulunan uzmanların, her bakımdan en başında gelmektedir. İlk olarak Mayıs 1935 de Ankara’ya gelen, gerekli temasları yaptıktan sonra konuya dikkatle eğilen Hindemith, 1938 yılına kadar Ankara’ya periyodik olarak gelip, başlatılan işlerin kontrol ve denetimini titizlikle yürütmüş ve daha sonraki yıllarda da sadece yazışmalarla yetinmiştir. 1963 yılında ölen Hindemith’in eserleri ve Ankara’daki faaliyeti üstünde araştırma ve incelemeler yapan Frankfurt a. Main’daki Hindemith Enstitüsü, kuruluşu tarihinden bu yana aktivitesini bilimsel ve uygulamalı açıdan sürdürmektedir. Bu kurumun başındaki direktör Dr. Dieter Rexroth, Ankara Alman Kültür Enstitüsü tarafından 1983 yılında Ankara’da düzenlenen Hindemith Semineri dolayısıyla vermiş olduğum “Paul Hindemith İle Karşılaşmam” başlıklı konferansımın broşür halinde basılı metni için yazmış olduğu Önsöz’de, Hindemith’in Türkiye’deki çalışmaları üzerine açıkladığı görüşünde şöyle demektedir: “. . . (Hindemith’in) Türk müzik hayatının düzenlenmesinde görev almasının temelinde, Atatürk’ün gerçekleştirdiği inkılâp politikaları yatar. . . Söz konusu hedef, Türk müzik hayatının, Batı ülkelerindeki örneklerine benzer sağlam temele oturtulması ve Türk halkında varolan sanatsal yaratma gücünü ortaya çıkarıp geliştirecek bir sanat eğitimi ağının örülüp yaygınlaştırılmasıydı. Bugün Türk sanatçılarının, Türk besteci, icracı ya da opera sanatçılarının Avrupa konser salonlarında övgüyle alkışlanmaları, biz Batılılar için çok doğal bir olgu olarak görülmektedir. Ancak bu (Türkiye için), uzun süren bir gelişme sürecinin ürünü ve sonucudur. . . bu konuda. . . belli bir ölçüde çözüm ve verimli bir çalışmayı, (Hindemith) halk müziği eserlerinin Batı müziği tekniği ile düzenlenip, daha üst bir sanatsal düzeye yükseltilmesinde görmektedir. . . Böylece besteciler, eski halk müziği geleneğinin kalıpları içinde sıkışmayıp özgür eserler vereceklerdir. . .”. İşte bu metni gözden geçirirken, bir yabancı yorumcunun, Hindemith’in, Türk müziğinin çağdaş doğrultuda yenilenmesinde yapılacak ilk işin, Türk halk müziğine yönelmek olduğu gerçeği üstünde önemle durmuş olduğuna özellikle işaret etmesi, bizleri haklı olarak, yabancı uzmanlardan da önce Ata’mızın bu olağanüstü önem taşıyan konuya elkoymuş olması gerçeğine götürüyor; ve kafamızda hep Ulu Önder’in yukardaki özet-tekstte de değindiğim gibi şu çok anlamlı görüşü tekrarlanıp

duruyor: "... Bizim gerçek musikimiz, Anadolu halkından işitilebilir...".

Yukarıdan beri üzerinde dikkatle durduğumuz hususlar da gösteriyor ki, çağdaş ve evrensel sanatı, sadece geleneksel monodik musikimizin özünü oluşturan ve şairin çoğunlukla bireysel duyarlılığını, acısını, kederini dile getiren lirik duyarlılıkla karşılamak imkânsızdır. Evet her yerde olduğu gibi bizde de şairin yalnız kendi derdinden, kendi ıstırabından, kendi bitmez tükenmez aşkından yanıp yakınan Lirizm de sanatçının hiç şüphesiz vazgeçilmez bir anlatım unsurudur ve yerinde ağırdır da. Ama sanatçıyı çeşitli nedenlerle değişik açılardan etkileyen öteki şiirsel-unsurlar yanında, yalnız Lirizm ile iş bitmez. Nitekim Lirizmin yanında, hayatın herşeyi ile kendisi, hayat gerçeğinin acımasız dorukları olmanın niteliğini taşıyan: Mitolojik, Mitolojik-Epik, Dramatik ya da Trajik duyarlılıkların, işlenecek konunun özelliklerine uygun oranlarda rol almaları zorunludur; ve bunları, monodik-modâl bir müziğin, salt-melodik yapısı içinde değerlendirmek imkânsızdır. Sanatçının eserinde, yukarıda geçen şiirsel unsurları, algılayış gücü ve işleyeceği konunun karakteri gereği biçimlendirebilmesi, ancak çok-sesli tekniğin oluşturulabileceği, zengin olduğu kadar, karmaşık da olan bir anlatım dokusu içinde mümkün olabilmektedir. Yani bu işler için, – yukarıda da değinildiği gibi – operaların, senfonilerin, senfonik-şiiirlerin, eşlikli ve eşiksiz, büyük çaptaki koro eserlerinin meydana getirilmeleri gerekmektedir. Ve bu tür uygulamaların, Ulu Önder Atatürk'ün istek ve ilgileriyle oluşan çağdaş müzik kurumlarımızda yarım yüzyıldır gerçekleştirilmesine çalışılmaktadır.

Yaratıcı bestecinin, herşeyden önce akılsal ve ruhsal dinamizmini, senfonilerinde, operalarında, senfonik-şiiirlerinde ya da herhangi bir değişik formda oluşturmaya karar verdiği başka bir eserinde değerlendirebilmenin tutkusuna kapılması ve ilk iş olarak da, yaşadığı ülkenin tarihine, kültürüne, sanatına, örf adet ve geleneklerine, etno-folklorik hazinelerine ve ayrıca dünya tarihine, uygarlık tarihine, dinler tarihi ve felsefesine ve daha nelere el atarak, kimsenin bulamadığını bulup eserine konu yapabilmenin gayretine düşmesi gerekmektedir; ve bu davranış, en azından – aydın bir besteci için – çağdaş-kültür zorunluğu olmanın niteliğini taşımaktadır. Bu yoldan elde edilebilecek tüm etkenlerle, yani uyumlu uyumsuz, olumlu olumsuz yönlerde etkileyici güce sahip olan, çok-sesli hayâl edebilme gücü ve tekniği ile oluşturulacak tınsal sembollerle, tüm yaratışlarda, insan ve toplum hayatının

olduğu gibi, sınırsız bir hayâl edebilme zenginliğinin de tüm nüanslarına yer vermede başarılı sonuçlar elde edilmiştir.

Şimdi de müzik sanatında ancak çok-seslilik teknik ve estetiğiyle elde edilebilmesi mümkün olan büyük boyutlu aksiyonlara kısaca değinelim:

Yaratıcı sanatçının duygusal yaşantısında üstlenen Poetik-İdeal'in, çok-sesle hayâl edebilme gücünün etkisiyle biçimlenebilmesi, sadece kompozisyon biliminin katkısıyla mümkün olabilmektedir; ve bu da aşağıda sırasıyla açıklanan çeşitli doğrultulardaki eğilimlere alan olmaktadır:

1. Tüm sanatlarda olduğu gibi müzik sanatında da Lirik-Eğilim, sadece ve sadece bireysel dert, acı, ızdırap türünden duyarlılıklara dönüşmektedir.

2. Mitolojik ya da Mitolojik-Epik unsur, kahramanca davranışlara temel olan "héroïque" espri ile olduğu gibi, "idyllique" olarak nitelenen sevgisel duyarlılıkla da anlaşmaktadır.

Sanatçı, dramatik unsuru, çoğunlukla Epik-Unsur'a karşıt doğrultuda dile getirmektedir; ve böylesine bir aksiyonda, insanoğlu kendini kendi egemenliğine tutsak etmekte, böylelikle o'nun sadece ahlâktan güç alan dinamizi gene o'nu herşeyden önce gene kendi dünyasına egemen kılmaktadır.

3. Trajik-Unsur:

Müzik sanatında örneğin bir Senfonide, Senfonik-Şiir'de ya da bir Opera'da ve benzeri büyük çaplı eserlerde, insanoğlu, karşıt engellere rağmen göze almaktan çekinmediği hayat savaşımını, büyük zorluklar ve korkunç iniş çıkışlarla dile getirmekte, ama eninde sonunda gene kahraman, hak uğruna helâk olup gitmektedir.

Bazı sanatçılar, yukarıda açıkladığım üç ayrı doğrultuda da eser verebilmekte, bazıları da yaratıcı dehasını, bu eğilimlerden sadece birinde değerlendirmekle yetinmektedir.

Çağdaş düşünün (tefekürün) önemle üstünde durduğu dinamik bir Akıl-Duygu evriminin ortak sentezi, sanatsal duyarlılığa biçim veren eğilimlerin tüm sanatlarda ve özellikle müzik sanatında gereğince yer almasına geniş ölçüde imkân sağlamaktadır. Bu güçlü dinamizmi anlamayarak, benimsemeyerek, çok-sesli teknik ve estetiğin oluşturduğu olağanüstü anlatım gücünün imkânları dışında kalan

sanat türleriyle her ne pahasına olsa da yetinmek, konunun çok dışındaki anlamsız bir kaniya saplanıp kalmak demektir.

Batı'nın ünlü müzik bilgini ve estetisyeni Dr. Karl Grunsky, Müzik Estetiği (Musikästhetik) adlı eserinin: Melodi ve Armoni, yani Melodi ve Çok-seslilik başlıklı bölümünün bir yerinde kısaca şöyle demektedir: "... Şurası kesinlikle bilinmelidir ki, armoniden yoksun bir melodi, duygu ve amaçtan da yoksun bir melodidir...".

Dr. Karl Grunsky'nin yukarıdaki yorumu, üstünde önemle durulması gereken teknik ve estetik bir ilke olmanın önemini taşıyor; ve çok-seslilik uygulamasına henüz elli yıldır elkoymuş ve başarılı sonuçlar da almış bulunan Türkiye'mizde, konuyu daima güncel ve taze bir ilke olarak elde tutmanın zorunlu olduğuna dikkat ve ilgimizi çekiyor. Hatta bizleri, acaba çok-seslilik, esere, en kısa anlamıyla neler getiriyor diye uzun uzun düşündürüyor da. O halde biraz daha araştıralım:

Senfoni, senfonik-şiir, ya da büyük formlarda yazılmış öteki türlerden eserlerin oluşturacakları, çağdaş nitelikli ve çok-sesli anlatım esprisi, monodik-modâl müziğin oluşumunu sağlayan, oktavın 24 çeyrek sese ya da çok daha fazla komalara bölünmeleriyle meydana gelen imkânların gereği gibi değerlendirilememelerinin sebep olduğu kaybı, bir başka açıdan karşılayabilen zengin ve güçlü bir çok-sesli anlatım kapasitesinin elde edilebilmesini mümkün kılıyor. Bu çok önemli gelişimde, elli yıldır hayli mesafe alınmış olmasına rağmen, çok, hem pek çok gecikilmiş olduğu apaçık ortadadır. Ne var ki Cumhuriyetimizin kuruluşundan bu yana geçen elli yıl içinde, yüksek bestecilik ihtisaslarını yurt içinde ve dışında tamamlamış bulunan sanatçılarımız ile, onları izleyen genç kuşaklar bestecileri, Türk-Çoksesliliği'ni, ulusal-çağdaş karakterde oluşturan eserler vermekle, gelenek-kültür dinamizmine yönelik görevlerini yerine getirmişler ve Ata'nın açtığı yolda, yeni ve taze eserler vererek, her bakımdan ilerlemiş ve ilerlemekte olduklarını, yurt içinde ve dışında başarıyla kanıtlamışlardır. Ve bu büyük form ve çaptaki eserlere, özellikle: kompozisyon, enstrümantasyon ve orkestrasyon gibi çağdaş nitelikli bilimlerin teknik ve estetik gücü, zengin ve çok yönlü bir anlatım esprisi kazandırmakta, dolayısıyla akılsal ve duygusal etkilenişlerin meydana getirdikleri gölge-ışık kontrastlarındaki sembolik-mesaj, çok-sesli dokunun, alabildiğine zengin ve renkli

bir yorum yeteneği elde edebilmesinde de ileri derecede başarılı olmaktadır. Böylelikle senfonik-anlatımın oluşturduğu bu derece güçlü bir atmosfer, eserin polifonik kapsamına sınırsız boyut kazandıran bir dinamizmin meydana gelmesinde yükümlenmiş olduğu rolün büyüklüğüne bizleri kesinlikle inandırmaktadır. O halde yukarda da değindiğimiz gibi, çok-seslilik demek, seslerin üstüste oturtulmalarıyla elde edilen müzik demek değildir. Çok-seslilik, eserleri ve deneyimleriyle tanınmış büyük sanat ve bilim adamlarının, yüzyıllar boyu yazmış oldukları teknik eserlerden oluşan zengin kitaplığa sahip bir yaratıcılığın ürünüdür. Bununla birlikte, gerçek yaratıcı, bilime ve tekniğe içtenlikle önem vermekle birlikte, kendini teknik kuram ve kurallara gene de tutsak düşürmeyen kişidir. Nitekim yaratıcı sanatçının, ürününü böylesine yoğun bir emekle elde edebilme yolunda harcadığı olağanüstü çabayı, ünlü İngiliz filozofu Berkley (1685-1753), İdeâl-Yaratış olarak nitelemektedir.

Büyük formda yazılmış bir eserden (senfoni v.b.) yansıması gereken düşünce ve hayâlin sembollere dönüştürülebilmelerinde: “Ritm” ve “Tempo” gibi iki temel unsurun katkılarıyla oluşan “Hareket-Dinamizmi”nin, vurularak seslendirilen “percussion” aletlerinin bu dinamizmi –yerine göre– daha da güçlendirmelerinin ve bazı enstrümanlara özgü tınsal renklerin, solistik ya da polifonik doğrultudaki etkinliklerinin büyük rolü vardır. Nitekim ulusal ya da uluslararası ciddî müzik karşılaşmalarında kullanılmaları zorunlu olan normalize aletlerden yansıyan renkler, sembolizmaya yardımcı olmaları bakımından önemlidir.

Çağdaş müziğin çok-sesliliği, resim sanatının çok-renkliliği ile bir bakıma eşdeğerdedir; yani bu fiziksel yakınlık çok enteresandır. Ressamın spektrâl renkleri kombine ederek elde ettiği, sınırsız, karmaşık ve değişik renk dünyası ve bu dünyanın oluşumundaki renk-armonisi, sıcak ve soğuk renklerin kontrastları ne ise, bestecinin de sesleri, çok-seslilik tekniği ile işliyerek oluşturduğu aksiyonlar da hemen hemen aynı şeylerdir. Ve çok-seslilikte, tonları meydana getiren aletlerden yansıyan ve sadece duyu yoluyla algılanabilen bir sesin kendine özgü rengi, –ön plânda– bir saniye içindeki titreşim adedine göre oluşan renklerdir. Besteci, eserlerinde işlemeye çalıştığı konu gereği, yerine göre değerlendirmeye özen gösterdiği, iniş, çıkış, yükseliş, alçalış, şiddetlenip hafifleyiş, yavaşlayıp hızlanmış türünden dinamik aksiyonlara götüren etkinlik unsurları yanında, seslere özgü

renklerin düşünme ve hayâledebilme gücünü istenilen doğrultuda anlamaştırmadaki etkinliklerinden yararlanmada da başarılı olmaktadır. Ve güçlü bir besteci, herhangi bir psikolojik aksiyonu, yani dramatik, trajik, lirik, mitolojik ya da epik doğrultularda oluşturmak istediği bir esinlenişi, müziksel anlama dönüştürmek istediği takdirde, bu tür akılsal ya da duygusal spekülasyonların her şekline eserinde yer vermede başarılı olabilmektedir. Böylece bestecinin eserini, senfonik bir sembolizmaya çevirebilmedeki başarısı, her bakımdan çağdaş nitelikli bir uygulamaya yön verebilme açısından da çok önemli bir yaratıcılık olayıdır. Bu yolda gelişime emek vermiş bir besteci, aydın ve hazırlıklı bir izleyiciyi, konu ile yakından ilgilendirip düşündürebilmede, istediği yöne yaklaştrabilmede de başarılı olmaktadır. Görülüyor ki yaratıcı güce sahip olan bir bestecinin eserinde, normalize aletlerden yansıyan renklerden, değişik uygulama tekniklerinden yararlanarak oluşturacağı yatay (linéaire), ya da dikey (homopton) dokulu: figür, tema, pasaj veya daha başka türlerden aksiyon unsurlarıyla, hayatın tüm etkinliklerini -herkeze göre değişik oranlarda da olsa- sembolik bir dile dönüştürülebilmesi doğaldır; ve bu tür mecaz tabloları hayranlıkla benimsenmektedir de.

Buraya kadar açıklanan düşünce, anlayış, kanı, yorum ve yargılar, hiç şüphe yok ki, çağdaş ve çok sesli bir müzik kültürü ile ilgili uğraş ve çalışmaları ön plânda hedef olarak ele almanın felsefesidir. Ve hiçte zannedilmemelidir ki, bu tür müzikler, sadece kültürde ve sanatta ileri düzeye erişmiş ülkeler halkının yüzdeyüzü tarafından ilgiyle benimsenmektedir. Hayır, aksine, oldukça ileri bir müzik zevk ve kültürünü gerektiren bu tür yaratışlar, en ileri ülkelerde bile, toplumun ancak % 50-60 ını yakından ilgiledirebilir; kültüre özellikle önem veren yönetimler, türlü pedagojik yöntemlerle, toplumun ilgisini en doğru ve en değerli müziğe çekebilmenin çabası içindedirler. Dünyanın birçok yerinde yönetimler; özellikle müzik eğitimi konusunda, topluma yalnız istediğini değil, kendiliğinden istenmeyen sanat değerlerinin de nasıl, ne şekilde ve ne oranda verilebileceğinin sorunlarıyla karşı karşıyadırlar; ve bu tür sorunları en doğru yöntemlerle çözebilmenin çabası içindedirler. Kültürde ve sanatta eğitim-öğretim sorumluluğu yükümlenmiş kurumlar ile, kültürü ve sanatı geniş toplumlara teknik araçlarla iletme sorumluluğunu yükümlenmiş bulunan kurumların, topluma iletilmesi, herşeye rağmen zorunlu olan sanat ve kültürle ilgili işbirliği üzerinde kesin

bir anlaşmaya varmış ve bu nazik konuya ortaklaşa katkıda bulunma yolunda gerekli önlemleri birlikte almış bulunmaları gerekmektedir. Nitekim, kültür ve sanat için tehlikeli sonuçlar yaratan ikiliklerin kesinlikle önlenebilmeleri de ancak böylesine bir işbirliği ile mümkün olabilmektedir. Devletin Senfoni Orkestralarının, Opera ve Balelerinin, Çok-Sesli Korolarının, Devletin radyo ve televizyonlarının programlarında sık sık yer almaları gerekmektedir.

Türk sanat-müziği eserlerinin çağdaş doğrultuda nasıl oluşturulacağı sorununa gelince:

Zengin Anadolu folklorundan ya da monodik-modâl musikimizin üstad eserlerinden olduğu gibi alınacak veya serbest esinler halinde oluşturulacak, tema, figür, motif ve pasaj türünden malzeme ile meydana getirilen, ya da sırf serbest esinlenişlerle yaratılan büyük formulu eserlerin, dünyanın belli-başlı sanat merkezlerini geniş ölçüde etkilediği ve bundan sonra da etkileyeceği açık seçik ortadadır ve bundan çok kısa bir süre önce Batı'da uluslararası planda düzenlenen bir müzik karşılaşmasında geçen kıvanç verici bir sanat olayını sizlere hemen arz edebilmemden hepinizin haz duyacağı bir gerçektir:

1985 Gençlik Yılı ve Avrupa Müzik Yılı gibi büyük çaptaki uluslararası kültür karşılaşmaları, Almanya'da Müzik Okulları Birliği ve Avrupa Müzik Federasyonu tarafından hazırlanan olağanüstü nitelikte bir programla, 24-26 Mayıs 1985 tarihlerinde, Avrupa Gençlik Müzik Festivali adı altında muhteşem bir Devlet Töreni halinde değerlendirildi ve Türkiye'de bu festivale, Mimar Sinan Üniversitesi Devlet Konservatuvarının Orkestrası ile ve dünyanın altı kadın orkestra şefinden biri olarak tanınmış bulunan Carmen Moral'in yönetimi altında davetli olarak katıldı. Şimdi İstanbul Devlet Konservatuvarının değerli müdürü sayın Özer Sezgin'in bu konuda kaleme alıp, Orkestra dergisinde (sayı 147) yayınlamış olduğu yazısındaki bazı bölümleri, kısaca birlikte gözden geçirelim:

“... (Bu festivale) toplam olarak 9850, yaşları 16 ile 24 arasındaki gençler katıldılar... Orkestramız Berlin'deki konserini 19 Mayıs günü Berlin'in ikinci büyük konser salonu olan Güzel Sanatlar Akademisi salonunda verdi.

Programda Nevit Kodallı'nın Telli Turna Süiti, Chopin'in Piyano Konçertosu ve Tschaikowsky'nin 5. Senfonisi yer alıyordu. Solist piyanist Ferhan Önder, sağlam tekniği ve müzikalitesi ile,

haklı ve güzel kritikler aldı. Telli Turna Süiti, Anadolu kokan müziği ile dinleyenlerin coşkun alkışlarıyla karşılandı, gecenin herkesi heyecanlandıran yorumu ise Tschaikowsky oldu. . . . Festivalin kapanış günü olan 26 Mayıs Pazar günü, Olympikhalle'de (Almanya Cumhurbaşkanı'nın delegeleri kabul ve kapanış konuşmasından sonra) tören . . . 11 orkestra ve 23 koronun söylediği J. S. Bach'ın Tören Müziği ile başladı. . . . Sonra Türkiye'yi temsil eden orkestramız, Nevit Kodallı'nın Telli Turna Süitini çaldı ve dakikalarca alkışlandı. . . .". Görülüyor ki çağdaş-bilimin ortak tekniğinden esinlenerek oluşturulmuş bulunan kendimize özgü bir çok-seslilik ile yazılan ve uluslararası nitelikli normalize aletlerle çalınan bir eserimiz, dünyanın her yerinde heyecan yaratmakta, gerektiğinde yabancı müzikçilerce de aynen uygulanabilmekte ve böylece çağdaş Türk kültürünün yabancı ülkelere gereği gibi tanıtılması imkânı da başarıyla sağlanmaktadır. Burada çok önemli bir başka nokta da, genç sanatçılarımızın, bu törende Chopin ve Tschaikowsky gibi dünya sanat büyüklerinin eserlerini de aynı güçte yorumlayıp alkışlanmış ve kıvanç verici eleştiriler almış olmalarıdır. İşte çağdaş sanat budur; uluslararası nitelikte sanat ve kültür alışverişi budur ve uluslararası sanat karşılaşmalarında lâıyk yerin, eşit hak ve düzeyde alınabilmesi budur; ve bu tür sonuçlar, ancak bu tür karşılaşmalara çağdaş bilim ve teknikle katılabilecek seviyeye ulaşmakla mümkündür.

Bizlere bu kadar şey söyleyen ve siz değerli okurlarımızı uzun uzun düşünmek zorunda bırakan müzik sanatı, gerek kendisiyle meslek açısından uğraşanlardan, gerek kendisini sadece dinlemekle yetinenlerden bazı şeyler bekleyen bir sanattır; ve müziğin bu niteliği, öteki sanatlar için de şüphesiz sözkonusu olmakla birlikte, müzik için çok daha farklı anlayış ve uygulamış yöntemlerinin oluşumuna yol açmaktadır, şöyle ki:

Nasıl oluyor da nesnel görünüşten tümüyle uzak olan sesler, kişiliklerimize özgü içe dönük yaşantılarımızın oluşturduğu psikolojik kavram ve anlamlara paralel sembollerin (mecazların) meydana gelebilmelerine imkân sağlayabiliyorlar? Yani nasıl oluyor da: acı, keder, sevinç, hüznün, özlem türünden psikolojik yaşantılarımızı müziğin diliyle de değerlendirebiliyoruz? Cevaplandırılabilmesi oldukça güç olan bu iki önemli soruya estetik, ancak şöylesine bir yorumla cevap verebiliyor:

Yaratıcı sanatçı, seslerle açıklamak istediği düşünsel içeriği, ruhen de yaşanmış bir anın ürünü olarak, dinleyenlerde belirli duyarlılığı içeren ruhsal analogilere (benzerlerine) dönüştürebilmektedir. Ve dinleyici, sanatçının anlatmak istediklerine benzer yaşantıları, farkında olmadan algılayabilmektedir; ve bu ruhsal algılayışı, haklı olarak kendisi de aynen benimsemekte ve eserin anlamsal içeriğinin seslerde saklı olduğu görüşünü savunmaktan da geri kalmamaktadır. Ama gene ideâlist felsefe, şöylesine bir yorum üstünde de ısrarla durmaktadır:

Müziğin esası, aslında hiçbir şey ile değil, sadece ve sadece, kişinin anlayış ve bilinçle benimseyiş gücünün üstünlüğü ile orantılı olarak sezilebilir. Bir müziğin güzelliği, anlamsal zenginliği, duygu açısından değeri, onu dinleyen, onu kavrayabilme stadına erişebilmiş olan kişinin algılama gücüne paralel bir düzeyde biçimlenebilmektedir. Onun içindir ki, sanatın güzelliğini anlayabilme, duyabilme, görebilmede başarılı olan bireyler varolmadan, yani sanatları izliyeceklerden beklenen algılayış kapasitesi gereğince oluşmadan, sanatı var olarak kabul etmek imkânsızdır; ve ondan dolayı hiçbir sanatı, algı, yorum ve yargı safhaları dışında varolarak kabul etmeye imkân yoktur.

Estetik anlayışta, "Aydınlanma" ideâline bağlı olan filozof Eduard von Hartmann (1842-1906) ise, sanatı ve dolayısıyla müziği şöylesine bir yoruma bağlamaktadır: "... (Müziğin ve sanatın) ... güzelliği, akılsal, ruhsal içeriği, kendimize göre bir anlayıştan başka birşey değildir; ve bütün bunları, sanatın dışında oluştururuz ve hiç farkına varmadan, sanatın içinde de varmış gibi benimseriz. Bizler, bilgi, yetenek, tutku, deneyim ve duyarlılık kapasitemize göre, müziği, sanki benliğimizin yaşantısı imiş gibi yaşarız, ya da yaşanmamış bir müzik olarak benliğimizden uzaklaştırırız...". Gerçekten, her türlü hazırlıktan yoksun, akılsal ve ruhsal gelişimin dinamik feyzinden uzak kalmış bir düşünüşün, müziklerin en üstününü, en değerlisini bile, yaşanmamış bir müzik olarak benliğinden uzaklaştıracağı, düşündürücü olmakla birlikte, gene de doğal bir sonuç olmanın önemini taşımaktadır.

Buraya kadar inceleyip, yorumlamaya çalıştığımız konuları, ancak aşağıdaki kıyaslama ile kesin bir özete bağlayabilmemiz mümkündür, şöyle ki:

Müzik gibi, simgesel bir dilin çok-sesliliğini, reel-dünyanın çoğulcu-demokratik anlayışıyla kıyaslamak, bir bakıma yerinde olur. Buna göre, çok-sesli müziğin, çoğulcu-demokratik dokusuna tam anlamıyla cevap veren büyük formlu eserlerin ana-prensibi, özgür ve bağımsız ses karşılaşmaları içinde, “İrade-Karşıt İrade” sentezinden güç alan savaşıma gereğince yön verebilmektir. Ve böylesine bir savaşım, esere egemen olan şiirsel-eğilime göre, iki karşıt aksiyona yol açmaktadır. Bu aksiyonlardan birincisinde, “İrade-Karşıt İrade” bileşimine yön veren faktörler, bu iki irade arasındaki ilişkilerin zedelenmemesine özen göstermektedirler. İkinci aksiyona egemen olan faktörler ise, “İrade-karşıt İrade” sentezinin sahip olduğu iki ayrı irade arasındaki ilişkileri, tam bir savaşıma dönüştürmekte ve taraflardan yalnız birine kesin zaferi sağlamada başarılı olmaktadır. Ama burada heriki aksiyonun da temel-amacı, çağdaş estetiğin öngördüğü ideâl-çözümüne ulaşabilmekteki üstünlüktür.

Son elli yıldır memleketimizde de çok-sesli müziği oluşturup geliştirmekle görevlendirilmiş bulunan Devlet Konservatuvarları, çağdaş Türk müziğinin her bakımdan işlenip değerlendirilmesinde, ulusal ve uluslararası plânda tanınmasında başarılı olmakta, eğitim-öğretime özen göstermekte ve özellikle bu tür çalışmalara yön verme sorumluluğunu yükümlenmiş bulunmaktadırlar. O halde işin gereği, bizi bu noktada, kendiliğinden, konumuzun başlığı olan:

Müzikte Neden Çok-seslilik?

sorusunun, zihinlerimizde azçok belirmiş olması gereken çözümüne götürüyor; ve çözümü gene de Ulu Önder Atatürk’ün, 1934 yılında Büyük Millet Meclisi’ni açış nutkunda yer alan ve o tarihe kadar hiçbir devlet büyüğünden işitilmemiş olan şu çok anlamlı cümlede buluyoruz:

“Bir ulusun yeni değişikliğinde ölçü, musikîde değişikliği alabilmesi kavrayabilmesidir!”.

Atamızın yukardaki cümleyi içeren söylevlerinde, bir ulusun müzikteki değişikliği alabilip, kavrayabilmesinin, gelişim çabasını durmadan sürdürmek zorunda olan her ulus için tek ölçü olduğu ilkesine özellikle işaret edilmektedir. Ve gene Atamızın aynı söylevinin başka bir yerinde de:

“Ulusal, ince duyguları, düşünceleri anlatan, yüksek deyişleri, söyleyişleri toplamak onları birgün önce, genel son musikî kurallarına göre işlemek gerekir!”.

buyurmaları, özellikle müzik sanatımızda, çağdaş bilimin uluslararası nitelikteki ortak tekniğinden esinlenerek oluşturulacak ulusal bir çok-seslilikten yararlanmanın zorunlu olduğunu, daha o tarihlerde gereği gibi vurgulayıp, zihinlere yerleştirmek içindir. Nitekim Atamızın bu uyarıları gerçekleştirilmiş ve elli yılı aşan bir süreç içinde kıvanç verici sonuçlar elde edilmiştir. O halde konumuzun:

Müzikte Neden Çok-seslilik?

sorusunu taşıyan başlığına verilecek kesin cevap şu olacaktır:

Müzikte Çok-Seslilik,

Ulu Önderimiz Atatürk’e göre, ulusumuzun yeni değişikliğinin tek ölçüsü olan, müzikte değişimi, yani çok-sesliliği, Atatürk ilkelerine özgü dinamizm içinde, sürekli olarak geliştirmek içindir!

KAYNAKÇA

- Adler, Guido, *Handuch der Musikgeschichte* (Müzik Tarihi El kitabı) 2 Cilt, Max Hesses Verlag, Berlin 1929.
- Altar, Cevad Memduh, *Onbeşinci Yüzyıldan Bu Yana Türk ve Batı Kültürlerinin Karşılıklı Etkileme Güçleri Üstünde Bir İnceleme*, Kültür Bakanlığı yayınları: 453, Kültür Eserleri Dizisi: 1, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1981.
- Altar, Cevad Memduh, "Entwicklung der Musik in der Türkei" (Türkiye'de Müzik Sanatının Gelişimi), Viyana'da Hammer-Purgstall Derneğinde Konferans, Baskı : *Mitteilungsblatt der Hammer-Purgstall-Gesellschaft*, Wien 1959.
- Altar, Cevad Memduh, "Le développement et la progression des arts en Turquie depuis la réforme politique et sociale de 1839 jusqu'à nos jours", (Türkiye'de Tanzimattan Bu Yana Güzel Sanatların Gelişimi), Strasbourg Üniversitesinde konferans, 1967, Baskı : *Turcica I*, L'Institut de Turcologie de la Faculté des Lettres et Sciences Humaines de Strasbourg 1967.
- Altar, Cevad Memduh, Paul Hindemith İle Karşılaşmam, bir Önsöz ile Türkçe ve Almanca metinler bir broşür içinde, 25-29 Nisan 1983 tarihlerinde Ankara Alman Kültür Merkezinde düzenlenen Hindemith Haftası çerçevesinde konferans, Baskı : Ankara Alman Kültür Merkezi 1984.
- Diez, Prof. Dr. Max, *Allgemeine Ästhetik* (Genel Estetik), G. J. Göschen'schen Verlagshandlung, Berlin, Leipzig 1912.
- Gatz, Prof. Dr. Felix M., *Musik-Aesthetik* (Müzik-Estetiği), Verlag von Ferdinand Enke in Stuttgart 1929.
- Gazimihal, Mahmut Ragıp, *Anadolu Türküleri ve Musiki İstikbalimiz*, Marifet Matbaası, İstanbul 1928.
- Grunsky, Dr. Karl, *Musikästhetik* (Müzik Estetiği), Walter de Gruyter und co., Berlin, Leipzig 1923.
- Mellers, Wilfrid, *Musik und Gesellschaft*, cilt 1, *Eine Musikgeschichte von 1750 bis 1830* (Müzik ve Toplum, Müzik Tarihi : 1750-1830), Fischer Bücherei KG, Frankfurt a/M 1964.
- Mellers, Wilfrid, *Musik und Gesellschaft* cilt 2, *Die Romantik und das 20. Jahrhundert* (Müzik ve Toplum Bant 2, Romantizm ve 20. Yüzyıl), Fischer Bücherei KG, Frankfurt a/M 1965.
- Richter, Hans, *Philosophie* (Felsefe), Verlag und Druck von B.G. Teubner in Leipzig und Berlin 1925.
- Saygun, Prof. Dr. Ahmet Adnan, *Atatürk ve Musiki, O'nunla Birlikte, O'ndan Sonra*, Seveda-Canab And Vakfı yayını, Ajans-Türk Matbaacılık Sanayii, Ankara.

MANTIKÇI BABA-OĞUL AHMET CEVDET, ALİ SEDAT

NECATİ ÖNER*

Ahmet Cevdet (Paşa) (1822-1895) 19. Asırda yetişmiş tanınmış bir devlet ve bilim adamımızdır. Devlet adamı olarak, Cevdet Paşa, Maarif Meclisi Âzâlığı, Divan-ı Âhkâm-ı Adliye Reisliği, Devlet Şurası Reismuavinliđi, Valilik, Dahiliye, Maarif ve Adliye Nazırlıkları yapmış; bilim adamı olarak da, *Medhâl-ı Kavâid*, *Beyânu'l Ünvan*, *Belâgat-ı Osmaniye*, *Kavâid-i Osmaniye*, *Takvimü'l-Edvâr*, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*, *Tarihi Cevdet*, *Kısas-ı Enbiya*, *Âdâb-ı Sedâd*, *Miyâr-ı Sedâd* gibi eserler kaleme almıştır.

Ali Sedat (1857-1900) Ahmet Cevdet Paşa'nın oğludur. Hayatı hakkında fazla bilgimiz yoktur. Özel öğretim gördüğü, bir ara Hukuk mektebinde mantık okuttuğu bazı ansiklopedilerde yazılıdır. Ali Sedat bu yazıda ele alacağımız *Mizânu'l-Ukûl fi'l Mantık ve'l Usûl* adlı mantık kitabını 1885 de yayınladı. 1888 de yayınlanan *Lisânu'l-Mizân* adlı mantık kitabı ile bu dönemde yayınlanan *Kavâid-i Tahavvûlât fi Harekât-ı Zerrât* adlı fizik kitabının yazarının adı ile Fransızca'dan çevrilen *Hesâb-ı Tefâzül ve Tamamî* adlı eserin çeviricisi de Ali Sedat'dır. Bu son üç kitabın Cevdet Paşanın oğlu Ali Sedat'a mı yoksa aynı formasyona sahip o devirde başka bir Ali Sedat'a mı ait olduğunu tesbit edemedim.

Ahmet Cevdet Paşa yazdığı mantık kitabının adını oğluna izafeten *Miyâr-ı Sedat* koydu. Ali Sedat da babasının bu iltifatına teşekkür etmek için *Mizânu'l-Ukûl*'u yazdı. Her iki eserin de mantık tarihimizde önemli yerleri vardır.

Bu kitaplara dayanarak baba-oğul olan iki mantıkçımızın mantıkla ilgili fikirlerini belirtmeden önce aralarındaki bir yazışmayı nakledeceğim: Bu yazışmada Ali Sedat eserini bir yazı ile babasına sunmuş, babası da eseri inceleyerek fikrini beyan etmiştir.¹

* Prof. Dr. Necati Öner, Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe öğretim üyesi ve Atatürk Kültür Merkezi Başkan Yardımcısı.

¹ Bu yazılar *Mizânu'l-Ukûl fi'l-Mantık ve'l-Usûl*'un başında bulunmaktadır.

Ali Sedat'ın sunuş yazısı

تقدمه

محضاً استفادہء عاجزانہم ایچون تألیف واسم عاجزانہ ملہ
تسمیہ سنہ مروت یورلمش اولان (معیار سداد) و (اداب
سداد) نام ایکی اثر معتبرک بیوک بر مدار افتخارم اولدیغی
حالدہ بوکا مقابل بورجم اولان تشکراتک ایفاسنه مقتدر دکلم .
بناءً علیہ بو دینک ایفاسنی او اثرلرک کوستردیکی طریقده یعنی
منطق و مناظرده ترقی به سعی ایتمک صورتندن عبارت عدایدنرک
بونلری اکلامغه و بویلهجه او معیار صدق و سداددن استفادہ به
سعی التمش ایدم . او استفادہنک ایسه قوهء حافظهده نقش
رسوم و معایندن عبارت اولسی مذکور اثرلرک کتبخانهده
مجلدات سائر ارسنده بولمسنندن پکده فرقلی اوله میه جفغندن
معیارک تعیین عیار معلوماتده استعمالیله نایقندن استفادہ به غیرت
اولتمش ایدی . فی الواقع بو یولده کندمجه پک بیوک استفادہ به
وتعیین حقایقده بر معینه مظهر اولدم که بونک ایضاحی فکرک
ترجئهء حالتی تحریره متعلق اولمغله برده بو صورتله تصدیقیدن
چکندم .

الحاصل بو اثر واسطه سیله فکرک سوق اولندیغی طرفه
میل ایله دقایق علم منطقه چالشم . و مسالک مختلفهجه مسائل
منطقک نه نظرله کورلدیکنی تحری ایلدم . ازجمله بوکون فنون
و صنایعک موقع و مرکزی اولان اوروپاده متداول بولنان منطقی

دخی مطالعه و بزم منطق ایله تطبیق و مقایسه ایلدم • بو یولده
استحصالیلدیکم معلوماتی معیاره چکدم خالص عبارت اولنرینی
تمیزه غیرت ایلدم •

حالبوکه عصرک محسنات و استعدادی بو سعیک ثمره سنی
استحصاله یاردم ایتمکده اولوب امیر المؤمنین و خلیفه رومی زمین
✽ السلطان الغازی عبدالمجیدخان ثانی ✽ ادام الله بقاه افندمز
حضرتلرینک سایه شاهانه لرنده وزیر جایه ملوکانه لرنده علوم
و فنونک کوردیکی تشویقات ایله از زمان ایچنده بولدیغی ترقی
تعریف و توضیحدن مستغنی اولوب نیات و مقاصد خیریت ایات
جناب ملوکانه یه توفیق حرکتله او یولده خدمت و جیه ذمت
عبودیت اولغین اول و اخر بو وجیه نك ایفاسته بذل مقدرت
اولندیغی کبی تدقیقات مذکوره نتیجه سنک تعمیم منفعتی ضمننده
اشبو اثر مختصرک دخی تحریرینه شروع و (میران العقول
فی المنطق والاصول) تسمیه اولندی •

عصر معارفحصر حضرت پادشاهیده جلوه کر ساحه
ظهور اولان نیجه بدایع اثار ارسنده بونک پک ناچیرانه
ومورانه برشی اولدیغی اشکار ایسه ده بوده و ارسون ساحه
علم وهنزه بر مورک اثری اولیوررسون !

مقصد عاجزانه معیار سدادک نتیجه سی اولان بو اثر عاجزانه
ایله او معیاری استعمال ایده جک اولنلره دلالت و علم منطق

مکملاً تعلیمی متکفل اولان او دستور مجملدن استفاده ارزوسنده
بولنلاره اراهه طریق سهلتن عبارتدر :

ایمدی قضیه و صور و مواد اقیسه کبی ابحاث اصلیه
منطقیه معیار سدادده مکمل اولدیغندن تفصیلی ایستیانلره
اورایه مراجعتیه دلالت ایتمک اوزره بوراده ابحاث مذکوره
مختصراً تحریر اولنه جقدر وهله پک چوق لرلی معیار سدادک
ابحاثنی خلاصه واختصاردن وبعض جله لرینی همان اولدیغی
کبی نقل اتمکدن عبارت اوله جقدر .

معلومدرکه بر اراق فرق سوفسطائیه اورته دن چکیلد .
یکندن منطقیه مغالطات بحثک وسائر من حیث الماده ابحاث
منطقیه نك تطبیقاتی ازمسی اوزرینه تاریخ این خلدونده دخی
بیان اولدیغی اوزره متأخرین منطقیون اول بحثک تفصیلنده
اهمال ایدر اولمشرایدی . حالبوکه زمانمزده علوم وفنون ترقی
ایلدیکه مسائل حکمیهده تکرر ایدوب ارا وافکار حکما بالطبع
تشت وتنوع اتمشدر . بو صرهده ایسه تکرراً طوائف
سوفسطائیه دخی میدانه چیغمله ابحاث مذکوره نك قیمتی
آرتمشدر بناء علیه بورساله جکده مغالطات بحثنه دخی آروجه
اشارت اولتمشدر . ومنطقک علوم وفنونه تطبیقندن عبارت
اولدیغی حالده بزده هنوز جمع وتهذیب اولتمیوب اوروپاده
ایسه فنون حاضره نك ترقیاتک اساسی وجیع علومک مدخل
ومبناسی عد اولنان اصولک مختصراً جمع وتحریرینه واصول

علوم شرعیہ تک دخی بونلرک ارہ سسندہ کی موقع و مناسبتی تہینہ
 ایتدار اولمشدر . وعصر حاضرک ترقیات مهمہ سسندن اولان
 منطقک جبرہ تطبیقی و منطق ماکنہ سی کبی فکر و نظره دائر
 بعض اعمال بدیعہ دن بولنان اختراعات و کشفیاتک منطقہ ملکہ
 و عمارسہ یہ بعض مرتبہ یاردم ایتسی ملحوظ بولندقدن بشتہ بعض
 مجددین طرفندن اشبو کشفیات منطقک اساسنجہ تغیراتی مستلزم
 اولان ترقیاتدن عد اولندیغندن بونک بر مبالغدن عبارت
 اولدیغی مطالعہ و تدقیقہ ظاہر اولہ جغندن ذیلا انلردن دخی
 بر ازجق بحث اولنق تنسیب قلمشدر .

شمذیلک یازیلہ بیلن بعض پارچہ لری تقدیم قلمغله تفضیح
 ایدہ جک بر وقتلری اولدیغی حالده مطالعہ سسنہ تنزل ایدوبده
 مقصد مشروحک استحصانہ الوردیکی تصدیق بیورلدیغی حالده
 کندیمی اسم عاجزانہ مه منسوب اولان معیار سداد ایلہ بحق افتخارہ
 کسب لیاقت ایتش عد ایدہ جکم .

علی سداد

Ahmet Cevdet paşanın cevabı

جواب

مقدما معارف عمومیه نظارت جلیله سی دائره سنده تشکیل
اولنان قومیسونک تنسیب وتکلیفنه مبنی مکاتب عمومیه ده
تدریس ایچون علم منطقدن لسان عثمانی اوزره برساله تألیف
ایتمشیدم .

سن اوزمان منحصراً علوم ریاضیه وحکمت طبیعیه ایله
مشغول ایدک . منطق ایسه معیار علوم اولدیغندن تعلیمی اهم
وازم اولمق حسیلله سنی بوفن جلیلیک تحصیلنه تشویق ایچون
رساله مذکوره سنک نامکه نسبتله معیار سداد تسمیه اولنش
وبومقصدی مکمل اولمق اوزره فن ادابدن آداب سداد نامرساله
دخی قلمه التمش ایدی .

شمدی علم منطقدن برساله تألیفنه موقعیتک معیار سدادک
تألیفنه مصروف اولان سعی وامکمک مکافاتنی عد اولنه بیله جکی
جهتله بنجه نه مرتبه موجب مسار وافخار اوله جفتک بیان
تفصیلنه حاجت کوره مم .

اول باول ریاضیات ایله اوغراشمقده خطا ایتماش وبریا کلش
یوله کیتماش اولدیغکز دخی بو اثرکز ایله ثابت اولمشدر .
واقعا علم منطق علوم حکمیه نك مقدمه سی مثابه سنده
اولدیغنی جهتله دیگر علملردن مقدم تحصیلنی لازم کلور سنده
علم هندسه مستنادر . چونکه براهین هندسیه طبیعی قواعد

منطقیه اوزره مرتب اولهرق اوقدر جلی و او مرتبه شایئه
 اشتباهدن بریدرکه منطق او قومامش طلبه نك اذهانی انری بلا
 تردد قبول و یقین ایدر و مبتدیلر اشکال هندسیه بی الواح تعالیم
 اوزره رسم ایده ایده اشکال منطقیه بی دخی بالسهوله الواح
 اذهانده ترتیبه کسب استعداد ایدر لر . و ذهنلری اشکال هندسیه
 ایله مسلك سداد واستقامته آلمغله فنون سائره بی تحصیل ایدر کن
 بیهوده خیالات ایچنه طالب قالمز لر .

بناءً علی ذلك هر فندن اقدم حساب و هندسه اوقوتتیق
 قدمای حکیمانک معنادی ایدی . حتی اسکیدن یا بلش اولان
 کتب منطقیه ده هندسه دن مثاللر ایراد اولنه کلمشدر .

از جمله بین الطلبة متداول اولان متن شمسیه ده قضیه نظریه بی
 تمیل ایچون مثلثک اوج زاویه سی ایکی قائمه یه مساویدر
 مسئله سی ایراد اولنمشدر . مثال ایسه مثل لهک الک واضح
 جزئیاتندن اولق لازم کلدیکندن متن شمسیه اولجه هندسه
 او قومش اولان طلبه یه اوقوتدیرلق اوزره یا بلش اولدیغی
 اکلاشیلور . سید شریف دخی حاشیه کبراسنده هر فندن اقدم
 هندسه اوقوتتیق اسلافک عادتی اولدیغی جهتله کتب منطقده
 بویله هندسه دن مثاللر کتور مکده اولدقلرینی بیان المشدر .

کتاب اقلیدیسده مندرج اولان اشکالدن فضله بر شکل
 بولنه مدیغی کی کتاب ارسطوده مندرج اولان اشکال وضروب
 قیاس و انواع و احکام قضایادن بشقه برشی بولنه ماز .

فقط (تزايد العلوم بتلاحق الافكار) قاعده سنجه هندسه نك
 تطبيقاتندن نيجه علوم نافعہ ظهوره كلديكي كبي علم منطقك
 تطبيقاتندن دخي نيجه معلومات مفيده استحصال اولنه يله جكي
 دخي انكار اولنه ماز . بوبولده اوروپا منطقچيلرينك استحصال
 ايتدكاري فوآئندن الكز ياده شايان تقدير و تحسين اولان اصول بخشي
 علم منطقه علاوه ايتلريدن . واصول اكرچه قدامي حكمانك
 اثارنده متفرقا و ارايسه ده هر علمك اصولني فن منطقه تطبيق ايله
 ضبط و تدوين ايتامشرايدى . اوروپا منطقچيلري ايسه بوتطبيقاتي
 اجرا ايله هر علمك اصولني ضبط و تدوين ايتلشردن .

فقط ديدن حقايق ديدن ايله باقيلور ايسه بوده اساسا بيكي
 برشي دكلدر . زيرا علومك اصوله تطبيق فكري ابتدا ققها
 بيننده ظهور ايدوب اصول فقہ ناميله بر علم تدوين اولتمشدر كه
 علوم اسلاميه ايجنده الك دقيق بر علم جليل القدردر .
 كذلك علم حديثك اصولي جمع اولنه رق علم اصول حديث
 تدوين اولتمشدر .

علم كلام دخي عقائد اسلاميه نك اصولي ديمكدر .
 مع مافيه اوروپا منطقچيلرينك علوم حكيمه دن هر بريني
 منطقه تطبيق ايله اصولني تحري ايدرك اصل الاصول اولوق
 اوزره برفن مخصوص يابوب منطقه علاوه ايتلري ترقيات
 عليه دن معدوددر .

اما منطقك جبره تطبيق كرك محاورات ناسده و كرك علوم

و فنونده مستعمل و متداول اولان قضیه‌لرده ارا نیلان عقد وضع
و جلدن غفلته مبنی اولدیغی جهتله مهم بر ترقی عد اولنه‌ماز .
منطق ماکنه‌سی ایسه بر نوع ملعبه‌دن عبارتدر . فقط بو
مباحثک تدقیق و محاکمه‌سی معارف عثمانیه‌یه بر علاوه جدیده
اولدیغندن بوتألیفک عصر محاسن حصر همایونده نوبنو میدانه
چیقان اثار مقبوله‌یه بر لاحقته جیلده در .
همان کتابکی اکیاله چالش الله موفق ایلیه .
احد جودت

ALİ SEDAT'IN SUNUŞ YAZISININ SADELEŞTİRİLMİŞ ŞEKLİ

Sırf âciz istifadem için yazılmış ve lütfedilip âciz adımla adlandırılmış olan “*Miyâr-ı Sedad*” ve “*Âdab-ı Sedad*” adlı iki kıymetli eser övünmeme en büyük sebep olduğu halde buna karşılık borcum olan teşekkürün yerine getirilmesine gücüm yetmiyor.

Bunun için bu borcun ödenmesini, o eserlerin gösterdiği yolda yani mantık ve münazarada ilerlemeğe çalışmak şeklinde düşünerek bunları anlamağa ve böylece o doğruluk ölçüsünden istifadeye çalışmıştım. O istifadenin ise şekil ve manâların hafızaya yerleşmesinden ibaret olması adı geçen eserlerin kütüphanede diğer eserler arasında bulunmasından pek de farklı olmayacağından “*Miyâr*”ın, ölçüsünü tespit ettiği sahalarda kullanılmasıyla gâyesinden istifadeye gayret olunmuştu. Gerçekten bu yolda kendimce çok büyük istifadeye ve hakikatleri anlamakta bir yardımcıya sahiboldum ki bunun izahı, düşüncemin hal tercümesini yazmayı gerektirdiği için bir de bu şekilde baş ağrıtmaktan çekindim.

Kıscacı bu eser vasıtasıyla düşüncemin sevk olduğu tarafa meylederek mantık biliminin incelikleri üzerinde çalıştım. Çeşitli mesleklerce mantık meselelerinin nasıl görüldüğünü araştırdım. Bu cümleden olarak bugün teknik ve sanatların merkezi olan Avrupa’da geçerli olan mantık’ı da gözden geçirdim ve bizim mantık’la karşılaştırdım. Bu yolda topladığım bilgileri “*miyâr*” a vurdum. Halis ayarlı olanları ayırmağa gayret ettim.

Diğer taraftan devir de bu çalışmanın meyvesini toplamağa müsaittir. Mü’minlerin Emiri ve Yeryüzünün Halifesi Sultan Gâzi İkinci Abdulhamid Han (Allah onun bekasını devam ettirsin) Efendimiz Hazretlerinin sâyelerinde Hükümdarlığa lâıyk vezir himayesinde, bilimlerin gördüğü teşviklerle az zamanda kaydettiği ilerlemeleri tarif ve izaha gerek göstermez. Niyet ve maksatlarının hayırlılığı belli olan Padişah Cenaplarının arzusuna uygun olarak o yolda hizmet etmek kulluğun gereği olduğundan, er geç bu vazifenin yerine getirilmesine başlamak mukadder olduğu gibi bahsi geçen araştırmaların neticesinden herkesin faydalanması da düşünülerek bu eserin yazılmasına başlandı ve *Mizânu’l-Ukul fi’l-Mantık ve’l-Uşûl* adı verildi.

Padişah Hazretlerinin bilgiyle dolu devrinde ortaya konan nice güzel eser arasında bunun pek değersiz ve karınca işi bir şey

olduğu açık ise de, bu da varsın bilim ve hüner sahasında bir karıncanın eseri oluversin.

Âciz maksadım, *Miyâr-ı Sedad*'ın neticesi olan bu âciz eserle o ölçüyü kullanacak olanlara yol göstermek ve Mantık bilimini mükemmel olarak öğretmeği üzerine alan o kurallar mecmuasından faydalanmak arzusunda kolaylık sağlamaktan ibarettir.

Önerme, nicelik bildiren kelimeler ve kıyas gibi mantık'ın esas konuları *Miyâr'ı Sedad*'da mükemmel olduğundan tafsilât isteyenlere oraya müracaatı kolaylaştırmak üzere burada, sözü edilen bahisler kısa olarak yazılacaktır ve pek çok yerleri *Miyâr-ı Sedad*'ın bahislerini özet ve kısaltmaktan ve bazı cümlelerini hemen hemen olduğu gibi nakletmekten ibaret olacaktır.

Bilinmektedir ki bir aralık sofist fırkaları ortadan çekildiğinden mantıkta mugalâta konusunun ve diğer bazı konuların uygulanmasının azalması üzerine *İbn-i Haldun*'un *Tarih*'inde de belirtildiği gibi müteahhirin mantıkçılar, o bahislerin üzerinde fazla durmaz olmuşlardı. Halbuki zamanımızda ilim ve teknik geliştikçe hüküm meseleleri de çoğalıp filozofların görüş ve düşünceleri tabiatıyla çeşitli olmuştur. Bu sırada tekrar sofist grupların da meydana çıkmasıyla sözü edilen konuların kıymeti artmıştır. Bu sebepten bu kitapçıkta mugalâta bahsine de ayrıca yer verilmiştir. Mantık'ın bilimlere uygulanmasından ibaret olan metod (usûl) bizde henüz bir araya getirilip arındırılmamıştır. Avrupa'da ise şimdiki bilimsel gelişmenin esası ve bütün bilimlerin giriş ve temeli sayılan Usûl'ün, muhtasar olarak toplanıp yazılmasına ve şer'î ilimlerin usûlünün de bunların uygun yerinin belirlenmesine gayret edilmiştir. Zamanımızın mühim gelişmelerinden olan mantık'ın cebire uygulanması ve mantık makinesi gibi düşünce ve görüşe dair bazı güzel işlerden olan buluş ve keşiflerin mantık bakımından, meleke ve maharete bir derece yardım etmesi hatıra geldikten başka, bazı yeniciler tarafından bu buluşlar mantık'ın esasının değişmesini gerektiren gelişmelerden sayıldığından bunun bir mübalağadan ibaret olduğu ise okunması ve incelemesiyle ortaya çıkacağından ek olarak onlardan da biraz bahsetmek uygun görülmüştür.

Şimdilik yazılabilen bazı parçaları takdim edilmekte vakitleri olduğu bir zamanda okunmasına tenezzül edip de açıklanan maksadın elde edilmesine elverdiği onaylandığı zaman kendimi âciz

ismime nisbet edilen *Miyâr-ı Sedad* ile haklı olarak öğünmeğe lâyık olmuş sayacağım.

Ahmet Cevdet Paşa'nın Cevabının Sadeleştirilmiş Şekli

Bundan bir müddet önce Maarif-i Umumiyye nezaretinde kurulan komisyonun uygun görmesi ve teklifiyle bütün okullarda okutulmak için mantık'a dair Osmanlı diliyle bir kitap yazmıştım.

Sen o zaman sadece matematik ve felsefe ile meşguldün. Mantık ise bilimlerin miyârı (ölçüsü) olduğundan okunması mühim ve gerekli olduğu için seni bu güzel dalda çalışmaya teşvik düşüncesiyle bahsi geçen kitap senin adına nisbet edilerek *Miyâr-ı Sedad* diye isimlendirilmiş ve bu maksadı tamamlayıcı olmak üzere âdaba dair *Âdab-ı Sedad* adlı kitap kaleme alınmıştı.

Şimdi mantık biliminden bir kitap yazmağı başarmış *Miyâr-ı Sedad*'ın yazılması için harcanan çalışma ve emeğimin mükâfatı sayılabileceği için bence ne derece sevinç ve öğünmeğe sebeb olacağını açıklanmasına ihtiyaç görmüyorum.

Öncelikle matematik'le uğraşmakta hata etmemiş ve bir yanlış yola girmemiş olduğunuz da bu eserinize sâbit olmuştur.

Gerçekte mantık bilimi, felsefî bilimlerin girişi yerinde olduğu için diğer bilimlerden önce okunması gerekirse de geometri bilimi bunun dışındadır. Çünkü geometrik deliller, mantık kurallarına göre tertip edilmiş olarak o kadar açık ve o derece şüpheden beridir ki mantık okumamış talebelerin zihinleri, onları tereddütsüz kabul eder ve yeni başlayanlar geometrik şekilleri yazı tahtaları üzerine çize çize mantık şekillerini de kolaylıkla zihin levhalarında sıralama kabiliyetini kazanırlar. Zihinleri geometrik şekillerle doğru düşünmeğe alışmakla diğer dallarda tahsil yaparken faydasız hayaller içine dalıp kalmazlar.

Bundan dolayı her bilimden önce cebir ve geometri okutmak eski filozofların âdeti idi. Hattâ eskiden yazılmış olan mantık'a ait kitaplarda geometri'den misaller verilegelmiştir.

Bu cümleden olarak talebelerin elinde bulunan Şemsiye metninde nazarı önermeyi anlatmak için üçgenin üç açısı, iki dik açığa eşittir misâli verilmiştir. Misâlin, kendisi için misâl verildiği şeyin en açık bölümlerinden olması gerektiğinden Şemsiye metninin, önceden geometri okumuş olan talebelere okutturulmak üzere yazılmış olduğu anlaşılıyor. Seyyid Şerif de *Hâşiye-i Kübra*'sında her bilimden önce

geometri okutmak geçmişlerin âdeti olduğu için mantık kitaplarında böyle geometri'den misâller vermekte olduklarını anlatmıştır.

Öklid'in kitabında bulunan şekillerden fazla bir şekil bulunamadığı gibi Aristo'nun kitabında bulunan kıyas ve türlerinden ve önermelerin kurallarından başka bir şey bulunamaz.

Fakat "bilimlerin çoğalmasında düşüncelerin birbirine karışması iledir" kaidesince geometrinin uygulamalarından nice faydalı bilimler ortaya çıktığı gibi mantık biliminin uygulamalarından da nice faydalı bilgiler elde edilebileceği inkâr olunamaz. Bu yolda Avrupa mantıkçılarının elde ettikleri faydalardan en çok takdir ve beğenilmeğe lâyık olan, usûl (metot) bahsini mantık bilimine ilâve etmeleridir. Usûl her ne kadar eski filozofların eserlerinde var ise de her bilimin usûlünü mantık'a uygulayarak yazmamışlardı. Avrupa mantıkçıları ise bu uygulamayı yaparak her bilimin usûlünü tesbit edip yazmışlardır.

Hakikati gören bir göz ile bakılırsa bu da esasen yeni bir şey değildir. Çünkü bilimlerin usûle uygulanması düşüncesi ilk önce fukahâ arasında ortaya çıkıp fıkıh usûlü adıyla bir bilim meydana getirilmiştir ki İslâmî bilimler içinde en çok dikkat isteyen kıymetli bir bilimdir.

Bunun gibi hadîs biliminin usûlü toplanarak hadîs usûlü bilimi meydana getirilmiştir.

Kelâm bilimi de İslâm akaidi'nin usûlü demektir.

Bu böyle olmakla birlikte Avrupa mantıkçılarının felsefî bilim-usûllerinden herbirini mantık'a uygulamak suretiyle usûlünü araştırarak usûlün aslı olmak üzere ayrı bir fen meydana getirip mantık'a ilâve etmeleri bilimsel gelişmelerden sayılmaktadır.

Mantık'ın cebir'e uygulanmasına gelince, gerek insanların aralarındaki konuşmalarda ve gerek bilim ve teknikte kullanılan ve geçerli olan önermelerde aranılan konu ve yüklem birbiriyle bağlanmasının bilinmemesine dayandığı için önemli bir gelişme sayılamaz. Mantık makinesi ise bir nevi oyuncaktan ibarettir. Fakat bu konuların incelenmesi ve üzerinde düşünülmesi Osmanlı Maarifine yeni bir ilâve olduğundan senin bu eserin Padişahımızın güzelliklerle dolu zamanında yeni yeni meydana çıkan makbul eserlere güzel bir ilâvedir.

Hemen kitabını tamamlamaya çalış. Allah muvaffak eyleye.

Ahmet Cevdet

Şimdi bu yazışmalara vesile olan mantık kitaplarının özelliğini belirtip sonrada bu yazılar ışığı altında iki mantıkçımızın değerlendirilmesine çalışacağım:

Miyâr-ı Sedad'ın baş tarafında belirtildiğine göre, eser idadilerde okutulmak üzere yazılmış bir mantık ders kitabıdır.

Bilindiği gibi, mantığı bilim olarak ilk tespit eden Aristo olmuştur. Aristo'nun mantık kitaplarının Arapça'ya çevrilmesi ile İslâm dünyasında mantık çalışmaları başlamıştır. Çeviri devrinden sonra mantık alanında telif eserler de yayınlanmıştır. Büyük İslâm mantıkçıları arasında Fârâbî, İbn-i Sînâ, Fahrettin Râzî ve Seyyid Şerif'in adlarını sayabiliriz.

İslâm mantıkçıları mantık anlayışında Aristocudurlar. Mantık konularını işlerken Aristo'ya bağlı olmakla beraber, Aristo tefsircilerinden, Stoalılardan da yararlanmışlardır. Yazılan eserlerde, mantık konularının düzenlenmesindeki farklılıkla, yapılan ek ve çıkarmalar Aristo mantığının niteliğini değiştirecek ölçüde değildir. Van der Berg'in dediği gibi "İslâm düşüncesinde mantığın esasını Grek tefsircilerinin Stoacı ve Yeni Eflâtuncu temayüllerle değiştirmiş Aristo mantığı teşkil eder."²

Fârâbî—İbn-i Sînâ geleneğine uygun olarak ele alınan Aristo'nun mantık anlayışı 20. asıra kadar öğretim kurumlarımızda hâkim olmuştur.

İslâm medreselerinde okutulan mantık kitapları çok çeşitli ise de bunlar arasında klâsik diyebileceğimiz şu üç eser vardır:

1 — Esirüddin Mufaddal b. Ömer el-Ebherî (Ö. H. 663-M. 1264) nin *İsagoji*'si; ikincisi Ali b. Ömer el-Kâtibî el-Kazvinî (Ö. H. 675-M. 1276) nin *Risale-i Şemsiyye fi'l-Kavâidü'l-Mantıkıyye*'si ve üçüncüsü de Abdurrahman el-Ahderî'nin 1533'te yazdığı *El-Süllem el-Münervak* adlı manzum eseridir³.

Bu kitaplar daha çok öğretim amacıyla yazılmış ve metafizik konulardan oldukça arındırılmıştır, bunlar arasında en çok tutunan *İsagoji*dir. Sonraki mantıkçılar bu kitabı esas olarak eserlerini yazmışlardır.

² Van der Berg, *Encyclopédie de l'Islam*, Mantık maddesi.

³ H. Ragıp Atademir, *Porphirious ve Ebherî'nin İsagojileri*. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi IV. s. 463.

İslâm medreselerinde bilim dili Arapça olduğu için mantık kitapları da Arapça yazılıyordu. Mantık kitaplarının Türkçe yazılmasına 19. asrın 2. yarısından itibaren rastlıyoruz. Bu arada oldukça çok denecek sayıda Türkçe mantık kitabı yazılmıştır. Bunların ana kaynağı *İsagojî*dir. *İsagojî* ya tercüme edilmiş ya şerh edilmiş veya onun plânı ele alınarak yeniden yazılmıştır. İşte Ahmet Cevdet Paşa'nın 1877'de yayınladığı *Miyâr-ı Sedad* bu seri içerisinde.

Cevdet Paşa bu eserinde geleneğe uygun olarak girişte sözü (lafız) ele almış, kelimelerin farklı delâletlerini göstermiştir. Daha sonra mantık konuları *Tasavvurat* ve *tasdikât* diye iki ayrı bölümde incelenmiştir.⁴ *Tasavvurat* bölümünde 5 tümel ve tanım; *tasdikât* bölümünde de önerme, kıyas ve ispat şekilleri yer alır.

Miyâr-ı Sedad, Ebherî'nin *İsagojî*sinin plânı ele alınarak yazılmıştır. Ebherî'nin kitabı ise İbn-i Sînâ'nın mantık eserlerinin bir kısaltmasıdır.⁵ Cevdet Paşa'nın mantık kitabının özelliği, Türkçe olarak kaleme alınmış olmasıdır. İdadilerde ders kitabı olarak yazıldığı için konuların ayrıntılarına girilmemiştir. Bol misâller ve kolay anlaşılır bir üslûpla kaleme alınmıştır. *Miyâr-ı Sedad* için geleneksel tarzda bizde yazılmış en iyi kitaptır demek mübalağa sayılmaz.

Cevdet Paşa ispatın dayandığı öncüllerdeki önerme türlerini anlatırken bir konuda kendinden önceki mantıkçılardan farklı bir açıklama yapıyor. Bu açıklamayı yaparken fikrin kendisine ait olduğunu “rey-i itikad-ı fakîre göre” diyerek belirtiyor.

Geleneksel olarak mantık kitaplarında ispatın dayandığı öncüllerdeki önerme çeşitlerinde “yakiniyyât” * bedîhiye ve nazariyye diye ayrılıp incelenirken bedîhiyye'nin “evveliyyat, fitriyyat, müşahadat, hadsiyyat, mücerrebât ve mütevâtirât” diye altı tür anlatılır. Fakat bunlar aralarında bir ayırmaya tabi tutulmazlar. Cevdet Paşa “bedîhiyye (apaçıklık) yi “bedîhiyye-i akliyye” (aklî apaçıklık) ve “bedîhiyye-i hariciyye (dış apaçıklık) diye ikiye ayırıyor.

Aklî apaçıklık: Bu cins önermelerin tasdiklerinde akıl harice danışmaz. Diğer mantıkçıların “evveliyyât” ve “fitriyyât” dedikleri

⁴ İbrahim Makdour, Mantığın tasavvurât ve tasdikât diye iki ayrı bölüme ilk defa Fârâbî tarafından ayrıldığını söylüyor. Bkz. İbrahim Madkour, *L'Organon d'Aristo de dans le Monde Arabe*, s, 54.

⁵ İbrahim Madkour, *a.g.e.*, s. 292.

* Yakiniyyât: Gerçeğe uyan sabit ve şüphe götürmeyen önermeler.

apaçıklık bu türdendir. Bu apaçıklığın ölçüsü Cevdet Paşa'ya göre "bir şey hem vakidir hem gayri vakidir olmaz" önermesidir. Bu esas önermede şu dört apaçıklık çıkar: "vaki vakidir", "gayr-ı vaki gayr-ı vakidir", "vaki gayri vaki değildir" ve "gayr-ı vaki vak-i değildir" Apaçık önermeler bu dört önermelerden birine dayanır.

Dış apaçıklık: İç ve dış duyular vasıtasıyla hükmolunan önermelerdir. "müşahadat", "hadsiyyat", "mücerrebat" ve "mütevâtirât" bu türdendir. Bu önermelerde bazan hatalar olabilir.⁶

Cevdet Paşa bu ayrımı yaptıktan sonra bu tür önermelerin tahliline girişiyor. Aklı apaçıklığın, adlarını zikretmiyor ama, özdeşlik ve çelişmezlik ilkelerine dayıyor. Buna temel olarak gösterdiği ana önermeler aslında bu ilkelerin ifadesidir. Bu tür apaçıklığın "ulûm-u mütearife" dediği bilimlerde olduğuna sık sık işaret ediyor. Bu arada aritmetik ve geometride bu önermelerin hakim olduğunu söylüyor. Bu ifadelerde "ulûm-u mütearife"den matematiği kastettiği anlaşılıyor. Buna mantığı da ilâve etmek lâzımdır. Cevdet Paşa'ya göre buradaki apaçıklık akla dayalı olduğu için zorunludur. Dış apaçıklıkta aklı bir zorunluluk yoktur.

Böylece Ahmet Cevdet Paşa, akıl doğrusu ve olgu doğrusu ayrılığına dikkati çekmiş oluyor. Bilindiği gibi bu ayrım ilk defa açıkça Leibniz tarafından yapılmıştı.

Cevdet Paşa aklı apaçıklık dediği akıl doğrusu zorunlu olduğu için istisna kabul etmeyeceğini, hattâ buna ters düşen mucize ve kerametın de olamayacağını söylüyor.

"Binâen-alâ zâlik bedîhiyat-ı akliyyeye münafi bir hadise nakil ve rivayet edilse bile bedaha reddolunur."

"Meselâ mucize ve keramet gibi harikûlade bir sebep ile içtimai nakızeyn vuku buldu denilse kabul ve tasvip olunamaz."⁷

Dış apaçıklık için bu zorunluluk yoktur. "bedihiyat-ı hâriciyyede mahmûlün mevzua sübutu akla zarurî değildir. Bu cihetle bedihiyat-ı hariciyye istisna kabul edilebilir".⁸

Bu ifadelerde Cevdet Paşa'nın tabiat bilimlerinde kanunların zorunlu değil de olumsal (contengent) olduğu fikrinde bulunduğu sonucu çıkarılabilir.

⁶ Ahmet Cevdet, *Miyâr-ı Sedad*, s. 100-107.

⁷ Ahmet Cevdet, *a.g.e.*, s. 106.

⁸ Ahmet Cevdet, *a.g.e.*, s. 107.

Aklî apaçıklık alanında istisnanın olmaması insan bahis konusu olduğunda doğrudur. Bu konuda mücizenin de olamayacağı iddiası, mutlak varlık olan Allah'ın gücünün sınırlandırılması şeklinde olacağından böyle bir iddia mutlak varlık fikrine uymaz. Allah karşısında her şeyin mümkün olması mutlak varlığın mutlaklığı gereğidir.

*Mîzânu'l-Ukul fî'l-Mantık ve'l-Usûl**: Ali Sedat'ın bu eseri, Avrupa'daki yeni mantık akımlarında içine alan ilk Türkçe telif mantık kitabıdır. Bu eserin fikir tarihindeki yerini iyi belirtebilmek için Avrupa'daki mantık akımlarını o zamanki durumuna bir gözatmakta fayda vardır.

Rönesansla beraber gelişmeye başlayan tabiat bilimleri bir metod meselesi ortaya koyuyordu. İlk defa Petrus Ramus (1515-1572) mantığı bölümlere ayırırken kavram, hüküm ve akıl yürütmeden sonra metod bahsini mantığa eklemişti.⁹

Aristo mantığının esasını kıyas teşkil eder. Kıyasın metod olarak yetersizliği sebebiyle Bacon (1561-1626) ve Descartes (1596-1650) kıyasa karşı koyup yeni metodlar aradılar. Yeniçağın bu iki güçlü filozofunun metod üzerine dikkatleri çekmesinden sonra bilimlerde metod meselesi mantığın önemli bir bölümü haline geldi. Mantığın bu dördüncü bölümü ilk defa sistematik bir farkla Port-Royal (1612-1694) mantığında işlenmiştir.

Yeniçağda bilimlerin metod sorunlarının önem kazanması bilhassa öğretim amacıyla yazılan mantık kitaplarında, mantığın ana bölümleri ihmale uğramış, bilimlerin metodları konusu geniş yer almıştır. Böylece mantık adı altında daha çok bilim felsefesini ilgilendiren konular işlenmiştir. Bu durum birçok yerde günümüze kadar devam etmiştir.

Mantık kitaplarına metod bahsinin eklenmesi mantığın esasına birşey ilâve etmemiş, onda bir değişiklik yapmamıştır. Bizzat mantık alanında, Aristo mantığının dışındaki gelişmeler, mantığın sembolleştirilmesi yolunda olmuştur. Bu yeni mantık çalışmalarına, lojistik veya modern mantık adı verilebilir.

Modern mantığın ilk habercisi olarak Raymond Lulle (1235-1315) görülür.¹⁰ Lulle mantığı mekanik bir sanat olarak kabul ediyor,

* Bundan sonra bu kitaptan bahsedilirken kısaca Mîzânu'l-Ukul diyeceğiz.

⁹ T. Katorbinski, *Leçons sur l'Histoire de la Logique*, A. Pesmer çeviri, s. 104.

¹⁰ M. Boll et J. Reinhart, *Histoire de la Logique*, s. 7.

tamamen formel olma imkânını sezip bilmece gibi bir metoda başvuruyordu. Lulle'ün Leibniz (1646-1716) üzerinde etkisi oldu.¹¹ Leibniz mantıkta, akıl yürütmenin önermelerin içerikten tamamen sıyrılmış olarak, matematik gibi işlemlerini istiyordu. Bu ise yeni bir semboller sistemi icad etmek olabilirdi. Leibniz bu sisteme "characteristique universelle" diyor.

Asıl sembolik mantık çalışmalarını 19. asır İngiliz mantıkçıları başlattı. De Morgan (1806-1876), Boole (1815-1861), Stanley Jevons (1835-1882) bu çalışmaların öncüleridir. Bunlar cebirin işlem ve işaretlerini mantığa uyguluyorlardı. Yani bu mantıkçılar matematiği mantığa temel yapmak istiyorlardı. Cebirsel mantık (Logique Algèbre) denen bu anlayış 1910'lara kadar sürdü.

Görülüyor ki, Ali Sedat'ın yaşadığı dönemde Avrupa'da Aristo mantık anlayışı yanında metodoloji ve cebirsel mantık çalışmaları vardır.

Türk kültür dünyasında *Mîzânu'l-Ukul*'un yayınlandığı tarihteki durum ise şöyledir:

Fârâbi-İbn-i Sînâ geleneğine uygun olarak Aristo mantık anlayışı hakimdir. 16. asırdan itibaren Avrupa'da mantık içerisinde ele alınan bilimlerin metodları sorunundan, fikir hayatımız, ancak 1860'da İtalyan mantıkçısı Gallupi'den tercüme edilen bir mantık kitabı ile haberdar olmuştur. "*Miftâhü'l-Fünûn*" adı ile İtalyanca'dan çevrilen eserde ilk defa bilimlerin metod sorununa yer verilmiştir. Eserin çeviricisi belli değildir. Çevirici bilimlerin sınıflanması ve bilimlerin metodları ile ilgili daha geniş bilgi veren bir kısmı da ilâve etmiştir. *Miftâhü'l-Fünûn*'dan sonra metod bahsini ele alan ikinci kitap *Mîzânu'l-Ukul* dür.

Modern mantık çalışmalarına gelince: *Mîzânu'l-Ukul*'ün yayınına kadar fikir hayatımız bundan haberdar değildir. Boole eserini 1853'de yayınladı. Bu mantıkta Türkiye'de ilk defa Ali Sedat 1885'de yayınladığı *Mîzânu'l-Ukul*'da bahsetti.

Bu tespiti yaptıktan sonra *Mîzânu'l-Ukul*'u esas alarak Ali Sedat'ın mantıkla ilgili fikirlerini açıklayalım:

Ali Sedat *Mîzânu'l-Ukul*'u, ülkemizde o zamana kadar yazılmış mantık kitaplarında çok farklı bir tarzda kaleme almıştır. Böylece fikir hayatımız Avrupa'da ortaya çıkan mantık ile ilgili birçok yeni

¹¹ J. Tricot, *Traite de Logique Formelle*, s. 307.

fikirlerden haberdar olmuştur. Ali Sedat önsözünde mantık konularını farklı şekilde ele almasını şöyle açıklamaktadır:

“... bu günün fûnûn ve sanayinin mevki ve merkezi olan Avrupa’da mütedavil bulunan mantığı dahi mütalaa ve bizim mantıkla mukayese eyledim. Bu yolda istihsal eylediğim malûmâtı miyâra çektim, hâlisu’l-ayar olanlarını temyîze gayret eyledim.” Böyle bir tutum içinde yazılan *Mîzânu’l-Ukul*’da üç önsöz, bir mukaddime, dört kitap, bir ek (lâhika) ve bir muhtura vardır.

Önsözlerde mantığın tarihçesi ve tanımı verilmekte ve mantığın metafizik temeli araştırılmaktadır. Birinci kitap tasavvura, ikinci kitap tasdikata ayrılmıştır, böylece iki kitapta kavram, önerme, kıyas ve ispat şekilleri Fârâbî—İbn-i Sînâ geleneğine uyularak işlenmiştir. Bu konular kendisinin de önsözde dediği gibi Mi’yâr-ı Sedad’ın bir özetidir. Bu kitaplarda yeni olan o zamana kadar bizde bilinmeyen İngiliz mantıkçıların ele aldıkları yüklem niceliğine yer verilmiştir. Ayrıca sayfa altlarında bazı terimlerin Fransızcaları da bildirilmiştir.

Üçüncü kitap metod sorunlarına ayrılmıştır. Burada Ali Sedat, matematik bilimler (Ulûm-u Riyâziyye), tabii bilimler (Ulûm-u Tabiiyye), tarihi bilimler (Ulûm-u Tarihiyye), şer’î bilimler (Ulûm-u Şer’iyye), dil bilimleri (Ulûm-u Lisâniyye) yi ele almış, bunların konuları, ilkeleri ve metodlarını göstermiştir. Önceden de dediğim gibi bu konular mantıktan çok bilim felsefesi içerisine girer.

Dördüncü kitap safsataya ayrılmış, çok kısa olarak “galatât” ve “mugalatât” anlatılmıştır.

Ekte (lâhika) cebirsel mantık ele alınmış, eserin sonuna koyduğu “Muhtura” da ise mantığın bir tür değerlendirilmesini yapmıştır.

Böylece *Mîzânu’l-Ukul*’un içeriğini başlıklar halinde belirttikten sonra şimdi Ali Sedat’ın bu konuları işlerken ne gibi yenilikler getirdiğini açıklamaya çalışacağım.

1. Mantığın Temellendirilmesi :

Ali Sedat, geleneksel mantık kitaplarında pek rastlanmayan bir konuya el atıyor; o da mantığa metafizik temel aramadır. Bu temeli ararken mantığı muhtevalı düşünür. Onun bilgiyle ilgili olduğunu dikkate alarak bilginin temellendirilmesini ele alıp, bilginin doğruluğunun dış dünyanın varlığına bağlı olduğu fikrinden hareketle dış dünyanın varlığı sorununu ele alıyor.

Ali Sedat'ın mantık tanımı şöyle: “Meçhulâta mûsil olması cihetiyle malûmâtтан bahseden bir ilimdir, yahut hakikate taallük etmesi itibarıyla sûret-i tefekkürden bahseden bir ilimdir.”¹² Birinci cümleyle mantığın muhtevallığı, ikinci cümleyle şekilsel yönü dikkate alınmıştır. Klâsik mantık anlayışında mantıklı düşünmenin şekil ve muhtevası birlikte mütalaa edilmiştir. İslâm mantıkçılarında mantığın tasavvurat ve tasdikât diye ikiye ayrılması mantığın bilgiyle ilgisini gösterir. Mantıkî sonucun doğru olması için dayandığı öncüllerin doğru olması lâzımdır. Bu bakımdan doğru bilgi mantıkî düşünmede önem kazanmaktadır. Böyle bir anlayış içinde Ali Sedat şöyle diyor: “Netâic-i mantikiyenin sıhhat-i mebâdî-i mezkûrenin sıhhatine müteallik olup bu da vücûd-u hariciyenin sıhhatine müteallik olur.

“Binâen alâ hâzâ ilm-i kelâm ve hikmetin mukaddemesine konulduğu gibi mantığın mukaddemesine dahi şu meseleyi koymak lâyük olur. Hakâyık-i eşya sabit midir, yani vücud-u harici var mıdır? Var ise bilinebilir mi?”¹³

Görülüyor ki Ali Sedat mantığın temelini dış dünyanın varlığına bağlamaktadır.

Ali Sedat dış dünyanın varlığı ve onun bilinmesi hususunda Septiklere karşı çıkararak dış dünyanın var olduğunu ve insanın doğru bilgi elde edebileceği kanaatini taşıyor. Septiklere itiraz ederek bu fikirlere şu yolla varıyor:

Ali Sedat'a göre, Septiklerin iddiaları şu iki şekilde ifade edilebilir: Biri, insan aklı kendisini nakzeder, diğeri insan aklı hakikate varamaz.¹⁴ Bunları şöyle cevaplandırıyor: İnsan aklının bir asırda kabul ettiğini diğeri asırda reddetmesi, hattâ aynı zamanda bir toplumda kabul edilenin diğeri toplumda reddedilmesi Septikler için delil olarak kullanılmaktadır. Bu delillere dayanılarak insanın hakikate erişemeyeceği iddiasına varılması için insanın kendi hatalarının aslını bilememesi ve birşeyi red ile diğeri kabul eylediği zaman tercih yolunu ayırtedememesi gerekmektedir. Halbuki insan bir fikri red ile diğeri tercih etmesi tercih tarzını seçmesi ile olur ki bu da hata-

¹² Ali Sedat, *Mîzânü'l-Ukul* s. 13.

¹³ Ali Sedat, *a.g.e.*, s. 16.

¹⁴ Ali Sedat, *a.g.e.*, s. 17.

¹⁵ Ali Sedat, *a.g.e.*, s. 19.

sını bilmesini gerektirir.¹⁵ O halde insanın bazan hata etmesi hakikate varamıyacağıının delili olamaz. İnsan aklının farklı zamanlarda farklı bilgilere sahip olması aklın kendi kendisini nakzetmesi değil, bu aklın gelişmesidir.

Septiklerin herşeyden şüphe ederek insanın gerçeği bilemeyeceğini, hattâ dış dünyanın varlığını bile inkâr ettiklerini söylüyor. Şüphe sorununu Descartes gibi düşünerek aşmak istiyor. “İnsan herşeyden şüphe ettiği halde birşey olsun vardır ki anda şüphe etmek kabil olmaz. İmdi şüphe için sarfettiği say ve fikir ve nefsi şüphe ile hep kendisinin vücudunu ispat eder. Binâenaleyh insanın şüphe edemeyeceği şey kendi mevcudiyetidir,” Buradan dış dünyanın varlığına geçerek şöyle diyor!: “İnsan kendi mevcudiyetinden şüphe edemediği gibi hariçte kendisi gibi mevcudiyet-i zâtıyesinden şüphe edemeyen insanların vesair eşya-ı hariciyyenin dahi vücudundan şüphe edemez. İşte akl-ı beşerin böylece bazı hakâyka olsun isabeti zâhir olur.”¹⁶

Görülüyor ki, Ali Sedat mantığa temel ararken metafizik konulara giriyor ve mantıkî doğru ile bilgi doğrusunu ayırmadığı görülüyor. Böylece mantığı içerikli bir bilgi olarak kabul ettiği anlaşılıyor.

Dış dünyanın varlığını ispat ederken Decartes gibi işe başlıyor ama sonuna kadar onu takip etmiyor. Kendi varlığından dış dünyanın varlığına geçerken bir atlama yapıyor. Dış dünyanın varlığını ispat için bilinçten hareket edilince solipsizme düşülebilir. Descartes böyle bir hale düşmeyip realist kalmak için kendi varlığından dış dünyanın varlığına geçerken araya Allahın varlığını koyuyor. Dış dünyanın aldatici olmadığını belirtmek için “Allah beni aldatmaz”¹⁷ diyor. Ali Sedat’ın geçişinde ise boşluk vardır.

Ali Sedat İslâm kültür dünyasında bazı ehl-i sünnet düşünürlerinin mantığa yaptıkları itirazların sebebini açıklarken, onları haklı bulup itirazlarının asıl mantığa değil de mantık bilimi içerisine karıştırılan metafizikle ilgili konuların olduğunu işaret ediyor. “. . . hakikat-i halde ise o mîzân-ı akl olan mantığı, izah ve ispat olunmayan efkâr-ı metafizikiye ile taklit etmek caiz olmayacağından ehl-i sünnetin bu bâbdaki isabetleri zâhirdir.”¹⁸ Bu hükmü ile mantığın meta-

¹⁶ Ali Sedat, *a.g.e.*, s. 20.

¹⁷ Decartes, *Metafizik Düşünceler*.

¹⁸ Ali Sedat, *a.g.e.*, s. 5.

fizikten ayıklanması taraftarıdır. Biraz önce, Ali Sedat'ın mantığa metafizik temel aradığını gördük. Bir yandan mantığa metafizik temel ararken diğer taraftan da onun metafizikten ayrılması gerektiğine inanıyor. Bu iki fikir arasında çelişme olduğu açıktır. Bahis konusu çelişki, mantığın kâh içerikli kâh içeriksiz kabul edilmesinden kaynaklanmaktadır. Öyle görülüyor ki, Ali Sedat'ta bu iki fikir çarpışma halindedir. Bir yandan geleneğe bağlı olarak mantığı içerikli olarak kabul ediyor, diğer taraftan mantığın içeriksiz bir bilim olduğu gerçeğini sezmiş görünüyor. Mantıkla metodun farkını açıklarken de bu durum sezilmektedir. "Mevzu ve gaye değiştikçe usûl dahi değişir, lâkin mevzu değişmekle zihin değişmez. Mevzu ne olursa olsun fikir her halde bazı kavanîn-i küllîyyeye tabi olur. Binâcnaleyh usûl-u ulûm bir kanuna tabi olmakla müşterek olur. Fikrin tâbi olduğu kavânini tayin mantığa ve işbu kavanînin muhtelif ulûma tatbik eyleme usule aittir. Bu halde mantık aslu'l-usûl olmuş olur."¹⁹ Bu ifadeden mantığın formel bir bilim olarak kabul edildiği anlaşıl-maktadır.

Mantığın içeriksiz bir bilim olduğu fikri yenidir. Yeni mantık akımlarının hareket noktası bu fikirdir. Ali Sedat'ın bu yoldaki sezişi bir ileri görüşlülük olarak kabul edilmelidir.

2. *Yüklemnin Niceliği :*

Klâsik mantıkla yüklemli önermelerin yalnız konusunun nice-liği dikkate alındığında önermeler, nicelik bakımından tümel, tikel, tekil ve belirsiz diye dörde ayrılmış; fakat tekil önerme tümel önerme gibi, belirsiz önermede bazan tikel ve bazan tümel kabul edilerek esas itibariyle tümel ve tikel diye ikiye ayrılmıştır.

19. asır İngiliz mantıkçıları yüklemnin de niceliği olabileceğini düşündüler. Bu fikri ilk defa 1833'te George Bentham ileri sürdü ve Hamilton geliştirdi. Böylece nicelik bakımından önermelerin sayısı da dörde çıktı:

- 1 – Konusu ve yüklemi tümel olan (Toto-totale)
- 2 – Konu tümel, yüklemi tikel olan (Toto-partielle)
- 3 – Konu tikel, yüklemi tümel olan (Parti-totale)
- 4 – Konu tikel, yüklem tikel (Parti-partielle)

¹⁹ Ali Sedat, *a.g.e.*, s. 12-13.

İngiliz mantıkçıların bu görüşünden bizde ilk defa bahseden Ali Sedat olmuştur.²⁰

Yukarıdaki dört önermenin olumlu ve olumsuz halleri de dikkate alınınca sekiz tür önerme ortaya çıkar. Ali Sedat bu sekiz tür önermeyi misallerle açıkladıktan sonra bunun yeni bir şey olmadığını, yüklem niceliğinin eskiden de düşünüldüğünü fakat bunu “münharifattan” adettiklerini nazarı dikkate almadıklarını belirterek De Morgan,²¹ Mill ve Paul Janet’in²² Hamilton’a yaptıkları itirazları naklediyor.

3. Metodla ilgili sorunlar :

Bilindiği gibi klâsik mantık akıl yürütme yollarından dedüksiyonun üzerinde çok durur. Aristo mantığının bel kemiğini teşkil eden kıyas bir dedüksiyon yoludur. Diğer bir akıl yürütme yolu olan tümevarım Yeniçağ felsefesinde metod sorunları bahis konusu olduğu zaman önem kazanmıştır. Tabiat bilimlerinde kanuna varmak için başvuru olan yol tümevarımdır. Bilimlerde metod konusu mantığa bir bölüm olarak eklendikten sonra tecrübe metodunda başvuru olan yol tümevarım üzerinde durulmuştur. Tümevarımın değeri önemli bir felsefe sorunu olarak zihinleri meşgul etmiştir.

Avrupa’da ortaya konulan bazı fikirlere dayanarak tümevarım hakkında, bizde, tartışmayı ilk defa Ali Sedat başlatmıştır. Ali Sedat klâsik mantığın bilinçli bir taraftarıdır. Bu bakımdan tümevarımı kıyastan daha önemli sayan görüşe karşı çıkmıştır. Bu hususta İngiliz mantıkçılarından bahisle şöyle diyor: “İngiliz meşahir-i ulemasından Stuart Mill ve Herbert Spencer derler ki: bî hasabü’l-madde istikra kıyastan ehemm ve temsil de istikradan akdemdir. Zira her kıyasın mukaddemleri bir küllînin efrâdı hakkında bir hükmü mutazammun olduğu halde işbu hüküm efrâd-ı mezkûrenin tetabbuu mütalaasından sonra hadis olur.”²³ Bunu şu misalle açıklıyor. Meselâ insan, bir bilgisi olmadan, elini ateşe dokundurduğunda eli yanar. Ateşin vasıflarını zihinde saklar. Başka bir yerde ateşi görünce aynı vasıflar bunda da var bu da yakıcıdır (analoji-temsil) hükmüne varır. Sonra bu hüküm genişleterek her ateş yakıcıdır genel hükmüne erişir (tümeva-

²⁰ Ali Sedat, *a.g.e.*, s. 87 ve dd.

²¹ Ali Sedat, *a.g.e.*, s. 94-95.

²² Ali Sedat, *a.g.e.*, s. 247 ve 248’deki not.

²³ Ali Sedat, *a.g.e.*, s. 99.

rım). İnsan böyle bir hükmü dış dünyadaki düzene dayanarak verir. İşte kıyas bu genel hükme dayanılarak yapılır.

Ali Sedat diyor ki: Yeni mantıkçıların tümevarım hakkında ileri sürdükleri en önemli husus şudur: Madem ki kıyasın öncüleri analogi ve tümevarımla tespit ediliyor o halde kıyas kendi başına hiçbir şeyi keşif ve ispat edemez, esas olan tümevarımdır. Böylece kıyasın değeri düşürülmek istenir.

Bu fikre şöyle karşı koyar: “Halbuki delillerin maddeleri onların dediği gibi istikra tariki ile bilinmek lâzım gelirse bile, bundan kıyasın kıymetine hanel gelmez. Yine kıyas mukaddemata göre netice verir. Lâkin istikrada istilzam tam bulunmadığında her zaman mukadde-matına göre netice vermez. İşte indel mütekaddimîn kıyasın kıymeti ve ehemmiyeti bundan ileri gelir.”²⁴

Ali Sedat kıyasın temelinde tümevarımın bulunduğu fikrini ileri sürenlerin analogi ve tümevarımla sezgi (hads) ve gizli kıyası karıştırdıkları kanaatindedir. Kıyasın temelinde asıl sezgi ve gizli kıyasın bulunduğu kanaatindedir.

“Her ateş yakıcıdır” genel hükmüne eski mantıkçıların sezgi (hads) ile varıldığını söylediklerini, halbuki bazı İngiliz mantıkçıların böyle bir hükme tümevarımla varıldığını ve bu hususta tabiattaki düzene dayandıklarından bahisle sezgi ve kıyasın, tabii düzene tümevarımdan daha genel ve daha kapsamlı olduğundan tercih edilmesi gerektiği belirtiliyor.²⁵

Kıyasın temelinde tümevarımın bulunması fikri kıyasın değerini düşürdüğü endişesiyle Ali Sedat’ı rahatsız etmektedir. Kıyasın öncülerinin tümevarımla değil “hads” ve gizli kıyasla tespit edildiği kanaatindedir. Gizli kıyasın öncülerin tespitinde rolünün nasıl olduğunu açıklamıyor fakat “hads”dan ne anladığını biliyoruz. Önermeleri incelerken bu konuyu da ele alıyor. “Aklın hads denen bir hali vardır. Bir nev’in bir veya bir kaç ferdinde müşahade eylediği bir hükmün, o nev’in sair fertlerinde de bulunacağına bununla hükmeder ve cüz’i malûmâtтан küllî malûmâtı bu suretle elde eder. Hads fikre mukabil olup zihnin suret-i intikalinden ibaret bir melekesidir. Bu meleke insanın doğduğu zamandan itibaren icra-i tesirden hali kalmayıp hususî kanunlar hükmü altında muntazam bir surette cereyan

²⁴ Ali Sedat, *a.g.e.*, s. 100.

²⁵ Ali Sedat, *a.g.e.*, s. 101.

eden haricî hadiselerin intizamına itimat etmesi üzerine hasıl olur.”²⁶ Görülüyor ki, İngiliz mantıkçılarının tümevarım dedikleriyle Ali Sedat’ın “hads” dediği hadise aynıdır. Her ikisi de tabii düzene dayanıp, özel halde tümel hal hakkında hüküm vermektedir.

Kıyasın temelinde tümevarımın bulunuşu onun değerini düşürmez. Aristo da kıyasın temelinde tümevarımın bulunduğunu söylüyordu. “O halde bize ilkeleri bildirenin gerekli olarak tümevarım olduğu apaçıktır.”²⁷

Bilimlerin metodları :

Bizde bilimlerin metodundan ilk defa bahseden eserin “*Miftâhü'l-Fünûn*” olduğunu söylemiştik. Gerek kitabın aslında ve gerek mütercimim ilâvesinde genel olarak metod sorunları ele alınmıştır. Bilimleri teker teker ele alıp onların konu ve metodlarını işleyen ilk eser *Mizânu'l-Ukul*'dür. Ali Sedat matematik bilimler, tabii bilimler, tarih bilimleri, ilâhiyat, şer'î bilimler, dil bilimleri başlığı altında ele aldığı bilimlerin konuları, ilkeleri ve metodlarını inceler. Bunlar daha çok bilim felsefesini ilgilendiren konulardır. Fakat bu konular Avrupa'da da mantık kitapları içinde incelenmiştir.

Ali Sedat *Mizânu'l-Ukul*'ün üçüncü kitabı olan metod konusunu ele alırken yukarda zikrettiğim bilim grupları içerisinde bu ilimlerin konu, gaye ve metodlarını ele alıp bunların bir tür değerlendirmesini yapmaktadır. Matematik, tabiat bilimleri, tarih bilimleri bahislerinde Avrupa'da beliren fikirleri nakletmiştir. İlâhiyat ve şerf bilimlerde ise bizde evvelce bu konularda ileri sürülen fikirler ele alınmıştır.

Bu üçüncü kitap daha çok bir bilim felsefesi niteliğindedir. Ben burada Ali Sedat'ın bilim felsefesi ile ilgili olarak bizde ilk defa ele aldığı konulara temas etmeyip bunların yalnız metodla ilgili bulunan ve kendisiyle fikir hayatımıza ilk defa giren konulara işaret edeceğim.

Önceden belirttiğim gibi, fikir hayatımız, bilimlerin metodu meselesinde ilk defa *Miftâhü'l-Fünûn*'la haberdar olmuştur. Bu kitapta meseleleri genel olarak ele alınmış gözlem, deney, varsayım, sınıflama, analoji, tümevarım tanım ve ispattan bahsedilmiştir.

²⁶ Ali Sedat, *a.g.e.*, s. 65.

²⁷ Aristo, *Organon IV*, 2. *Analitikler*, Atademir Çevirisi, s. 165.

Bilimleri ayrı ayrı ele alarak konunun işlemlerini ilk defa Ali Sedat yapmıştır.

Matematiğin metodu ispattır. Tahlil ve terkip ile iki ispat şekli önceden *Miftâhü'l-Fünân*'da bahsedilmişti. Ali Sedat buna ilâve olarak üçüncü bir ispat şekli olan olumsuz indirgeme metodunu (iptal-ı nakîz ile intacı matlûp eden burhan – La démonstration par l'absurde ou la démonsration par impossible) ele alıp bu vesileyle Port-Royal mantıkçılarının fikirlerine temas ediyor ki oldukça ilginçtir.

Port-Royal mantığında Öklid'in kullandığı imkânsızla ispat metodu yeterli bulunmaz. “Bu yolla ispat zihni ikna edebilir, ama onu aydınlatamaz. Zira zihnimiz birşeyin yalnız ne olduğunu değil fakat niçin olduğunu bilmezse tatmin olmaz. Bu da imkânsıza indirgeme yoluyla elde edilemez.” Böyle düşünen Port-Royal mantıkçıları bu ispat yolunu tamamen reddetmezler, diğer önermelerin “corrolaires”leri olan önermelerin yahut bizzat açık olan veya başka yollarla önceden ispatlanmış önermelerin olumsuzlarının ispat için işe yaradığını, bu yolun pozitif olarak ispat edilebileceği hallerde kullanılmasının yanlış olduğunu söylerler.²⁸

Ali Sedat olumsuz indirgeme yoluyla ispatı küçük gören Port-Royal mantıkçılarına sert tepkilerde bulunuyor. “Birşeyin nakîzini iptal ile matlûbu intac eden kıyâs-ı hulfiyi reddetmek tenakuz ve ahkâm-ı kazayâyı ve binâenaleyh kanun fikrini reddetmek olacağından Porruyalistlerin bunun üzerine mantığın esasını bile reddetmiş oldukları...”²⁹

İmkânsıza indirgeme metodu mantığın çelişmezlik ilkesi ile üçüncü halin imkânsızlığı ilkesine dayanır. Bunlar ise mantığın temel ilkeleridir. Ali Sedat bu mantığa sıkıdan sıkıya bağlı olduğundan, kanaatine göre, bu ilkelere dayanılarak yapılan bir ispat şekli kesin bilgi verir. Bundan şüphe etmemek lâzımdır. Bu yolla elde edilen sonuç dış varlığa uygulandığında da kesindir. Bu hususu şöyle ifade ediyor: Matematik ispatların hepsi kesin oldukları gibi dış dünyaya uygulamalarında da kesin hükümler ifade ederler. Dış dünyada akla aykırı hiçbir şeye tesadüf edilmemiştir³⁰.

²⁸ Arnold, *Lart de Penser*, s. 401.

²⁹ Ali Sedat, *a.g.e.*, s. 133.

³⁰ Ali Sedat, *a.g.e.*, s. 132.

Tabiat bilimlerinde tecrübe metodu açıklanır. Tecrübe metodunun çeşitli safhaları gözlem, varsayım, deneyim, tümevarım anlatılır. Bu konular Miftâhü'l-Fünûn'da da vardır. Ali Sedat farklı olarak ilk defa Bacon tarafından tespit edilip Stuart Mill tarafından geliştirilen deneyim yollarına yer verir. Mill'in adını anmaksızın onun ortaya koyduğu uygunluk metodu, ayrılık metodu, beraber değişmeler metodu ve tortu metodunu anlatır.

Ali Sedat Avrupa'da mantıkla ilgili yeni görüşlere metod meseleleri hariç katılmamaktadır. Metod çalışmalarından övgüyle bahseder. Metod bahis konusu olduğunda Bacon ve Decartes'in Aristo mantığına yaptıkları itirazları asıl Aristo mantığına değil onun bozulmuş şekline olabileceği kanaatindedir. "Mantık bir alet-i kanuniyye olup fikrin sahih ve fâsidini tefrik ve temyize ve malûmâtтан meçhulâta tevessüle hizmet eyler ise de daima neticenin sıhhati mebadi ve malûmât-ı evveliyenin sıhhatine mevkuf olduğundan bunlarda cüzî bir hata vaki olsa kıyasat-ı müteselsile ile ol hata gittikçe büyüyerek sırf hatadan ibaret bir meslek ortaya getirebilir. Bunun için tatbikat-ı mantıkiyyede teşkil-i mukaddemât hususunda pek ziyade dikkat lâzımdır. Halbuki bir aralık bu yoldaki müsamaha ile tatbikat-ı mantıkiyyede hatalar gittikçe ilerleyip bazı mebâdî-i metafizikiyye üzerine mebni olan netâic-i garibe tezahür eylemiş idi. Ve artık mahsusattan bile kıyasen bahs olunup harice müracaatta lüzum görülmezdi. Evham ve hayalâta vücut verilip ulûm ve funûn terakkiden kaldı. İşte bu hale ataletin bertaraf olması Bacon ve Decartes'in ikazı ile olabildi."³¹

Görülüyor ki, Ali Sedat Skolastik zihniyetin getirdiği sakıncaya dikkati çekip bir zihniyetten kurtulmada Bacon ve Decartes'in oynadığı role işaret ediyor.

Bacon'ın mantık çalışmalarının pek mübalağa edildiğini onun kıyası reddetmesinin yersiz olduğunu, *Novum Organum*'un mantık tatbikatını kötüye kullananları ikaz etmesi bakımından öneminin inkâr edilemeyeceğini kaydedip Bacon hakkında Barthelemy St. Hilaire'nin fikrine uyararak şöyle diyor: "Bacon ise felsefe âleminde yeni bir şey göstermediği halde pekçok şey keşfettiğini söyleyip kendisinden evvel ilmin terakkisine hizmet eden meşhur düşünürlerle itiraz eylemek yolunda dirliksizlik gösterdiği halde, mantığı kötüye

³¹ Ali Sedat, *a.g.e.*, s. 6.

kullananları ikaz etmiş olduğu için olsun, Lordlar Kamarasından ihraç olunduğu gibi filozoflar kafilesinden ihraç olunmayıp şöhreti marifetine galip bir hakim olarak ibka olundu.”³²

Decartes’ı metod hakkında ileri sürdüğü fikirler dolayısıyla daha üstün görür. “Descartes ise, kavâid-i esasiye-i mantıkiyyeye tariz etmeksizin, ol zamana kadar ulûm ve fûnûna tamamıyla tatbik olunmayıp perakende kalmış olan usûlü cem ve tanzim ve sûret-i mükemmeliyede izah ve tefhim etmekle terakkiyat-ı ilmiyyeye yeni bir yol açtı.”³³

Bu ifadeyle Ali Sedat, asıl mantık konularında Aristo mantığının eskimediği onda herhangi bir değişiklik yapmanın doğru olamayacağı fikrini savunuyor. Taraftarı olduğu bilimlerin metodu konusu ise aslında Aristo mantığının bir değişikliği değil ona eklenen bir konudur.

4. Cebirsel Mantık :

Boole cebirsel mantıkla ilgili eserini 1853’te yayınlamıştı. Bu akımdan fikir hayatımızı ilk defa 1885’te Ali Sedat yayınladığı *Mîzânu’l-Ukul*’la haberdar etmiştir. Ali Sedat bu eserinde “mantığın cebre tatbiki” başlığı altında Boole ve Jevons’ın sembolik mantıklarını anlatmaya çalışmıştır.

Ali Sedat bu yeni akıma taraftar değildir. Bu hususu şöyle açıklıyor: “Gerek Boole ve gerek Stanley Jevons’ın usûlleri Hamilton’un eserine gitmekten, yani mahmulün tayini kemmiyetiyle külli-i mantıkiyye bir mecmu cebri gibi nazar eylemekten ileri gelme bir tekellüfattan ibaret olup bu misullü tekellüfat ile kıyas-ı musavvat hakkında meleke ve mümâresenin tezaüdü hususunda istifade olunabilir olsa bile bununla Aristo mantığının tecdit olunmuş olduğu iddiasında bulunmak zum-ı bâtıldır (yanlış kanaattir)”.³⁴

Görülüyor ki, Ali Sedat cebirsel mantığın Aristo mantığını aşmadığı, yeni birşey getirmediği kanaatindedir. Yalnız bu tespiti yapmakla kalmayıp, bu akımın çıkmaz bir yol olduğunu da sezmiştir. “Kavâid-i cebriyye ve Kavâid-i ima-ı fikrin kemmiyete tatbiki ile ileri gelmiş iken onlardan daha eam olan kavâid-i fikri cebre tatbik için ne derecelerde tahsis ve tazyik etmek lazım geleceği mantıkta

³² Ali Sedat, *a.g.e.*, s. 11.

³³ Ali Sedat, *a.g.e.*, s. 8.

³⁴ Ali Sedat, *a.g.e.*, s. 240.

nazar-ı tetkik ve mutalaayı tamik edenlerce vareste-i izah olacağından...”³⁵. Bu fikri ile Ali Sedat ileri bir görüşü temsil etmektedir. Burada mantıkçımız cebir alanında daha geniş olan mantık alanına cebirin uygulanmasının doğuracağı sıkıntılara dikkati çekiyor. Bu yolun çıkmazlığını gösteriyor. Ali Sedat’ın haklılığını daha sonra Avrupa’da yapılan mantık çalışmaları göstermiştir. Mantığın sembolleştirilmesi yolunda Boole’la açılan bu dar yol terkedilmiş, 20. asrın başında Russel’le başlayan yeni mantık çalışmaları yeni bir gelişme istikametine yönelmiştir. Boole cebri mantığa temel yapmak istiyordu. Ali Sedat’ın işaret ettiği bu yol çıkmaz yoldur. Russel’le başlayan mantık çalışmalarında ise matematiğe temel olacak bir mantık araştırmasına girişilmiştir. Ve bu yoldaki mantık çalışmaları günümüze kadar devam etmektedir.

Ali Sedat’ın cebirsel mantığa taraftar olmamasına karşın devri için çok yeni olan bu anlayışa fikir hayatımıza tanıtmakla yaptığı hizmet takdirle karşılanması gerekirken, ne yazıkki Boole mantığının Türkiye’deki temsilcisi olan Salih Zeki tarafından haksız hücumlara uğramıştır.

Salih Zeki *Mîzân-ı Tefekkür* adlı mantık kitabında Ali Sedat hakkında şu hükümleri veriyor:

1 – “*Mîzân-ı Ukul*’un 87. sayfasından sonrası gözden geçirilirse muharririn yeni mantığı anlamadığı görülür.”³⁶

2 – “Bizde mantık-ı işâriden evvelce bahseden kitap *Mîzân-ı Ukul*’dur. Ancak, mantığın cebre tatbiki ünvan-ı garibini haiz olan bu kitabın lâhikasını okuyup da anlamak kabil değildir.”³⁷

Salih Zeki’nin bu hükümlerinde isabet yoktur. Şöyle ki: 1. İddiada *Mîzân-ı Ukul*’un 87. sayfasında sonraki kısımda bizdeki mantık kitaplarında o zamana kadar ele alınmamış konulara yer verilmiştir. Bu arada yüklem niceliği, metodla ilgili konular, cebirsel mantık gibi konulardır. Bu yazımızda belirttiğimiz gibi Ali Sedat bu konularda fikir hayatımız için çok yeni olan sorunları ele almıştır. Bu konuları ele alış, bunları anlatışı ve onlara karşı bilinçli tavır alış Salih Zeki’nin kanaatinin aksine Ali Sedat’ın yeni mantık akımlarını çok iyi anladığını gösterir.

³⁵ Ali Sedat, *a.g.e.*, s. 241.

³⁶ Salih Zeki, *Mîzân-ı Tefekkür*, s. 25’teki not.

³⁷ Salih Zeki, *a.g.e.*, s. 65’deki not.

İkinci iddia ile ilgili olarak şunları söyleyebiliriz: *Mîzânu'l-Ukul*'un lâhikasında cebirsel mantık ele alınmıştır. Gerçi Ali Sedat Boole'ü anlatırken pek açık değildir. Fakat bu bölümde Boole mantığının esasını anlamak mümkündür. Boole'ün hareket noktası, kullanılan işaretlerin anlamı, önermelerin ifade tarzı açıkça anlaşıl-maktadır. Yalnız fonksiyon münasebetleri ile önermelerin geliştiril-mesi sorunu müphemdir. Açıklama yapmadığı için formüller anlaşıl-mamaktadır. Stanley Jevons'un fikirlerinin ifadesinde ise bir kapalı taraf yoktur.

Ali Sedat, fikir hayatımız için yeni olan cebirsel mantıktan bahsederken bazı noktaları açıkça ifade etmemesi onun hizmetini toptan inkâr etmek, yalnız hak tanımamazlık değil, üstelik yanlış bir davranıştır. Şunu da gözönüne almak gerekir ki, Ali Sedat, cebirsel mantığın bir taraftarı olarak bu konuyu ele almış değildir; onun amacı devrinde Avrupa için de yeni olan bir mantık akımından fikir hayatım da haberdar etmektir. Bir ülkede bir fikirden ilk defa bahsetmek o ülkenin kültür tarihi içinde önemli bir olaydır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Ahmet Cevdet Paşa Fârâbî-İbn-i Sînâ geleneğine uygun Aristocu mantık anlayışına bağlıdır. Bu mantık anlayışı içerisinde en güzel mantık kitabını yazmıştır.

Cevdet Paşa, oğluna gönderdiği cevap yazısından anlaşıldığına göre, Avrupa'da gelişen yeni mantık çalışmalarına karşı değildir. Batılı mantıkçıların metod bölümünü mantığa eklemelerini faydalı bulur. İslâm mütefekkirlerinin metod meselelerini işlediklerini söyleyip, fıkhıta, hadiste usûl (metod) sorunlarının ele alındığını belirt-mekle, metod sorununun yeni bir şey olmadığına dikkati çekiyor. Fakat Avrupa mantıkçılarının her bilimin metodunu ayrı ayrı ele alarak yeni bir bilgi dalı meydana getirip mantığa ilâve etmelerini bilimsel bir gelişme sayıyor. Cebirsel mantığı önemsemiyor. Fakat mantık alanında ortaya çıkan yeni akımların Türk fikir hayatına tanıtılmasının bir kazanç olduğu kanaatini belirtiyor.

Ali Sedat'a gelince, *Mîzânu'l-Ukul* bizde Avrupa tarzında yazıl-mış ilk mantık kitabıdır. Ali Sedat, asırlar boyunca fikir hayatımıza hakim olan Aristo mantık anlayışına bağlıdır. Fakat bu bağlanmış kendisinden önce gelen Türk mantıkçılarından farklı bir durum gösterir. Onlar, geleneğe sadık kalarak, kapalı bir sistem içerisinde, Aristo mantığını, kılı kırk yararcasına, defalarca yazılmış ve söylen-

miş şeyleri tekrar etmişlerdir. Ali Sedat ise mantığın Avrupa'daki gelişmesinden haberdar olmuş, İslâm kültürü gelenek çemberinin dışına çıkarak, yeni fikirlerin munakaşasını yapmış, geleneğin etkisi ile bir mantık anlayışının taraftarı değil, çeşitli akımlara karşı Aristo mantığını savunarak, onun bilinçli bir savunucusu olmuştur. Bu suretle Tanzimat'tan sonra Batılılaşma hareketlerinden mantık disiplininde ilk hamleyi yaparak, bu yoldaki yolcuların öncüsü olmuştur. İşte Ali Sedat'ın fikir tarihimizdeki büyük önemi budur.

MEHMET TÂHİR MÜNİF PAŞA, HAYATI, FELSEFESİ

RECEP DURAN*

Siyasî tarih göz önüne alındığında, Münif Paşa (1830-1910)'nın yaşadığı zamanda Osmanlı Devleti için başlıca problem varolma, varlığını sürdürebilme idi ve bunun için birbirlerinden temelde çok farklı, hattâ birbirlerine zıt öneriler ileriye sürülüyor, bunlar için kavgalar ediliyordu.

Bu sürtüşmelerin olduğu sıralarda, sessiz ve kimseye sataşmayan, kimseyle ağız kavgasına girmeyen biri, güçlü ve zamanla değerini yitirmeyecek öneriler ileri sürüyordu. Önerileri işin ciddiyetini kavradığını gösteriyor. O, ne Jön Türkler gibi rejimi problem yapıyor, yani Pâdişahlık yerine Meşrûti İdare getirilirse sorunların halledileceğine inanıyor, ne de Cevdet Paşa ve onun gibi düşünenlerin savunduğu gibi, eski kurumlara canlılık getirmekle Devlet-i Aliyye'nin içine düştüğü buhrandan kurtulacağına inanıyordu.

Sessizlik ve sâkinliği tezinin güçlülüğünden ileri geliyordu. Avrupa'yı görmüş, maarifte ve buna bağımlı değişken olarak sanayide ilerlemenin somut örneği olan — o devirde — Almanya'yı görmüş bir kişi olarak Münif Paşa bugün de rahatlıkla tekrarlanabilecek önerilerle geliyor, bu yüzden rahat, endişesiz, tereddütsüz.

Asıl İlerlemenin, *tekâmülün* bilimde olacağını farkında olarak bütün toplum üzerine olan önerilerini bilime dayandırmaya özen gösteriyor. *Tecrübe* diyor, *laboratuvar* diyor, *kütüphâne* diyor. Bu, "Hayatta en hakiki mürşit ilimdir" demenin bir başka ifâdesidir. Münif Paşa'nın *aydınlık* bu temel düşünceden kaynaklanıyor.

Devlet Felsefesi sayılabilecek faaliyette bulunan Namık Kemal, Ziya Paşa, Şinasi gibi düşünürler belli bir platformu hazır bulmuşlardır. Şinasi'yi bu ortamı hazırlayanların içinde de saymak mümkün, fakat şimdiye kadar Münif Paşa'yı zikreden olmadı. Oysa o diğerleri gibi sonuçlarla değil, bilakis temelle uğraşılıyor, neredeyse sonuç onu hiç ilgilendirmiyor. Tohumu saçınca sonuçta meyveyi toplayabileceği

* Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Felsefe Bölümü, Felsefe Tarihi Asistanı.

önyargısı onda büyük bir inanç şeklinde bulunmakta. Bütün çalışmaları bu önyargıya bağlı. Çünkü o ihtirash bir tip değildir. Devletin yüksek memuriyetlerinde bulunmuş ve birçok yüksek hayallere sahip bir kimse olmasına şartlar müsait bulunmasına rağmen o, tabir caizse *dikenli yolu*, bilim yolunu ama doğru olanı seçiyor.

O asıl ilerlemenin bilimle olacağına inanmış ve ömrünün sonuna kadar buna katkıda bulunmaya kaabiliyetli kimselere imkân hazırlamak uğrunda elinden ne gelebiliyorsa yapmaktan kaçınmamıştır. Bu cümleden olmak üzere, yıllarını Bilim Tarihi'ne vermiş ve fakültemizde Bilim Tarihi Kürsüsü'nün kurucusu Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı'nın dedesi "Mu'teriz" lakabıyla anılan Abdülkadir Efendi'ye tanıdığı imkân, Sayılı'nın *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe* (Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1978) içindeki makalesi ("Bilim ve Öğretim Dili Olarak Türkçe" Bölüm 7, "Bilim Dili Sorunu; Bilim Dili Olarak Türkçe; Hüseyin Hâşim Çinili", s. 406-422)'nden tâkip edilebilir. Gerek buradan ve gerekse söz açıldığında Sayılı'nın ailesinden bahseden ifâdelerinden öğrendiğimize göre Sayılı'nın dedesi Abdülkadir Efendi mülkünü satıp Ayıntab'dan "İstanbul'a geldiğinde hemşehrisi olan Münif Paşa kendisine ilgi ve kolaylık göstermiş hattâ Galatasaray Lisesi'ne yatılı olarak yerleştirilen" oğlu Abdurrahman "Münif Paşa'nın evinde bir süre devamlı misâfir" kalmıştır. Sayılı'nın babasının "Velinimetim" diye andığı Münif Paşa'nın bu aileye yardımlarını sadece *hemşehrilik* duygularıyla açıklamak, evinde "Fas'tan Japonya'ya kadar" her milletten kimselerin bulunması ve evinin "ilm ü irfân"a tâlip herkese açık olması yüzünden haksızlık olur. Abdülkadir Efendi ailesinin beş çocuğundan sadece en büyükleri Ali'nin eğitim ile fazla ilgisi yok, ötekiler sırayla, Süleyman Harp Okulu'nda okumuş; Abdurrahman (A. Sayılı'nın babası) Hukuk tahsili yapmış, hariciyeci olmuş, bir ara mâliyede çalışmış, Trablusgarp'ta hukukla ilgili bir görev almış, İran'a Kapitülasyon Hâkimi olarak atanmış ailenin üçüncü oğlu Mustafa eczacı olmuş; Hüseyin Hâşim Çinili ise Tıp Fakültesini bitirerek tabip olmuştur. Hüseyin Hâşim Çinili'nin daha Tıp Fakültesinde öğrenciyken bilimsel terimlerin öztürkçe olması tezini savunmuş. "Sessiz harfler arasına sesli harflerin noksansız bir şekilde yazılması" fikrini savunması ile de Münif Paşa'nın "İslâh-ı Hatta Dair bazı Tasavvurât (*Mecmua-yı Fünûn*, nu: 14, s. 74-76)"ı arasında bir paralellik Münif Paşa lehine bir öncelikle kurulabilir. Abdurrahman'ın Fransızca ve Arapça'yı iyi

bildiği ortaokul bitirme sınavında müfettişlerin sorduğu sorulara verdiği cevaplardan anlaşılıyor ki, Arapça'dan sordukları *bilim* ve *cehl* mukayesesini üstünedir:

أخ العلم حى خالد و اوصاله تحت التراب رميم
أخ الجهل ميت و هو ماش على الارض

“İlim dostu, kemikleri toprak altında çürümüş bile olsa canlıdır, kalıcıdır,

Bilgisizlik dostu ise toprak üstünde gezinmekte ise de ölüdür”.

Münif Paşa'nın Abdülkadir Efendi ailesine gösterdiği teveccüh, yıllar sonra Abdülkadir Efendi'nin oğlu Abdurrahman tarafından Münif Paşa'nın oğlu Celâl Münif'e iade edilmiştir. Hariciye'de Protokol Müdürü olarak Ankara'ya tayin olunan Celâl Münif ev buluncaya kadar bir-iki ay süreyle Abdurrahman Bey'nin evinde kalmıştır.

Kısaca söylemek gerekirse, Münif Paşa, bilim yolunun, bilimin topluma maledilmesi, yaygınlaştırılması düşüncesi uğrunda verilen mücadelenin meçhul askeridir ve böyle olarak kalmaktan hiçbir zaman şikâyet etmemiştir.

Sadullah Paşa'nın şu beyti onun tereddütsüz katılacağı düşünceleri dile getirir:

“Zamân, zamân-ı terakkî, cihân, cihân-ı ulûm
Olur mu cehl ile kaabil beka-yı cem'iyât”.

H A Y A T I

II. Abdülhamit devrinde (1876-1909) üç defa Maârif Nazırlığı yapmış olan, bilimi Osmanlı toplumunda yaymak için “devletin milyonlarla gurus tahsis ederek . . . muvaffak olamadığı hubb-i ma'rifet-i etfâl-i vatanın zihnine telkih” eden¹ Mehmet Tâhir Münif Paşa hakkında bu güne kadar etraflı bir araştırma yapılmamıştır.²

¹ Ebuzziya Tevfik : “Münif Paşa Hayatı ve İşleri”, *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, 1910, sayı : 251.

² Dr. Orhan F. Köprülü : *Münif Paşa'nın Hayatı ve Tahran Sefirlikleri Münasebetiyle İran Hakkında Bazı Vesikalar*, *İran Şehinşahlığının 2500. Kuruluş Yıldönümüne Armağan*, MEB yayını, İstanbul 1971, 277-292, s. 277.

Münif Paşa, Ayıntab ulemasından müftü³ Abdünnâfi Efendi'nin oğludur.⁴ 1246 Muharrem ayı başında (1830 Haziran sonu) Ayıntab'da doğdu.⁵ İptidâi ulûmu (başlangıç bilgilerini) ve Farsça'yı Ayıntab Nur-i Osmani Medresesi'nde okudu.⁶ Babası Abdünnâfi Efendi, Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa tarafından çocuklarına Farsça okutmak üzere Mısır'a götürülünce o da babasıyla Mısır'a gitti ve tahsiline Mısır'da Kasr-ı Âli Mektebi'nde devam etti.⁷ İran ediblerinden olan Mirza Senklah'dan Farsça, diğer ulemadan Arapça tahsil etti. Kasr-ı Âli'de ve Şam'da, döndüğünde Emeviye Medreselerinde Arapça, Farsça, Coğrafya, Tarih, Edebiyat tahsil etti. Bu bilgilerine daha sonraki târihte, hâmisî olan Kemal Paşa'nın Berlin sefâretine tâyiniyle (1855) orada Darülfünûn'a devam ederek üç sene zarfında Almanca'yı öğrendi,⁸ bildiklerine Hikmet-i Tabiiyye, Hukuk-u Beyneddüvel ve Tedbir-i Memleket'i ekledi.⁹ Berlin'e gitmeden önce Bâb-ı Âli Tercüme Odası'na girmiş, orada mütercim Tahir Ömerzâde Halis Efendi'nin delâleti ve yabancı diller öğretmeni Prusya'lı Emin Efendi'nin gayret ve himmeti ile Fransızca'yı öğrenmişti.¹⁰

Tahsil devresinin başlangıcından sonuna kadar (Berlin devresi dâhil olmak üzere) okuduğu ilimleri, sadece adlarını, seviyeleri ve

³ Sadece Mehmet Süreyya babasının müftü olduğunu söylüyor, diğerleri ulemadan diyorlar. M. Süreyya : *Sicill-i Osmânî yahut Tezkire-i Meşâhîr-i Osmaniyye, Matbaa-i Amire*, 1311, cilt 4, s. 829.

⁴ İbnülemin M. Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, cilt 2, s. 997.; E. Tefvik, *Yeni Tasvir-i Efkâr*, 1910, sayı : 251; Köprülü, *a.g.e.*, s. 277. *Malûmât Mecmuası*, 11 Mayıs 1312, sayı 37, s. 799.

⁵ Doğum tarihi için 1244 ile 1246 yılları arasında değişik tarihler veriliyor. *Malûmât Mecmuası*, 11 Mayıs 1312, sayı 37, s. 799'da, 1246; Y. Öztuna, *Türk Ansiklopedisi*, cilt 25, 1828'in ikinci yarısı ve 1829'un birinci yarısı; E. Ziya Tefvik, *Yeni Tasvir-i Efkâr*, 1910, sayı 251'de 1245; İbnülemin M. Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, cilt 2. s. 997'de 1244/1828; A. Sayılı, *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, Türk Tarih Kurumu Yayını Ankara, 1978, s. 418'de 1828; H.Z. Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul 1966, s. 82'de 1828; O. Köprülü, *a.g.e.*, aynı yer, s. 277'de *Malûmât Mecmuası* ile aynı olmak üzere 1246 Muharrem başını Münif Paşa'nın doğum tarihi olarak veriyor. Münif Paşa'dan söz eden Ali Fuat, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası* (100-23)-4, İstanbul 1930, s. 1-16, ve M. Süreyya, *Sicill-i Osmânî*'de Münif Paşa'dan söz ediyor fakat doğum tarihi vermiyorlar.

⁶ İbnülemin, M. Kemal İnal, *a.g.e.*, aynı yer; E. Tefvik, *a.g.e.*, aynı yer.

⁷ Mısır'a gitme sebebi sadece İbnülemin tarafından zikrediliyor.

⁸ İ. Emin, *a.g.e.*, aynı yer;

⁹ *Malûmât Mecmuası*, aynı yer

¹⁰ E. Tefvik, İ. Emin, s. 997.

kimlerden okuduğu hakkında herhangi bir eserde hiçbir şey zikredilmediğinden, sadece adlarını şöylece toplu şekilde sıralayabiliriz: Arapça, Farsça, Fransızca, Kemal Paşa'nın Berlin'den dönüşünde tekrar girdiği Tercüme Odası'nda öğrenmeye çalıştığı İngilizce,¹¹ Edebiyat, Târih, Coğrafya, Hikmet, Hikmet-i Tabîyye, Hukuk, Devletler Hukuku, İlm-i Servet, nasıl öğrendiği hakkında hiçbir mâlûmatımızın olmadığı Rumca.¹²

Bu kadar değişik ve geniş sayılabilecek ilgi alanı, Münif Paşa'nın her ele aldığı alanın, konunun hakkını vererek bilgisini edinmiş olması konusunda düşünceye bazı tereddütler davet edebilir. Bu tereddütlerden olmak üzere, fakat sadece Münif Paşa'nın bildiği diller konusunda Ali Fuat'da da bazı tereddütler hasıl olmuş. Bursalı Mehmed Tâhir'in "üç lisan (Türkçe, Arapça, Farsça) başka Batı lisanlarından Fransızca, Almanca, İngilizce ve Rumca'yı mükemmel surette konuşur ve yazardı"¹³ şeklindeki şehâdetini Ali Fuat kabul etmiyor ve "en ziyâde vâkîf olduğu Fransızca'da bile kudreti mutavassıt derecede idi. . . Şu halde Tâhir Bey'in şehâdeti, cenazelerin hîn-i tezkiyesinde vukubulan hüsn-ü şehâdet kabilindedir. Maamafih Fransızca'dan Türkçe'ye tercümeleri güzeldir"¹⁴ diyor. Ali Fuat'ın bu tereddütleri, bu kadar geniş ilgi alanında derinlemesine nüfuzun güçlüğü göz önüne alınınca makûl olmakla beraber, O. Köprülü bu nevi tereddütleri bir derece ortadan kaldırmaya mütemâyil görünüyor ve "birtakım istidlâller" Köprülü'yü, Münif Paşa'nın "bu lisanları mükemmel olmasa bile, oldukça iyi bildiği" kanısına götürmektedir.¹⁵ "Meselâ onun (Münif Paşa'nın), Safvet Paşa'ya yazdığı bir tezkerede bir şehbenderin Arapça yazısını, Safvet Paşa'nın Arapça'ya vukufu dolayısıyla tercümeyle lüzum görmediğini belirtmesi Münif Paşa'nın Arapça bilgisine bir delil teşkil edebileceği gibi, kendisinin uzun zaman İran'da kalması sebebiyle Farsça'sının da kuvvetli olduğunu kabul etmek icâbeder. Garp

¹¹ İ. Emin, s. 998.

¹² Bursalı Mehmet Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, Merâl Yayınları, İstanbul 1972, Sadeleştirenler : A.F. Yavuz ve İ. Özen, s. 240-241.

¹³ M. Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, s. 240.

¹⁴ Ali Fuat, "Münif Paşa", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, (100-23)-4, İstanbul 1930, s. 2. A. Fuat, Hukuk Fakültesinde öğrenciyken, Münif Paşa onun hocası olmuş (İ. Emin, *Son Asır Türk Şairleri*, s. 1002).

¹⁵ Köprülü, *Armağan*, s. 281.

lisanları hususundaki bilgisine gelince, onun uzun seneler Tercüme Odası'nda bulunmuş ve birinci mütercim olarak vazife görmüş olması dolayısıyla Fransızca'ya, Berlin Üniversitesi'nde tahsilini tamamlaması hasebiyle ise Almanca'ya vâkıf bulunması tabiidir. Münif Paşa'nın İngilizce ve Rumca'ya vukufu hakkında ise . . . yarım kaldığından bahsedilen İngiltere Târihi'nin hâricinde başka bir karineye mâlik değiliz".¹⁶ Buradan Münif Paşa'nın Arapça, Farsça, Fransızca, Almanca bildiği anlaşılıyor. İngilizce öğrenme çabası, "efkâr-ı cedîde ve hürriyetperverânenin mülkümüzde ilk mürevvic ve nâşirlerinden"¹⁷ olması dolayısıyla makul karşılanabilir. Fakat Rumca'ya ne münâsebetle ilgi duyduğu, hiç değilse soru olarak ortaya atılabilir.

Sürekli olarak 'ilim ve fen' diyen, fakat müsbet ilimleri övmesi dışında onlarla ilgilenmeyen Münif Paşa'nın bilimsel zihniyete sahip biri olduğu rahatlıkla söylenebilir. İleride geleceği üzere onun "Semâdan Nüzûl Eden Buğday" üstüne bir açıklaması var ki, bu konu üstüne bir açıklama yapılmak istense bugün de aynı süreç izlenir. Bu anlamda olmak üzere toplumda bilimin yaygınlaştırılması, herkesin az çok bilgili olması, kısaca "maarifin genelleştirilip topluma maledilmesi" anlamında olmak üzere ona 'Aydınlanmacı' diyebiliriz. Bu anlamdaki Aydınlanmacılara baktığımızda, onların genel olarak geniş sayılabilecek bir alanda fikir yürüttüklerini görüyoruz. Aynı özellik Münif Paşa için de söz konusudur. Onun uğraştığı alanlar içinde Hukuk, İktisat, Felsefe, Mantık, Ahlâk, Edebiyat ve Dil sayılabilir.¹⁸ Toplumun bilgice ve yaşayışca ilerlemesi için uğraşan, "okuma yazmanın kolaylaştırılması için" düşünen, bu konuda önerileri olan¹⁹ Münif Paşa'nın memuriyet hayatını görelim.

¹⁶ a.g.e., s. 281.

¹⁷ *Servet-i Fünûn*, cilt 38 Şubat 1910, sayı, 975, s. 204.

¹⁸ M. Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, s. 240-241.

¹⁹ Harflerin bitştirilmeden yazılması ve aralarına sesli harflere tekâbül eden işaretlerin konulması. . . ., A. Sayılı, *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, s. 417; Münif Paşa, "İslâh-ı Hatta Dair Bazı Tasavvurat", *Mecmua-yı Fünûn*, sayı 13, s. 74-76.

1267 Seferinde (Aralık 1850)²⁰ Şam eyaleti Meclis-i Kebiri kaleminde 21 yaşında iken 340 kuruş maaşla görev aldı,²¹ 1268 senesi sonlarında buradan istifa ederek 1269 Rebiulahirin başında (1853 Ocak) Bâb-ı Âlî Tercüme Odası'na kabul olunarak burada göreve başladı.²² 11 Şevvâl 1270 (1854 Temmuz)'de 1750 kuruş maaşla Gelibolu Asâkir-i Muavine Komisyonu başkâtipliğine, 1271 Şevvâli ortalarında (1855 Temmuz başı) Kemâl Paşa'nın Berlin sefâretine tâyininde onunla ikinci kâtip olarak görev aldı.²³ Bunu tâkiben kendisine rütbe-i sâlise verilmiştir.²⁴ 1273 Şevvâli başlarında (1857 Haziran/Temmuz) buradan ayrılarak (Berlin'de kaldığı sürece Üniversitede derslere devam ederek Almanca'yı öğrendi)²⁵ tekrar Bâb-ı Âlî Tercüme Odası'na döndü.²⁶ Bu arada İngilizce'yi öğrenmeye çalıştı.²⁷ 1275 Seferinin başında (1857 Eylül) 3.000 kuruş maaşla ve husûsi memuriyetle Kemâl Paşa, Karadağ hududunun faslı için görevlendirilmesi sırasında Münif Paşa'yı başkâtipliğine tâyin ettirdi. 1275 Ramazanının ortalarında (1859 Nisan) görevinin sona ermesi üzerine Tercüme Odası'na dönmüştür. 1277 Cemaziyülevvelinde (1860 Aralık) Mehmet Tâhir Münif, Rütbe-i Sâniye ve 3.000 kuruş maaşla Mahkeme-i Ticaret reislğine tâyin edildi.²⁸ Bu sırada *Ceride-i Havâdis* muharrirliğini deruhte etti²⁹ ve "*Ruznâme-i Ceride-i Havâdis* ünvanıyla her gün bir yapraktan ibâret 10 paraya bir varaka neşrine başladı."³⁰ 1279 Seferi başında (1862 Temmuz) aynı maaş ile Bâb-ı Âlî birinci mütercimliğine getirilen Münif Efendi'ye kısa bir müddet sonra Rütbe-i Sâniye Sınıf-ı Mütemâyiz'i³¹ verilmiş

²⁰ İ. Emin 1851 diyor. Hicrî tarihlerin miladî tarihlere tekâbüünde bazı yazarlar arasında farklılıklar görülüyor. Burada bütünlük sağlanması bakımından Köprülü'nün verdiği tarihler yeğlendi.

²¹ Köprülü, *Armağan*, s. 277.

²² *Malûmât*; Köprülü.

²³ İ. Emin, *aynı yer*.

²⁴ Köprülü, Aldığı rütbelere konusunda ayrıntılı bilgi *Malûmât Mecmuası*, *aynı yer*.

²⁵ İ. Emin, *aynı yer*.

²⁶ Köprülü; *Malûmât*.

²⁷ İ. Emin, *aynı yer*.

²⁸ Köprülü, *aynı yer*.

²⁹ İ. Emin, *aynı yer*. s. 998.

³⁰ E. Tevfik, *Yeni Tasvîr-ü Efkâr*, 1910, sayı 251.

³¹ Ülâ rütbesi: Korgeneral, Bâlâ: Orgeneral, Vezir: Mareşalliğe tekâbülden sivil rütbelerdir. (Y. Öztuna, *Türk Ansiklopedisi*, cilt 25, s. 32).

1284 senesi başlarında (1867 yazı) 8.000 kuruş maaşla Zaptiye Nezâreti Müsteşarlığına getirildiği gibi rütbesi de Üla Sınıf-ı Sânisî'ne yükseltilmiştir. 1285 senesi ortasında (1868 sonbaharı) 10.000 kuruş maaşla Divan-ı Temyiz Reisliği'ne nakledilen Münif Efendi 1268 Seferi başında (1869 Mayıs) bu vazifeden azledilmişse de aynı senenin Şabanında Rütbe-i Üla Sınıf-ı Evveli rütbesiyle Meclis-i Kebîr-i Maarif reisliğine tâyin olunmuştur. İbnülemin'in Ebuzziya'dan nakletmesine nazaran "bu memuriyette maarif hakkındaki tasavvurât ve tasminâtını tatbik edemedi. Çünkü meclisteki rüfekası her biri başka fikre tâbi' olduğundan müşkilâta uğrıyorlardı." Bu vazifede bulunduğu sırada 19 Zilkaade 1286'da Dârülfünûn'un açılışı münasebetiyle bir nutuk verdiğini biliyoruz.³² 1288 Receb'inde (1871 Eylül) Muhtelit Rusya Komisyonu reisliğine getirilmiş, 21 Şaban 1289 (1872 Ekim) târihli arz tezkeresi ile Tahran sefiri Eşref Paşa'nın yerine Münif Efendi'nin tâyininin uygun olacağı Hâriciye Nezaretine bildirilmişti.³³ Böylece 1289 Ramazan (1872)'nda Birinci Tahran Sefirliğine tayin olunur.³⁴ Kendisine 1290 (1873)'da birinci rütbe Mecidî Nişanı verilir. 25 Şevvâl 1292 (1875 Kasım) tarihli arz tezkeresi ile Bâlâ rütbesine yükseltmek istendiğini görüyoruz.³⁵ 17 Muharrem 1294 (1877)'de Ebuzziya'nın ifadesine göre eski dostu İngiliz Said Paşa'nın delâletiyle Maarif Nâzırlığına³⁶ tâyin olunan Münif Efendi, 12 Sefer 1294'de Tahran'dan hareketle 10 Rebiulevvel 1294 (1877 Mart)'de Tiflis'e uğradıktan sonra İstanbul'a gelmiştir. Mülkiye Mektebi'nin kuruluşu Münif Efendi'nin bu ilk nezâretine rastlar.³⁷ Aynı sene Zilkaadesinin 3'ünde Muharrem'in başında (1878 Ocak) ikinci defa Maarif Nâzırlığına tayin olunmuştur.³⁸ Bu devrede, devletin hâriciye nâzırının bile bilmediği en gizli işlerin-

³² Köprülü, s. 278, İ. Emin, *Son Sadrazamlar*, s. 817, Talebe bu nutuktan memnun olmuyor. Türkçe olarak yaptığı konuşma medrese talebesince yanlış anlaşılıp talebe arasında kaynaşma oluyor.

³³ Köprülü, *aynı yer*, s. 278.

³⁴ *Malûmât Mecmuası*, *aynı yer*.

³⁵ Köprülü, *aynı yer*, s. 278.

³⁶ İ. Emin, *Son Asır Türk Şairleri*, s. 999.

³⁷ Köprülü, s. 279. (1877'de açılan Mülkiye Mektebi, bir de 1859'da açılan Mülkiye Mektebi var. Burada sözkonusu olan 1877 Mülkiyesi. Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, s. 600).

³⁸ İ. Emin'de 3 Zilkaade yerine, Şevvâl 1294 ve 1295 Muharremi yerine de 15 Rebiulevvel 1295 tarihleri veriliyor, s. 999.

den haberdar olan Münif Paşa'ya bu defaki nezâretinde Vezâret rütbesi verilmiştir. Münif Paşa'nın bu ikinci maarif nâzırlığı zamanında İstanbul'da idâdî seviyesinde bir kız mektebi açılmıştır.³⁹ 1297 Şevvâlinde (1880 Eylül) İran Devleti Münif Paşa'yı Şîr-ü Hurşîd nişanı ile taltif etmiştir. Şevvalin 7'sinde nezaretten azledilerek ayrılmıştır. Bir süre azli devam eden Münif Paşa 4 Zilkaade 1298 (1881 Eylül sonu)'de Meclis-i Fevkalâde-i Sıhhiye reisliğine, 14 Zilhicce 1302 (1885 Eylül sonları)⁴⁰de Kâmil Paşa Kabinesi'nin kuruluşunda üçüncü defa olarak ve 30.000 kuruş maaşla Maarif Nezâretine tâyin olunmuş ve 23 Recep 1304 (1887 Nisan)'de birinci rütbeden Nişan-ı Âl-i Osmanî verilmiştir. Kâmil Paşa ile iyi geçinmemesine rağmen bu görevde 29 Muharrem 1309 (1891 Eylül)'a kadar altı yıla yakın süre kalmıştır.⁴¹ 10 Teşrinievvel 1310 tarihli ârizada "açık olan Viyana sefaretinin uhdesine tevcihini" istemiş fakat bu görev kendisine verilmemiştir.⁴² 1313 (1896) yılında İran Şahı Nasirüddin'in tahta çıkışının 50. yıldönümü merâsiminde bulunmak üzere İran'a gönderilmiş bu sonradan daimî sefirliğe çevrilmiştir.⁴³ Bu görev hakikatte onu merkezden bir uzaklaştırma idi.⁴⁴ Münif Paşa'nın azline dâir açık bilgiye sâhip değiliz. Hele mazûl iken bile Abdülhamid'in kendisini saraya çağırıp "bazı meselelere dair mütalaasını sorması"na veyahut Münif Paşa'nın "kendi istidası üzerine huzuruna kabul ederek maruzatını dinlemesine"⁴⁵ anlam vermek ve bu durumu 'azletmek'le veya 'azledilmiş olmak'la telif etmek oldukça zor açıklanır bir durumdur. Münif Paşa'nın, Devlet'in yenilikçi olmaları yüzünden 'reddettiği kişiler'le olan münâsebetleri bir açıklama olabilir. Buna bir örnek olmak üzere Paşa'nın Ahmet Rıza'ya karşı tutumu gösterilebilir: Ahmet Rıza Paris'te ziraat tahsili yapmış, memlekete dönüşte devletten iş istemiş fakat tahsiliyle münâsip bir iş vermemişler. Bunun üzerine o da Maarif Nezâreti'ne müracaat etmiş. Olayı Ahmet Rıza kendisi şöyle anla-

³⁹ Köprülü'den naklen, Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, Ankara 1964, s. 123.

⁴⁰ Köprülü; ibnülemin. Malûmât, 1302 yerine 1300 tarihini veriyor.

⁴¹ Köprülü.

⁴² İ. Emin, *aynı yer*, s. 999.

⁴³ İ. Emin; Köprülü.

⁴⁴ İ. Emin, *aynı yer*, 999.

⁴⁵ a.g.e. *aynı yer*.

uyor: “2400 kuruş maaşla Bursa’da İdadi-i Mülki Mektebi Müdürlüğü ile Kimya dersini verdiler. Kabul ettim. Bursa Maarif Müdürü, Veli Efendi namında bir sarıklı idi. Sekiz ay sonra Nâzır Münif Paşa beni, beyan-ı memnuniyet ederek 3.000 kuruş maaşla Bursa Maarif Müdürü yaptı. Bir de ders verdi.”⁴⁶ Ahmet Rıza memleketin içinde bulunduğu problemlerden küçük reformlarla kurtulamaya-çağına inanan kimselerdendir. Köklü değişikliklerden yanadır o. Fakat ortam siyasî faaliyette bulunmaya müsâit değildir. A. Rıza’ya göre, bu yüzden ülke dışında faaliyette bulunmak için 1889 Paris sergisini vesile ederek izin ister. Zamanın Maarif Nazırı Münif Paşa resmen fakat güçlükle izin verir.⁴⁷ Münif Paşa’nın ‘Devlete karşı oldukları’ bilinen kimselerle münâsebetine bir başka örnek de, Namık Kemâl’in Avrupa’dan döndükten sonra Âli Paşa’nın yalısına davet edildiğinde “Hâriciye Nezâreti Mektupçusu Ethem Pertev Paşa ile Meclis-i Maarif Başkanı Münif Efendi’yi de orada” bulması gösterilebilir.⁴⁸ “Münif Efendi — her zaman olduğu gibi — daha ılımlı ise de” orada bulunanlara nazaran, devlet açısından düşünüldükte kendisinin ‘özgürlük’ten sözedilen bir mecliste⁴⁹ bulunması dikkati çekebilir ve İstanbul’dan neden uzaklaştırıldığına açıklama getirebilir. İran’a gönderildikten sonra İstanbul’a dönmek istiyor fakat kendisine müsâde edilmiyor, nihayet kızının ölümü üzerine kendisine bu müsâde veriliyor.⁵⁰ Münif Paşa’nın Tahran’dan ne zaman ayrıldığına ait şimdilik kesin bilgimiz yok, fakat 1315 sonları veya 1316 başlarında İstanbul’a dönmüş olduğu anlaşılıyor. 1315 senesinde dönmüş olduğu kabul edilirse, yaşının 68’e ulaşmış olması ve kızının veremden ölmesinin verdiği üzüntüden dolayı yaşama kuvvetini kısmen de olsa kaybetmiş olan Münif Paşa bundan sonra herhangi bir vazifede bulunmamıştır.⁵¹ Uzun süre yatalak kaldıktan sonra 25 Muharrem 1328 (6 Şubat 1910)’de Erenköy’ndeki köş-

⁴⁶ Fındıkoğlu, *Auguste Comte ve Ahmet Rıza*, İstanbul 1962, s. 6; H. Şehsuvar-oğlu, “Ahmet Rıza Kimdir?” *Cumhuriyet*, 26.1.1950.

⁴⁷ Z. F. Fındıkoğlu, *a.g.e.*, *aynı yer*, s. 6.

⁴⁸ E. Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, İstanbul 1973, Türkçeleştiren : Ş. Kutlu, s. 395.

⁴⁹ *a.g.e.*, s. 396.

⁵⁰ İ. Emin, s. 1000.

⁵¹ Köprülü; İ. Emin; *Servet-i Fünûn Mecmuası* : Sadece H. Ziya Ülken ölüm tarihini değişik veriyor: 1894.

künde vefat ederek⁵² aynı yerdeki Sahrâ-yı Cedit mezarlığına gömülmüştür.

“Mufassal ve mükemmel bir terceme-i hâlinin yazılmadığından” şikâyetinde bulunuyor İbnülemin, Münif Paşa’ya ve bunu kendisine hastalığı sırasında söylüyor, o da “âfiyet bulursam yazarım” diyor, “fakat âfiyet bulup yazamadı.”⁵³ Bu yüzden Münif Paşa’nın hayatı hakkındaki bilgilerimiz mufassal değildir. İbnülemin’in söz konusu ettiği otobiyografiye sahip olsaydık onun ne yapmak istediğini bilebilir ve düşüncesini, bizi ilgilendiren yaniyla felsefesini tayinimiz daha kolay ve daha isâbetli olurdu.

Böyle bir otobiyografinin elimizde olmayışı ve Paşa’nın birçok konularda genel tavrı olan ‘ketûmiyet’i, meselâ yaptığı bir tercümenin başında veya sonunda kendi fikrini söylememesi, bir tercüme makinesi gibi, sadece metni tercüme edip, gerekli yerlerde özel adları ansiklopedi gibi açıklamakla yetinmesi kendisi hakkında okuyucuda kesin bir fikir oluşmasını engellemektedir. Böylece bize, Münif Paşa hakkında bir fikir sahibi olmak için kişiliğine bakmak, kişiliği hakkında söylenenleri incelemek, çevresini, ilişkide bulunduğu kimseleri ve bunlara karşı davranışları hakkında söylenenleri dikkate almak ve tercüme ettiği eserleri kimlerden seçtiği gibi dolaylı yollara başvurmak kalıyor. Yine burada bazı problemler karşısındaki tavırları da yol gösterici olabilir. Meselâ toplumda servetin dağılımı, bilim, din, siyaset karşısındaki tutumu, o günlerde bir hayli revaçta konu olan yenilik ve yenilikçilere karşı düşünceleri Münif Paşa hakkında spekülasyonda bulunmak için ilk akla gelen noktalaradır.

K İ Ş İ L İ Ğ İ

Bir devlet başkanı olarak II. Abdülhamid’in ‘yenilik ve terakki’ taraftarı olan Münif Paşa’ya karşı olması ve devletin devâmı için onu gerektiğinde tâkip ettirmesi normal sayılabilir. Fakat H. Z. Ülken’in şehâdetine göre “ateşli bir devrimci” olan,⁵⁴ hatta zamanın hukuk sistemi olan ‘fık’h’a karşı “lâikliği” savunan Ali Süavi’nin Münif Paşa’ya karşı oluşu, onu protestanlıkla suçlaması anlaşılması

⁵² İ. Emin, *Son Asır Türk Şairleri*, s. 1000.

⁵³ İ. Emin, *Son Asır Türk Şairleri*, s. 1000.

⁵⁴ H. Z. Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 101.

oldukça zor bir durumdur. Siyasî olan karşı çıkmayı fikre karşı çıkma saymazsak, Münif Paşa'ya Ali Süavi'den başka karşı çıkan görülüyor. Bir de ondan pek sitayişle bahsetmeyen Ali Fuat'tan söz etmek gerekir ki, onun söylediklerini de pek aleyhinde saymamak mümkündür.

Malûmât Mecmuası'nda Münif Paşa hakkında "edib, halûk, nâzik, mütevâzi, ehlperver bir hakîm ve padişah-ı maarifperverimiz... hazretlerine sadâkat ve ubûdiyetle⁵⁵ müftehir. . ."⁵⁶ bir kimse olduğu söyleniyor. Onun 'sadakat ve ubudiyetle müftehir' olduğunu kabul etsek bile bu durum, gerektiğinde fikirlerini serdetmesine, hattâ düşündüğünü padişahın yüzüne karşı söylemesine engel değildir. Şöyle bir olay buna örnek olarak gösterilebilir: Padişahın, Ali Fuat'ın Münif Paşa olduğunu tahmin ettiği bir zâta tevbihname (yerme yazısı)'si var. Anadolu'da devam etmekte olan Ermeni meselesi yüzünden Batılı devletler tarafından sıkıştırıldığı bir sırada II. Abdülhamit Münif Paşa'yı çağırarak fikrini soruyor, o da "emr-i terakki ülûm ü fûnun ile ve mektepten çıkmış diplomalı efendilerin istihdamıyla hasıl olur" diyerek padişahın verilen kararlara uymadığından şikayetle "bir hasta için celbolunan(çağırılan) hekimin vereceği ilâcı o hastanın mutlaka kullanması lazım gelir" cevabını veriyor.⁵⁷ Bu konuşmalar Münif Paşa'nın doğruluğuna inandığı bir fikri padişaha karşı bile çekinmeden söylediğini gösteriyor. Buna Ebuzziya Tevfik de *Yeni Tasvîr-i Efkâr*'daki yazısında "fevkalâde istikâmet-i fikriyyeye mâlik olarak hiçbir vakit düşündüğünün hilâfını söylememiştir" diyerek şehâdet ediyor. Yine ahlâkına değinerek "hiç kimseyi her ne maksat ve surette olursa olsun aldattığı görülmemiştir" diyor. Münif Paşa 'yeni fikir' taraftarı olduğundan toplumda çeşitli kimselerce aynı şekilde kabûl edilmemiştir, ki topluma yeni bir takım değerler kazandırmak için birçok kimse ile, yerine yenileri konmak istenen 'eski fikirler'e sahip kimselerle cedelleşmeyi göze almak lüzumu hâsıl olabilir. Böyle durumlarda iki davranış sözkonusudur: Ya hisler gizlenir veyahut ta her şeye rağmen fikir müdâfaa edilir. "Zaman-ı neş'etinde. . . efkâr-ı cedîde ashâbı, muha-

⁵⁵ Münif Paşa'nın azlinden önce olmalı, padişah tarafından tâkip edildiğini, hatta öldürülmek istendiğini E. Tevfik, *Yeni Tasvîr-i Efkâr*'daki yazısında söylüyor. Münif Paşa 1313'te "uzaklaştırma" ile İran'a gönderiliyor.

⁵⁶ *Malûmât Mecmuası*, 10 Zilkaade 1313, 11 Mayıs 1312, sayı 37, s. 799-800.

⁵⁷ A. Fuat, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, aynı yer.

fazakârlara karşı 'ketm-i hissiyât'a mecburiyet görmekte olmasına mukâbil Münif Efendi bu güruha hiçbir vakit baş eğmemiş.. Kanaat-ı vicdaniye hâsil ettiği hususatı müdâfaadan," "frenkmeşreblikle itham" olunması bahasına geri durmamıştır.⁵⁸ Her şeye rağmen fikrini söyleyebilen fertlerden oluşmuş bir toplumun sağlıklı bir yapıya sahip olacağı teslim edilir hakikatlardandır. Münif Paşa'nın hayâlindeki toplum böyle bir toplumdur ve o, sanki oluşturmaya çalıştığı toplumun bir ferdi gibi davranmaktadır, kısaca filozofça yaşamaktadır. Zaten kendisi "filozofmeşreb" bir adamdır.⁵⁹ Bu kabilden olmak üzere 'ashâb-ı hased'in 'frenk evi' demesine vesile olacağını bilmesine rağmen evinin penceresinden kafesleri kaldırtıp yerine pancur taktırır.

Doğru bildiği yolda kimseye aldırış etmeden bildiğini yapan evrimci, terakkici⁶⁰ hiçbir toplumsal görevden kaçmayan, "içtimaî, ahlâkî ve hukukî üç vazifeye birden tahammül edebilen... şayan-ı tebcil bir istikamet, vazifeye esirâne sadâkat, aileye hürmet ve muhabbet..." gösteren,⁶¹ "her türlü tevehhümâtta azâde, kibr ü azamete değil, ihlâs ve tevâzu" gönül vermiş biridir.⁶² Ebuzziya Tevfik'in bu olumlu tavsifine mukabil Ali Fuat aynı fikirde değildir. E. Tevfik Münif Paşa için "ihlâs ve tevâzua dildâde idi" derken Ali Fuat "eslaf ve muasırini olan ricalden kimseyi beğenmez idi" diyor.⁶³ Oysa Münif Paşa'nın Şinasî ve *Tasvîr-i Efkâr* için oldukça övücü sözleri var.⁶⁴ Yine *Telemak*'ı tercümesi dolayısıyla Yusuf Kâmil Paşa'dan,⁶⁵ *Mir'ât*'ın çıkışı dolayısıyla, onu çıkarıcıları "intişâr-ı maarif vesâitini tekessür" etmelerinden dolayı memnuniyetle zikrediyor.⁶⁶ Bunlar Ali Fuat'ın, Münif Paşa'nın kimseyi beğenmediği şeklindeki yargısının doğruluğundan şüpheye sevkedebilecek davranışlar. Münif Paşa'ya garip bir şekilde karşı çıkan — daha önce de Münif Paşa'nın bildiği diller konusunda karşı çıkmıştı — Ali Fuat,

⁵⁸ E. Tevfik, *Yeni Tasvîr-i Efkâr*.

⁵⁹ A. Fuat, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, (100-23)-4, İstanbul 1930, s. 1-16

⁶⁰ H. Z. Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 101.

⁶¹ E. Tevfik, *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, sayı 251.

⁶² E. Tevfik, *a.g.e.*, aynı yer.

⁶³ A. Fuat, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*.

⁶⁴ *Mecmua-yı Fünûn*, sayı 1, s. 44.

⁶⁵ *Mecmua-yı Fünûn*, sayı 3, s. 94.

⁶⁶ *Mecmua-yı Fünûn* sayı 9, s. 399.

onun 'ehl-i maarifet'le ünsiyeti konusunda hakkını teslimle "Şark ve Garb'ın ulema ve üdebâsıyla ihtilâti ve edebî mübâhesatı seven" biri, "hoşsohbet, mahfûzâtı çok" bir zat olduğunu ve "hulûskâr bir adam olmadığını" söylüyor.⁶⁷ Belli ki Ali Fuat'ın bu olumsuz kanaati, Münif Paşa'nın "Kanun-i Esâsî'nin îade-i mer'iyeti aleyhine oy kullanması"ndan kaynaklanmaktadır. Zaten kendisi de Münif Paşa'nın bunu neden yaptığını anlayamamıştır.⁶⁸

Sağlıklı ve maarife dayalı, okuma yazma bilen, alacağını borcunu kalemlle hesaplayabilecek kadar da olsa 'hesap' bilen fertlerden oluşmuş bir toplum ve böyle topluma sahip bir devlet Münif Paşa'nın özlemidir. Toplum bu seviyeye çıkarmanın tek yolu maariftir. Özlenen terakki maarifle, bilgiyle olacaktır. Buna inanan Münif Paşa "ömrünü hiç boşa geçirmemiş, daima maarif ve mealiye hasretmiş, pek çok tettebbuat ve tahkikat ile tevsî-i irfân eylemiştir."⁶⁹ Maarifin yaygınlaştırılması için elinden geleni yapan, ömründe "lisanından kizb sadır olmayan" ve "kimsenin eteğine vardığı görülmeyen ve kimseye eteğini öptürmemiş olan," "etimoloji'ye pek ziyâde meraklı" Münif Paşa'ya yine 'etimoloji'ye meraklı⁷⁰ bir başkası karşı çıkıyor, onu "irtidâd ve protestanlık"la suçluyor. Daha o tarihlerde "din ve devlet işlerinin ayrılmasını" isteyen ve "ilk defa sarih bir ifade ile lâiklik fikrini ortaya koyan"⁷¹ Ali Süavi (1839-1878)'dir Münif Paşa'yı suçlayan. "Münif Paşa'nın, Âli Paşa'nın 'adamı' olduğunu Ebuzziya söylüyor. Ali Süavi ona da aynı şekilde hücum ederek "*Encümen-i Dâniş-i Şarkî*" adlı yazısında şöyle diyor: "Bizde bir vakit Encümen-i Dâniş teşkil olundu. Fakat 'el-mer'u aduvvun li-mâ cehilehu' fehvasınca düşmen-i maarif olan Âli Paşa onda azadan olduğu için ne faide görüldü? Şimdi de Tercüme Dairesi açılmış, lâkin İslam Dini aleyhine protestanet hezeyannameleri tercüme ede ede irtidadını izhar etmiş ve milletin menfuru olmuş olan Münif o daireye reis olursa ne hayır gelir?"⁷²

⁶⁷ A. Fuat, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, aynı yer.

⁶⁸ A. Fuat, *a.g.e.*, aynı yer.

⁶⁹ E. Tevfik, *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, sayı. 253.

⁷⁰ H. Z. Ülken, *Türk Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 112 v.d.

⁷¹ *a.g.e.*, s. 103.

⁷² *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi*, Hazırlayanlar : M. Kaplan, İ. Enginün, B. Emil. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, sayı, 2156, İstanbul 1978, cilt 2, s. 540'dan naklen, *Ulûm*, s. 530-537.

Devletini seven bir adam olması, onun devleti tenkid etmesine engel değildir. O, “Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye”nin 600. senesi olmak münasebetiyle *Dâsitân-ı Âl-i Osman*’ı nazm edecek kadar devletini sever. Ama yine de, devrinde devletin içinde bulunduğu buhrandan, devletin çöküşünden üzüntü duyar, devlet yönetimini eleştirir: “Se-fine-i devlet bir halde bulunuyor ki ne kaptanı var, ne çarkçısı var, ne dümençisi var. Kendi kendine orsa boca gidiyor. Devletin hali vahim görünüyor. Amma sana ne denilirse, ben de bu geminin içindeyim...”⁷³ Burada her ne kadar bir nevi bireycilik, hattâ çıkarıcılık sezinleniyorsa da, Münif Paşa ‘bütün’ olarak göz önünde bulundurulduktan, burada vurgulamak istediği “fertlerin de devletin gidişinden sorumlu oldukları”dır. Vâkıa Münif Paşa bireycidir* ama çıkarıcı değildir. Yani devlet üstüne düşünmek görevdir onun için, düşünmesi çıkarları elden gideceği için değil, devletin bir ferdi olması hasebiyledir, yoksa devlet bir ‘sözleşme’ değildir ona göre.⁷⁴

Münif Paşa’nın kişiliğini özetlersek o, iyi ahlâklı, toplumsal görevlerinin bilincinde, müsbet ilim ve maarife önem veren ve bunun toplumda yayılması için elinden geleni yapan, Tanrı’ya inanan (müslüman) ama bağnaz olmayan, kendi inancı ve görüşü dışındakiyle münâsebet kurabilen, konağında “Fas’tan Japonya’ya kadar İslâm Âlemi’nin her tarafından ziyaretçiler” bulunacak⁷⁵ kadar başka ülkelerle teması olan serbest fikirli bir kimsedir. Yılmaz Öztuna onun, fikirlerinde “ısrar” ettiğini ve onları “sert bir üslûpla” söylediğini yazıyor.⁷⁶ Bu, Ebuzziya’nın “hiçbir eserinde müddeiyane bir tarz-ı beyan göstermez... babanın oğluna nasihatı tavrında... sade ve vâzih bir üslup ile” yazar⁷⁷ şeklindeki şehâdetine ters düşmektedir. Ebuzziya’nın, Münif Paşa’yı üslûbu hakkında konuşmak açısından Yılmaz Öztuna’ya nazaran, onunla çağdaş olması ve edebiyatla iştigal etmesi yüzünden daha iyi tanıyabileceği, dolayısıyla üslûbu hakkındaki fikrinin Öztuna’nın fikrinden daha çok kabûl

⁷³ A. Fuat, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, s. 5.

* İnsan ferdinin doğuştan *ferd* olması hasebiyle bazı haklara sahip olması anlamında bireyci. Bu hakları o ferd yaşadığı sürece kimse onun elinden alamaz, devlet bile.

⁷⁴ *Hikmet-i Hukuk*.

⁷⁵ Y. Öztuna, Münif Paşa, *Türk Ansiklopedisi*, cilt 25, s. 32.

⁷⁶ a.g.e., aynı yer.

⁷⁷ E. Tevfik, *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, sayı 251.

göreceği mâkûldur. Fikrinde ısrar etmek ise, fikrinin apaçık yanlışlığı söz konusu olmadığı hallerde o fikir sahibi için olumlu bir sıfattır. Üslûbunun “sâde ve vâzıhlığı”nı bir başka Edebiyat Tarihçisi A. H. Tanpınar da belirtiyor.⁷⁸

Münif Paşa'nın zikredilmeye değer bir yanı da okuma-yazmanın yaygınlaştırılması için gösterdiği gayret konusunda zikredilebilecek olan yeni fikirleridir. Bu konuda belki de ilk defa olarak⁷⁹ harflerin ayrı yazılmasını ileri sürüyor. 13 Zilkaade 1278 (1861)'de Cemiyet-i İlmiyye-i Osmaniye'de yaptığı bir konuşmada “(Şu anda kullanmakta olduğumuz) yazımız sınaat-ı tıbaata elverişli değildir” diyerek “hurûf-u mukattaa (ayrı harfler) ile yazmak” gerektiğini⁸⁰ ileri sürüyor.⁸¹ Bu düşünceler onun toplumda intişâr-ı fûnûn için gerçekten kafa yordüğünü göstermektedir.

Münif Paşa'nın kişiliği aşağı yukarı belirlendi. O, belirtilen özellikleri yanında trajik bir adamdır. Birbirine zıt iki fikri içinde taşıdığı anlaşılıyor: Yenilik taraftarıdır, ama kültür mirasıyla, târihiyle, sahip olduğu uygarlığıyla devletini, Osmanlı'yı sevmektedir. Münif Paşa'nın trajik durumu, ömrünün sonuna doğru “ruhî buhranları,”⁸² son beş-altı senesini “şuuru zaaf ve fûtûr hasıl etmiş”⁸³ olarak geçirmesi bu iki zıt fikri kafasında, getireceği sonuçları bilerek taşımasına hamledilebilir. Tanzimat'ın ikicil (düalist) olduğu, *ethos*ları, hayat görüşleri ayrı iki tip okul, iki tip mahkeme (Şeriat Mahkemeleri- ‘Code civil’e dayalı mahkeme), iki tip yaşantı v.s. olduğu hep söylendi.⁸⁴ Bu ayrı dünyaları düşleyen, uman kimseler vardı. Fakat sonuçlarını düşünerek, ikisinden de kopamayan, “medeniyet” der demez, arkasından toplumsal bazı eksiklikleri hemen

⁷⁸ A. H. Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı*, s. 181.

⁷⁹ A. Sayılı, *Bilim ve Öğretim Dili Olarak*, s. 418'den Naklen, Fevziye Abdullâh Tansel, *Arap Harflerinin İslahı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler*, *Bellekten*, cilt 17, 1953, s. 223-249.

⁸⁰ İslah-ı Hatta Dair Bazı Tasavvurat, *Mecmua-i Fünûn*, sayı 14, s. 74-76.

⁸¹ Bu konuda bir uygulama örneğini Kâzım Karabekir'de görüyoruz. Harbiye'den mezun olup göreve gittiğinde, başında bulunduğu askerlere okuma-yazmayı, hurûf-u mufassala ile öğretmeye çalışıyor. İyi sonuç alınca Enver Paşa bunu Orduda yazışma yazısı yapıyor. Karabekir buna karşı çıkıyor. (K. Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, 1896-1909, İstanbul 1982, s. 109).

⁸² A. Fuat, *a.g.e.*, aynı yer.

⁸³ E. Tevfik, *Yeni Tasvîr-i Efkâr*.

⁸⁴ Tanzimat I, Maârif Vekaleti, 1940.

ekleyen, birçok medeniyet ‘şövalyeleri’nin hiç zikretmediği şeyleri söz konusu ederek “ehl-i medeniyette görülen bazı kötülükler medeniyetin eseri değil, belki onun eksikliğindedir”⁸⁵ deme gereğini duyan Münif Paşa’dır. Onda görülen sadece tek şeyi savunmama – buna tereddüd de denebilir, onun devlet memuru olması dolayısıyla iki tarafı da ‘idâre etme’ anlayışından çok trajik durumuna bağlanabilir.

Bu arada bir noktaya işaret etmek gerekir ki o da, eğer Münif Paşa’nın Almanya’daki öğrenimi sırasında kimlerden ders aldığı bilseydi onun hakkındaki bilgilerimiz daha aydınlık olurdu. Ama onun, Bekir Efendi, Derviş Paşa, Damat Halil Paşa veya matematikçi ve ressam Tevfik Efendi gibi⁸⁶ devlet tarafından resmi öğrencilik sıfatıyla Batılı bir ülkeye gönderilmemiş olup, her ne kadar memur sıfatıyla da gitse, özel öğrenci durumunda olması bize bu imkânı tanımaktadır.

Son olarak onun önemli bir yanı kabûl edilebilecek olan Türkçe’ye verdiği önemi, fırsat düştükçe bunu vurguladığını belirtmek gerekir. *Tasvîr-i Efkâr*’ın çıkışı ile “Türkçe gazetelerin sayısı beş oluyor”⁸⁷ şeklinde ifâdesi Münif Paşa’nın bu konuya özel bir önem atfettiğinin somut bir örneğini teşkil eder.

E S E R L E R İ

Bursalı Mehmet Tâhir, Münif Paşa’nın 5’i matbû olmak üzere 27 tane eserinden söz ediyor. “*Muhâverât-ı Hikemîyye*” adlı eseri 1859’da basıldığına göre M. Tâhir’in *Osmanlı Müellifleri*’nde matbû eserlerinden sayılmak gerekirdi, çünkü M. Tâhir’in eseri 1333 (1915)’de basılmış olup arada 55 sene gibi uzun bir süre vardır. Kitap şeklindeki eserlerini Mehmet Tâhir şöyle zikrediyor:⁸⁸

Matbû eserleri:

1 – Dasitan-ı Âl-i Osman, (İstanbul 1299, Mihran Matbaası, 8 s.)

⁸⁵ Muvazene-i İlm ü Cehl, *Mecmua-i Fünûn*, sayı I, s. 21-24.

⁸⁶ A. Bedevi, *İnkılâp Hareketleri*, İstanbul 1956, s. 52.

⁸⁷ *Zuhur-ı Tasvîr-i Efkâr Mecmua-i Fünûn*, sayı I, s. 44-48.

⁸⁸ Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, s. 240-241.

- 2 – Telhîs-i Hikmet-i Hukuk, İstanbul, 1301, Sanâyi-i Şâhâne Matbaası, 224 s.
 3 – Medhal-i İlm-i Hukuk.
 4 – İlm-i Servet.
 5 – Hikmet-i Hukuk, İstanbul, 1302, Tozluyan Matbaası 256 s.
 6 – Muhâverât-ı Hikemiyye, İstanbul 1276/1859,⁸⁹ Cerîdehâne Matbaası 77 + 1 s.

Basılmamış eserleri:

- 1 – Edebiyat, yedi küçük ciltten mürekkeptir.
 2 – İlm-i Ahlâk.
 3 – İlm-i Rûh.
 4 – Belâgat-ı Türkiyye.
 5 – Türkçe Mantık.
 6 – Arapça Kelâm-ı Kibâr.
 7 – Mecmua-ı Eş'ârım.
 8 – Mantık Dersleri.
 9 – Fârsî Istilâhât.
 10 – Müştakkât-ı Türkiyye.
 11 – Fuat ve Âlî Paşa'larla Kâmil Bey'in Sözlere.
 12 – Mülâhazât-ı Hikemiyye.
 13 – İştikâk-ı Lugat-ı Osmânî.
 14 – İran Hâtırâtı.⁹⁰
 15 – İbn Battuta Seyahatnamesi'nden Çıkarılmış Türkçe Bir Kısım.
 16 – Türk, Arap, Fars Dillerinde Mevcut Lugat-ı Yunaniyye.
 17 – Istilâhât-ı Türkiyye.
 18 – İngiltere Tarihi.
 19 – Makamât-ı Harîri'den Yirminci Makame-i Fârûkiyye'nin Tercemesi.

⁸⁹ A. Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 180.

⁹⁰ Bu eser hakkında Köprülü fikir serdediyor : “Bu hususta hâlen bizde bulunan Münif Paşa'nın kendi el yazısıyla, bazı sayfeleri kurşun kalem, bazı sayfeleri mürekkeple yazılmış olup, not halinde basit bir deftere kaydedilmiş olan bir rûznâme, B. Tahir Beyin Osmanlı Müelliflerinde Münif Paşa'nın gayr-ı matbu eserleri arasında (saydığı) İran Hâtırâtı isimli eseri olmalıdır. Hernangi bir başlık taşımayan ve gündelik olarak kaleme alınmış olan bu notlar tam bir rûznâme mahiyetindedir. 12 Safer 1294'den başlayan bu rûznâme 15 Rebiulevvel 1294'e kadarki notları havi olup tamamlanmamıştır”. *Armağan*, s. 279.

20 – Belâgat-ı Fiil yahut Belâgat-ı Cismâniyye.

21 – Avrupa Seyahatı Esnasında İstanbul'a yazılan Bazı Tah-rîrât.

Sayılan bu eserlerine ek olarak A. H. Tanpınar *Belâgat Dersleri* adında bir eserinden söz ediyor.⁹¹

Bu eserlerine ek olarak, şimdiye kadar hiçbir yerde adı geçme-yen, kimsenin varlığını bildirmediği, Münif Paşa'nın Âli Paşa'ya herkese açık bir genel kütüphane kurulması için verdiği *Lâyiha'yı* zikretmek gerekir.⁹²

Bu eserlere ek olarak ta:

a) 1861–1863 tarihleri arasında *Ceride-i Havâdis'e* ek olarak çıkardığı, daha önce adı geçen *Ruznâme-i Ceride-i Havâdis'te* “*New'iyye*” başlığı altında yazdığı yazılar.

b) 1862–1865 tarihleri arasında Münif Paşa'nın da üyesi bulun-duğu Cemiyet-i İlmiyye-i Osmâniye'nin çıkardığı *Mecmua-yı Fünûn'da* yazdığı yazılar.

c) 1882 (H. 1300) tarihinde İstanbul'daki kolera salgınında kapanan Cemiyet-i İlmiyye organı *Mecmua-yı Fünûn* yerine aynı adla, fakat kendi adına çıkardığı tek sayı çıkabilen *Mecmua-yı Fünûn'da* yazdığı yazılar. Bu mecmua ilk sayısında “Bir Yıldız Böceği İle Bir Yolcu” adlı yazıdan dolayı kapatıldı.⁹³

A. H. Tanpınar'ın söylediğine göre, Münif Paşa'nın “bazı şiirle-ri varsa da, devrinin şairleri arasında anılacak kıymette değildirlir.”⁹⁴ Fakat, şairliği hakkında hiçbir şey söylemeden ‘mektep’ üstüne bir terki-b-i bendini, müsbet ilimlerin kaynağı ve maarifin yaygınlaş-

⁹¹ A. H. Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 179, dipnotu : I.

⁹² Münif Paşa, *Lâyiha*. Millet Genel Kütüphanesi, Ali Emiri Lâyihalar Bölümü, Eski kayıt 76, Yeni Kayıt 85 Mtf, 9 sayfa, sayfalar numarasız, müstensihî üdebadan Faik Reşad. Lâyihayı Münif Paşa yazmış, buna Erzurumlu Hariciye nazırı Mek-tupçusu Ethem Pertev Paşa ekler yapmıştır. Âli Paşa da bunu tashih etmiş. Faik Reşad Münif Paşa'nın fikirlerini siyah, Ethem Pertev Paşa'nın eklerini mavi, Âli Paşa'nın tashihlerini de kırmızı mürekkeple ayrı ayrı olmayarak, meselâ Münif Paşa'nın bir cümlesinin içine Pertev Paşa'nın bir açıklaması girecek şekilde belirt-miştir. Böyle ayrı renkli mürekkeple yazılmış olması Münif Paşa'nın fikirlerini diğerlerinininkilerden ayırmamıza imkan sağlıyor.

⁹³ İ. Emin, *Son Asır Türk Şairleri*, s. 1001.

⁹⁴ A. H. Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyat Tarihi*, s. 179.

masında en önemli kurum olması yüzünden Münif Paşa'nın yücelttiği okul üstüne şiirini buraya alıyorum:⁹⁵

Mekteb ki feyz-bahşidir ebnâ-yı ümmetin
 Mekteb ki haclegâhıdır ebkâr-ı fikretin
 Mekteb ki mehd-i rif'atidir her cemâatin
 Mekteb ki kasr-ı şevketidir mülk ü milletin
 Mekteb ki rahlegâhıdır âyât-ı nusretin
 Mekteb ki en mühimmidir esbâb-ı servetin
 Mekteb ki sâye aldığı yerdir hakikatın
 Mekteb ki cilvegâhıdır esrâr-ı hilkatin

Sermâye-i saâdetidir dîn ü devletin
 Bu müddeâ müsellemdir şer' u hikmetin

Mekteb deyip de geçme ki kudsîdir ol makam
 Sükkânına müessisine eyle ihtirâm
 Beytü'ş-şeref sezâdır ana olsay di nâm
 Nâkıs gelenler anda olur lâcerem tamâm
 Lâyık değil mi dense ana kible-i enâm
 Maksûd ise eğer sana bir Kâbe-i merâm
 Ol cânib-i mübâreke vaktiyle et hırâm
 Kesb-i kemâle subh u mesâ eyle ihtimâm

Ammâ mizâc-ı asra muvâfık da olmalı
 Hem ihtiyâc-ı halka mutâbık da olmalı

Mâmûrelerde bir nice âlî binâ olur
 Dâhilleri müzeyyen olur dil-küşâ olur
 Sükkânı ilm ü ma'rifete âşinâ olur
 Hem sa'y u istikaamet ile ağniyâ olur
 Emn ü refâh şâmil-i bay ü gedâ olur
 Her şeyde intizâm eseri rûnümâ olur
 Gözleri ziyâ-yı hikmet ile rûşenâ olur
 Diller hemîşe masdar-ı şükr ü senâ olur
 Mektep değil de yâ nedir esbâbı bunların
 Kaabil mi ehl-i cehl ola erbâbı bunların

Aç dîde-i basîreti âfâka kıl nazar
 Pürdür zamanımızda acâyible ser-beser

⁹⁵ B. Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, s. 241-242.

Hem-nev'imiz bu nüsha-i kübrâ olan beşer
 Şimşek gibi bir âfeti emrine râm eder
 Seyr-i serî ile cevelângâh-ı bahr ü berr
 Cevv-i havâyâ çıkmada şâhin-i tîz-per
 Bahr-i muhît ka'rına da korkusuz iner
 Ya rab daha neler yapacaktır daha neler

Mekteb değil mi menşei hep bu bedâyiin
 Ehl-i kemâle işte mükâfâtı Sâni'in

İster misin ki eylesin borcunu edâ
 Borcun nedir senin ânı gel öğren iptidâ
 Evvel Cenâb-ı Hakk'a ülü'l-emre sâniyâ
 Et sıdk ile itâat ü ihlâs ile duâ
 Bir de çalış ki bizde olan muhtelif kuvâ
 Dâim ede merâtib-i a'lâyâ irtika
 Etmez isen buna gereği gibi i'tinâ
 Sıdk ü hulûs u sa'yin olur cümleten hebâ

Birçok dahî vezâifi var nev'-i âdemin
 Mektebde öğretir sana üstâd-ı ekremin

Sen sanma ki bu sözleri hâşâ fesânedir
 Yâ muktezâ-yı dâiye-i şâirânedir
 Yâhut ki cerr-i menfaate bir bahânedir
 Dersen eğer ki böyle değildir de yâ nedir
 İhlâs ü sıdk ü hubb-i vatandan nişânedir
 Teslîm-kerde-i ukalâ-yı zamânedir
 Halkın yazık ki rağbeti nâm ü nişânedir
 Bilmez cihanda mâye-i izz u alâ nedir

Mekteb büyük hazînesidir cümle ni'metin
 Miftâh-ı sa'y ü dikkati ehl-i zekâvetin

Lâyık değil mi Rûhu'l-emîn olsa kâtibi
 Kerûbiyân-ı arş-ı berin olsa hâcibi
 Şâhinşehân-ı rûy-i zemîn de murâkibi
 Ömrü füzûn ola ki bu mülkün de sâhibi
 Takdir eder ulüvv-i makâm-ı mekâtibi
 Masrûfdur hemîşe buna fikr-i sâkibi
 Meşhûr hem müsellemin anın re'y-i sâibi
 Memdûhtur sıfâtı güzîde menâkibi

Yâ Rabbi haşredek ola tahtında ber-karâr
Vâr ise düşmeni ola makhûr ü târ ü mâr

Denebilir ki Münif Paşa'nın bütün düşüncelerini bu şiirinde bulabiliriz. Tanrı'ya bilmekten ulû'l-emre (Devlet Başkanına) itaata, bilimin yararından aydınlatıcılığına, hakikatı verişinden zenginliğe sebep oluşuna, yaratılış sırlarını öğretişinden insan nev'inin vazifelerini öğretişine kadar geniş tutulan bir konusu var şiirin. Bu kadar sözü okulu övmek için söylüyor Münif Paşa. Kısaca övmek istediği bilimdir. Fakat bilim deyince sadece *müsbet ilimleri* anlamaz. *İnsanın bütünlüğünü* sözkonusu ettiği için, bugün bizim *kültür bilimleri* (mânevi ilimler) dediğimiz bilimleri de anlar. "Bir ciheti noksan olursa insaniyetin o ciheti noksan olur."⁹⁶ Çünkü insanın iki ciheti vardır: "şahsî ve gayr-ı şahsî" olmak üzere. Gayr-ı şahsî yanıyla ilgili münâsebetleri (Tanrı'yla ve diğer insanlarla) müsbet ilimlerin düzenlemediğini, bugün bizim bildiğimiz gibi Münif Paşa da biliyordu.

D Ü Ş Ü N C E L E R İ

Münif Paşa'nın hayatını, kişiliğini, eserlerini gördükten sonra onun düşüncelerine geçebiliriz. Düşünceleri iki şekilde incelenebilirdi: 1) Felsefenin âdet olduğu üzere ontoloji (varlıkbilim) epistemoloji (bilgi teorisi ve mantık) ve Etik (değerler teorisi) diye ayrıldığı bilinmektedir. Münif Paşa'nın ayrı ayrı bu konulardaki fikirleri söylenebilirdi. Fakat birçok fikri tek bir yazıya sığdırmaya çalışan, aynı anda birçok şey söyleyen Münif Paşa'yı bu ayırıma sokmaya çalışmak bazı düşüncelerini gözden kaçırmaya neden olabilirdi. 2) Eserleri, yazıları ayrı ayrı ele alınır, burada geçen düşünceler tahlil edilir, herhangi bir düşünüre veyahut ta bir mektebe (-izm'e) bağlanabilecek olanlara işaret edilebilirdi. Bu usûlün sağlayacağı bir yarar da, yazarın düşünce seyrini takip etmeye imkân sağlamasıdır.

Münif Paşa'nın inceleyebildiğimiz eserleri *Mecmua-yı Fünûn*'daki yazıları *Dâsitân-ı Âl-i Osman*, *Muhâverât-ı Hikemiyye* ve *Hikmet-i Hukuk*'tur. Matbu eserleri arasında sayılan fakat hiçbir yerde göremediğimiz *İlm-i Servet* adlı eserinde toplum üstüne, zenginlik üstüne fikirlerini söylüyor ve belki de "Mütegayyir olan alâimden kavâid-i

⁹⁶ *Hikmet-i Hukuk*, s. 54.

sabite” çıkarmayı bilim olarak tanımlayan⁹⁷ Münif Paşa bazı iktisadi kanunlardan, servetin menşeyinden söz ediyor olabilirdi.

Dâsitân-ı Âl-i Osman adlı eseri “Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye’nin 600. senesi olmak münâsebetiyle nazm olunmuş” sekiz sahifelik bir eserdir. “Bir bir beyan et hep selâtini” diyerek padişahların tek tek adını zikredip yaptıkları işleri beyitler halinde anlatıyor. Fakat ne var ki sadece bununla kalmayıp

“Düşmanlar kavî, tali’ler zebûn
Hazneler tehî çok etti düyûn
İşte bu halde buldu devleti
Beyana hacet var mı âyânı”⁹⁸

diyerek devletin durumunu problemlerini de söylemekten geri kalmıyor. Yine toplumdaki ölçü ve tartıların çeşitli olmasının bir problem olduğunu, Kanun-u Esâsî’nin ilânıyla bunun ortadan kalktığını ifade ediyor:

“Etti Kanun-u Esâsî ilân
Tevhid olundu ekyâl* u evzân.”⁹⁹

Dâsitân-ı Âl-i Osman’ın, Münif Paşa’nın – daha önce söylendiği gibi – devletini sevdiğini, tarihiyle ilgilendiğini göstermesinden başka bir önemi yoktur.

Muhâverât-ı Hikemiyye, “Fransa hukemây-ı benâmından Voltaire ve Fenelon ve Fontenelle’in te’lifâtundan” yapılmış tercümeledir. Eser, Münif Paşa’nın diyalog hakkında bilgi vermesiyle başlıyor. Diyalogun, Osmanlı toplumunda bilinmediğini belirterek diyalog hakkında bilgi veriyor ve faydalarından söz ediyor. Diyalog “iki veyahut daha ziyade eşhas arasında karşılıklı konuşma suretinde” bir konunun incelenmesidir.¹⁰⁰ Eski Yunanlılar’da bu tarzda eserlerin olduğunu, Platon’un bu edebî şekildeki eserlerinin çok sayıda ve meşhur olduğunu söylüyor. “Hukemâ-yı müteahhirin de bu tarzda eserler vermiştir.” Bu tarzın iki büyük faydası vardır: Birisi konu

⁹⁷ *Hikmet-i Hukuk*, s. 11.

⁹⁸ *Dâsitân-ı Âl-i Osman*, s. 7.

* Ekyal, bir cins tahıl ölçüsü, ‘kile’nin çoğulu.

⁹⁹ *Dâsitân* .. s. 7.

¹⁰⁰ *Muhâverât-ı Hikemiyye*, s. 2.

hakkında vârid olan itirazları ortadan kaldırdığından “tam bir açıklıkla” konu ortaya konabilir, ikincisi de “konu ne kadar derin olsa da dinleyicilere ‘kelâl’ getirmeden takip edilebilir. Bu yolla okuyucu hem eğlenecek” hem de “tahsil-i ilm ü ma‘rifet” hâsıl olacaktır.¹⁰¹

Eserin muhtevasına baktığımızda, ikisinin Fenelon’dan,¹⁰² birinin Fontenelle’den,¹⁰³ altı tanesinin Voltaire’den¹⁰⁴ ve ikisinin de adı verilmeyen bir müelliften olmak üzere onbir diyalogdan ibaret olduğunu görüyoruz.

¹⁰¹ *Muhâverât-ı Hikemiyye*, s. 2.

¹⁰² Fénelon, François de Salignac de la Mothe (1651-1715): Fransız filozofu ve Tanrıbilimcisi. Amacı Kanada’ya ve Doğu’ya giderek din ve Fransız kültürüne hizmet etmekti. Cambrai başpapazlığına yükselmiş ve orda ölmüştür. Descartes’çı. Descartes felsefesini açıklamış, kusurlarından kaçınmış, onu yetkin bir anlamda tamamlamaya çalışmıştır. Eserleri: *Tanrının Varlığı ve Sıfatları Üstüne İnceleme, Metafizik Üstüne Mektuplar, Malebranche’in Tabiat ve İnâyet Sisteminin Çürütülmesi, Kızların Eğitimi Üstüne İnceleme, Telemak’ın Maceraları, Kader ve İnâyet Üstüne Mektup, Akademiye Mektup*. (Cemil Sena, *Filozoflar Ansiklopedisi*, cilt 2, İstanbul 1975, s. 112-114).

¹⁰³ Fontenelle, Bernard le Bovier de (1657-1757): Fransız edib ve filozofu. Sayısı ve hacimleri büyük olan eserlerinde doğrudan asıl felsefeyi ilgilendirenleri yoksa da hayatı, karakteri, eserleri felsefî zekâ izleriyle yüklüdür. İlimler Akademisine sekreter oldu. Bu akademinin geçmiş üyelerine övgüler yazdı. Zamanının bilimsel hareketine bigâne kalmadı. Özellikle matematik ve fizik konusuna. Bilim tarihçiliğinden ziyade, bilim vakanüvisliği yaptı “Övgüler”de, Fontenelle kibarlara felsefe hocalığı etmiş, bilim ve felsefeyi salonlarda konu yapmıştır. E. Bréhier’in Felsefe Tarihi’nde şöyle bir cümle var: “Fontenelle’in Tanrı’sı, tarihte dinlerin hoşgörüsüz mezhepler şeklinde kendini gösteren Tanrı değildir, ama onun tanrısı Tabiatın Tanrı’sıdır, belli kanunlara göre hareket eden tabiatın Tanrısı. (Kısaca), daha sonra bir cins teoloji haline gelecek olan fizik (tir onun dini).” Aynı fikri Voltaire’de de göreceğiz. Eserleri: *Dünyaların Çokluğu Üstüne Konuşma, Ölümlerin Diyalogları, Akademi’nin Tarihi, Akademisyenlere Övgüler*, Van Dale’nin *Kâhinler’in Tarihi*’nin özetini Fransızca’ya çevirmiş, *Tarih, Fabillerin Menşei*. (D. Julia, *Dictionnaire de la Philosophie*, Larousse, 1964, Paris; C. Sena, *Filozoflar Ansiklopedisi*, İstanbul 1975; E. Brehier, *Histoire de la Philosophie*, II. cilt, I. Kitap, Paris 1929, s. 305-309).

¹⁰⁴ Voltaire, François-Marie Arouet (1694-1778). Hukuk okudu, 1726-29 yıllarında Londra’da bulundu. İngilizlerin meşrûti krallığını gördü. Paris’e döndüğünde *İngilizler Üstüne Mektuplar*’ı yayımlandı, eser yasaklandı. Kara Avrupa’sına İngiliz düşüncelerini taşıyan, Newton’un mekanist doğa sistemini, Locke’un empirist felsefesi ile İngiliz deizmini tanıtan bu mektuplar, Avrupa kültür tarihinde bir dönüm noktasıdır. M. Gökberk’in “Fransız aydınlanmasının asıl önderi” dediği Voltaire hakkında *Dictionnaire de la Philosophie*’sinde Didier Julia aynı övgülü dili kullanmıyor: “Hiçbir eserinde felsefe yoktur. Felsefî Mektupları İngiliz hayatı

Fenelon'dan tercüme edilen birinci diyalogta¹⁰⁵ “insanların akıllıca olmayan işleri karşısında” iki ayrı kişinin aynı olaya değişik tepkileri sözkonusu edilerek sonuçta “insanların akla uygun davranışlar göstermesi gerekir” tezi savunuluyor.

Fontenelle'den seçilen diyalog¹⁰⁶ Dimitrius ile Erostrat arasında geçiyor. Dimitrius Atina'da kendini krallığa seçtirir ve on sene kadar memleketi iyi idare eder. Halk da kendisine şükran ifadesi olarak adını ebedileştirmek için tunçtan 360 heykelini yaparak şehrin her tarafına diker. Kendisinden sonra gelen Poliverest, Dimitrius'un heykellerini yıkar. Erostrat, nam kazanmak için iyi veya kötü olsun her işi yapabilen bir isyankâr, bir “sahib-i hurûc”tur. Dünyanın Yedi harikasından Efes Mâbedi'ni yakmış ve Efesliler bu adamın adını kimsenin kaale almamasını (anmamasını) kanunlarına koymuşlar ama böylece Erostrat'ın istediği olmuş, adı unutulmaktan kurtulmuştur. Diyalogun vermek istediği mesaj: Yıkmaktan zevk duyan anarşist fikri temsil eden Erostrat'la, “eski uygarlıklar yıkılmazsa yenileri nerede yaşayacak” şeklindeki basit bir kıyasla, olumlu işler yaparak (tapınağın mimarı) adlarını ebedileştirmek isteyenleri, uygarlığa hizmeti geçenleri mukayese etmek ve sonuçta olumlu işler yapmayı önermektedir. Erostrat'a göre insanların uygarlık diyerek kendilerini aldattıkları şey aslında *tefâhur* arzusunun tatmin edilmesidir, “bu

kroniği, *Newton Felsefesinin Unsurları* Newton'un bilim anlayışının temellen-
dirilmesinden çok onun vülgarize edilmesi, *Candide* ise hiç okumadığı Leibniz'in
optimist felsefe anlayışının karikatürize edilmesidir. Felsefe Sözlüğü ise edebî tarifler
kitabıdır” diyor. Bu eleştiriden geriye kalan Voltaire şudur: “Kıymetli bir ahlâkçı,
özgürlük ve tolerans savunucusu.” A. Maurois'ya göre ise bütün mektuplarını, dini,
kiliseyi kastederek “alçağı ezelim” diye bitiren Voltaire'e göre: Kaadir bir yaratıcı
Tanrı'ya inanmak saçmadır, Kutsal Kitap (İncil) inanılmayacak olaylarla doludur,
18 asırdır süren, kelimeler, kavramlar uğruna yapılmış olan mezhep savaşları
çılğınca ve boşunadır. O halde neye inanılmalıdır? Bu biraz karanlık. Okunacak
tek kitap tabiattır Voltaire'e göre, tek din Tanrı'ya tapınmak ve namuslu, doğru
insan olmaktır, onun ahlâki salt insanlıktır. Faguet, Voltaire'in felsefesini şöyle
belirliyor. “Açık fikirler karmaşası (kaosu)”. Eserleri : *İngilizler Üstüne Mektuplar*,
Newton felsefesinin Öğeleri, *Felsefe Sözlüğü*, *Bilgisiz Filozof*, *Ulusların Töreleri ve Ru-
hu Üzerine Deneme*, *Tolerans Üstüne İnceleme*, *Muhammed ve Taassup*, *Felsefî Mektup-
lar*. (M. Gökberk, *Felsefe Tarihi*, Ankara 1975; A. Maurois, *Voltaire*, Gallimard,
Paris 1935, s. 94-99; D. Julia, *Dictionnaire de la Philosophie*, 1964).

¹⁰⁵ *Muhâverât-ı Hikemiyye*, s. 3-6.

¹⁰⁶ *Muhâverât-ı Hikemiyye*, s. 6-11.

âlemde hal ve akd-i umura bâis olan mücerred ağraz-ı nefsâniyedir.¹⁰⁷ Tahrip isteği de nefsi bir istek olduğundan suç olmamak gerekir. Oysa uygarlığı savunan Dimitrius'a göre her şey özellikle insan nev'i "ba-zîçe-i dest-i tefâhur" olmamalıdır. Uygarlık, bayındırlık işleriyle, katkılarda bulunularak oluşturulur. Bu yüzden sonraki gelen, kendinden önce gelenlerin bıraktıkları uygarlık unsurlarını korumalıdır.

Fontenelle'den seçtiği bu diyalogda Münif Paşa, Devlet'e karşı 'silah çeken' bazı kimselere ikazda bulunup, yaptıklarının uygarlığa karşı çıkmak olduğunu, yapılması gerekenin bu olmadığını belirtmek istiyor. Kitabın yayın tarihi 1859'u gözönüne alırsak, 1840'lardan itibaren İmparatorluk içinde harekete geçirilen Ermeniler, Suriye'deki Marunî ve Dürzî ayaklanmaları, 1830 ve 1848'deki Avrupa ihtilallerinin Balkanlardaki akislerinin¹⁰⁸ İmparatorluğa karşı — yani uygarlığa karşı — Erostrat durumundaydılar. Münif Paşa'nın buna işaret etmiş olması da mümkündür.

Voltaire'den seçilen üçüncü diyalog¹⁰⁹ önemli işlerle uğraşan diğer milletlere karşılık "ahalisi mülâyim ve hafif tabiatlı kimseler" olan ve "abes şeylerle uğraşan" ... "Keşmir Şehri'nin Tanzimine Dair Bir Filozofla Bostancının Muhaveresi"dir.¹¹⁰ Bu konuşma da Münif Paşa'nın önem verdiği konulardan biri olan 'uygarlık' konusundadır. Uygarlığın belirtilerinden, göstergelerinden biri de şehrin bayındır olmasıdır, sokaklarının aydınlatılmış olması ve kaldırımlarının iyi döşenmiş olmasıdır.¹¹¹ Sanayi ve ticarete önem verecekleri yerde "İyş ü işret"e dalmış kimselerden oluşan Keşmir halkını temsil eden Bostancı uygarlığının savunucusu "Hindistan hakimlerinden, genelin menfaatlarını bilen, insanın saadeti ve sanayiinin terakki ve yayılması için menfaatını düşünmeden fikrini söylemeyi alışkanlık edinmiş bir zâta," hakîme yenik düşüyor, onun karşısında susuyor.

Bir ülkeyi îmar etmek için çalışmak gerekir. Elbette ki malzeme de gereklidir. Fakat diyalogumuzdaki gibi malzeme var, fakat "istek" yoksa hiçbir şey yapmak mümkün değildir. Bu isteği de maarif, eğitim

¹⁰⁷ a.g.e., aynı yer, s. 10.

¹⁰⁸ F. H. Armaoğlu, *Siyasi Tarih*, 1789-1960, SBF Yayını, Ankara 1975.

¹⁰⁹ *Muhâverât Hikemiyye*, s. 11-18.

¹¹⁰ Bostancı, saray teşkilatında sarayın korunması ile vazifeli kimse. Burada sarayın düşüncesini temsil ediyor.

¹¹¹ Tanzîm-i İstanbul, *Mecmua-i Fünûn*, sayı 21, s. 373-380.

verecektir. Sanayi ve ticaret bir ülkenin îmarında vazgeçilmeyecek unsurlardır. Fünûn ve sanayi önemlidir, ihmal edilmemek gerekir. Memleketin îmarı için “akıl verenlere, fikir ileri sürenlerin” söylediklerine Keşmirlinin yaptığı gibi gülüp geçmemek, fakat üzerinde düşünmek gerekir. Münif Paşa “akl-ı selim” taraftarı bir düşünürdür, fikir nereden gelirse gelsin “Lâ tanzur ilâ men kaale, unzur ilâ mâ kaale”¹¹² diyerek o sıralarda Osmanlı Devleti’ne yapılan öneriler üzerinde durulmasını sağlamak istiyor olmalıdır.

Diyaloğumuzda Bostancı, ülkenin bayındır olması için bir yabancı tarafından ileri sürülen bütün önerilere bir bahane bularak karşı çıkan olumsuz bir tipi temsil ediyor. Topluma uymak gerektiğini, uygarlık gibi, terakki, fen, maarif gibi toplumun pek kabul etmediği, ama aslında gerekli olan şeyleri söyleyerek sivrilenleri paylayan, ona karşı çıkanları Bostancı tipinde sayarsak Münif Paşa kendini ve kendi gibi düşünenleri savunmaya müsait bir diyalog seçmiş.

Diyalogda vurgulanan bir başka konu da bayındırlık için teorik ve pratiğin birliği gerekliliğidir. Özellikle teori için okul gereklidir, buradan da maarif problemine yol açılır. Zaten Münif Paşa’nın terakki için, ülkenin iyi yönetilebilmesi için “diplomalı” kimselere ihtiyaç olduğunu savunanlardan olduğunu, zamanın padişahı Abdülhamid’le yaptığı bir konuşmadan biliyoruz.¹¹³

Bu diyalogda, Osmanlı Toplumuna yabancı bir zenginlik anlayışıyla da karşılaşırız. O da, zenginliğin para ve arâzi sahibi demek olmadığıdır. “Zenginlik ve saadet sahibi olanlar toprağı en iyi şekilde işleyenlerdir.” Bu tanım, toplumu çalışmaya sevk etmek isteyen bir kimsenin yapacağı bir tanımdır. Münif Paşa’nın toplumda fertleri çalışmaya sevk etmek istemesi, Prens Sabahattin’in *İştimaî Meslek*’inde yazdığı “her şeyi hükümetten bekleme zihniyetinden uzaklaşma”¹¹⁴ tavsiyesinden çok önceki yıllara düşer. Yine toplumsal sorunlardan işrete dalma da sözkonusu edilip, devletin kazancı toplumun zararına ise devlet bu kazancından vazgeçmelidir fikri, devletin toplum lehine bazı fedakârlıklarını sözkonusu etmektir ki, toplumla

¹¹² “Söyleyene değil söylenene bak” anlamında. Ehemmiyet-i Terbiye-i Sıbyân, *Mecmua-i Fünûn*, sayı 5, s. 176-181.

¹¹³ A. Fuat, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*.

¹¹⁴ H. Z. Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 546; Prens Sabahattin 1911’de yazıyor.

devleti aynileştirme, devleti toplumdan ayrı tutmama gibi yeni bir fikir sayılabilir Osmanlı Toplumunu için. Voltaire'in şiddetle karşı çıktığı "ezmeli" dediği,¹¹⁵ "türkü çağırıp şarap içen ve yediklerini hazmeden" ruhbaniler, Osmanlı Toplumunu için problem değildir. Çünkü Osmanlı Toplumunda, Batılı anlamında din adamları toplumu yoktur, yani onlar da herhangi bir vatandaşın 'sosyal görevleri'yle yükümlüdür, bir ayrıcalığa sahip değildirler.

Fenelon'dan seçilen bir ikinci diyalogda¹¹⁶ vurgulamak istenen vatanın kraldan (bizim toplumumuz için padişahant) üstün olduğu, yine vatanın kişisel çıkarlardan da üstün olduğudur. Kralına kızarak başka bir devlete sığınmış, daha sonra öz vatanının ordusuna karşı savaşılan bir yüksek rütbeli subayın yerilmesi konu ediliyor.

Muhâverât-ı Hikemiyye'nin beşinci diyalogu Voltaire'den.¹¹⁷ Sefâlet içinde yaşarken tesâdüfen saraya intisab eden bir kadının 'mutlu olma' açısından, sefâlet içindeki günlerini saraydaki günlerine tercih etmesi konu edilmiş. Osmanlı toplumu için yeni bir fikir. Çünkü, genellikle Osmanlı toplumunda saraya saygı duyulur, saray 'yüce' kabul edilir, eleştirilmezdi.

Altıncı diyalog da Voltaire'den.¹¹⁸ Bundan sonraki diyaloglar, son ikisi hariç Voltaire'den. Kudemâ-yı felâsifeden Lukres,¹¹⁹ meşhur Epikür¹²⁰ nam filozofun mezhebi üzere insanın a'zam-ı temettuâtını telezzüzât-ı ruhâniyye ve cismaniyyeye münhasır addederek bilcümle mesai ve ikdâmatımız bunların tahsiline masrûf olmalıdır itikadında

¹¹⁵ A. Maurois, *Voltaire*, Gallimard, Paris 1935, s. 95.

¹¹⁶ *Muhâverât-ı Hikemiyye*, s. 18-23.

¹¹⁷ a.g.e., aynı yer, 23-29.

¹¹⁸ a.g.e., aynı yer, 29-47.

¹¹⁹ Lukres, Titus Lucretius Carus (M. Ö. 96-55). Eseri : *De Rerum Natura*. Hayatı hakkında açık bilgi yok. Soylu bir Romalı olduğu söyleniyor. Felsefe konularını ele aldığı eserinde Epikuros'un bazı düşüncelerini, örneğin, evrenin atomlardan meydana geldiği fikrini, sapmaları, insanda özgürlüğü kabul eder. (S. Hilav, Lukretius'un *Evrenin Yapısı* kitabı, İstanbul 1974, Giriş Bölümü, s. 7-9; C. Sena, *Filozoflar Ansiklopedisi*, cilt 111).

¹²⁰ Epikür (Epikuros) (M. Ö. 341-270). Sisamda doğmuş, 306 yılında çalkan-tılar içindeki Atina'da okulunu bir bahçe içinde kurmuş. Ona göre, realite atomlardan oluşur, âlem atomların sapmalar sonucu birbirine çarpmaları ile varlığa gelmiştir. Mekanik kanunlarla açıklanabilir. Kadere, Tanrılara, Dine lâkayd. Bilgide ampirist. En yüksek iyi hazdır, zihin zevklerine önem verir. Amaç pratiktir, yaşamadır. (M. Gökberk, *Felsefe Tarihi*, Ankara 1975; A. Weber, *Felsefe Tarihi*, çev. H. Vehbi Eralp, İstanbul 1963).

olup ve âlemin tekevvününü dahî zerrâtın içtima-ı ittifâkıyyesine nisbet eylediğinden mûmâileyh ile kezâlik meşâhîr-i hukemâ-yı mütekaddiminden bunun hilâfında bulunan Posidoniyos¹²¹ beyninde isbât-ı Vâcibü'l-Vücûd hakkında vukubulan muhâveredir.”

Bu kez konu daha öncekiler gibi dolaylı olarak değil, fakat doğrudan felsefeyle alâkalıdır. Bu diyalogda sözü edilen konular: Âlemin atomlardan müteşekkil olduğu; hiçbir şey ‘ademden hâsıl olmaz (ex nihilo nihil) ve hiçbir şey ‘ademe ric’at etmez; hiçbir şey kendiliğinden vücuda gelmez; eser sâni’i gerektirir mi; tabiat ne yapabilir (tabiatın kudreti); zaman bir şeyin oluşumunda (tekevvün) bir rol oynayabilir mi; âlemi vücuda getiren bir vücud-i âkıl var mıdır-yok mudur; kendisinden malûmatımız olmayan şeyin varlığına hükmedebilir miyiz; madde kendi tabiatıyla kaaım midir; tabiatı anlamak; madde haddizâtında akıl ve basiret sahibi kabul edilebilir mi; madde taakkul ederse ona taakkul kudretini kim verdi; bu veren (kimse) o taakkülü kimden, nereden aldı; hareket daima maddede mevcut mudur; hareketin maddeye başka yerden geldiği gibi, akıl da insana başka yerden mi gelir; insana akılı veren bir sahib-i akıl ve kudret-i vücud mu vardır; madde kadîm ve ezeli olduğundan . . . hareket ve aklın onda bulunması iktiza eder mi; her şey bir sebep ve hikmet tahtında mı halk olunmuştur; vâcibü'l-vücud kabul edilirse bu bir mekânda mı olacaktır, mekândan münezzeh mi olacaktır; fezâyı kâffeten ihata edecek mi etmeyecek mi; âlemi niçin yaratmıştır; neden mümteniü'l-idrâktir; mümteniü'l-idrâk (idrâk olunmak onun hakkında imkânsız) olması, hendesedeki asimptot gibi bize göre nisbet-i gayr-ı mütenâhiye olması yüzündendir; ruh nedir, nerededir, latif bir madde midir; ruh maddî uyarıdan nasıl etkilenir; düşüncede maddî olan yan var mıdır; hayat nasıl bir şeydir, nereden gelir; şu ağacın hayat bulmasını sağlayan nebt (bitme, meydana çıkma, yerden çıkma) isminde bir vücud (yani genel kavram) var mıdır; ağaç bu gücü kendiliğinden hasıl eyleyebilir mi;

¹²¹ Poseidonios (Yaklaşık M. Ö. 135-50): Yunan filozofu. Orta Stoalılardan. Kanıtları rasyonel değil daha çok empirik nitelikte (oysa diyalogda kendisinin matematikçi olduğunu söylüyor Poseidonios. Voltaire’in bir bilgi eksikliği olmalı bu konuda). Aristoteles gibi, açıklamasında organizmayı örnek alır. (Diyaloga uygun olarak) bir hayat gücü, yaratır ve her şeyi bir bütünde birleştirir. Platon-Aristoteles çerçevesinde düşünür. İnsanda bir tanrısal yan (akıl) bir de hayvansal yan (beden) vardır. (M. Gökberk., C. Sena, *Filozoflar Ansiklopedisi*).

hayat isminde bir vücut var mıdır; nebt ve hayat ancak kelimeler (nom, ses) midir; fikirlerimiz nasıl meydana gelir; bizim mâfevkimiz de bir müessirin eseri midir; bu müessir (Vâcibu'l-Vücut) bize daima fikir vermekle mi meşguldür, yoksa bazen kendiliğinden, bazen de duyular yardımıyla fikir meydana getiren ruhî cevherler mi yaratmıştır; bu cevherler canlının bedeninde doğuştan mı vardır, yoksa hulûl etmek üzere canlının bedeninin oluşmasını mı beklerler, yoksa bu cevherler canlının vücuduna onun kabiliyetine (isti'dad) göre mi hulûl ederler; bütün bu konuları anlayabilir miyiz, yoksa bunları hiç bilemeyecek miyiz; acz ve kusurumuzu hissedip bir Kadir-i Mutlak vücûdunu tasdik ve ikrar mı edeceğiz?

Görüldüğü gibi bunlar tamamen felsefi konular. Tercüme edebilmek için bile belli bir seviyede felsefi formasyona sahip olmayı gerektiren konulardır. Münif Paşa'nın tercümesinde cümlenin gelişini, akışını bozabilecek herhangi bir dil sürçmesine bile rastlamıyoruz. Buradan onun felsefe ile yakınlığı olduğu kanaatine varabiliriz. İlerde gelecek olmasına rağmen, onun bir felsefe tanımı var ki, kendisinin felsefe ile uğraştığını teslim etmemek mümkün değildir bu tanım görüldükten sonra. Bu tanıma "ister ilâhî, ister beşerî" sözünü ekler ve Münif Paşa'nın daha mütevâzi davrandığını gösteren "aklı insanînin müsait olduğu mertebe" sözünü çıkarırsak André Lalande'in felsefe tanımını elde ederiz. Lalande'in tanımı: "İster ilâhî ister beşerî olsun, her tür olgunun sebep ve menşecini aramak..."¹²² Münif Paşa'nın tanımı da şöyle: "İlm-i hikmet, aklı insanînin müsaid olduğu mertebe eşya ve hadisâtın ilel ve esbab ve hakâyıkını bildirir."¹²³

Yedinci diyalog yine Voltaire'den.¹²⁴ "Bir Feylesof İle Bir Maliye Nâzırı"nın karşılıklı konuşmasıdır. Toplumsal konu üstüne, zenginlik üstüne. Bu kez servetin değişik bir tanımı ile karşı karşıyayız: "Bir memleketin serveti altın ve gümüş ile değil zahîresinin bolluğu, sanayiinin çokluğu ve ahalisinin sa'yü gayreti iledir." Voltaire sanat-kârları övüyor ve özetle 1) Çalışmayan nüfusa, 2) Nüfusunu arttırmayan, üremeyen topluma karşı çıkararak, 3) Zenginliğin çok üretim

¹²² Andre Lalande, *Vocabulaire Technique et Critique de la Philosophie*, cilt II, Paris 1938, s. 583.

¹²³ *Hikmet-i Hukuk*, s. 10.

¹²⁴ *Muhâverât-ı Hikemîyye*, s. 47-55.

yapmak olduğunu ve 4) Sadece rahat yaşamakta değil, savaşta ve dünya devletleri arasında saygın bir yer kazanmakta da yararı olacağını söylüyor. Parça parça bazı şeyler ifâde etse de bu cümleler toplanıp bir bütün ortaya konmak istendiğinde yeni bir *dünya görüşü*, ağırlığını hissettirme ihtiyacını duyan bir devlet *ethosu* ortaya çıkıyor. Yeni bir Osmanlı Toplumunu oluşturma gayreti içindeki Münif Paşa tarafından titizlikle — kendi fikrini yansıtmaya bakımından — seçilmiş bir konuşma. Bu yeni toplum da “nüfusunu arttırmaya çalışan, üreten, çalışkan, savaş için hazırlıklı olan, kendi kendine yeten, hayatını bilime göre düzenleyen, haklarını bilen fertlerden oluşan¹²⁵ bir toplumdur.”¹²⁶ Bu toplumda herkes okuma yazma bilir, müteharrik harfli matbaa sayesinde kitaplar ve dergilere sahip bir toplumdur Münif Paşa'nın oluşturmak istediği toplum.¹²⁷

Sekizinci diyalog medenî denen toplumdaki (bir Fransız müderris) biri ile vahşilerden birinin (Fransızca bilen bir vahşinin) ruh, kanun, kadın ve toplumdaki yeri üstüne konuşmalarıdır. Yine Voltaire'den bu diyalog.¹²⁸ Müderris vahşilik'in tabii olduğunu söylerken vahşi “insan medenî bi't-tab”dır diyor. Burada medenilik-vahşilik kavramlarının iyi belirlenemeyeceğini, göreceli kavramlar olduğu görülüyor. Vahşi, şehirsiz medeniyetin olabildiğini “Bedevî Araplar ve Kürtleri” örnek vererek söylüyor. Buna mukâbil müderrisin medeniyet tanımındaki unsurlar “şehir, kral, tiyatro, ibâdet-hâne, üniversite, kütüphâne, meyhâneler”dir. Voltaire'in vahşisi Aristotelesci bir vahşi, “insan hiçbir vakitte tefekkürden halî değildir” diyor ve insanı şu şekilde tanımlıyor: “İnsan iki ayaklı bir hayvandır, tefekkür etmek ve lakırdı söylemek (konuşmak) ve gülmek onun havassındandır. Ve maymundan daha kabiliyetli ellerini kullanır.” Daha sonra ruh, hayvanlar, hâfıza, akıl, kanun üstüne konuşuluyor. Bu diyalogda iki ayrı dünyanın (medenî-vahşî karşılaştırılmasını) görüyoruz. Münif Paşa Antropoloji ile ilgisi olan bir kimse. Bunu çeşitli milletlere olan ilgisinden ve uygarlıkları mukâyeseli surette

¹²⁵ *Hikmet-i Hukuk*.

¹²⁶ Münif Paşa'nın Atatürk'e bir etkisi olup olmadığını düşündürebilecek öneriler bunlar.

¹²⁷ *Mecmua-i Fünûn*, sayı 14, s. 74-76.

¹²⁸ *Muhâverât-ı Hikemiyye*, s. 55-64, “Amerikalı Bir Vahşi İle Bir Müderrisin Muhaveresidir” adıyla.

incelemeye çalışmasından ve sık sık ülkeler ve insanları hakkında *Mecmua-yı Fütûn*'da verdiği bilgilerden anlıyoruz.

Arist ve Akrutal adında, biri filozofları, diğeri kanun adamlarını, kanun koyucuları savunan iki kişinin konuşmasında¹²⁹ filozofların zararlı kimseler olmadıkları, bilakis "akla uygun" düşündükleri, ama kanuncuların birinci plânda gözettilikleri 'çıkar'ları göz ardı ettikleri, oysa toplumun "zapturapt" altında tutulabilmesi için sadece aklın yetmeyeceği söyleniyor. Akrutal kanuncuları temsil ediyor. "İngiliz feylesoflarından Locke'un efkâr-ı fâsidesini" yaymak isteyen bir papazın yakılması için "Piskopos cenablarına" müracaatta bulunmak istiyor fakat Arist tarafından mâkûl delillerle durduruluyor. Burada bir noktaya işaret etmek gerekir ki o da Locke'un bilgi konusundaki görüşlerinin yanlış verildiğidir. Güya Locke "insan efkârının halikı olduğuna karşı" çıkıyormuş, ona göre "Tanrı seçtiği kimselere fikir verebilirmiş." Oysa Locke'a göre insan "efkârının halikıdır," bilgi Tanrı tarafından verilen değil, insanın duyu organlarıyla kazandığı bir şeydir. "Maddenin cevher ve unsurlarını bilemeyeceğimiz" fikri ise Locke'un düşüncelerine uygundur. Aynı diyalogda, kanun koyucu mu üstündür yoksa kanun mu tartışması yapılıyor ve sonunda felsefeyi, aklı savunan Arist, kendilerini, kânun koyucuları (teşriî organ) kanunun üstünde sayan Akrutal'i susturarak kanunun üstünlüğünü kabûl ettiriyor. Bu fikir Osmanlı Toplumuna yeni değildir, sadece *sözcük* değişmiştir. Çünkü toplumun kanunu olan 'Şeriat' toplumca her şeyin üstündeydi, padişahın bile. Ama yine de XIX. yüzyılda kendilerini kanunlardan üstün sayan devlet yönetimine bir hatırlatma sayılabilir.

Müellifinin adı verilmeyen "Bir Kız ile Ahıbbâsından Bir Kadının Muhâveresi"nde¹³⁰ tragedya, komedyâ, kısaca tiyatronun eğitici yönünden yeterince yararlanmış bir kız 'salon adamı' olan sevdiği bir gençle, sırf bu özelliğinden dolayı ilişkisini kesiyor. Genç, yakışıklı, zengin, zeki ve nâzik bir genci reddediyor. Bunlar toplumun değerlerini eleştirme örnekleridir.

Yine müellifi verilmeyen bir muhavere, "Bir Horoz ile Bir Tavuk,"¹³¹ "kendilerini yiyecek olan" insanlardan, onların "gad-

¹²⁹ *Muhâverât-ı Hikemiyye*, s. 64-70.

¹³⁰ *Muhâverât*, s. 70-72.

¹³¹ *a.g.e.*, aynı yer, s. 73-78.

dar”lıklarından, birbirlerine ettiklerinden yeric bir dille söz ediyor. İnsanlar “akıllarını ancak haksızlıklarını tecviz için kullanırlar.” Güçlülere karşı zayıflar ise ancak “hayaller kurarak” avunabilirler. Bu söylenenler ‘Homo homini lupus’ ve ‘kanunlar sözleşmeye dayanır’ fikirlerini çağrıştırıyor. Oysa Münif Paşa, kânunların sözleşmeye dayandığı tezine karşı idi.¹³²

Münif Paşa’nın seçip tercüme ettiği diyalogların vurgulamak istediği fikirleri şöylece gözden geçirecek olursak, halkın akla uygun yaşaması gerektiği, bir uygarlığın bayındırlık eserlerinin korunması gerektiği, vatan sevgisi, saray yaşantısının pek cazip olmadığı, âlemin bir Tanrı tarafından yaratıldığı, çeşitli milletlerin değişik kanunlara göre yaşadığı, kanunların akla uygun yapılması gerektiği, insanların birbirlerine karşı daha çok hoşgörülü davranmaları gerektiği olmak üzere daha çok toplumu ve toplumsal yaşayışı ilgilendiren konular olduğunu görürüz. Münif Paşa’nın yaşadığı devir Osmanlı Devleti’nin en çalkantılı ve sürekli yenilgilerle toprak ve itibar kaybettiği devirdir. Münif Paşa bundan acı duymakta ve bunun nedenlerinin “ilm ü ma’rifet” eksikliğinden kaynaklandığını düşünmektedir.

Yaptığı tercümelerden Münif Paşa’nın felsefesini tayin mümkün olmasa da hiç değilse temâyülü gösterilebilir. Onun düşüncelerini dağınık olarak *Mecmua-yı Fünûn*’daki yazılarında, toplu olarak da *Hikmet-i Hukuk* adlı eserinde buluyoruz. ‘Bilmek’i “havaic-i ruhaniyeden” sayan “nazariyatçı”¹³³ Münif Paşa’nın Lalande’in felsefe tanımına yaklaşan “İlm-i Hikmet akl-ı insanınin müsaid olduğu mertebe eşya ve hâdisatın ilel ve esbâb ve hakayikını bildirir” şeklindeki tanımını zikretmiştik. Onun bir de *insan aklı* üstüne söylediğini göz önüne alırsak yaptığı tanımın, kimlerden etkilenecek veyahut nasıl bir eğitim alarak yaptığını söylemek için elimizde yeterli vesika bulunmasa da, tesâdüfî olmadığını, sözkonusu tanımı anlayarak yaptığını söyleyebiliriz. “Akl-ı insanî her şeyin mucib ve maksadını bilmek ister. . . Hâsılı vera-yı perdeyi görmezse de delâil ve emâratla bilmek ister. . . mütegayyer olan alâimde kavaid-i sâbite arar.”¹³⁴ Fakat bulduğu bu kaideler (kânunlar) amelî olarak hayatta kullanılır. Münif Paşa için nazariyatçı demiştik, fakat bu tutum onun insan

¹³² *Hikmet-i Hukuk*, s. 9.

¹³³ A. Fuat, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*.

¹³⁴ *Hikmet-i Hukuk*, s. 11.

hayatında önemli yer tutan teknolojiyi görmesini engellemez. Çünkü teknoloji bilime dayalıdır, temelinde bilim vardır. “Her ilim iptida-yı emirde nazari gibi görünürse de ba’de’t-tetkik faide-i ameliyesi görünür”¹³⁵ demesi onun nazariyatçılığına halel getirmez. Kaldı ki o, nazariyatçı olmak gibi bir düşünceden de hareket etmez.

Münif Paşa’nın felsefesini aksettiren eserinin *Hikmet-i Hukuk* olduğunu söylemiştik. Bu kitabı inceledikte onun, insanı ‘insan olarak’ incelemeye çalışması, insanın *özü*’nü araştırmaya yönelik tutumu onun Antropoloji’ye yaklaştığını gösteriyor. Asıl konu olarak *insanı* seçen ve insanın Tabiat Bilimleri’nin yaptığı gibi *genellemelerle* açıklanamayacağını savunan Manevî Bilimler’in ilk kez görüldüğü Almanya’da üç yıl kalmış olması yüzünden Münif Paşa üstünde bir Manevî Bilimler etkisinden söz edilebilir. Fakat onun Almanya’da kimlerden ders aldığı ve kimlerle teşrik-i mesaide bulunduğu ayrıntılı şekilde bilinmiyor. Elde böyle bir imkân olsaydı belki de onu herhangi bir ekole ya da bir düşünüre bağlamak mümkün olabilirdi.

“Sosyal hayatı ve kültürün yapısını bilimsel olarak anlamak ve insan toplumlarının davranışlarını hukuk, ahlâk, din, sanat, dil... gibi kurumların tâbi’ oldukları genel kanunlar tesbit etmek...”¹³⁶ Sosyal Antropoloji diye adlandırılabilirse Münif Paşa bir antropolog, en azından antropolojiye mütemâyil bir düşünür sayılabilir. Şu farkla ki antropologlar, insanın birçok yeteneklerini *kazanmış* olduğunu kabul ederken Münif Paşa bunların *Tanrı vergisi* olduğunu kabul etmekte, fakat tekâmül edebileceklerini de belirtmekle antropologların görüşüne tekrar yaklaşmaktadır. Çünkü, Nev’-i Beşerin terakki etmemesi “zâhiru’l-butlandır” ona göre.¹³⁷

İnsan’ı niçin incelediğini kendisi belirtiyor Münif Paşa: “İle ve esbabı” beyan edebilmek için. “İnsanın yapısı”na değinmek gerekir diyor ve insanı ayrıntılı olarak inceliyor. Yoksa insanın yapısını bilmeden, nelere *doğuştan* sâhip olduğunu, nelerin de *vaz’î* olduğunu bilemeyiz. Oysa biz insanın nelere sâhip olduğunu ve bunların ne cins olduğunu bilirsek “erbab-ı kısrın yaptığı gibi kıyas ile” hükmetmemiş olur, onun *özüne* uygun hükümler vermiş oluruz.¹³⁸

¹³⁵ a.g.e., aynı yer, s. 12.

¹³⁶ Dr. Nephân Saran, Antropoloji ve Kolları. *Sosyal Antropoloji ve Etnoloji Dergisi I*, İstanbul Üniversitesi Yayını Güz., 1971, s. 13.

¹³⁷ *Hikmet-i Hukuk*, s. 20,

¹³⁸ a.g.e., aynı yer, s. 18.

Buradaki öz, Aristoteles'in 'bir şeyi o şey yapan şey' anlamına gelen özdür, onun tabiatıdır.

Münif Paşa insanın tabiatına ve bu tabiatın getireceği haklara değinmek istiyor. Konu Hukuk olduğundan, Münif Paşa'nın insanı *haklar* açısından incelemeye başlaması tabiidir.

"Hak lafzının delâlet ettiği mânâ mâkûlat kâbilinden olan efkârdandır (idées rationnelles),.. sonradan tecrübe ile tahsil olunan efkârdan değildir."¹³⁹ Bu cümlede Münif Paşa'nın *bilgi teorisini* görüyoruz. Daha sonra şöyle diyor: "Mâlûmdur ki her şey iki yolla idrak olunur: Akıl ve tecrübe."¹⁴⁰ Rationalistler ısrarla asıl bilginin *akıl* (ratio) ile, *akıldan* olduğunu, ama *tecrübeden* olmadığını ve ampiristler de bunların tam tersine akılda doğuştan hiçbir muhtevalı bilgi olmadığını savunup her türlü bilginin sadece tecrübe ile edinildiğini söylerken İ. Kant *bilgide* iki yan olduğunu söylemişti. Münif Paşa da *bilgide*, idrak olunan şeyde iki yan olduğunu söyleyerek Kant'a yaklaşıyor. "Hak fikri.. insan ile doğar, ama hîn-i velâdetinde pek cüz'i bir hâlde olup sonra taallüm ile kemâle erer. Bunu tecrübe ile değil, kendi vicdanımızda mütalâa ve tetkik ile anlarız."¹⁴¹

Doğuştan fikir kabûl etmekle *rationalist* sayılabilecek olan Münif Paşa, bu fikirlerin dört tane olduğunu söylüyor:

- 1 - Hakikat fikri (sıdk, idée du vrai), zıddı kizb,
- 2 - Hayır fikri (idée du bien), zıddı şer,
- 3 - Husn fikri (idée du beau), zıddı kubh,
- 4 - Hak fikri (idée du juste), zıddı batıl."

Sanki *rationalizminin* yanlış anlaşılmasının önüne geçmek için ekliyor: "Bu fikirler *her bir akılda* bilkuvve mevcuttur, sonra tahsil ile meydana çıkar."¹⁴² Münif Paşa'nın *rationalist* olduğuna hükmetmek, onun antropolojiye yaklaşmasını engellemez. Hatta idealizmi "masa başı felsefesi" sayan Felsefi Antropoloji'nin¹⁴³ ısrarla üzerinde durduğu *konkretlik* Münif Paşa'da açıkça şöyle ifade ediliyor: "Hak yalnız hayatta ve hayat için bulunur."¹⁴⁴ Bu ifade onu hem Aristotelesçi anlamda *konseptü-*

¹³⁹ a.g.e., aynı yer, 24.

¹⁴⁰ a.g.e., aynı yer, 24.

¹⁴¹ a.g.e., aynı yer, 24.

¹⁴² a.g.e., aynı yer, 25.

¹⁴³ T. Mengüşoğlu, *Felsefi Antropoloji*.

¹⁴⁴ *Hikmet-i Hukuk*, s. 26.

alist, hem *gaiyetçi*, hem de Felsefi Antropoloji'nin istediği *konkretci* yapar.

“Efkâr-ı erbaa-yı mezkûre birbirinden ayrı şeyler değildir” demesi, Fârâbî'nin peygamberle filozofu, bilim adamını, sanatçıyı “aynı bir gerçekliğin değişik açılardan ifade edilmesi” şeklindeki yorumuna yaklaştırır.¹⁴⁵ Buna göre hakikat, hayırdır, güzelliştir, hak-tır. “Meselâ hakikat kaybolur hayır ortaya çıkar, yani hakikat hayra münkalib olmuş olur.”¹⁴⁶

İnsan ile hayvan mukâyese edilip insanın hayvana “cismen, ruhen ve aklen” üstünlüğü belirtiliyor. İnsanın bilim yapma özelliği, onu hayvandan ayıran önemli bir özelliktir Münif Paşa'ya göre. Hayvan da bazı şeyler *istintâc eder* (çıkarım yapar), ama genel bir kaideye, kanuna ulaşamaz. Bunu da insan “bir ziyânın şuai gibi insanda vedîa-yı ilâhî olan” akılla yapar ki, bu, insanın hayvandan tamamen ayrı olduğunu gösterir. *Mecmua-yı Fünûn*'da hayvanlarda *tekâmül*ü kabul eden Münif Paşa¹⁴⁷ bu tekâmülüne insana kadar uzatmıyor. Yani insan, insan olarak yaratılmıştır. “Biz insanı en güzel biçimde yarattık” (Kur'an, 95/4) sözüne uygun olarak yaratılmıştır, “eşref-i mahlûkat”tır.¹⁴⁸ Cins olarak insanın ne olduğunu söyledikten sonra insan ferdi, Nefs-i Nâtika (Ben, Moi)'yı şöyle tanımlıyor: “Nefs-i nâtika, ben “moi” lafzı ile târif ettiğimiz müsemmânın medlûlüdür.”¹⁴⁹ Bu ben, fenomenologların *paranteze* alamadıkları şuurdan başka bir şey değildir. Çünkü “ölmekle kaydıyla hangi uzuv yok edilirse edilsin yine *ben* mevcuttur.”¹⁵⁰ Her şeyi yok ediyorum ama bir *residuum* (artık) kalıyor, işte bu *bendir*, bunu şuur olarak anlamamak için hiçbir neden yoktur. Bu ben, “hissettiklerini muhakeme eder, insanda son nefesine kadar bâkî kalır, vahit ve basit olup müteaddit ve mürekkep değildir.” Psikolojik tahlillerine — Husserl'in yaptığı gibi ayrıntılı olarak — devam ediyor Münif Paşa: Bu ben'in levâzımından olan üç yeti vardır ki bunlarsız nefis-i nâtika olamaz:

1 – İç ve dıştaki şeyleri görüp anlayan idrâk veyahut taakkul kuvveti (la faculté de penser),

¹⁴⁵ M. Küyel, *Felsefeye Başlangıç*, s. 54.

¹⁴⁶ *Hikmet-i Hukuk*, s. 27.

¹⁴⁷ Mukaddeme-i İlm-i Jeoloji, *Mecmua-i Fünûn*, sayı 2, s. 65-67.

¹⁴⁸ *Hikmet-i Hukuk*, 29.

¹⁴⁹ *a.g.e.*, aynı yer, 37.

¹⁵⁰ *a.g.e.*, aynı yer, 37.

2 – İdrâk ettiği şeylerin kendisine iyi veya kötü geleceğini anlayan ve yaşadığı şeyler *sırf kendisine ait* olan his kuvveti (la faculté de sentir),

3 – Görüp hissettiği şeyi yapıp yapmama kuvveti olan irade kuvveti (la faculté de vouloir).

Bunları devletin unsurlarına benzetiyor¹⁵¹ ki, aynı benzetme Platon'da da vardır.

Kendisinin mevcut olduğunu ve diğer eşyalarla münâsebetini nefis-i nâtıka bilir.

“İşbu kuvvâ-yı selâse birtakım vukuat tevhit eder ki kuvve-i hâfizada mürtesim olur... kuvve-i hâfıza bunların defterhânesi mesâbesindedir”¹⁵² diyerek hâfızayı da bir psikolog gibi açıklamaya çalışır.

Bu üç yeti aralarında anlaşamayıp hepsi ayrı ayrı yere yöneldiğinde tereddüd hali hasıl olur. Münif Paşa'ya göre bu yetiler terbiye edilebilir cinstendirler. Böylece diğer ikisi, birinin emri altına girer. Terbiyenin önemi burada ortaya çıkar ki, Münif Paşa'nın sürekli maarif demesi ve bunda ısrar etmesinin tesadüfî ve dayanaktan yoksun olmadığını gösterir. Amaç akılın galebe çalmasıdır, hâkim olmasıdır.

Münif Paşa'nın, insanî eylemleri bu üç yetiye dayandırması Felsefî Antropolojinin taksimine benziyor. Bu bir tesadüf müdür, yoksa aynı nokta-i nazardan kalktıkları için mi aynı sonuca varıyorlar? Böyle bir soru yersiz değildir. Münif Paşa'da “bu üç kuvvetin hareketleri üç dereceye münkasimdir: Teessür (la sensibilité), mülâhaza (la reflexion) ve akıl (la raison).”¹⁵³ Felsefî Antropoloji¹⁵⁴ de insanın davranışlarını üçe ayırır: 1) Refleksiyonlu davranışlar, 2) Zorunlu davranışlar, 3) Otomatik davranışlar.¹⁵⁵

Bu “kuvvâ-yı selâse”nin korrelatı olan üç çeşit davranış ayrı ayrı açıklanıyor: “Teessür, bu üç kuvvetin süflîye meyletmesidir. Eğer diğer ikisi hissin emri altına girerse o kimse huzuzat-ı nefsanîye ve şehevât-ı hayvanîyeye uyarak yolunu şaşırılmış olur.”¹⁵⁶ “Mülâhaza

¹⁵¹ a.g.e., aynı yer, 37.

¹⁵² a.g.e., aynı yer, 39.

¹⁵³ a.g.e., aynı yer, 40.

¹⁵⁴ Felsefî Antropoloji dedikçe, Türkiye'deki savunucusu T. Mengüşoğlu'nun görüşlerini anlıyoruz.

¹⁵⁵ Mengüşoğlu, *Felsefî Antropoloji*, s. 109.

¹⁵⁶ *Hikmet-i Hukuk*, s. 41.

şol vazifedir ki rûh-u insanî onun vasıtası ile ve kıyas ve tahmin tari-kiyla malûmât sahibi” olmaya çalışır fakat bu yoldan elde edilen “malûmat daima hakikata makrun ve muvafık olmaz, sahih veya batıl olması mümkündür.”¹⁵⁷ Buradan anlaşılıyor ki, Münif Paşa’ya göre idrak yetisiyle hüküm verilir, fakat bu hükümler ‘genel, zorunlu, doğru’ olma vasfına sahip değildirler. Yani idrak bilimin yeri değildir. çünkü bilimde kişinin yararı sözkonusu değildir, sıdk mücerred sıdk olduğu için istenir. Oysa “mülâhazada, hayrı mücerred hayır olduğu, hakkı mücerred hak olduğu ve hüsnü mücerred hüsn olduğu için istemeyiz. . . belki bize faydası olduğu için isteriz.”¹⁵⁸ Öyleyse bilim *mülâhaza* ile değil, *akulla* yapılıyor. Mülâhazada hüküm veriliyor, fakat *apodiktike* ulaşılmıyor. Burada Kant’ın akli ikiye ayrışı gibi bir ayrış sözkonusu: Sezîşleri bazı a priori kanunlara göre birbirlerine bağlamak melekesine sahip olan akıl (Verstand), hükümlerimizi küllî fikirler serisi altında toplayan akıl (Vernunft).¹⁵⁹ Mülâhaza “menafi-i hakikiyemiz kavaidi zıddı”dır, çünkü “mezkûr kavaide göre hak, hak olduğu için sevilir ve batıldan batıl olduğu için nefret edilir.” Bu Aristoteles’in *teoretikidir*. “İnsan menâfi-i zâtıyyesini o kadar tefekkür etmez.”¹⁶⁰

Münif Paşa’nın “kuvâ-yı muhtelifenin müdürüdür” dediği akıl Kant’taki Vernunft’un karşılığı olan akıldır. İnsanın son başvuracağı en yüksek seviyesindeki akıl, “Vâcibü’l-Vücut’a intisâb ettiren” akıldır. Akıl *derece-i âdiyesinde* “eşyanın yalnız zahirini, meselâ şunun beyaz olduğunu. . . idrak eder.” bu kadarla kalır. “*Derece-i âlâya* vasil olursa eşyanın hakayık, esbab ve menâfi’ini iz’ân eyler ve eşyadaki intizamı ve eşya beynindeki ravâbıtı (münâsebetleri) anlar.”¹⁶¹

Münif Paşa’da akıl, ‘yüksek derecesi’nde “Vâcibü’l-Vücut”u buldurmasına rağmen, o, ne sadece Ortaçağ Avrupa Felsefesi’nde hakim olan görüş *Teoloji’nin hizmetkârı* olan akıla, ne de sadece ‘insan düştüğü durumdan kendi akıyla çıkacaktır’ fikrindeki Aydınlanma Devri’nin akıl anlayışına bağlanabilir. Onun trajik yanı burada da kendini gösterir. O ne Tanrı’dan vazgeçebiliyor, ne de insandan:

¹⁵⁷ a.g.e., *aynı yer*, s. 43-44.

¹⁵⁸ a.g.e., *aynı yer*, 43.

¹⁵⁹ A. Weber, *Felsefe Tarihi*, çev. Vehbi Eralp, İstanbul 1964, s. 309.

¹⁶⁰ *Hikmet-i Hukuk*, s. 44.

¹⁶¹ a.g.e., *aynı yer*, 44.

“Akl-ı insanî, ilm-i ilahî ve hikmet-i ilahiye ile kıyas kabul etmez. Akl-ı insanî hikmet-i ilâhiyenin şuaındandır, bir zerre mesâbesindedir. Hulâsa akl-ı insanî zayıftır.”¹⁶² Bu zayıf haliyle bile insan “tabiat kuvvetleri”ne onunla hükmeder,¹⁶³ bu yüzden o ne kadar methedilse azdır.¹⁶⁴

Bitki ve hayvanların “inkılâbât-ı mütevaliye”¹⁶⁵ ile bugünkü durumlarına ulaştığını söyleyip bir çeşit *nevi değişikliği* kabul ederek Lamarck (1744–1829) ve Darwin (1809–1882, *The Origin of Species* 1859’da yayınlanıyor, Münif Paşa’nın yazdığı tarih 1279/1862)’i hatırlatan Münif Paşa, insan sözkonusu olduğunda, onun için “maksûd-ı bih (La destination de l’homme)” kabul ederek insanı “eşref-i mahlûkat” sayıyor ve kesin bir insan-hayvan ayırımı yapıyor. Felsefî Antropolojide Darwin’den beri gelen “hayvanın gelişmiş bir şekli sayılan insan” fikrine ısrarla karşı çıkmış,¹⁶⁶ insanı başlı başına bir varlık sahası saymış ve insan için birtakım *varlık şartları* kabul etmişti. Münif Paşa da insanı diğer canlılardan ayıran birtakım özellikler ortaya koyuyor: “İnsanın maksud-u bih’i, hayatının ihtiyacâtı, hayırları ve maksatları... İnsanın maksûd-u bih’i, Cenab-ı Hakk’ın insanı yaratmakla kastettiği şeydir; ihtiyacâtı (Le système des besoins de sa vie), yaşaması için lazım olan şeyler;... hayırları (Les biens de sa vie), insanın hayatı esnasında kendi tabiatına muvafık olarak husûle gelen hâlâtur; insan hayatının maksatları (Les buts de sa vie), insanın dünyaya gelmekten kendisinin maksatları demektir.”¹⁶⁷

Bu dört özellik her insan için sözkonusudur. Bu dört özelliği ve hayır ve maksatları incelerken söyledikleri göz önüne alındıkta, bunları Felsefî Antropoloji’nin *varlık şartlarına* benzetmek bir aşırılık sayılmasa gerektir. Ancak burada Münif Paşa’nın her bir düşünceyle felsefî antropolog olduğu söylenmek istenmiyor, fakat yaklaştırılabilecek noktalar işaret ediliyor. Kaldı ki o, Felsefî Antropolo-

¹⁶² a.g.e., aynı yer, 45.

¹⁶³ Muvâzene-i ilm ü cehl”, *Mecmua-i Fünûn*, sayı I, s. 21-34.

¹⁶⁴ a.g.e., aynı yer.

¹⁶⁵ “Karıncaların Sanat ve Medeniyeti”, *Mecmua-i Fünûn*, 30, s. 231; ve Mukaddeme-i İlm-i Jeoloji, *Mecmua-i Fünûn*, 2, s. 66.

¹⁶⁶ T. Mengüşoğlu, *Antropolojik Teoriler*, s. 8.

¹⁶⁷ *Hikmet-i Hukuk*, s. 45-46.

ji'ye taban tabana zıt bir fikri "nebatâtta bile kabul" ediyor ki bu fikir de teleolojizm (gâiyetçilik)'dir.¹⁶⁸

İnsanın belli bir tabiatı vardır. İhtiyaç bu *tabiat*'tan, "insan olmaklık"tan ortaya çıkar. Hayır ve şer bu tabiata uygun olan ve olmayandır: "her hâl ü hareket ki tabiata muvafıktır hayırdır, aksi şerdir".¹⁶⁹

İnsanın arzularını 1) Mâkul ve münâsib, 2) Muzırr (zararlı) olarak ikiye ayıran Münif Paşa "yetileri" de ikiye ayırıyor: Kuvâ-yı cismaniye ve kuvâ-yı ruhâniyye. Her ikisinin de gelişme kabiliyeti vardır, fakat "kuvâ-yı cismâniyyenin... mahdut olduğu halde... kuvâ-yı ruhâniyyenin tavassuu nâmahduttur."¹⁷⁰ Burada, gelişme kabiliyeti sınırsız olan akıldır, zihni kabiliyettir, ki insanlığın Hint'ten bugüne kadar gelen silsile, özellikle bilimin tarihi dikkate alındıkta temelsiz bir düşünce değildir, 'fenomenlere uygun'dur.

Münif Paşa'nın insanın maksud-u bihi (La destination de l'homme, 'yaratılmasındaki gaye' diyebiliriz) konusundaki suskunluğu dikkati çekicidir. Oysa aynı suskunluğu, 'gözlem'le varılabilecek sonuçları olan konularda, ihtiyaçları, hayırları ve maksatları konusunda göstermiyor. Onun insanın hayır ve maksatlarını ikiye ayırarak "hayrât-ı şahsiyye (Les biens personnels)¹⁷¹ ve hayrât-ı gayr-ı şahsiyye (Les biens objectifs)"¹⁷² diye ayırması, Kant'ın bir 'insan ferdinin kazandığı-kaybettiği' ve bir de 'insan nevinin, insanlığın kazandığı-kaybettiği' şeyleri sözkonusu etmesine benzemektedir. Kant da insanı bir kez '*ferd*' olarak konu etmiş ve "medeniyete girmekle, medenîleşmekle hürriyetlerinden bazı fedâkârlıklarda bulunduğunu, hürriyetinden bazı şeyler kaybettiğini," buna mukabil bir de '*nevi*' olarak ele almış ve medenîleşmekle daha "ilerlemiş olduğunu, daha çok 'akla uygun' yaşamakta olduğunu" belirtmişti.¹⁷³ "Hayrât-ı şahsiyye," ferdin terbiyesi, ferdin kendine karşı görevleri, "gayr-ı şahsiyye ise insanın Vâcibu'l Vücut ve diğer varlıklar ve hemcinsleriyle olan münâsebetine dairdir."¹⁷⁴ Gayr-ı şahsiyye ile nevi demek istendiğini

¹⁶⁸ a.g.e., aynı yer, 46.

¹⁶⁹ a.g.e., aynı yer, 47.

¹⁷⁰ a.g.e., aynı yer, 51.

¹⁷¹ a.g.e., aynı yer, 51.

¹⁷² a.g.e., aynı yer, 51.

¹⁷³ Gökberk, *Kant ve Herder'in Târih Anlayışları*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını.

¹⁷⁴ *Hikmet-i Hukuk*, 51.

söylemekle fazla bir zorlamaya başvurulmuş olunmaz. Böylece insanı “cins” olarak, insanı *insan olarak* sözkonusu etmiş oluyor Münif Paşa.

Şahsî hayrat üçtür: “1) Hayata ilişkin olanlar yani (vücudun) saadet ve selâmet halini istihsâl, 2) Akıla ilişkin olanlar, tevsi-i mü-sâvât ve hürriyet gibi, 3) Sa’y ü amel, tevessu’ eden sıfatları tevsi’ (yapabileceğini yapmak). Bu sıfatları geliştirmek bizim şahsımıza (fert olarak insana) bir sıfat-ı memduha ve bir kıymet-i mutlaka verir.”¹⁷⁵ Şahsî hayat fert olarak insan için sözkonusudur. Bir de cins olarak insan sözkonusu edilebilir. Cins olarak insanı insan yapan özellikler de hayrat-ı gayr-ı şahsiyye (şahsî olmayan hayırlar, insaniyetin tabiatına uyan şeyler anlamına) adı altında yedi bölümde zikrediliyor. (Bu yedi madde, yanlarına Felsefî Antropoloji’nin terminolojisi de olmak üzere şöylece sıralanabilir):¹⁷⁶

1 – Usul-ü din (İnanan bir varlık olarak insan),

2 – Alelumum ulûm ve fûnûn (Bilen bir varlık olarak insan; Önceden gören, önceden tâyin eden bir varlık olarak insan. Tabiat kuvvetlerine teslim olmayıp bayındırlık işleriyle uğraşmak bir önceden tâyin etme, plânlar-projeler yapmayı gerektirdiği göz önünde bulundurulduğunda ‘fûnûn’ buna hamledilebilir).¹⁷⁷

3 – Alelumum sanayi (Sanayi-i Nefise dahildir), (Çalışan bir varlık olarak insan; sanatın yaratıcısı olarak insan),

4 – Terbiye-i umumiyye (Eğiten ve eğitilebilen bir varlık olarak insan),

5 – Ticaret-i şahsiyye ve maliye (şirketler v.s.), (Çalışan bir varlık olarak insan; Ticaret, hukuku ve kurallarıyla Devlet’in varlık şartlarından da sayılabilir),

6 – İlm-i ahlâka müteallik olan şeyler (Kıymetleri duyan bir varlık olarak insan; Tavır takınan bir varlık olarak insan; isteyen bir varlık olarak insan; Hür bir varlık olarak insan),

7 – İlm-i hukuka müteallik olan şeyler (Devlet kuran bir varlık olarak insan).

Münif Paşa’nın her fırsatta ‘insan’ demesi ve insan fertlerini eğitimle insanın tabiatı neyse, bu tabiatı onlara kazandırmaya ça-

¹⁷⁵ a.g.e.,

¹⁷⁶ Fen kelimesinin geniş manası için, bk., O. Ergin, *Türk Matrif Tarihi*, cilt 1-2, İstanbul 1977, s. 546-549.

¹⁷⁷ *Hikmet-i Hukuk*, s. 53.

İşması, tabiatlarına uygun davranmaları için uğraşması, bu yüzden sürekli olarak eğitim, bilim, dil konularında (insanı insan yapan özelliklerin en başta gelenleri) — tabir caizse — ‘Sokrateslik’ yapması tesadüfi değildir. Tesadüfi olmadığını, ısrarla ve sabırla kimseyi suçlamadan, kimseden bir şey beklemeden, “hak bildiği yolda yalnız başına” da olsa, sükûnetle ve bilerek yürümesi gösteriyor.

Münif Paşa’nın hayatı ikiye ayırması, onun Felsefî Antropoloji’nin çok önem verdiği ve üzerinde ısrarla durduğu *bütünlüğe*, zarar verecek tarzda değildir. Münif Paşa’nın ayırması da T. Mengüşoğlu’nun “parçalamadan, bütünlüğü gözönünden uzaklaştırmadan,”¹⁷⁸ sadece incelemek için yaptığı bir ayırmadır: “Her ne kadar hayrat bu vechile iki nev’e (hayrât-ı şahsiyye ve hayrât-ı gayr-ı şahsiyye diye) ayrılmış ise de bu iki nevi makasid-ı muhtelifesinin şâmil olduğu aksamın kâffesi bir noktada, yani bir nokta-i âlide müctemi’ olur. Bu maksat ta insaniyet maksadı, yani insaniyettir. Bu maksatlar hem ilahî hem insanîdir. Min kabliirrahman ihsan buyurulduğu için ilahî ve insanda tecelli etmiş olması yüzünden insanîdir”. Bu maksatların “uluhiyete ait olanları tebedddülden münezzehtir” olmakla beraber “insanî olanların ne kadar tevsî ve ıslahına sa’y” olunursa bunlara mensubiyet o kadar artar. Bunlar toplumun “sâdet-i hal ve intizâmı” için gerekli olduğundan “husûlüne” çalışılmalıdır.¹⁷⁹

Bu maksatların, insan hayatını düzenlemekte gerekli olduklarından başka bir özelliği daha vardır ki o da, bunların derece bakımından müsâvî olmaları, birbirlerinin yerine geçmemeleridir. Burada birbirinin yerine konamayan, Felsefî Antropoloji’nin “değişmeyen değerler”i hatırlanabilir,¹⁸⁰ Münif Paşa için, Scheler’in diliyle, ne sadece *Geist’lik alan*, ne de sadece *psikovital alan*¹⁸¹ vardır insan için, ama her ikisi de vardır ve her ikisi de gereklidir. “Maksadın cümlesi dereceten müsâvî olduklarından hiçbirini diğerlerinin mafevkinde veya madununda addetmemelidir.”¹⁸² Bu *bütüne* dikkat etmenin maarifteki aksi ansiklopedik tutumdur. Böylece Münif Paşa’nın bütün ilimleri tahsil etmek isteme anlamındaki ansiklopedik olma yanı anlam ve

¹⁷⁸ Mengüşoğlu, *Felsefî Antropoloji*, s. 82.

¹⁷⁹ *Hikmet-i Hukuk*, s. 54.

¹⁸⁰ Mengüşoğlu, *Değişmez Değerler Değişen Davranışlar*, İstanbul 1975.

¹⁸¹ M. Scheler, *İnsanın Kosmosdaki Yeri*, çev. Tomris Mengüşoğlu, İstanbul 1968, s. 38 ve 9.

¹⁸² *Hikmet-i Hukuk*, s. 54.

temel kazanıyor. Daha önce hayrat-ı şahsiyede üç ve gayr-ı şahsiyede yedi olmak üzere toplam on alana karşılık gelen bilgiler tahsil edilmek durumundadır. İlimleri, *Mecmua-ı Fünûn*'da¹⁸³ tasnif ediyor. Bu arada dil ve matematiği gerektiği kadarıyla, herkes, hangi mesleği seçerse seçsin zaten bilecektir. Kısaca söylemek gerekirse Münif Paşa'nın ansiklopedist tutumu insanı bütün olarak kavrama cehetine bağlanabilir.

O, bir alana diğerinden üstün olma hakkı tanınamakta, fakat devlet adamı olması dolayısıyla, aklı ilimlere nazaran üstünlüğü genellikle kabul edilen dinî ilimler hakkındaki düşüncüyü de sarsmamaya özen göstererek 'bütün'e dikkat edilmesi gerektiğini şöyle ifade ediyor: Dinî ilimler diğerlerinden üstün ise de "bunların mecmuu hayrat ve insan için lâzım olduğundan cümlesini tahsil etmelidir... İnsâniyet tahtında münderic olan *maksatların hepsi* lazımdır. Bir ciheti noksan olursa insâniyetin o ciheti noksan olur."¹⁸⁴

Daha sonra Münif Paşa, insanlar arası münâsebetleri düzenleyen kanunlarla meşgul olan hukuka geçiyor, onun özel bölümlerinden v.s. söz ediyor (hukuk dersi). Bu arada onun, "hükümetin gâyesi insâniyete uygun" olmalıdır diye bir fikri olduğunu¹⁸⁵ belirtelim. İnsâniyetin ne olduğunu da ayrıntılı olarak incelemişti.

Son olarak Münif Paşa'nın *Hikmet-i Hukuk* adlı eseriyle ilgili olarak şunu söyleyelim: O, milletleri de (o kavim diyor) şahıs hükmünde sayarak, Kant'ın milletlerin hakkını savunmak için 'Milletler Cemiyetini' önerisine temel teşkil eden fikrine yaklaşıyor. Şöyle diyor Münif Paşa: "Gerek kavâid-i fenn-i servetçe ve gerek umur-i siyasiyece her kavim bir şahs-ı insanî hükmünde olmakla bir şahıs hakkında reva görülmeyen madde, bir kavim hakkında dahi reva görülemez."¹⁸⁶

Mecmua-ı Fünûn'daki yazılarında Münif Paşa'yı ilmi saadetin şartı sayacak kadar, teorik kaygusunu arka plana atmış, bir nevi pragmatist bir yaklaşıma sahip olarak görüyoruz. *Mecmua-ı Fünûn* Cemiyet-i İlmiyye'nin yayın organı. Cemiyetin maksadından, derginin ne yönde olduğu anlaşılabilir. Dergide yayınlanan *Cemiyetin Maksadı* adlı yazıdan anlaşıldığına göre "intişâr-ı ulûm" birinci

¹⁸³ Mâhiyet ve Aksam-ı Ulûm, *Mecmua-i Fünûn*, 13, s. 2-9.

¹⁸⁴ *Hikmet-i Hukuk*, s. 54.

¹⁸⁵ a.g.e., 70.

¹⁸⁶ a.g.e., s. 71.

planda: "... her türlü vesâit-i mümkinine ile memâlik-i mahruse-i şahanede intişâr-ı ulûm ve fûnûna sa'y ü ikdam edecektir",¹⁸⁷ çünkü amaç, Münif Paşa'nın diliyle söylersek sermaye-i saadet olan "ulûm ve fûnûnu-ı nafianın yayılmasıdır."¹⁸⁸ "Diyânet ve zaman-ı hâl politikasından" uzak duracak, sadece "fûnûn ve sanayiye müteallik mâlûmat-ı nafiyayı müstemil olacaktır."¹⁸⁹ "Ebna-yı vatana hizmet etmek" için çıkarılıyor dergi ve "Bu vadide Türkçe matbuatın birincisi..." olduğu Münif Paşa tarafından özellikle vurgulanıyor.¹⁹⁰

Muvâzene-i İlm u Cehl'de¹⁹¹ Münif Paşa bilime pratik sonuçları ve insana yararlı olması açısından yaklaşıyor. Medenîlik nokta-i nazarından üç hali karşılaştırıp *bedevîlik*, *vahşîlikle medenîlik* arasına koyup en iyisinin medenîlik olduğunu söylüyor. Çünkü medenî insan "tabiat kuvvetlerine hükmeden" insandır. J. J. Rousseau'yu (1712-1778) okuyup okumadığını bilmemekle beraber, ona şiddetle karşı çıkarak medeniyete karşı çıkmayı "muhtellü's-şuur olmak"la vasıflandırıyor.

Ehl-i medeniyette "görülen bazı kötülükler, medeniyetin eseri değil, belki onun eksikliğindedir" diyerek medeniyeti hem yüceltiyor, hem eleştiriyor. Yine ilmin, pratik yararları yanında Tanrı'yı bildirmek gibi bir yararı da vardır. Çünkü "ilim, Cenâb-ı Hakk'ın kendi sıfatındandır."¹⁹² Böyle teorik bir yaklaşımın yanında, ayrıca ilim devletin güçlülüğünün alâmetidir: "Bir devletin kuvvet ve azametinin... esâs-ı hakikîsi bilâ şüphe ilim ve ma'rifet"tir.¹⁹³ Ama, medenî bir millet "cismânî" nimetlere fazla dalıp rahatlığa alışır — burada Münif Paşa, İbn Haldûn'un görüşünü onun adını zikretmeden aynen söylüyor — "bazı tavâif-i vahşîyye" tarafından mağlup edilir.¹⁹⁴ Medeniyeti eleştirdiği gibi, ilim ehlinin davranışlarını da eleştirir: Bazı "kimseler doğru davranış göstermiyorsa bunun suçunu ilimde aramamalıdır."¹⁹⁵ Kısaca bilim hakkında

¹⁸⁷ "Cemiyetin Maksadı, *Mecmua-i Fünûn*, sayı 1, s. 2.

¹⁸⁸ "Mukaddeme", *Mecmua-i Fünûn*, 1, s. 18.

¹⁸⁹ a.g.e., s. 19.

¹⁹⁰ a.g.e., s. 20.

¹⁹¹ *Mecmua-i Fünûn*, 1, s. 21-34.

¹⁹² a.g.e., s. 27.

¹⁹³ a.g.e., aynı yer.

¹⁹⁴ a.g.e., s. 29.

¹⁹⁵ a.g.e., s. 33.

son söz söylenmek gerekirse: ‘Dünyada her şeyden aziz olan ilim ve ma’rifet ne kadar methedilse azdır.’¹⁹⁶

*Żuhûr-i Tasvîr-i Efkâr*¹⁹⁷ ve *Takrîz-i Tercüme-i Telemak*,¹⁹⁸ *Żuhûr-i Mir’ât*¹⁹⁹ gibi yazıları teşvik edici olmaları bakımından faydalı olmakla beraber Münif Paşa’nın önemli sayılabilecek yazıları *Mukaddime-i İlm-i Jeoloji*, pedagojik bir yaklaşım örneği olan *Ehemmiyet-i Terbiye-i Sibyân*,²⁰⁰ *Mâhiyet ve Aksâm-ı Ulûm*²⁰¹’dur. “Hukemâ-yı Yunan, Ulemâ-yı İslâm beyninde dahî mazhar-ı kemâl-i itibâr ve ihtirâm olup...” diye başladığı, *Yedi Bilge* diye bilinen kişilerin genellikle hikâye şeklinde meşhur olmuş yanlarını zikrettiği *Târih-i Hukemâ-yı Yunan*²⁰² pek önemi haiz değildir. Yine şehirlerin aydınlatılması, temiz tutulması, su kanallarının faydaları üstüne birçok yazıları *Mecmua-yı Fünûn*’da yayınlanmıştır. Fakat bu yazılar daha ziyade nasihatler ve toplumsal öğütler şeklindedir. Oysa onun Târih ile Jeoloji’nin *doğruluk ihtimallerinin* karşılaştırıldığı *Mukaddeme-i İlm-i Jeoloji*,²⁰³ *Islâh-ı Hatta Dair Bazı Tasavvurât*²⁰⁴ ve bilimsel metodun adım adım (her safhasıyla, belirtilerek) tâkip edilerek sonuca ulaşıldığı *Anadolu’da Semadan Nüzûl Eden Buğday*²⁰⁵ gibi önemli yazıları da vardır. *Amerika Ahâli-i Asliyyesi*²⁰⁶ gibi yazıları pek ağırlığı olmayan, ama Münif Paşa’nın genel tavrını gösterebilecek yazılarıdır.

Mukaddeme-i İlm-i Jeoloji’de, deneye, gözleme önem veren müsbet ilime ayrı bir yer tanıyor. Târih ile Jeoloji’nin doğruluk ihtimallerini karşılaştırdığında jeolojiyi tarihe üstün tutuyor: “Târih seleften halefe intikâl etmiş riayet ve hikayattan ibarettir” oysa jeolojinin dayandığı sözden “daha güvenilir” olan taş-toprak gibi maddelerdir.²⁰⁷

¹⁹⁶ a.g.e., s. 34.

¹⁹⁷ *Mecmua-i Fünûn*, 1, s. 44.

¹⁹⁸ *Mecmua-i Fünûn* sayı 3, s. 94-97.

¹⁹⁹ *Mecmua-i Fünûn* sayı 9, s. 399.

²⁰⁰ a.g.e., sayı 5, s. 176-186.

²⁰¹ a.g.e., sayı 13, s. 12+1).

²⁰² *Mecmua-i Fünûn*, sayı 13, 15, 19, 22, 23, 29, 31 ve kendi başına çıkardığı *Mecmua-i Fünûn*’da, I. Sene, I. cüz, İstanbul 1300, s. 24-31.

²⁰³ *Mecmua-i Fünûn*, 2, s. 65-67.

²⁰⁴ a.g.e., sayı 13, s. 74-76.

²⁰⁵ a.g.e., sayı 26, s. 72-74.

²⁰⁶ a.g.e., sayı 30, s. 208-215.

²⁰⁷ a.g.e., sayı 2, s. 65.

Bu açık açık pozitif bilimlere övgüdür. Aynı yazıda, arzın oluşumu hakkında toplumda yaygın kanaatten farklı şeyler söylüyor: Önce nebat, sonra hayvan zuhura gelmiştir. “İptidaî halde yosun ve ah-tapot balığı kabilinden tenâsüp ve intizamdan uzak şekilde idiler... bu mahlûkat *inkilâbât-ı mütevâliyye* ile bugünkü hüsn-ü terkib ve takvime *ulaşmışlardır.*”²⁰⁸ Cinsi münkariz olmuş yirmibinden fazla hayvandan söz ederken insanı bu ‘inkilâbât-ı mütevâliyye’ye sokmadığını *Hikmet-i Hukuk*’ta söylemişti. Hayvanlarda nevi değişmesini, *Karıncaların Sanat ve Medeniyeti*’nde²⁰⁹ de söz konusu ediyor: “Karıncalar iptidaî neş’etlerinde diğer bazı böcekler gibi birkaç kere tebdil-i şekl ü hey’et eylediklerinden...”

Fakat hiçbir yazısı onun, bilimsel yöntemin nasıl izleneceğini *Semadan Nüzûl Eden Buğday*’daki gibi açıkça göstermez. *Mukaddime-i İlm-i Jeoloji*’de “İlm-i Jeoloji, kavâid-i esâsiyesi daima meşhud-i çeşm... olan bu mâkule sevâbık-ı tekvinat misillu delail-i vazihâ ile müdellel olup mail-i mübalağat ve nakil-i enva-ı garaib u hurafat olan şuara ve müverrihinin rivâyatı gibi evham ve zanniyat üzerine mebni değildir” demişti. Gökten düşen buğday hakkında iki açıklama mümkündü: Tabii olaylara dayanmayan bir açıklama, diğeri de tabii olaylara dayandırılan açıklama. Münif Paşa ikincisini tercih ediyor.

Münif Paşa’nın yazısında olay anlatılıyor, sözkonusu tanelerin lâboratuvarda incelendiği ve sonucun bir raporla verildiği zikrediliyor: ‘Harput ve Malatya civârında semadan buğday yağmış ve “herkes bununla def-i ihtiyaç ettiği İstanbul gazetelerinde yazılmıştır, Harput valisi İzzet Paşa, bundan bir tenekeye koyup İstanbul’a göndermiş. Bir de bilgi göndermiş: “Geçen Şubat ayı sonlarında Harput’un doğusunda Şehitler Düzü mevkiinde yağmurla beraber buğday yağmıştır. Daha sonra bir başka yere de yağmıştır.” Gönderilen bu buğdayı “herkes gibi ben de gördüm”. Bundan toprağa ekmişler, fakat “neşv u nema bulmamış.” Bir miktarı Mekteb’i Tıbbiye-i Şahane’ye gönderilip inceletilmiş. Komisyonun verdiği rapor: “Cevher yosun neviden. . yerden kopmuş olduğu derkar ise de üzerinde sap alameti yoktur... *Kimya usûlü üzere tahlil* olundukta klorofil ...den mürekkeb olduğu anlaşılmıştır. İşbu nebat toprağı kuvvetli kaya ya-

²⁰⁸ a.g.e., aynı yer, s. 65.

²⁰⁹ a.g.e., sayı 30, s. 230-236.

rıklarında husule gelip, boralar bunları havaya kaldırarak pek uzak mahallere götürür.” “Buna benzer “yosun yağma” (1841) olayını örnek veriyorlar. Bu da tabiiyyûn tarafından incelenmiştir.”²¹⁰

Münif Paşa'nın, Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin çıkardığı, *Mecmua-yı Fünûn*'daki yazıları şunlardır (Birinci rakamlar derginin sayı numarasını, ikinciler sayfa numarasını gösterir):

- Cemiyetin Maksadı (1, s. 2)
 Mukaddime (1, 18-20)
 Muvâzene-i İlm ü Cehl (1, 21-35)
 Sür'at-i Ömr (1, 43-48)
 Zuhûr-i Tasvîr-i Efkâr (1, 46-50)
 Karadağ (2, 55-64)
 Mukaddeme-i İlm-i Jeoloji (2, 65-67)
 Takrîz-i Tercüme-i Telemak (3, 94-97)
 Karadağ (3, 98-104)
 İlgâ-yı Kavâim-i Nakdiyye (3, 119-134)
 Mecmua-yı Fünûn'un Mazhar Olduğu Hüsn-ü Kabulden Do-
 layı Âmmeye Teşekkür (4, 134-136)
 İlgâ-yı Kavâim-i Nakdiyye (4, 153-161)
 Ehemmiyet-i Terbiye-i Sıbyân (5, 176-185)
 Târih-i Çav,²¹¹ (5, 215-222)
 Târih-i Evrâk-ı Nakdiyye (6, 223-232)
 Darülfünûnda Ders-i Âm Küşâdı (6, 258-260)
 Acâib-i Seb'a-yı Âlem (7, 276-284)
 Darülfünûnda Ders-i Âm Küşâdı (7, 301-304)
 Çin'de Bulunan Ehl-i İslâm (8, 316-320)
 Darülfünun Dersleri (8, 330-333)
 Hudûs-ı Mecmua-yı İber-i İntibâh (8, 353-355)
 Sergi-yi Umumî-yi Osmanî'nin Küşâdı (9, 362-366)
 Ümid Burnunda Bulunan Ehl-i İslâm (9, 393-399)
 Zuhûr-ı Mir'ât (9, 399)
 Zamîme-yi Sergi-yi Osmanî (10, 408-413)
 Çav (10, 418-419)
 Ümid Burnu'ndan Mektub-i Mahsus (10, 425-428)
 Tarih-i Telgraf (11, 448-458)

²¹⁰ *Mecmua-i Fünûn*, sayı 26, s. 72-74.

²¹¹ *Çav*, Moğollarda para.

- Vesâit-i Tenviriyeye (12, 478-485)
 Kebûternâme (Posta Güvercini hk. da), (12, 485-488)
 Mâhiyet ve Aksâm-ı Ulûm (13, 2-9)
 Târih-i Hukemâ-yı Yunan (Tales), (13, 21-29)
 İlm-i Sarf u Nahv (14, 42-52)
 Islâh-ı Hatta Dair Bazı Tasavvurat (14, 74-76)
 İlm-i Sarf u Nahv (15, 82-94)
 Tarih-i Hukemâ-yı Yunan (Solon), (15, 94-105)
 Tarih-i Hukemâ-yı Yunan (Solon), (18, 140-153)
 İngiliz Atlarının Aslı (18, 173-175)
 Tarih-i Hukemâ-yı Yunan (Pitakos), (19, 180-188)
 Süveyş Cedveli (20, 249-254)
 Süveyş Cedveli (21, 260)
 Tanzîm-i İstanbul (21, 371-380)
 Tarih-i Hukemâ-yı Yunan (Bias), (22, 400-406)
 Tarih-i Hukemâ-yı Yunan (Periandros), (23, 440-446)
 Süveyş Cedveli (23, 459-467)
 Sîret-i Hâl-i Cemiyet (24, 480-482)
 Süveyş Cedveli (25, 22-28)
 Süveyş Cedveli (26, 41-48)
 Anadolu'da Semadan Nüzûl Eden Buğday (26, 72-74)
 Mecmua-yı Muahedât-ı Osmâniyye (27, 93-98)
 Kumur Adaları (27, 104-118)
 Harîk-ı İstanbul (28, 148-156)
 Tarih-i Devlet-i Osmâniye Dersi (28, 157)
 Hindistan'da (Ateşperest Âdetleri Üstüne), (29, 167-172)
 Tarih-i Hukemâ-yı Yunan (Hilon, Kleobul), (29, 178-185)
 Amerika Ahâlî-yi Asliyesi (30, 208-215)
 Amerika Ahâlî-yi Asliyesi (30, 208-215)
 Karıncaların Sanat ve Medeniyeti (30, 230-236)
 Tarih-i Hukemâ-yı Yunan (Epimenides, Anaharsis), (31, 268-278)
 31. sayıdan sonra *Mecmua-yı Fünûn*'da Münif Paşa'nın yazısı yok. *Mecmua-yı Fünûn* kapandıktan sonra Münif Paşa kendisi, yine *Mecmua-yı Fünûn* adıyla, eskisiyle aynı "meslek"i izleyeceğini söylediği aynı adla yeni bir dergi çıkardı.²¹² Bu dergideki bütün yazılar Münif Paşa'nın. Muhtevası şöyle:

²¹² *Mecmua-yı Fünûn*, Eser-i Münif Paşa, I. sene, I. cüz, Rebiulevvel, Agop-yan Hanında Aramyan Matbaası, İstanbul 1300.

Mukaddeme (1-5)

Elyevm İstanbul'da çıkan Türkçe Resâil-i Mevkûte İle Sâhib-i imtiyazlarını Mübeyyen Defter (5-6)

İlm-i Ahlâk (6-10)

Seylan Adası (10-16)

Tahsîl-i Servet (16-22)

Encümen-i Hamûşân (22-24)

Tarih-i Hukemâ-yı Yunan (24-31)

Hikayât (31-40)

Bir Yıldız Böceği ile Bir Yolcu

Hasislik

XV. Lui

Sokrat'ın Hânesi

Küçük Mutfaklı Hâne

Yıkılıp Yeniden Yapıtırılan Hâne

Bir Riyazînin Vefatı

Terbiyenin Fâidesi

Beyzâde ile Bülbül

Uçar Balık

Bir Prens'in...

Kemâl-i Edeb

Bir Kasideyi Tahsin

İki Horoz ile Bir Tilki

Bir Namuslu Çiftçi

Ulûvv-i Cenab

Bu dergi "*Bir Yıldız Böceği İle Bir Yolcu*" adlı yazıdan dolayı devletçe kapatılmış ve bu sayı da *Mecmua-yı Fünûn*'un son sayısı olmuştur.

Münif Paşa'nın sözkonusu etmek istediğimiz son eseri, Âli Paşa'ya bir Millet Kütüphanesi kurulması için sunduğu *Lâyiha*'sıdır. Daha önce de sözkonusu edildiği gibi, hiçbir yerde adına rastlamadığımız ve İstanbul Millet Kütüphanesi Ali Emîrî Lâyihalar bölümünde gördüğümüz bu lâyihada Münif Paşa, isteyenin gerekli kitapları bulamadığından şikayetle şöyle diyor: "İstanbul'da kırk kadar kütüphâne vardır. Buralarda mevcut kitaplar ulûm-ı diniyye ve fünûn-ı kadîme müteallik olup içlerinde fünûn-ı nâfiaya dair (olanları) pek nadirdir.

(Bunlar ise) asrımızın mizac ve ihtiyacına kâfi olmayacağı...”²¹³ (dolayısıyla) bir kütüphâne inşası yine “Darülfünûn-u Osmânî” gibi (terakki ve medeniyet üssü’l-esası) te’sis olunmak gerekir. Bu kütüphane “bir münasip mahallinde bilâ istisna umum ahâliye mahsus” olmalıdır.

Münif Paşa’nın, herkesin yararlanacağı bir kütüphane istemesi şimdiye kadar gördüğümüz düşüncelerine uygundur ki, o da *maârifin yaygınlaştırılması* düşüncesi idi.

²¹³ Lâyiha, s. 5.

TÜRK MİNYATÜR SANATININ GELİŞMESİ

OKTAY ASLANAPA*

Resim sanatında Türkler, Maniheizm, Budizm ve İslâmlık olarak üç ayrı din çevresinde eserler meydana getirmişlerdir. Böylece eski Türk resmi, 8. yüzyıldan, 19. yüzyıla kadar bin yılı aşan tarihi ile dünyanın en eski sanatlarından biri olmaktadır.

Sekizinci yüzyıl ortalarından kalan ve Uygur Türklerinin, Hoço merkezleri olmak üzere Turfan bölgesinde meydana getirdikleri en eski minyatürler, daha sonraki Türk minyatür sanatının kaynakları olmuştur. Duvar resimleri yanında, bu minyatürler hem sayıca az, hem de çoğu parçalar halinde olmakla beraber, gerçekçi üslupları ve portre özellikleri bakımından Türk minyatürlerinin karakteristik gelişmesinde kaynak olmuştur. Bunlar Uygur duvar resimleri (freskleri)nin küçültülmüş örneklerinden başka bir şey değildi. Uygur prensleri ve mâbede adak getiren kabileleri canlandıran tasvirler, kıyafetleri ve yüz hatları bakımından çok realist bir anlayışla resmedilmiştir. Kompozisyon simetrik bir sıralama halindedir. Başta en çok koyu mavi ve kırmızı olmak üzere, hep parlak canlı renkler kullanılmıştır. Bunlar İranlı şairlerin ay yüzlü, badem gözlü diye güzelliklerini methettikleri tiplerdir.

Uygur resim ve minyatür üslûbunun etkileri 15. yüzyıl içerilerine kadar devam etmiştir. Doğu Türkistan'ın kuzeyinde geliştirdikleri bu üslûbu, yine Türkler kendileri Abbâsî ve İlhanlı devirlerinde Batı'ya getirmişlerdir. Gazneliler'in Leşkeri Bazar Sarayı duvar resimlerinde ve Büyük Selçuklular'ın merkezi Rey'de bulunan duvar resimlerinde, Rey ve Keşan'da minâî denilen yedi renkli keramiklerdeki figürlerde, Uygur resminde tanıdığımız Türk tiplerinin 10.-12. yüzyılda yaşadığı görülür. Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Irak ve Suriye'de, Bağdat, Musul, Halep, Şam gibi merkezlerinde de 12. ve 13. yüzyıllarda aynı gelenek, maden, keramik ve minyatür sanatlarında devam etmiştir.

* Prof. Dr. Oktay Aslanapa, Türk ve İslam Sanatı profesörü

Anadolu Selçuklularının en parlak devri olan Alâeddin Keykubat zamanından kalma bir minyatürlü yazma, Uygur-Selçuklu üslûbunun en önemli eserlerindedir. Topkapı Sarayı Hazine Kitaplığı'nda bulunan Varka ve Gülşah adındaki bu eser, bir aşk hikâyesini anlatan farsça mesnevî olup, aslen Azerbaycan'ın Hoy şehriden gelen Nakkaş Mehmed ibn Abdülmümin tarafından Konya'da 13. yüzyılın ilk yarısında minyatürlenmiştir. Bunun içindeki ufak boyda 71 minyatür, kendi kıyafetleriyle Türk tiplerini devam ettirmektedir. Kubadabad Sarayı çinilerindeki figürler ve Uygur resminde görülen Türk tiplerinin benzerleridir. Varka ve Gülşah mesnevîsindeki minyatürlerin Büyük Selçuklu minâî keramiklerinde canlandırılan Türk tipleriyle benzerliği açıktır. Bu minâî kâselerden birinde bir savaş sahnesi canlandırılmış, savaşçıların adları da figürlerin altına yazılmıştır. Bu kâse Washington Freer Gallery'de bulunmaktadır.

XIV. yüzyıl İlhanlı hâkimiyeti altında İran'da minyatür sanatı Uygurlar ve Uzak Doğu etkileriyle büyük bir gelişme göstermiştir. Tebriz ve Meraga yeni merkezlerdir. İlhanlılardan Gazan Han ve Olcayto Hüdabende'nin veziri tarihçi Reşideddin, Gazan Han'ın emriyle bir dünya tarihi yazmaya başlamıştır. Taberî'nin Tarih ül Ümem vel Mülûk (860-915), El-Beyrûnî'nin 1000 yıllarında yazdığı Âsaru'l-Bâkiye¹, Firdevsî'nin Şehnamesi, Cüveynî'nin Tarih-i Cihan güşa (1226-1282)'sını² kaynak aldığı eserinin ilk kısmını 703 (1303-4) de Gazan Han'a ve ikinci kısmını 706 (1306)'da Olcayto Hüdabende'ye takdim etmiş, fakat Reşideddin'in 1318'de öldürülmesiyle, eseri yarım kalmıştır. Daha yazıldığı tarihte minyatürleri de yapılmış olan bu eserin nüshaları dünya müzelerine dağılmıştır, 1306 tarihli Edinburg'da, 1314 tarihli Londra'da bulunmaktadır. 1314 tarihli *Cami el Tevarih* nüshasında (Londra Royal Asiatic Society) ki bir minyatürle, Berlin Müzesi'nde bulunan VIII-IX. yüzyıl Bezeklik Uygur fresklerinden biri arasındaki canlı benzerlik, aradaki bağlantıya işaret eder. Her ikisinde de etrafı dağlarla çevrili bir göl manzarası görülüyor, yalnız minyatürde gölde balıklar, freskte ise bir ejder canlandırılmıştır. *Cami el Tevarih* minyatürleri Diez ve Kühnel tarafından da Orta Asya'ya bağlanmakta, Diez bunları yapan nakkaş-

¹ El Beyrunî'nin *Aşar-ul-Bâkiye*'sinden istinsah edilmiş en erken minyatürlü yazma 707 (1307) tarihli olup Edinburg Üniversite Kitaplığı'ndadır.

² Cüveynî'nin Moğol tarihinin en eski minyatürlü nüshası ise ancak 841 (1438) tarihinden kalmış olup, Paris Millî Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.

ların Uygur sanatçıları olduğunu kabul etmektedir. Topkapı Sarayı'nda da iki ayrı nüshadan bölümler vardır. Birincisi 1314 tarihli olup, Hafız Ebru'nun Mecmuai Tevarih ilâvelerini içine almıştır.³ Diğer nüshada muhtemelen Şahrüh zamanında eklenmiş kısımlar bulunup, 1317 tarihli bu en geç Cami el Tevarih, Reşideddin'in öldüğü yıldan kalmıştır. Reşideddin öldükten bir yıl sonra, Tebriz yakınında kurulup, sanat faaliyetlerinin merkezi haline gelen Rabi Reşidi yağma edilmiştir. Cami el Tevarih'in ilk defa Türkçe yazılıp, sonra Arapça ve Farsça'ya çevrilmesi ihtimali, karşılıkları bulunamayan yüzlerce Türkçe terimin aynen kullanılmış olmasıyla kendini göstermektedir.⁴ Bu minyatürlerde yeni bir üslûbun ortaya çıkıp geliştiği belli olur.

Moğollar ve İlhanlılarla gelen serbest fikirlerin tesiri altında dinî konuların da tasvirine başlanınca, o zamana kadar büyük bir saygı ile tasvirinden kaçınılan ve adı bile Türklerde ancak Mehmet olarak kullanılabilen Hz. Muhammed'in şahsı ve hayatı ile ilgili sahneler de minyatürlerle canlandırılmıştır. Günümüze gelen ilk Mirac tasvirleri bu devirden kalmadır. Ahmed Musa'ya maledilen bu şaheser minyatürler Topkapı Sarayı'nda bir albüm içinde sekiz sayfa halinde biraraya toplanmış olup, bunların bir eşi daha yoktur. Safevîler'den Şah Tahmasb (1524-1576) ın erkek kardeşi Behram Mirza'nın, devrinin en tanınmış sanat adamlarından Dost Muhammed'e 1544 de hazırlattığı ve ön sözünü yazdırdığı bu albüm Topkapı Sarayı Hazine Kitaplığı'ndadır. XIV. ve XV. yüzyılın seçme minyatür, desen ve hat sanatı örnekleri arasında en göze çarpanlar bu Mirac sahneleridir. Büyük boyda ve abidevî görünüşteki bu minyatürler Ahmed Musa'ya bağlanır. Dost Muhammed'in verdiği bilgiye göre, Ahmed Musa İlhanlılar'dan Ebu Sait (1317-1335) zamanında yaşamış büyük bir üstadtır. Sultan adına Ebu Saitname, Kelile ve Dimne, Cengiz Tarihi ve Miracnâme olarak minyatürlü dört yazma hazırlamış olup, bu sahneler onun Miracname'sindeki minyatür-

³ Timurlu devri âlimlerinden Hafız Ebru, Şâhrüh'un emriyle dünya tarihi ile ilgili kitapları toplamış ve Camî el Tevârih'in kaldığı yerden Timurlular devrine kadar kısmı ilave ederek, Mecmai Tevarih-i yazmıştır.

⁴ Tarihçi Ahmet Tebrizî, Ebu Said'in emriyle bir Şehinşahnâme yazmaya başlamış, Cengiz Han ve zaferlerinin tarihini ele alan bu eserin tamamlanmamış XIV. yüzyıl sonlarından minyatürlü bir nüshası British Museum'dadır, yalnız dört minyatürü bu yazmaya aittir.

lerdendir. XIV. yüzyıl ortalarına doğru Tebriz'de hazırladığı anlaşılmaktadır. Üslûbun kökü Orta Asya'ya Uygurlar'a dayanmaktadır. Uygur resimlerinden tanıdığımız ay yüzlü badem gözlü Türk tiplerinin devamı görülmektedir. Bunun yanında İlhanlılar zamanında İran'a gelen Batı tesirleri de belli olmaktadır.

Dost Muhammed, Ahmed Musa için "resmin yüzünden peçeyi kaldırdı ve o devrin modası olan resmi icad etti" demektedir. Ahmed Musa'nın dört eserinden sadece albümdeki Mirac minyatürleri kalmıştır.

30×25 cm. boyutlu minyatürde Hz. Muhammed, Kubbet el-Sahra'da kendinden önceki peygamberler arasında otururken, kutsal taş ve Burak'da ön planda görülür. 38×24 cm. boyutlu en büyük minyatür Hz. Muhammed ve meleklerini tasvir eder, üzerinde Ahmed Musa'nın adı yazılıdır. 36×25 cm. boyutlu diğer bir minyatürde melek tarafından Hz. Muhammed'e Kudüs şehrinin takdimi canlandırılmıştır.

Paris'te Bibliothèque Nationale'de Uygur harfleri ile Çağatayca yazılmış 58 minyatürlü bir Miracname, hikâyeci bir üslûpla yazılmış ve resimlenmiştir. Gerek üslûp, gerek alfabe, XV. yüzyıl ortasında Herat'ta Uygur kültürünün tesirini göstermektedir. Figürler, kıyafetler ve ayrıntılarda Uygur tesirleri çok açıktır. Cennet tasvirleri canlı ve realisttir. Develer, atlar gibi tek tük hayvan figürlerinde de aynı üslûp vardır. Hatimesinde Melik Bahşi tarafından Herat'ta 840 (1436) da yazıldığı kaydedilmiştir. Minyatürlerde Hz. Muhammed'in Burak üzerinde göklere yükselmesi çok ince bir üslûpla, fakat monoton bir tarzda ifade edilmiştir. Diğer minyatürler Hz. Muhammed'in meleklerle gök katlarında, Cennet ve Cehennem'de gezintilerini, önceki peygamberlerle buluşmasını canlandırır. Koyu mavi gökyüzünde altın yıldızlar parlıyor. Ahmet Musa'nın Miracname'sine göre burada bir kalıplaşma ve klişeleşme görülür. Mekke, Kudüs üzerinden göğe yükseliş, günahkârların cehennemde yanması, Cennet manzarası ve Hz. Muhammed'i bilgi ağacı önünde gösteren minyatürler önemlidir.

Fakat asıl parlak devrini Herat daha önce Timurlular idaresinde geçirmiştir. Bunun yanında gelişen diğer minyatür merkezleri arasında en önemlisi Şiraz olmuştur. Burada XV. yüzyılın son yarısında ortaya çıkan orijinal üslûbu Robinson ilk defa Türkmen üslûbu adıyla ve isabetle belirtmiştir.

Şiraz 1452-53'de Karakoyunlu Cihanşah'ın idaresine geçmiş sonra 1467'de Akkoyunlular onların yerine gelerek XVI. yüzyıl başlarına kadar hüküm sürmüşlerdir.

Böylece Türkmen denilen Akkoyunlu, Karakoyunlu minyatür üslûbunda insan tipleri kendine has anatomisiyle kısa boylu, tıknaz, büyük başlı, yüzleri köşeli ve dolgunudur. Bunlar Uygurlar ve Gazneliler'in resimlerinde, Selçuklu keramiklerinden bilinen, Kitab el Tiryak ve Kitab el Aganî minyatürlerinde bulduğumuz ay yüzlü badem gözlü, VIII. yüzyıldan beri bilinen Türk tipinin kesinleşmiş tasvirleridir. Sarıklar da Türkmen usulü olup, yuvarlak kırmızı külâha sarılıp bir ucu aşağı sarkıtılır, kadınlarda başlık etrafına sarılıp arkada düğümlenerek aşağı sarkar. Kıyafetleri de Türktür. XV. yüzyıl son yarısında yayılan Türkmen üslûbu oldukça uzun sürmüştür, son örneklerinden Dublin Chester Beatty'deki Şehname minyatürleri 935 (1548) tarihiyle XVI. yüzyıl ortasına kadar uzanır,

1271 de Kayseri'de tamamlanan ve III. Gıyaseddin Keyhüsrev'e ithaf edilen Nasirüddin Sivasî'nin astroloji, sihir ve büyü kitabının minyatürleri (Paris Bibl. Nat.), Sivas, Kayseri ve Aksaray bölgeleri ile buralardaki insanları canlandırır. Çevrede bulunan Göreme duvar resimlerinden etkilenen primitif üslûpta bir veya iki figürlü bu minyatürler, Anadolu'daki üslûp gelişmesinin dışında kalmaktadır.

Çelebi Sultan Mehmet zamanında, o zamanki Anadolu'nun önemli kültür merkezi Amasya'da 1416'da tamamlanan bir minyatürlü yazma, 1413'te ölen Ahmedî'nin *İskendernâme* adlı eseridir (Paris, Bibl. Nat.). Bunun 20 minyatüründen yalnız üçü orijinaldir. Burada kırmızı zemin üzerine beş figürle bir kabul ve konuşma sahnesini canlandıran minyatür, Uygur-Selçuklu üslûbunu devam ettiriyor. Altın yaldızlı kaftan giymiş, başında tacı ile bağdaş kurmuş esas figür bir portre özelliği gösteriyor. Hattatı Sivaslı Hacı Baba olan bu eserin minyatürlerini yapan sanatçının kim olduğu maâlesef bilinmemektedir.

1465'te Amasya'da Darüşşifa'nın baş tabibi, *Sabuncuoğlu* adı ile tanınan *Şerefeddin*, operatörlük üzerine *Cerrâhiye-i İlhâniye* adı ile Türkçe bir tıp kitabı yazarak Fatih Sultan Mehmed'e takdim etmiştir. Çeşitli hastalıkların nasıl ameliyat edileceğini anlatan 140 minyatürlü bu yazma *Paris Bibliotheque Nationale*'de olup 1960'da yayınlanmıştır. Basit figürlü sahnelerin en açık ve canlı şekillerle kavrandığı bu minyatürlerde, tam bir realizmle öğretici karakter hâkim olmuştur.

Bu öğretici karakteri yüzünden minyatürlerin kalitesine önem verilmiş, şematik figürlerle konu canlandırılmıştır. Bu yazmanın 47 minyatürlü daha basit bir kopyası İstanbul Fatih Kütüphanesi (Ali Emiri Kütüphanesi)'nde bulunmaktadır.

Fatih Sultan Mehmet zamanından kalan en eski minyatürlü yazma Bedreddin Tebrizi'nin 860 (1455/56) tarihli Dilsuzname (Gül ve Bülbül) yazmasının minyatürleri, Edirne'de hazırlanmış olup, Oxford Bodleian Kütüphanesi'ndedir. Buradaki 5 minyatür Türkmen (Kara ve Akkoyunlu) üslubunun etkisini gösterir. Fakat sıra halinde figürler, iri gül tasvirleri ve kadın başlıkları ile yüz hatları gerçekçi olup, çizgilerde biraz sertlik vardır.

Fatih'le portre sanatında önemli bir gelişme olmuştur. İtalya'dan gelen ressamardan Constanza di Ferrara ve Gentile Bellini'nin Fatih portreleri yanında, Venedik'e giden Türk sanatçılardan Sinan Bey'in Fatih portresi ilgi çeker. Bağdaş kurmuş ve gül koklayan Fatih'in kuvvetli şahsiyetini büyük bir ikna gücü ile ve ölçülü renklerle ifade etmektedir. Yüz hatlarında Rönesans resminin etkileri bellidir. Sinan Bey'in yetiştirdiği, Bursalı Şiblizade Ahmed adlı öğrencisi, en başarılı portre ressamlarından biri olmuştur.

Nakkaş Sinan Bey'in Fatih'i bağdaş kurmuş halde gül kokarken canlandıran Topkapı Sarayı'ndaki tanınmış portresi, onun sanatının kuvvetini ve sınırlarını göstermektedir. Anatomiye önem verilmediğinden vücut bol elbiselerle ustalıkla gizlenmiştir. Böylece baş ve yüzün ifadesi büsbütün kuvvetlenmiştir. Beyaz kürklü mavi bir kaftan, yakası ve kolları kırmızı, yeşil, kahverengi kalın bir entari, kallavâ bir sarıkla, vişne çürüğü kavuk giymiş olan hünkâr, sol elinde bir mendil tutarak, sağ elindeki gülü koklamaktadır. Gözleri elâ, kısa sakal ve bıyığı koyu kumraldır. Vücut cepheden, baş yarım profilden gösterilmiştir. Elbise kıvrımları ve yüz hatlarında Yukarı İtalya, Erken Rönesans resminin etkileri sezilmektedir. Fakat her haliyle portre büyük bir ikna gücü ve ölçülü renklerle Fatih'in kuvvetli şahsiyetini ifade etmektedir.

İleri bir resim sanatının geliştiği Fatih devrinden minyatürlü yazmaların kalmaması olması bir talihsizliktir.

Sultan Bayezid II zamanında etkisi daha kuvvetlenen Türkmen üslubu Türk zevkine uygun olarak devam etmiştir. Edebî konular dışında tarihî konular ve sultan için hayatını, saltanatını 1481'den

1-2. *Varka Gölşah*, Öğretmenle+Gündelik hayattan sahneler (XIII. y.y. ilk yarısı).

3. Minaî çini kâse savaş resimli (Büyük Selçuklu devri).

5. Uygur freski gölde ejder (IX. y.y.)

4. *Cami el Tevarih*, Hind dağları minyatür (1314).

6. *Miracnâme*'den namaz vakitlerini bildiren büyük beyaz horoz (1436).

7. *Sivasi Tezkiresi*'nden, Melek sureti (1271).

8. Ahmedî, *İskendernâme*'den kabul sahnesi, Amasya (1416).

9. Cerrahiye-i İlhâniye'den çikık tedavisi, Amasya (1465).

10-11. Dilsuznâme'den, Konser+Gül ve Bülbül, genç çift, Edirne (1456).

12. Nakkaş Sinan Bey'in Fatih'i bağ-
daş kurmuş halde gül koklarken can-
landırın portresi, onun sanatının kuv-
vetini ve sınırlarını göstermektedir.
Anatomiye önem verilmediğinden vü-
cut bol elbiselerle ustalıkla gizlenmiş-
tir. Böylece baş ve yüzün ifadesi büs-
bütün kuvvetlenmiştir. Beyaz kürklü
mavi bir kaftan, yakası ve kolları kırmızı,
yeşil, kahverengi kalın bir entari,
kallavî bir sarıklı, vişne çürüğü
kavuk giymiş olan hünkâr, sol elinde
bir mendil tutarak sağ elindeki gülü
koklamaktadır. Gözleri elâ, kısa sa-
kal ve bıyığı koyu kumraldır. Vücut
cepheden, baş yarım profilden gös-
terilmiştir. Elbise kıvrımları ve yüz
hatlarında Yukarı İtalya, Erken Rö-
nesans resminin etkileri sezilmekte-
dir. Fakat her haliyle portre büyük
bir ikna gücü ve ölçülü renklerle Fa-
tih'in kuvvetli şahsiyetini ifade etmek-
tedir.

13. Şehnâme-i Meliki Ümmi'den Sultan
Beyazıt II. vezirleriyle Cem işini gö-
rüşürken.

14-15. *Süleymanname*'den Seba Melikesi Belkis.

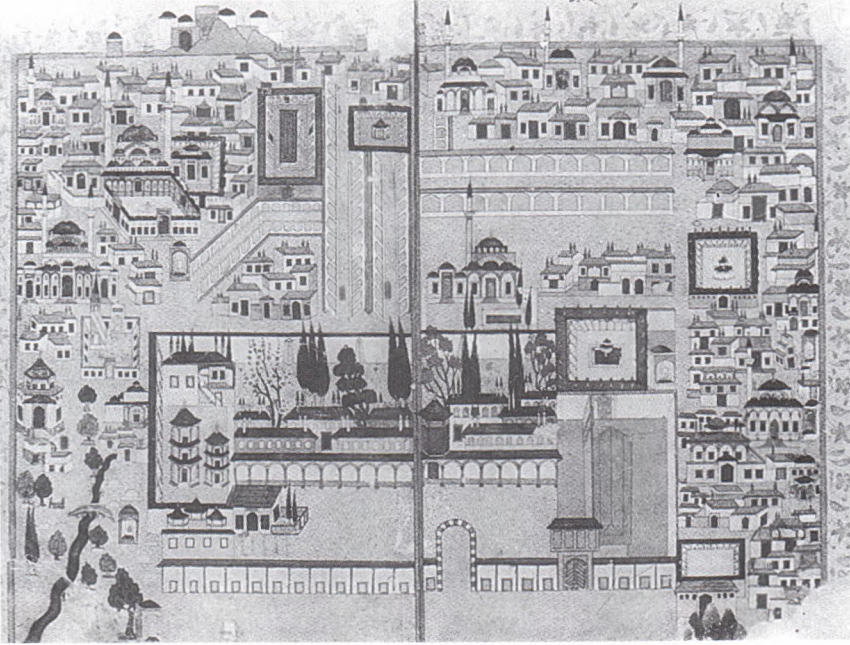
16. *Selimname*, Şükrî, Sultan Beyazıt II'nin cenazesi (1520-1525).

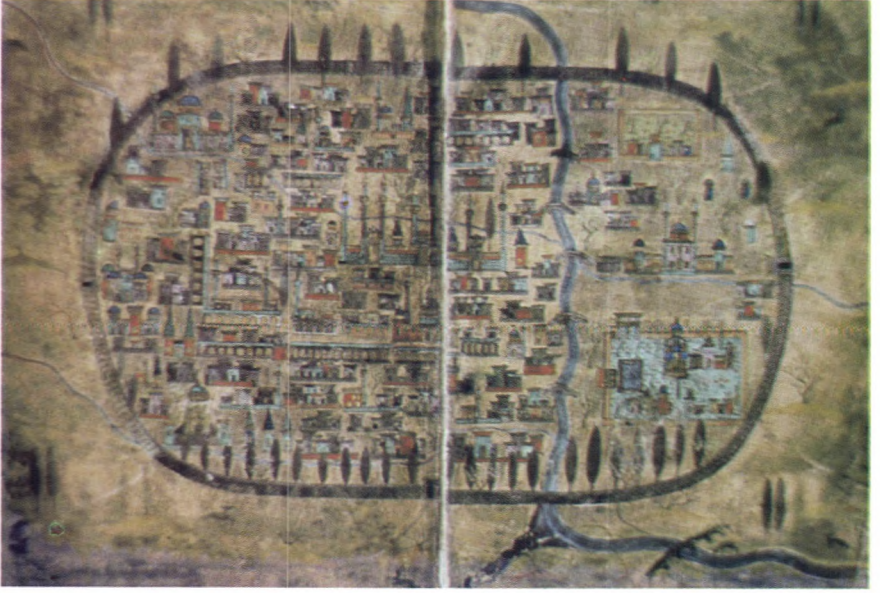
17. *Selimname*, Şükrî, Hüseyin Baykara'nın oğlu Bediüzzaman Yavuz'un huzurunda.

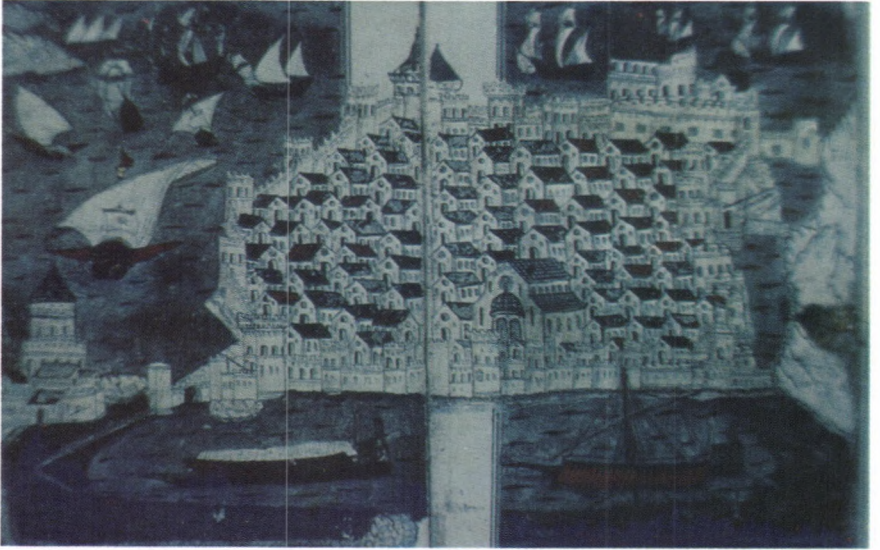
18. *Mecmua-i Menazil*, Matraki'den, Eskişehir (1537-1538).

19. *Mecmua-i Menazil*, Matraki'den, Manisa (1537-1538).

20. *Mecmua-i Menazil*, Matraki'den, Tebriz (1537-1538).

21. *Tarih-i Sultan Bayezid*, TKS R. 1272 (ca. 1540-45) 82 yaprak, 10 minyatürlü. 24b-25a Kala-i Modon, sayfanın ortasını kaplayan kale ve dışta ön planda donanma.

22. *Süleymannâme* (Tarih-i feth-i Şikloş, Estergon ve Üstoni Belgrad) TKS H. 1608 (ca. 1545-50) 146 yaprak, 32 minyatürlü (sonradan eklenmiş dört haritası var).
Cenova Kalesi, ön planda gemiler, geride şehir ve kale.

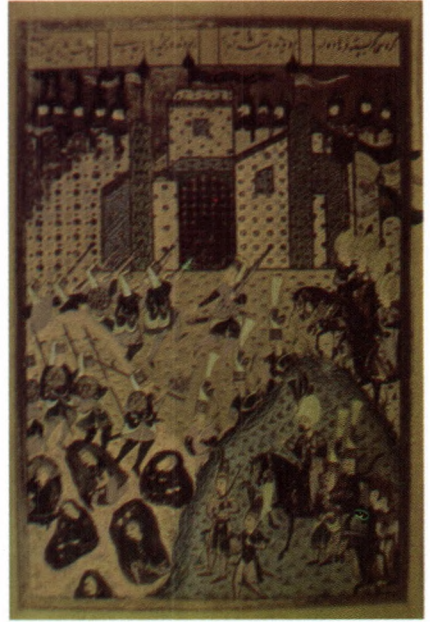

23. *Süleymannâme* (Tarih-i feth-i Şikloş, Estergon ve Üstoni Belgrad)'den Nis Kalesi. Kale ve şehir sahnenin dörtte üçünü kaplar, altta deniz ve gemiler.

24. *Ârifî'nin Süleymannâmesi*, TKS. H. 1517, 965 (1558). 17b. Kanuni Sultan Süleyman'ın cülûsu. 26 yaşındaki genç sultan, Topkapı Sarayı'nda revaklar altında kurulan tahtına oturmuş, sarıklı ve börekli saray erkânı yarım daire şeması halinde tahtın önünde etek öpmek üzere sıralarını beklemektedir. Ön plandaki üçlü gruplar vezirlerdir.

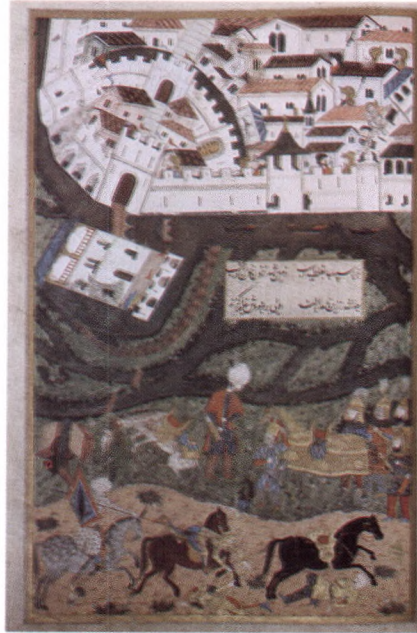
25. *Süleymannâme Ârifî*, 149a Rodos Kalesi'nin kuşatılması. Zemin küçük tepelerle bölünmüştür. Sağ alt köşede sultan atı üzerinde maiyeti ile durumu inceler. Solda lağım açan istihkâmcılar, üstte kalkanlı, tüfekli yeniçerilerin kaleye hücumu görülüyor. Bundan sonraki bir minyatürde Rodos Kalesi'nin fethi ayrıca canlandırılmıştır.

26. *Süleymannâme Ârifî*, 31b Devşirmelerin ve vergilerin toplanması. Çimenler üzerinde kırmızı halıya oturan iki görevli para sayar ve deftere kayıt geçerken görülüyor. Geride şehir evleri, papaz ve kadınlı erkekli kalabalık. Kırmızı elbiselerle, torbaları omuzunda devşirilen çocuklar, yetiştirilmek üzere İstanbul'a götürülecek.

27. *Fütûhatı Cemile*'den, Ahmet Paşa Tamşuvar önünde. 533a Macaristan'da Bega nehri kıyısında Tamşuvar Kalesi Vezir Ahmet Paşa'nın teslim teklifini reddedince, kendisi 1522 de ordusu ile geldi. Çok iyi müdafaa edilen kale 28 gün kuşatmadan sonra teslim oldu. Karşılıklı ağır kayıplara yol açan savaşta Ahmet Paşa'nın bir top mermisi ile atının başı kopmuştu. Yerine yeni koşumlu bir at getiriliyor. Üstte Tamşuvar kalesi etrafı su dolu herdeklerle çevrili. En altta bir Serdengeçti (deli) düşmanı mızraklarken görülüyor.

28. *Nüzhət ül ahbar der Sefer-i Zıgetvar*, Ahmet Feridun Paşa, H. 1339, 976 (1568-69). Peç Kralı denen İmparator Maximlian'ın elçisi huzurda. 178a Peç Kralı denen Avusturya İmparatoru Maximlian'ın elçisini Sultan II. Selim kabul ediyor. Sultan kubbealtında taht üzerinde oturmuş, önünde iki kişinin getirdiği elçi etek öpmeye hazırlanıyor. Başta Sokullu olarak, diğer vezirler de ayakta merasime katılıyor. Elçi, giriş ve çıkışta üçer defa selâmlardı. Burada klasik devir Osmanlı minyatürlerinin en erken örneğiyle karşılaşıyoruz.

29. *Kanunî Sultan Süleyman*, Bahçede yürüyüş, Nigârî. Kanunî Sultan Süleyman'ı yaşlı halinde canlandıran en karakteristik eserinde, hünkârın bütün vücudu elbiselerle kapanmıştır. Açık mavi atlasla kaplı hafif bir kürkü, başında sorguçla kavuğu, sağ elinde mendili vardır. Bahçede sessiz yürüyüş halinde ve yalnız yüz hatlarıyla haşmetli bir atmosfer yaratmıştır. Birkaç adım gerisinden, iki silahdardan biri, elinde onun kılıcını taşımaktadır.

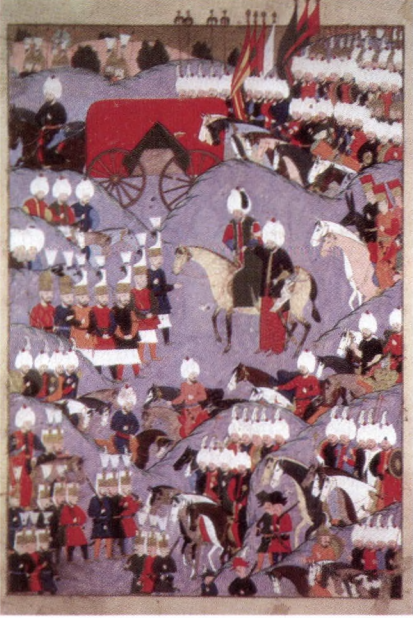

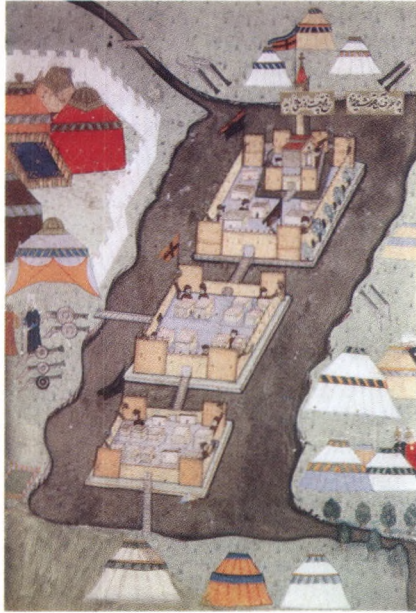
30. *Barbaros Hayreddin Paşa portresi*, Nigârî, seksen yaşını aşarak 1546 da ölen Kapıdan Derya Hayreddin Paşa'yı da (Hızır Reis, ağabeyi, Baba Oruç'un adından bozma Barbaros ünvanı ile tanınır) yaşlı çağında yarım profilden canlandırılmıştır. İki kavuk, kaplan benekli içi beyaz kürklü kırmızı kaftan ve mavi entari giymiş, belinde altın kemer ve hançerin kabzası görülüyor. Sağ elinde 1533 de Kanunî Sultan Süleyman'ı kabul esnasında hediye ettiği kıymetli asâyı tutmakta, sol eliyle karanfil koklamaktadır. Kumral sakallı, bıyığı ve kaşları ağarmıştır. Bütün Akdeniz'i ve Avrupa'yı yıllarca titreten Kapıdan Derya, keskin bakışları ve dinç görünüşüyle sefere çıkmaya hazır bir denizcinin enerjik ifadesi ile resmedilmiştir.

31. *Sultan Selim II.* ok atarken, Nigârî. Nigârî diğeri bir minyatürde, II. Sultan Selim'i ok atarken, arkasında bir silahdar, önünde hedef tutan doğancıbaşı ile birlikte canlandırmıştır. Bu onun son yıllarında ve kendisinin yaşandığı bir zamanda yaptığı minyatürlerden olmalıdır. Gösterişli olmakla beraber ifade kuvveti zayıftır.

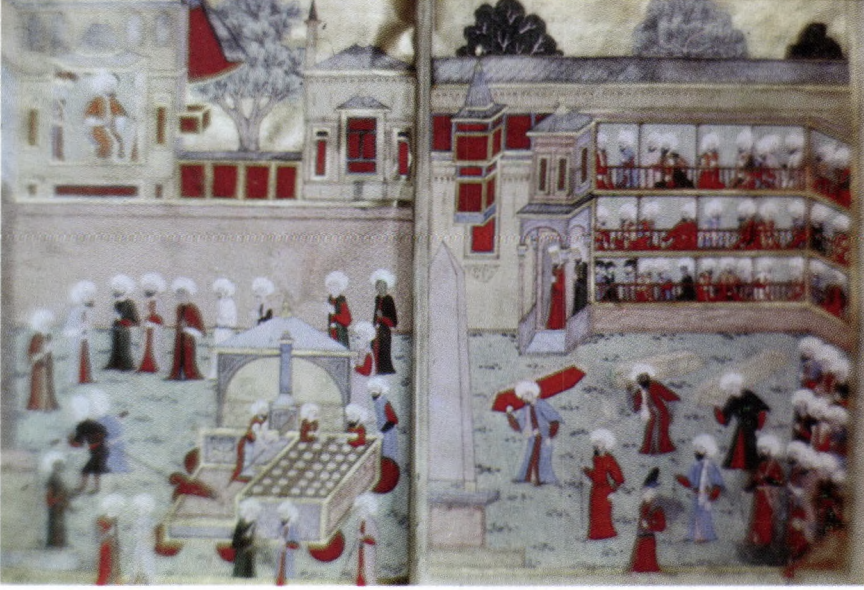
32. *Süleymannâme*, Chester Beatty,
Kanuni Sultan Süleyman'ın hasta-
lanması (1579).

33. *Süleymannâme*, Chester Beatty,
Fethedilen Zigetvar Kalesi (1579).

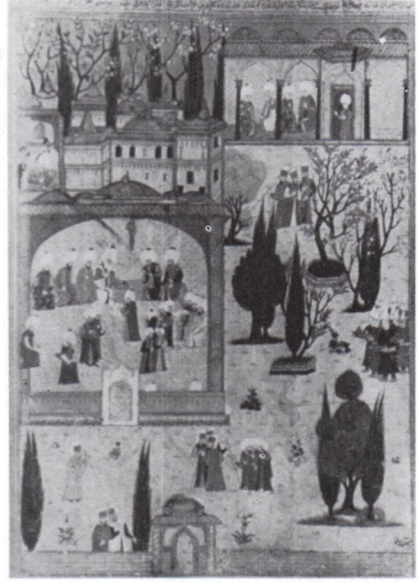
34. *Shahnâme-i Selim Han Lokman*, A 3595, 988 (1581), Selim II'nin devrini anlatır. 145b-146a Halk el Vaad (Galletta)'in kuşatılması. Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olan Tunus'da, Sultan Hamid'in İspanyollar'la birleşip, 90 gemi ile Tunus önlerinde toplanıp, Vali Haydar Paşa'yı Kayrevan'a çekilmeye zorladığını haber alınca 1574 de, eski Yemen Valisi Vezir Sinan Paşa ve Kapıdan Derya Kılıç Ali Paşa, kara ve deniz kuvvetleriyle buraya geliyor. Tunus üç ay içinde geri alınmakla beraber, Halk el Vaad Kalesi bir ay dayandı. Sonunda düşerek Tunus Sultanı da yakalandı. Burada çift sayfa minyatür Osmanlı donanmasını Halk el Vaad ve hisarı (kalesi) önünde gösteriyor, göl ve ordunun durumu açıkça belirtilmiştir. Klasik devrin büyük nakkaşı Osman, bu sahneyi daha önce Nasuh el Silahî'nin haritayı andıran minyatürlerindeki üslûba göre resmetmiştir.

35. *Surnâme*, H. 1344, ca 1582, TKS, Hz. 149a-150b, 1582 de III. Murad'ın oğlu Şehzade Mehmed'in 52 gün, gece gündüz devam eden sünnet düğününden ekmekçiler loncasının geçidi. Sultanahmet meydanı ve İbrahim Paşa Sarayı. Tekneler içinde hamurların taşınması, portatif fırınlarda ekme çıkartılması sahneleri. Nakkaşbaşı Osman ve yardımcıları.

36. *Hünernâme II. Lokman*, H. 1524, 996 (1588), TKS. Hz. 256b Mohac savaşı. 1526 da Kanunî İstanbul'dan Macaristan seferine hareket etti. Ordu geçtikten sonra dönüş yolunu kapamak için Drama Köprüsü yıkıldı. Macar Kralı II. Louis haber alınca ordusunu topladı ve merkezi Buden'den hareketle ordusuyla Tuna batısından Mohac ovasına geldi. Bir gün sonra Osmanlı ordusuyla karşılaştı. Kanunî, sonradan Türk Tepesi adını alan tepeden muharebeyi idare ederek, kısa zamanda Macar Krallığı'na son verildi. Nakkaşbaşı Osman, sultanı ve büyük ordusunu ovada savaşırken değil, tepeler arasında büyük bir ihtişamlı ilerlerken bütün teşkilatını belirterek göstermiştir. Altta öncü kuvvetler arasında şiddetli bir savaş başlamıştır. Hünkâr, ortada ve üst tarafta atı üzerinde diğerlerinden daha büyük ölçüde belirtilerek resmedilmiştir.

37. *Hünernâme II*'den, Topkapı Sarayı ikinci avlu ve Divan'da Kanunî Sultan Süleyman. 237b Cumartesi, Pazar, Pazartesi, Salı olarak haftada dört gün, ikinci avluda Kubbealtı'nda Divan toplanırdı. Vezirler, Bab-ı Hümayûn'da (dışkapı), merasimle karşılanır, Bab-üs Selâm, ikinci kapıda tekrar büyük merasimle selamlanarak sıra halinde içeri alınırdı. Kubbealtı'nda kendi dairesinden maiyetiyle gelecek sadrazam beklenirdi. Merasimden sonra şikâyet ve dava sahiplerinin Divan önünde toplanmasına müsaade edilirdi. Vezirlerden biri, Bab-üs Selâm dışında şikâyetleri toplar, tasnif eder, böylece davalar çabuk sonucu bağlanır. Burada Divan Kubbealtı'nda toplantı halindedir. Vezirler rütbe sırasına göre yerlerini almıştır, sultan sahne arkasında Kayseri Kadısı'ndan bir şikâyeti dinlemektedir. Yazısı "Sultan Süleyman Han'a Kayseriye Kadısından şikâyet olunduktan, köşk adle dinleyup ferasetleriyle iftira idüğü zuhur bulmağla icrayı hak olunduğudur" şeklindedir. Adı bilinmeyen nakkaş burada hikâyeci bir görüşle bütün içinde asıl olayı bir çerçeveye alarak belirtmiştir.

38. *Nusretnâme*, Gelibolulu Mustafa Âli, H. 1365, 992 (1584). 34b Ziyafet Orduyi Hümayûn Serdar Lala Mustafa Paşa idaresinde 1578 de İran seferi için Üsküdar'dan büyük merasimle Erzurum'a hareket eder. Burada yolda İznikmid (İzmit) kasabasında Lala Mustafa Paşa'nın Beylerbeyleri için bir ziyafeti görülüyor. Arkada denkli çadır ve gölgelikler, ortada serdar, sofranın iki yanında uzunlama Beylerbeyleri rütbe sırasına göre oturmuştur. Sağdakiler üsküf, börk ve sarık giymişlerdir, dizleri üzerinde şeffaf bir örtü var. Geride ellerinde kaplar, kâselerle hizmetkârlar, solda çadır önünde fiçidan şerbet dolduran bir sâkî var.

39. *Nusretnâme*, 93a Osmanlı ordusuna yiyecek satışı. 1578 de Osmanlı ordusu Şirvan yolunda Kınık çayını geçiyordu, yiyecek kıtlığı ve açlık başgösterdi. Fakat Ereşin fethinden sonra bol gıda sağlanarak durum düzeldi. Burada yiyeceklerin satışı gösterilmiştir, çadırlar kurulmuş satıcılar alışveriş yapan askerlerin önünde sıralanmıştır. Alıcıların hareketlerinde görülen telâş, açlıktan sonra bol yiyecek bulmanın sevinci açıkça yüzlerden belli olmaktadır.

40. *Şehinşahnâme*, Üniv. Kt. F. 1404, Lokman, 989 (1581). 125b, 1580 yıllarında Kars şehrinin durumu. Surlar içinde kubbeli iki cami, diğer yapılar, üstte solda iç kale, Kars Çayı, altta otağında Serdar Lala Mustafa Paşa ve maiyeti erkânı görülüyor. Camilerden biri III. Sultan Murad, biri de Lala Mustafa Paşa için yaptırılmıştır. Sonra savaşlar ve 1645 de bir hafta süren depremlerle şehir harap edilmiştir. 1571 de Kıbrıs fâtihi ve şehzade iken II. Selim'in lalası olan Mustafa Paşa, 1569 da Altuncu Vezir iken, Sultan III. Murad'ı sefere razı ederek, 1578 de Çıldır'da Safevîler'i yenerek Tiflis ve Şirvan'ı alıp, Erzurum'da kışlamış ve ertesi yıl sultanın emriyle 100.000 kişilik ordusu başında Kars'ı imarla görevlendirilmiştir. 73 yaşındaki serdarın gayretiyle 28 günde yıkık ve harap surlar sağlamca yapılmış, iki köprü, Beylerbeyi Sarayı, büyük medrese, 1000 yeniçerinin kalabileceği kışla, üç gözcü kulesi, gizli su yolları ve bir hamam, beş cami, üç demir kapı, Beylik kışla, konak, vakıf dükkan, değirmen, çarşı ve bir de 1033 de ölen Ebül Hasan Hırkanî Hazretleri'ne türbe yapılmıştı. Bütün imar 58 günde, rekor olarak tamamlanmıştı.

41. *Şehnâme-i Mehmed Han* (Eğri Fetihnâmesi), Talikizâde Suphi Çelebi, H. 1609 ca., 1598. 26b-27a Elçilerin kabulü. Otağı tahtta oturan padişah, arkasında silahdar, sağında iki genç, önünde sadrazam, ortaya doğru ellerinde şapkalarıyla ilerleyen Avrupalı elçiler ve onları huzura getiren kapıcılar. Solda çadırların önünde bir grup hizmetkâr, altta sırtları dönük devlet erkânı, sağ altta yedek atlarla gölgelik altında Yeniçeriler önlerinde nakkareler, üstte solda iki sıra devlet erkânı görülüyor.

42. *Vakayinâme-i Ali Paşa*, Süleymaniye Ktp., Haletefendi 612, (1604).
9b. Malkoç Ali Paşa Mısır valisi iken Mehmet III'ün sadrazamlığına seçilmişti. Fakat Ali Paşa yolda iken sultan öldüğünden Sultan Ahmet I'in sadrazamı oldu. Macaristan cephesine serdar tayin edilmişti, fakat hastalanarak Belgrad'a yaklaşırken yolda öldü. Burada Ali Paşa atı üzerinde maiyetiyle saraydan çıkarken görülüyor.

43. *I. Sultan Ahmet Albümü*, TKS B. 408, 1604-1617, 19a. Haremde akşam eğlencesi ve donanma. Sultan tarafından sipariş edilen albümde Osmanlıların 17. yüzyılda günlük hayatı, bir seri minyatürle canlandırmıştır. Burada aynı sayfadaki iki minyatürden, alttaki yalnız erkeklerin katıldığı bir akşam eğlencesinde çalgıcılar ve maskeli oyuncuların hareketli rakslarını gösteriyor. Üstte genç bir çift, beş kişilik kadınlar saz heyeti, sâkiler, oyuna hazırlanan rakkaselerle harem sahnesi canlandırılmıştır.

44. *Şehnâme-i Nadirî*, Nadirî mahlası Mehmed bin Abdülgani bin Emirşah kaleme almıştır. H. 1124 ca., 1622. 29b. Kapudan Derya İstanköylü Çelebi veya Güzelce diye tanınan Ali Paşa 1620 de Akdeniz seferine çıkıp, onüç kalyonlu Frenkleri mağlup ederek, Sultan Osman'a bol ganimet ve esir getirmişti. Koyu gri denizde kürekli ve yelkenli gemilerde askerlerin yalnız başları görülüyor. Ateş eden toplardan mavi dumanlar çıkıyor, üstte solda yeşil ağaçlı bir tepe görülüyor.

45. 53b. *Şehnâme-i Nadirî*, Sultan II. Osman'ın Hotin üzerine seferini anlatır. 1621 de Edirne üzerinden Polonya'ya hareket eder. Burada başlarında Sultan, Osmanlı ordusunun İstanbul'dan hareketi, atı üzerinde genç sultan yaya solakları arasında gösterişli kıyafeti ile resmedilmiştir, önünde iki sıra solakları, gerisinde iki silahdar ve darüssaâde ağası yürüyor. Seyirci ve uğurlayıcılar, altta arkaları dönük halde sultanı alkışlayanlar yer almıştır. Sağ kenarda ortada mehter ve sancaklar, üstte renkli bayraklarla miğferli ve sarıklı askerler bir tepe gerisindedir.

Polonya ordusu Osmanlılar'ı Hotin önünde karşıladı. Savaşta Osmanlılar çok esir aldıkları halde, düşman kuvvetleri gerilemedi. Sonunda Polonyalılar'ın barış teklifi kabul edilerek savaşa son verildi.

46. Surnâme-i Vehbi, TKS 3593, Levni, ca. 1720-1732. III. Sultan Ahmed veziri ile.

47. Surnâme-i Vehbi, Sultan III. Ahmed 1720 de dört oğlunun sünnet düğünleri için Okmeydanı'nda 15 gün ve gece devam eden bir eğlence düzenledi. Sultan, sadrazam ve diğer misafirler için çadırlar kuruldu, sahil köşklerinde su eğlenceleri tertiplendi. Loncalar sanatlarını göstererek geçide katılmışlar. Gece havaî fişekler, maymunlar savaşı, sihirbazlar, canbazlar, musikî ve raks grupları görülüyor.

1497'ye kadar anlatan minyatürlü yazmalar ilk defa görülür. *Şehnâme-i Meliki Ümmî* adlı eseri hattat ve tezhipçi Derviş Mahmud yazmış. Akkoyunlu sarayından bir nakkaş minyatürleri yapmıştır. Konu Mi'raç sahnesiyle başlar. Bundan başka Bayezid'i vezirleriyle Cem işini görüşürken canlandıran minyatür orijinaldir. Yuvarlak yüzler, badem gözler Türkmen üslûbuna uygundur. Bursa kemeri önündeki figürler sarıklı, yanakları pembe ve gölgeli olup, duvarlar altıgen çinilerle kaplıdır. Bütün diğer minyatürler üzerleri boyanarak bozulmuştur. Minyatürlü tarihî metinlerin doğuşunu göstermekle beraber Osmanlı tarihî minyatür üslûbuna bir başlangıç sayılamaz.

Sultan Bayezid II zamanından, Uzun Firdevsî diye tanınan Bursalı Şerafeddin'in yazdığı iki tam sayfa başlık minyatürlü *Süley-mannâme* (*Dublin Chester Beatty Library*), 406 (ortalama 1500) tarihlerinde gelişmekte olan klasik Osmanlı minyatürüne bir başlangıç olabilir. Yedi sıra fügürlerle birinci minyatürde Süleyman, altı sıra figürlü ikincide Seba Melikesi Belkıs canlandırılmıştır. Birinci minyatürde üstte Süleyman, bir Osmanlı sultanı kıyafeti ve havası içinde, bıyıklı genç bir figür olarak küçük bir kubbe altında tahta oturmuştur. Hizmete hazır periler ve çeşitli kuşlar etrafında toplanmıştır. Aşağıya doğru, ortada dört kemerle açılmış, arkada köşke çıkan merdivenden görülen birinci sırada ve ikinci sırada diğer peygamberler, üçüncü sırada hükümdarlar ve her üç sıranın sağında ayakta duran genç figürler, dördüncü sırada sağda, başta Zâl ile diğer kahramanlar, askerler, melekler, solda demonlar, en altta çeşitli figürler, sağda bir fiskiyenin iki tarafında kuşlar ve hayvanlar sıralanmıştır. Üstte, kemerlerin sağında oturan Hazreti Muhammed'in yüzü, peçe ile kapanmıştır. Horizontal düzen, Uygurlara kadar giden eski bir Türk kompozisyon şekildir. Hafif mat ve canlı renkler, o zamanki İran resminden tamamen farklıdır. Siyah Kalem'in demonları sade bir üslûpla tekrar ortaya çıkmaktadır. Bir tek minyatür içerisinde bu kadar zengin sembol ve muhtevanın toplanması hayret vericidir.

Diğer minyatürde, Belkıs etrafında melekler ve hizmet eden maiyeti ile tahta oturmuş olarak görülür. Burada demonlar, artık alttaki üç sırayı tamamen doldurmaktadır. En alt sırada ise, sağda yaban domuzu ve arslan, solda ikişer at tutan iki seyis görülür. Fatih sarayındaki minyatür sanatını bir dereceye kadar aks ettiren bu iki minyatürün üslûbu, sonraki Osmanlı minyatürlerinden daha kaliteli ve ince nüanslıdır. Fakat onların realizminden uzaktır. Süleyman'ın

köşkünde kubbenin hafif perspektif görünüşü Avrupa etkisine işaret edebilir. Süleymannâme, Süleyman Peygamber'in hayvan ve kuşların dilinden anladığını ve Tevrat hikâyelerini canlandıran bir yazmadır. İki minyatürde kumaş kıvrımları ve renk tonları duvar resmine bağlı bir rölyef tekniği gösterir. Üst üste figür sıraları Uygurlar'ın adak yapan figürlerine bağlanır. Minyatürlerde kırmızı ve erguvanî renklerle yeni bir üslûp görülür.

Kanunî Sultan Süleyman'ın ilk yıllarından başlayan gelişme sonunda, Klâsik Osmanlı minyatürcülüğü en parlak devrini yaşamış, bol sayıda eserler meydana getirmiştir. Padişahlar için Şehnâmelerin ve tanınmış serdarlar için Gazanâmelerin minyatürlenmesi geleneği kurulmuştur. Bunlardan ilki olan Selimnâme, Şükrî tarafından hazırlanmıştır. Yavuz Sultan Selim'in fetihlerini anlatan minyatürlü ve mesnevî tarzında Türkçe bir yazmadır, belki 1520-25 tarihini gösterir. Çehre hatları şematik, kıyafetler gerçeğe yakındır. Kumaş ve elbiselerin motifleri ile mimarî süslemeler, detayları ile gösterilmiş olup, kompozisyon bakımından henüz bir araştırma devrinin çekingen adımları belli olmaktadır. İran'dan farklı mat ve soluk renklerle üslûp birliği içinde çalışılmıştır. Bu minyatürleri yapan usta bilinmiyor.

Bundan sonra, yüzyılın ikinci yarısına kadar, figürsüz olarak şehir, kale ve liman manzaralarını çok defa şaşılacak bir doğrulukta canlandıran bol sayıdaki minyatürler, *Naşûh el-Silâhî el Şehîr bi-Matraķî* adlı sanatkâra bağlanmaktadır. Bunlardan birincisi ve en önemlisi, İstanbul Üniversite Kütüphanesinde bulunan *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i İrâķeyn*, (Mecmûa-i mânâzil) Nasûh el Silâhî tarafından yazılmış ve minyatürleri yapılmıştır. Kanunî Sultan Süleyman'ın 1534-35 İran ve Irak seferine katılan Nasûh, 128 minyatürle İstanbul'dan Tebriz'e gidiş ve Irak üzerinden dönüş yolu üzerindeki konak yerlerini, fethedilen şehirleri tasvir eder.

Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i İrâķeyn (Mecmua-i menazil) Üniv. K. T 5964 *Naşûh el-Silâhî el Matraķî* 944/1537-1538, 1534/35 seferinde Kanunî İran ve Irak'da birçok şehirleri fethetti. Bu eserde sefer yolunda ordunun konakladığı yerler resimlenmiştir. Başlık olan çift sayfa, Osmanlı payitahtı ve hareket merkezi İstanbul'u gösterir. Bir tarafta İstanbul, karşısında Galata, bir harita gibi surlarla çevrili şehir, meydanlar ve büyük binalar, yelkenli ve kürekli olarak birkaç gemi ile gösterilmiştir. Kitabın yazarı ve ressamı olan Matraķî, âbide-

leri en tipik özellikleriyle cepheden resmetmiştir. Bazı binalar ve meydanlar değişik açıdan gösterilmiştir. Kanunî devri İstanbul'u olduğu gibi karşımızdadır. Külliyele, çeşitli âbideler ve surlarla çevrili Topkapı Sarayı açıkça göze çarpar. Bu devirde Osmanlı minyatüründe ilk defa ortaya çıkan tarihî resim daha sonraları iyice gelişmiş, Matrakî'nin harita esasıyla tamamen figürsüz resimleri, bu gelişmeye esas olmuştur ki, o da diğer taraftan Pirî Reis atlası (Kitab-ı Bahriyye) 1525-26 gibi eserlerden ilham almıştır. 944 (1537) de tamamlanan eser 179 yapraklı, 128 minyatürlüdür. Bütün sayfaya yayılan sahneler geniş açıdan bakılarak, yalnız şehri değil, onun topografyasını, çevresini vermek suretiyle ele alınmıştır. Hiç insan figürü olmadığı halde, çok gerçekçi hayvan figürleri sahneyi canlandırır. Pirî Reis'in Kitab-ı Bahriyye'sindeki haritacı anlayışı minyatür sanatına uygulayan Matrakî'nin gerçekçi üslubu, Osmanlı minyatüründe yeni bir çığırın başlangıcı olmuştur. Şehirler âdeta fotoğraf gibi aksettirilerek, Kanunî devri durumunun esaslı kaynağı olmuştur ki, İstanbul bunların başında gelir. Bugün tamamen yok olmuş binalar, tarihî eserler için en sağlam belgedir. Tebriz, Bağdat, Halep, Sultaniye gibi şehirler için de durum aynıdır. Önemli yapılar âdeta bir maket gibi resmedilmiştir. Evler iki pencere, tek kapılı ve düz çatılıdır. Sıra kemerli, çok kubbeli yapılar, çarşılar, hamamlar, uzun ve dik çatılı binalar, hanlar bazen ters bir perspektifle asıl yerlerinden farklı yönde resmedilmiştir.

Diğer yazmalar, *Tarih-i Sultan Bayezid* ile *Süleymannâme* (*Tarih-i Feth-i Sikloş*, *Estergon*, *Ustoni Belgrad*) dır. Bunlar, yarı harita özelliğinde minyatürler olmakla beraber, en lüzumlu ve önemli detaylar üzerinde durulmuştur. *Tarih-i Sultan Bayezid* (1540-1545), Sultan Bayezid II ile Şehzade Cem Sultan'ın savaşlarını, Gülek, Mora, İnebahtı, Modon kale ve limanlarını gösteren 82 yapraklı, 10 minyatürlü bir yazmadır. Minyatürlerde hareketli desenlerle şematik olarak kale ve limanların en önemli tarafları belirtilmiştir.

Süleymannâme (*Tarih-i Feth-i Sikloş*, *Estergon*, *Ustoni Belgrad*) (1545-1550), Kanunî Sultan Süleyman'ın 1543 Macaristan Seferi ile Barbaros'un aynı tarihte Akdeniz seferindeki şehir, kale ve limanları bir arada 32 minyatürle canlandırmaktadır, eserde 4 tane de harita vardır. Akdeniz seferini anlatan ilk bölümde gemilerin hâkim olduğu Nis, Tulon, Cenova şehirleri, surları ve binaları ile resmedilmiş, ikinci bölümde Budin-Peşte, Estergon, Ustoni Belgrad ile şehirler

arasındaki menzil, konak yerleri, ağaçlar, çiçekler ve tepelerle Sefer-i Irakeyn minyatürlerine çok yakın inceliklerle zenginleştirilmiştir. Her üç yazmada minyatürler figürsüz olarak, bazen şekillerle tezat halinde, mavi, yeşil, sarı, turuncu, kırmızı renkler ve yer yer altın yaldızla canlandırılmıştır.

Bu çeşit yarı harita minyatürlerin öncüsü olan *Topkapı Sarayı Müzesi (Hazine 642)* de kayıtlı 1525–26 tarihinden Piri Reis *Atlası (Kitab el Bahriyye)*'de Nis, Kron, Mudon, Cenova limanları, kompozisyon ve topoğrafya bakımından bunlara örnek olmuştur. Bu şekilde, Nasuh el Silâhî herhalde elindeki kaynaklara göre katılmadığı seferlerin konak, menzil ve kalelerini de çizmiştir. Yanında çalışan diğer nakkaşların da bazı minyatürlerde ona yardım etmiş olmaları düşünülebilir. Çünkü onun üslûbunda olmakla beraber, tarihi, yazarı ve nakkaşı belirtilmemiş olan son iki yazmanın minyatürlerinde epey kalite farkı görülür. Sonraları, tarihî konuları ele alan Osmanlı minyatürlerinin sağlam kompozisyonu, mimarî eserlerin, kale ve burçların gerçeğe uygun tasviri, Nasuh'la başlayan bu minyatür üslûbunun realizmine dayanmaktadır.

Fethullah Arif Çelebi'nin 965 (1558) tarihli *Süleymannâmesi*, (Azerbaycan'dan gelen bir hattatın, Şirvanlı Ali bin Emîr Beyk'in yazdığı) mesnevi tarzında Farsça bir eseri olup, Kanuni Sultan Süleyman devrindeki hadiseleri, onun huzura kabul, av ve eğlence sahnelerini, savaş ve zaferlerini 69 minyatürle canlandıran çok önemli bir eserdir. Yerli ve yabancı nakkaşların, çeşitli üslûplarda meydana getirdiği zengin minyatürler, orijinal cilt ve tezhipte birlikte, Osmanlı minyatür sanatının doğuşunu haber vermektedir.

Kanuni devrinde Firdevsî Şehnamesi tarzında bir Şehnâme-i Âli-Osman yazılıp, minyatürlerle süslenmesi geleneğini kuran Fethullah Arif Çelebi'den sonra bu geleneği yüzyıl sonuna kadar devam ettiren *Lokman bin Seyyid Hüseyin el-Aşurî el-Urmevî'nin yazdığı* 1579 tarihli *Süleymannâme* (Dublin'in Chester Beatty Kütüphanesi)'deki 25 minyatür, Kanuni Sultan Süleyman'ın son yıllarını, Zigetvar'ın fethi gibi sahneleri canlandırır.

Sultanın cenaze merasimine katılan yeniçeriler ve sipahilerle iki minyatür, şematik bir kompozisyon ve nisbeten kuru bir üslupla matem havasını çok iyi canlandırmaktadır. Onun ikinci eseri olan *Şehnâme-i Selim Han (TKSM. Kt. A 3595 988 (1581))* Selim II'nin devrini anlatır.

145b-146a Halk el Vaad (Galetta)'ın kuşatılması. Osmanlı İmparatorluğunun bir parçası olan Tunus'da, Sultan Hamid'in İspanyollarla birleşip, 90 gemi ile Tunus önlerinde toplanıp Vali Haydar Paşa'yı Kayrevan'a çekilmeye zorladığını haber alınca 1574'de, eski Yemen Valisi Vezir Sinan Paşa ve Kapudan-ı Derya Kılıç Ali Paşa kara ve deniz kuvvetleriyle buraya geliyor. Tunus üç ay içinde geri alınmakla beraber, Halk el Vaad Kalesi bir ay dayandı. Sonunda düşerek Tunus Sultanı da yakalandı. Burada çift sayfa minyatür, Osmanlı donanmasını Halk el Vaad ve hisarı (kalesi) önünde gösteriyor, ordunun durumu açıkça belirtilmiştir. Klasik devrin büyük nakkaşı Osman, bu sahneyi daha önce Nasuh el Silâhi'nin haritayı andıran minyatürlerindeki üslûba göre resmetmiştir.

Selim II zamanındaki savaşları, fethedilen kale ve şehirleri gösteren 43 minyatürlü, *Şehnâme-i Selim Han* adı ile *Lokman bin Seyyid Hüseyin el-Aşûrî el-Urmevî* tarafından yazılan bu eserin kolofonu 1581 tarihlidir. Mesnevî tarzında ve Farsça yazılmış olan eserde üslûbun gelişmesi devam ediyor. Tam sayfa minyatürlerde figürler küçülmüş, kalyonlar, deniz ve mimarî hâkim olmuştur. Ayasofya ve Selimiye Camilerinin tasvir eden tam sayfa minyatürler de yapılmıştır. Minyatürlerdeki iki ayrı üslûp, bu yazmada iki ayrı nakkaşın çalıştığına işaret ediyor. Bu eserde de Nakkaş Osman ve diğer nakkaşların çalıştığı arşivdeki bir vesikada belirtilmiştir.

Lokman'ın diğer eseri olan 1581 tarihli 2 ciltlik *Şehinşahnâme* (İstanbul Üniversite Kütüphanesi)de Sultan Murad III zamanındaki hadiseleri tasvir eden minyatürler, klasik tarihî minyatür üslûbunun devamını gösteriyor. Bütün bu tarihî minyatürlerde hiçbir nakkaş adının belirmemiş olması, üslûp gelişmesinin takibini zorlaştırmaktadır.

Şehnameci Seyyid Lokman'ın yazdığı diğer bir eser olan *Hünernâme*'de durum değişiyor. Bunda ve daha birkaç eserdeki en iyi kaliteli minyatürler, şahsiyeti hakkında fazla bilgimiz olmayan *Nakkaşbaşı Osman*'a ve onun atölyesine bağlanmaktadır. Tarih sırasına göre *Murad III Sûrnâmesi* (1582), *Matali-i Saâdat (Astroloji, fal ve ilm-i nücum, Türkçe tercüme, Paris Bibliothèque Nationale)* (1582) *Hünernâme I.* (1584), *Hünernâme II. (c. 1587)*, *Şehinşahnâme* (1592) sayfalarını süsleyen 700 den fazla minyatürde genel bir üslûp birliği varsa da kaliteleri çok farklıdır.

Fakat Nakkaşbaşı Osman ve atölyesi tarafından meydana getirilen tarihi minyatürlerle bu sanat birden canlanarak en kaliteli

eserlerini vermiştir. *Hünernâme*'nin birinci cildi 45 minyatürle, Osman Gazi'den başlayarak Yavuz Sultan Selim'in ölümüne kadar Osmanlı hükümdarlarının hayatını ve savaşlarını hikâye eder. İkinci cilt 95 minyatürle yalnız Kanunî Sultan Süleyman'a ayrılmıştır. Murad III'ün oğlu Şehzade Mehmed'in sünnet düğününü anlatan 437 minyatürlü Surname ile Murad III devrini anlatan 137 minyatürlü iki ciltlik Şehinşahnâme diğer eserlerdir. Bir de Paris Bibliotheque Nationale'deki, Murad III'ün kızı Fatma Sultan için Türkçeye çevirilmiş olan Muhammed el-Suûdî'nin *Matali-i Saâdet* (Astoloji fal ve ilm-i nücum) yazmasındaki 68 minyatür bunlara katılmaktadır. Bunun yazarı Niksarlı, asil bir Seyyid ailesinden (yani Anadolu'dan) gelmektedir.

Kanunî zamanında gelişen orijinal portre resmi tek bir nakkaşa bağlanır. Nigârî adı ile tanınan ve İstanbul'da doğup, 1572'de seksen yaşlarında ölen Haydar Reis, aslen denizci idi. Onun, Topkapı Sarayı'nda bulunan, 30X45 cm. ölçüsüne varan büyük boy minyatürler, çok koyu bir fon üzerine yapılmış olup, baş ve yüzlerdeki ifade kuvveti ve portre benzerliği ile hayret uyandırmaktadır. Vücut hatları, eller ve ayaklar ihmal edilmiştir. Büyük sultan muhteşem Süleyman'ı yaşlı halinde canlandıran minyatürü, en karakteristik eserlerinden biridir. Sultan, arkasından yürüyen iki silahdarı ile bahçede dolaşırken gösterilmiştir. Nigârî, bütün Akdeniz'i titreten Kapudan Derya Hayreddin Paşa'yı da ağarmış sakalları ile, bir elinde sultanın hediye ettiği kıymetli âsâ, diğer eliyle karanfil koklarken enerjik bir ifade ile tasvir etmiştir. Sultan Selim II.'yi ok atarken, arkasında bir silâhdar, önünde hedef tutan doğancı başı ile birlikte canlandıran sonuncu portre minyatürü daha zengin ve gösterişli bir üslûpla yapmışsa da ifade kuvveti daha zayıftır. Nigârî'nin üslûbu, aynı devirdeki minyatürlü yazmalardan farklı, orijinal ve sadece ona mahsus özellikler gösterir.

Klâsik tarihî minyatür üslûbu (Nüzhet ül alrar vel ahbar der Sefer-i Zigetvar) da Kanunî'nin son seferini ve Zigetvar'ın fethini canlandıran minyatürlerle yerleşmektedir.

Özdemir oğlu Osman Paşa'nın İran seferini ve Türk-Rus savaşını anlatan 1586 tarihli 77 minyatürlü *Asafi Paşa Şücaarnâmesi* (İst. Üni. Kit.) tarihî Türk minyatürlerinin çeşitli kalite ve üslupta çalışan nakkaşlar tarafından hazırlandığı Türkçe bir yazmadır.

Ferhat Paşa'nın Gence'yi fethini anlatan kitabı *Gencine-i Fethi Gence*, 1589 tarihli 20 minyatürlü bir yazma olup, bol altın yaldızlı

minyatürler aynı elden çıkma bir üslup birliği, ince bir işçilik gösterir. Sinan Paşa'nın Arabistan ve Tunus seferini anlatan *Tarih-i Fethi Yemen* adlı Selim II zamanında başlayıp, Murad III. zamanında, 1594'de tamamlanan yazma (İst. Üni. Kit.) aynı şekilde bol altın yaldızlı ince kaliteli 104 minyatür üslûbunun kuvvetini kaybetmediğini gösterir. Özdemir oğlu Osman Paşa'nın Revan seferini anlatan Türkçe *Gazavat'ı* Osman Paşa yazmasındaki tek minyatür de aynı üslûbâ girer.

XVII. y.y.'in başında diğer bir nakkaş Hasan Paşa ortaya çıkmaktadır. Sultan Mehmed III ün *Eğri* (Eger) *Fetihnâmesi* (ortalama 1600)'nde üçü çift sayfa olarak tertip edilmiş dört minyatür gerçeğe uygun olan saray atölyeleri üslûbuna bağlanırsa de kompozisyon ve renk bakımından gerileme vardır. Mehmed III ün portre olarak resmedilen figürleri çok canlıdır.

Buna karşılık Sultan Osman II nin 1621-22 Hotin seferini, çoğu çift sayfa üzerine tam sayfalı 20 minyatürle canlandıran Mesnevî tarzında Türkçe *Hotin Fetihnâmesi*'nde klâsik tarihî minyatür üslûbu, ordunun hareketi, kale ve şehir tasvirlerinde devam etmekle beraber, renk ve kompozisyon şeması bakımından değişmeler vardır. Hotin Fetihnâmesini yazan Nadirî (asil adı Muhammed bin Abdülgani b. Emirşah, ölümü/626) nin şiirlerini toplayan Divan'da da Mehmed III ve Osman II zamanına ait hadiseleri canlandıran 9 minyatür vardır. Bunlarda klâsik tarihî minyatür yanında kompozisyon, renk ve mimarî şekiller bakımından realist detaylar ve değişik perspektiflerle başarılı yenilikler vardır.

XVII. y.y.in ilk yarısından önemli bir minyatürlü yazma, Londra British Museum'da bulunan *Paşanâme*'dir. Eser Kalkandelenli Tuluî İbrahim Efendi'nin şiirleri ile birçok minyatürlerden meydana gelmiştir. Şiirler, Kenan Paşa'nın Rumeli eyaletlerinde asayişini sağlaması şerefine yazılmıştı. Kenan Paşa oradan Kırım'a gitmiştir. Şiirlerin sonunda onun Karadeniz'de Kazak korsanlarına karşı kazandığı deniz zaferi hikâyeye edilmektedir. 1630'da kaleme alınan *Paşanâme*'nin birçok minyatürleri rutubetten bozulmuş, yalnız ikisi sağlam kalmıştır. Bunlardan Kenan Paşa'nın kalyonları ile Karadeniz'de korsanlara karşı savaşını canlandıran minyatür, ince detaylar ve değişik renklerle çok itinalı ve ustalıklı çizilmiş olup, o zamanki denizcilik hakkında fikir verecek kıymetli bir dökümandır.

Fakat diğer taraftan yine aynı devirde hazırlanmış olan bir minyatürlü yazmada durum değişiyor. Nakşî adı ile tanınan Ahmed Mustafa'nın 49 hayalî minyatürle Türk meşhurlarını, şeyh ve âlimlerin hayatını ve Osmanlı hükümdarları ile münasebetlerini canlandırdığı Taşköprülüzadenin *Şakayık-ı Numaniye Tercümesi*, Osman II. zamanında hazırlanmıştır. Değişik renkler ve çok sade bir kompozisyonla ele alınan minyatürlerde figürler, kuru bir üslûpla fakat çok itinalı işlenmiştir. İlgî çekici bir perspektifle çizilen mimarî şekiller Divan-ı Nadirî ile yakın benzerlik göstermekte olup, oradaki minyatürlerin de Nakşî'ye maledilmesi düşünülebilir.

XVII. yüzyılda Sultan Ahmed III'ün nakkaşbaşısı *Levnî* çok şöhret kazanmıştır. 1732'de ölmüş olan *Levnî* Edirne'li olup, adı Abdülcélil Çelebi'dir. Kendisi diğer nakkaşlardan farklı olarak tek sahifeler halinde de minyatürler yapmıştır. En büyük eseri, Ahmed III'ün oğlu Şehzade Süleyman'ın sünnet düğünü için şair Vehbi'nin yazdığı *Sûrnâme*'yi süsleyen 137 minyatürüdür.

Edirne'den İstanbul'a gelerek Nakkaşhaneye çırak girip sonradan II. Sultan Mustafa (1965-1703) ve III. Sultan Ahmed devirlerinde Hassa musavviri olup, onların portrelerini yapan *Levnî* 1730 Patrona Ayaklanmasında koruyucusu Sultan Ahmed III'ün düşürüldüğünü gördükten iki yıl sonra 1732'de ölmüştür. Doğum tarihi bilinmiyor.

Kullandığı renkler, canlı pozlar, güzel kıyafetler, figürlerindeki serbest hareketlerle saray üslûbuna yenilik getirmiş olup, genellikle büyük figürlerle çalışır ve kompozisyonla kesin sınırlama yoktur. *Sûrnâme*'de ellere önem vererek dikkatle resmetmesi de ayrı bir yeniliktir.

Seyid Vehbi'nin kaleme aldığı *Sûrnâme* Sultan Ahmet III'ün dört şehzadesi ile beş bin fakir çocuğu sünnet ettirmesi ve su gibi para harcamasını anlatır. Ok meydanında hazırlanan Otağ Hümâyûn'da ve kendi çadırları önünde gece gündüz her gün hayret uyandıran gösteriler, denizde de padişahın sahildeki kasrından seyrettiği gösteriler yapılmıştır. Çeşitli ziyafetlerde davetliler ağırlanmış, imparatorluğun her tarafından ve yabancı ülkelerden hediyeler gelmiş, geçide katılan esnaf loncaları da padişaha çeşitli hediyeler vermişlerdir. Onbeş gün Haliç'te Okmeydanı'nda eğlendikten sonra şehrin öbür kısmında fakir çocuklar sünnet edilmiştir. Daha sonra saray

erkânı ve şehzadeler büyük merasimle eski saraydan Topkapı Sarayı'na gelip ananeye göre burada sünnet edilmiş ve eğlenceler tertiplenip, hediyeler verilmiştir. Seyid Vehbi'nin 1132 (1720) tarihindeki bu düşünü günü gününe anlatan Sûrnâme nüshalarından ikisi minyatürlü olup, Topkapı Sarayı Kitaplığındadır. TKS. Kt. 3593 sayılı Sûrnâme Levni imzalıdır. 3954 sayılıda imzası yoktur. 175 yapraklı tâlik Sûrnâme karşılıklı tam sayfa halinde 137 minyatürlüdür, sonu eksik olup, 173. sayfada Levni'nin imzası vardır. İkinci nüsha imzasız olup, 221 yaprak ve 140 minyatürlüdür. Yaprakları eksik, sıraları intizamsızdır. Minyatürlerden bazıları bozuktur. Levni ile Osmanlı minyatür sanatı yeniden canlanır. Sultan Murad III Sûrnâmesi geleneğinde ordu ve esnaf alaylarının geçişi, saraya hediyelerin takdimi, Otağı Hümâyun gibi sahneler tarihi minyatürlü yazma kompozisyonlarının son örnekleridir.

Levni, Sultan Ahmed III'ü ve devrinin tiplerini bir fotoğraf gibi resmetmiş, bunlarda bir üslûp özelliği veya sanat kuvveti göstermemiştir. Tek sahifeler halinde yaptığı minyatürlerde de bütün çehreler birbirine benziyor. Yalnız elbiseler daima değişmektedir.

İmparatorluğun en kudretli olduğu yıllar boyunca hüküm süren hemen hemen bütün sanat koruyucusu padişahların devrindeki olayları konu alan şehnâme ve gazanâmelerin yazılıp, minyatürlenmesi işinin büyük hazırlıklar ve masraflar sonunda ortaya çıktığı muhakkaktır. Eserlerin hazırlanmasıyla ilgili belgelerden öğrendiğimize göre, ödenen ücretlerin miktarı devrin şehnâmecisiyle ünlü nakkaş, hattat, kâtip gibi sanatkârlardan kurulu heyetler arasındaki disiplinli ve titiz çalışmalar tarihî ressamlığa verilen önemi açıkça ortaya koyar.

Osmanlı tarihiyle ilgili yazmalar gerek konu gerekse minyatürleri bakımından erken bir iki örnek hariç, İslam sanatının diğer çevrelerindeki tarihî üslûptan hiç bir şekilde etkilenmemişlerdir. Bu bakımdan minyatür kalıpları daha önceki geleneklere bağlanamaz. Bu minyatürler, yaşanmış gerçek olayları tasvir etmektedir. Nakkaşlar muhayyilelerindeki güzel bir görünüşü vermekten çok, yaşanan olayları metne bağlı olarak tesbit etmek amacını taşırlar. Bu sebepten minyatürler, devrinden günümüze gelmiş belgeler olarak önem kazanırlar. İslam minyatür sanatı için büyük bir aşama olarak nitelendireceğimiz bu özellik, Osmanlı minyatürünün İslâm sanatı içindeki yerinin aydınlanmasında son derece etkili olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA

Aslanapa, Oktay, *Turkish Art and Architecture*, London 1971.

———, *Türk Sanatı*, İstanbul 1984.

Akalay, Zeren, *Osmanlı Tarihi ile İlgili Minyatürlü Yazmalar (Şehnameler ve Gazanamerler)*, İstanbul Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, 1972.

Atasoy, Nurhan-Çağman, Filiz, *Turkish Miniature Painting*, İstanbul 1974.

Atıl, Esin, *An Eighteenth Century Ottoman Book of Festival*, Michigan University, 1969
(Doktora Tezi).

KISALTMALAR

TKS—Topkapı Sarayı Hazine Kitaplığı.

TKSR—Topkapı Sarayı Revan Kitaplığı.

İst. Üniv. Kt.—Üniversite Kitaplığı.

TÜRK EL SANATLARINDAN EL ÖRGÜSÜ ÇORAPLAR

H. ÖRCÜN BARIŞTA*

Zengin bir konu, üslup ve teknik repertuarı bulunan el örgücülüğü Türk El sanatlarının önemli ve en eski dallarından biridir. Gereği gibi tanımadığımız, tanıtamadığımız bu sanat dalında yapılan araştırma ve incelemeler yanısıra yayınların sayısı oldukça azdır. Uygulamalı çalışmalar ise yetersizdir.

1939 yılında yayınlanan, Tevfik Eşberk'in Türkiye'de Köylü El Sanatlarının Mahiyeti ve Ehemmiyeti; 1945 yılında yayınlanan, Kenan Özbel'in El sanatları I, Kılavuz Kitaplar Serisinde yer alan Anadolu Çorapları; 1976 yılında yayınlanan, Kenan Özbel'in Türk Köylü Çorapları dışında; 1970 yılında yayınlanan Fatma Pamir Akbil'in Türk El Sanatlarından Örnekler ve Yusuf Durul ile Nurhayat Berker'in Türk İşlemelerinden Örnekler isimli kitaplarında el örgülerine de yer verildiği görülmektedir. 1981 yılında yayınlanan Betsy Harrell'in Anatolian Knitting Desing isimli kitaptan farklı bir biçimde, 1967 yılında yayınlanmış olan Semiha Dinçsoy ve Ayla Polat'ın Yün İşleri isimli kitabı yalnız teknik bilgiler içermektedir. Üniversitelerimizin dalla ilgili alanlarında konuya sanat olarak yaklaşan teorik araştırma yapılmamıştır. Üniversitelere bağlanan Yüksek Öğretmen Okullarından ise malzemece zengin bilimsel yöntemle işlenmemiş, yayınlanmamış birçok lisans tezi bulunmaktadır. Genellikle 1954-1977 yılları arasında yapılan bu tezler, konunun gereği gibi derlenmeden, eğitim kurumlarımızın ilgi alanı dışına çıkmış olduğunu düşündürmektedir. Öte yandan sanat, teknoloji ve meslek eğitimi veren kurumlarımızın örgücülük dalının motif, renk, kompozisyon düzeni, üslup ve uygulanan tekniklere gereği gibi eğilmeyişi, müzelerimizde bu konuda gerekli ve restorasyon merkezlerinin henüz kurulmamış olması pek yakın bir gelecekte kültürümüzün bu dalda ulaştığı düzeyin belirlenmeden yok olacağı

* Doç. Dr. H. Örcün Barışta, Gazi Üniversitesi, Resim-İş Eğitimi Bölümü Başkanı.

endişesini uyandırmaktadır. Her dalda olduğu gibi bu dalda da ulaşılan düzey belirlenmeli, kültürel mirasına bazı aydınlardan daha sahip çıkan halktan, resmî öğretim ve eğitim kurumlarımızda bilinmeyen teknikler öğrenilmeli ve teknolojiye bu tekniklerden yararlanılmalıdır. Bunun dışında örgücülüğün halkbilim ve sanat tarihi gibi disiplinler yanısıra plastik sanatlar kapsamı içinde disiplinlerarası ve sanatlararası bir yaklaşımla ele alınması, estetik problemlerinin çözümlenmesi gereklidir.

Bu makalede amacımız örgücülük örnekleri arasında ilgi çeken, orijinal parçalarla zaman zaman el sanatları düzeyinden plastik sanatlar düzeyine ulaşan çorapların: Araç, gereç, konu, biçimlendirme, renk ve kompozisyon özelliklerine değinerek kaybolmakta olan, örerek yapılan süslemelerden sarma, iğne ardı, dolama, zincir ve verev delik işi gibi işlemeye benzeyen örgü tekniklerini yapılaş biçimleriyle sergilemektedir. Bu yolla çorap örücülüğü konusundaki bilgilerimizi aktarmak, resmi eğitim ve öğretim kurumlarımızda bilinmeyen, yukarıda belirtilen teknikleri tekstil teknologlarının, sanatselverlerin yararına sunmaktır. Öte yandan değışen modağa bağılı olarak giyim ve kuşamda önemini, işlevini yitiren, düz, jakarlı çorap makinelerinin dağılması, çorap fabrikalarının çoğalması ile günümüzde dar bir boğaza itilmiş görülen çorap örücülüğüne çağdaş tekstil endüstrisinin dikkatini çekmektir.

Batıdan, doğudan farklı bir estetikle, çoğu kez anlam yüklü motiflerle bezenmiş sayısız çorap bugün yurt içi ve yurt dışı müzelerine, koleksiyonlarına yayılmıştır. Bu parçalar arasında İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Alaybey Köşkü, Ankara Etnoğrafya Müzesi, Antalya Müzesi ile Türkiye İş Bankası Koleksiyonları seçkin örneklerle dikkati çekmektedir. Genellikle Prof. Kenan Özbel tarafından derlenmiş (bkz., foto 1), 19. ve 20. yüzyıllara ait olan bu çorapların daha erkene tarihlenebilen Anadolu Türk Sanatı örnekleri henüz gün ışığına çıkmamıştır.

Eski Çorap Örnekleriyle İlgili Kaynaklar :

Bildiği gibi “bugün Yale Üniversitesi’nde yer alan en eski çorap örneği Dura Europosta Fırat nehri kenarında bulunan H. 256 ya tarihlenen üç örgü fragmanıdır. Londra Victoria and Albert Müzesi’nde düz pamuklulardan dokunmuş, Kopt mezarlarından çıkarılmış çorap çiftleri vardır. 4 ve 5. yüzyıldan olan bu çorapların biri kah-

verengi-mor, diğeri kırmızıdır. Bu çorapların topuk ve burun kısımları bulunmaktadır. New-York Metropolitan Museum of Art'da Suriye'de örüldüğü düşünülen çoraplar vardır. 12-13. yüzyıllardan kalan bu çoraplar açık zemin üzerine kûfi yazı bordürü ile bezenmiş beş mavi şeritle süslüdür. Detroit Institute of Art'da çorabın üst kısmı olduğu düşünülen bir fragman vardır. Mısır'dan gelmiş olan ve 10-14 yüzyıllara tarihlenen örnek beyaz üzerine mavi geometrik motiflerle süslenmiştir”¹ şeklindeki bilgiler bu konuda tanıklık etmekte ve Anadolu ve çevresinde çorabın varlığına işaret etmektedir.

Öte yandan kökleri ta “2. Pazirik kurganından çıkarılan Hun giyiminden örnekler arasında yer alan üzeri nakışlı keçe çoraplarla Milattan öncelere”² kadar uzanan Anadolu Türk Örgü Sanatının ve çorapların 19. yüzyıldan önceki varlığına çeşitli kaynaklar tanıklık etmektedir. Bu kaynaklar arasında : Türklerin Anadolu'ya geldikleri zaman diliminde yazılan Divanü Lûgat-it-Türk'de yer alan “eliglik-eldiven-elcik,³ suf-yün ipinden elle örülen kuşak,⁴ tizildürük-çedik, mest gibi şeylerin ucuna takılan pullar,⁵ kıymaç-kıymaç börk-tiftikten yapılan beyaz başlık olup Çigiller giyerdi,⁶ iğ-ip bükme için kullanılan aygıt⁷ teşrüm-eğrilmiş yün yumağı,⁸ urukluk-yüng-ip yapılmak için hazırlanan yün,⁹ yeteng-yün atılan kabartılan atımcı yayı,¹⁰ sag yün atmak kabartmak için kullanılan sopa,¹¹ yüng-yün,¹² ördi-ördürülen şey için de böyle denir-örer-örmek,¹³ eğrildi-yip eğrildi,¹⁴ kıstırdı-yün kırmak,¹⁵ tolgaştı-yün dolamada yarıştı¹⁶

¹ Harell, Betsy, *Anatolian Knitting Designs*, Redhouse Press, 1981, s. 119.

² Diyarbakırlı, Nejat, *Hun Sanatı*, Milli Eğitim Bakanlığı Kültür Yayınları, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972, s. 116.

³ Kaşgarlı, Mahmut, *Divanü Lûgat-it-Türk*, Çeviren: Besim Atalay, Türk Dil Kurumu 1949 cilt 1, s. 153.

⁴ Kaşgarlı, *a.g.e.*, cilt 3, s. 129.

⁵ Kaşgarlı, *a.g.e.*, cilt 1, s. 529.

⁶ Kaşgarlı, *a.g.e.*, cilt 3, s. 175.

⁷ Kaşgarlı, *a.g.e.*, cilt 3, s. 48.

⁸ Kaşgarlı, *a.g.e.*, cilt 1, s. 485.

⁹ Kaşgarlı, *a.g.e.*, cilt 1, s. 150.

¹⁰ Kaşgarlı, *a.g.e.*, cilt 3, s.

¹¹ Kaşgarlı, *a.g.e.*, cilt 3, s. 154.

¹² Kaşgarlı, *a.g.e.*, cilt 3, s. 362.

¹³ Kaşgarlı, *a.g.e.*, cilt 1, s. 172.

¹⁴ Kaşgarlı, *a.g.e.*, cilt 1, s. 248.

¹⁵ Kaşgarlı, *a.g.e.*, cilt 1, s. 221.

¹⁶ Kaşgarlı, *a.g.e.*, cilt 2, s. 220.

beziñç-ipek yün yumağı,¹⁷ eğrik-eğrilen ip,¹⁸ dava-yün sümeği-yün kabartıldıktan sonra halka gibi yapılıp kola giçirilir sonra eğrilir,¹⁹ örük-örülmüş olan nesne,²⁰ etük-edik-papuç,²¹ (çedik-örgü patik), çulkuz etük-topuğu bir tarafa çarpılan papuç mest,²² çefseng-koyun kırkılan makas²³ gibi terimler alan terminolojiye işaret etmektedir.

Öte yandan “Oğuzlar sarılan bitkilere çor-ot derler”²⁴ “ağ: iki bacak arasındaki boşluk-yüz at mening ağdın geçti-bacaklarımın arasından yüz at geçti,”²⁵ “izlik-kesilen hayvanların derisinden yapılan Türk çarığı. Nitekim şu savda gelmiştir. İzlik bolsa er öldimes, içlik bolsa at yağırmas-çarık olsa adam ölmez; keçe olsa-teyelti bulunsa at yağır olmaz,”²⁶ şeklindeki bilgiler özellikle ata binerken ağa bir nakışlı keçe (içlik) giyildiğini ortaya koymaktadır. Bunların dışında “Kaşgarlı’nın eserinde don ve iç gömleği (atlet) yerine giyilen herhangi bir şeye rastlamadık. Aşağıda görüleceği üzere çorap konusunda da durum böyledir.”²⁷

“Dolak Divanda “yörgencü” kelimesi ile ifade edilmekte olup bunun ayağa sarılan bir çeşit sargı olduğu açıkça kaydedilmektedir. Bilindiği üzere dolak ayak bileğinden diz kapağına kadar sarılan enli ve kalın (yün veya keçeven) bir parçadır. Onların dolaktan başka dizlik de kullandıkları anlaşılıyor. Kaşgarlı’nın “soğukta dizlere giyilen şey olarak tarif ettiği dizliğe yişim denildiğini bildirmektedir. Az çok dizliğe benzeyen tozluk’a ise Türklerin “oguk” adını verdikleri anlaşılmaktadır.”²⁸ şeklindeki bilgiler ayak giyimi konusunda bizleri aydınlatmaktadır. Bütün bu bilgiler çor-ağa teriminin, ağa sarılan nesne karşılığında kullanılmış olabileceğini akla getirmektedir.

¹⁷ Kaşgarlı, *a.g.e.*, cilt 3, s. 373.

¹⁸ Kaşgarlı, *a.g.e.*, cilt 1, s. 105.

¹⁹ Kaşgarlı, *a.g.e.*, cilt 3, s. 237.

²⁰ Kaşgarlı, *a.g.e.*, cilt 1, s. 69.

²¹ Kaşgarlı, *a.g.e.*, cilt 1, s. 68.

²² Kaşgarlı, *a.g.e.*, cilt 3, s. 242.

²³ Kaşgarlı, *a.g.e.*, cilt 3, s. 385.

²⁴ Kaşgarlı, *a.g.e.*, cilt 3, s. 122.

²⁵ Kaşgarlı, *a.g.e.*, cilt 1, s. 81.

²⁶ Kaşgarlı, *a.g.e.*, cilt 1, s. 104.

²⁷ Genç, Reşat. *Divanü Lügat-it Türk Müellifi Kaşgarlı Mahmud’a Göre XI. Yüz yılda Türk İllerinin Siyasi, Etnik, Sosyal ve Kültürel Durumu*, A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Ortaçağ Tarihi Kürsüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1974, s. 156.

²⁸ Genç, *a.g.e.*, cilt 1, s. 159.

Bugün Sofya National Museum of History'de Uzunköprü çorapları arasında sergilenen nakışlı keçe çorapların varlığı, bu çorapların Hun prenslerine ait keçe çoraplarla benzerliği, 17. yüzyıla ait narh defterinde çorab-furuşan başlığı altında "kiçi ayak"²⁹ olarak isimlendirilen bir çorap bulunması, Fynes Moryson'un Shakespeare'in Avrupasını anlatan seyahatnamesinde Türkleri anlatırken "Eğerleri küçük ve serttir, atların taşıyamıyacağı harp eğerleri kullanmazlar. Kamçıları işlidir ve ayaklarının altındaki üzengi uzun ve atı dürtmek için arkası keskindir. Hiçbir atlı çizme giyemez, donlarını saran bez çoraplar giyerler,"³⁰ şeklinde bilgilere yer vermesi böyle bir görüşü kuvvetlendirmektedir. Selçuklu dönemini yansıtan Varka ve Gülşah albümünde yeralan minyatürlerde Şam hükümdarının ve Gülşah'ın Şam'ı terkeden Varka'yı uğurlaması³¹ sahnesinde (bkz., foto 2) Varka'nın ayağına giydirilen çoraplar; bugün Metropolitan Müzesi sanat eserleri arasında yeralan, 13. yüzyıldan kalan, üzerinde kiçi ayak giydirilmiş bir Selçuklu prensi ve keçe haşa ile süslenmiş at bulunan minai tekniği ile yapılmış Keşan Çanağı; (bkz., foto 3) El Cezeri'nin Kitab fi Marifet el Hıyal Hendsiye (Otomata) isimli eserini bezeyen, içki sunan köleye giydirilen çorap bu konuda tanıklık etmektedir (bkz., foto 4). Osmanlı İmparatorluk Döneminden günümüze ulaşan Baron W. Wratislaw'ın anıları arasında yeralan "Nihayet, yine ulu Tanrı'nın lütfu, hiç ilaç kullanmaksızın iyileşince, midem eski kuvvetini bulunca günlük tayınımız iki ekmek bana yetmeğe başladı. Bunun için öbür tutsaklardan çorap, eldiven ve takke örmesini öğrendim, az buçuk para kazanmağa başladım. Bu para ile sütlaç, yağ, sirke, zeytin, salata, ekmek gibi besin maddeleri alabiliyor, karnımı doyurabiliyordum. Bir süre sonra zincir ortağımın sağlığı iyiye yönelince yine birbirimize kavuştuk. Aziz peder örgü ya da dokuma işlerini hiç beceremediğinden benim bu yoldan kazandığım para ile aldığım yiyeceklere ortak

²⁹ Kütükoğlu, Mübahat, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 tarihli Narh Defteri*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1983, s. 170.

³⁰ Reyhanlı, Tülay, *İngiliz Gezginlerine Göre XVI. yüzyılda İstanbul'da Hayat, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 554, Sanat Eserleri Dizisi: 4, Ankara 1983, s. 72.*

³¹ Öney, Gönül, *Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme ve Eisanatları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Genel Yayın No: 185, Sanat Dizisi: 33, s. 142.

oldu"³² şeklindeki bilgiler hapisanelerde örgü eğitimi yapıldığını ortaya koymakta ve bu dallarda kazanılan para ile bir veya iki kişinin karnını doyurabileceğini işaret etmektedir. Aynı yüzyıldan günümüze ulaşan Moryson'un hatıralarında yer alan "Şalvar ve çorapları şayaktandır. Çorapları diz bağısız, gömleklere şalvarlarının üstüne düşer,"³³ "Çorap ve ayakkabıları çoğunlukla açık renk deriden altın ve gümüşle eğer daha zengin ve önemli kişinin eşi iseler mücevherlerle bezelidir."³⁴ şeklindeki bilgiler erkek ve kadın çorapları konusunda bizleri aydınlatmaktadır. 17. yüzyıldan kalan Ehli-hiref defterinde yer alan "Çorap-furuşan: Kavala'nın topuktan yukarısı bir sere olan çorabı 6, Kazdağı yaykanmaşı çorap 4, Kazdağı kaba çorabı 3, orta ayak çorabı 2, Filibe çorabı orta ayak 3 akçe"³⁵ şeklindeki bilgiler yüzyılın çorapları konusunda bizlere ışık tutmaktadır. Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde bu dönemin tiftiği hakkında bilgi vermektedir. "Engürü pastırması ve tiftik keçisinin eti güya mümesektir. . . . Tiftik keçisi bir güne tis-i beyazdır (bembeyazdır) kim kevn-i atlasta öyle mahlûk halk olunmamıştır. . . . Ama mezkûr keçilerin tüyünü makas ile kırksalar ipliği haşın olur. Ama keçinin tüyünü yolsalar ol kadar mülayim olur kim güya harir-i Eyüp nebi olur. Ama fakir keçileri yolarken feryad ü figanları evce peyveste (göklere erişir). Ama kibarlar onun dahi feryat etmemesine yol bulmuşlardır,"³⁶ şeklindeki cümleleriyle dönemin önemli malzemesi olan tiftiğin kaynağını ve elde edilmiş şeklini anlatmaktadır. Yazılı kaynaklar dışında günümüze ulaşan resim ve gravürlerde yer alan tasvirler bu konuda bizleri aydınlatmaktadır. Viyana National Biblioteque,³⁷ Bodleian Library Oxford,³⁸ British Museum³⁹ da bulunan çizimler 16-17. yüzyıllarda kadın kıyafetlerinde çorabın özellikle sokak kıyafetini tamamlayıcı olarak kullanıldığını göstermektedir.

³² Wratislaw, Wenceslaw, *Anılar 16. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğundan Çizgiler*, Karacan Yayınları, 49, Kent Basımevi 1981, s. 120, Çeviren: M. Süreyya Dilmen.

³³ Reyhanlı, *a.g.e.*, s. 71.

³⁴ Reyhanlı, *a.g.e.*, s. 73.

³⁵ Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 170.

³⁶ Evliya Çelebi, *Gördüklerim I*, Seçen ve Açıklamalar yapan Mustafa Nihat Özön, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul 1976, s. 114.

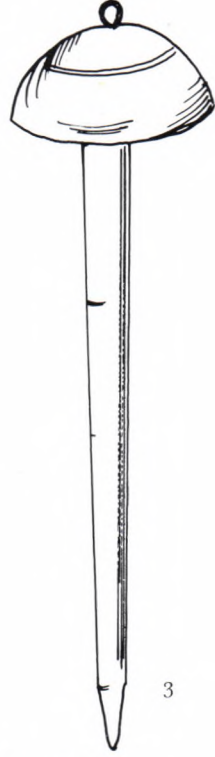
³⁷ And, Metin, *Osmanlı Şenliklerinde Türk Sanatları*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 529, Sanat Eserleri Dizisi: 2, Ankara 1982, s. 17.

³⁸ Reyhanlı, *a.g.e.*, s. 132.

³⁹ Reyhanlı, *a.g.e.*, s. 138.

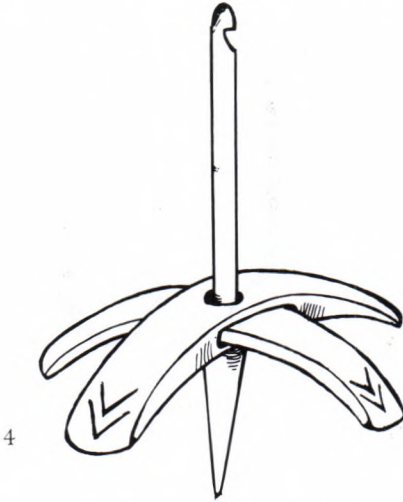

2

3

1 — Fergene. (Sait Özdemir, Ankara Çorap Örücülüğü G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi, Resim-İş Eğitimi Bölümü Yayınlanmamış Lisans Tezi 1976, s. 22.

4

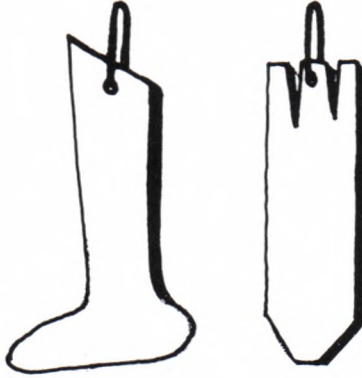
2, 3, 4 İğ Çeşitleri.

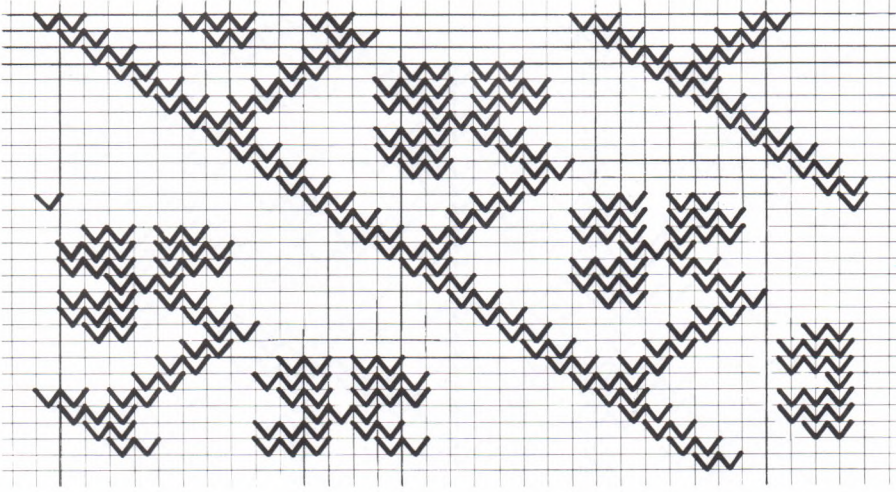
5 — Öreke (Sait Özdemir, Ankara Çorap Örucülüğü, s. 23)

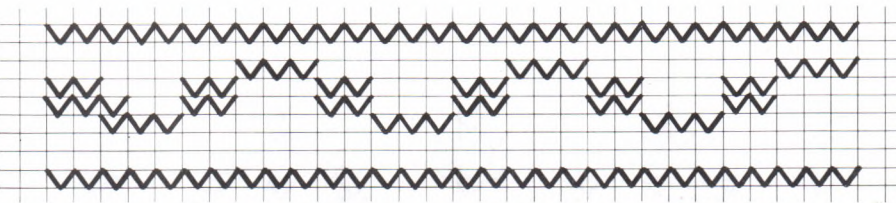
6 — Yün Tarağı.

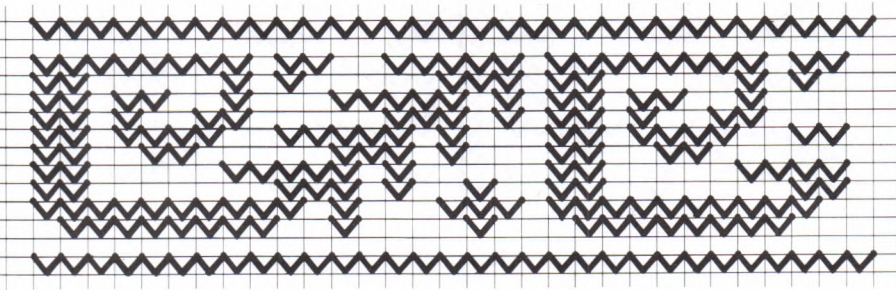
7 — Çorap Kalıpları. (Sait Özdemir, Ankara Çorap Örucülüğü, s. 23)

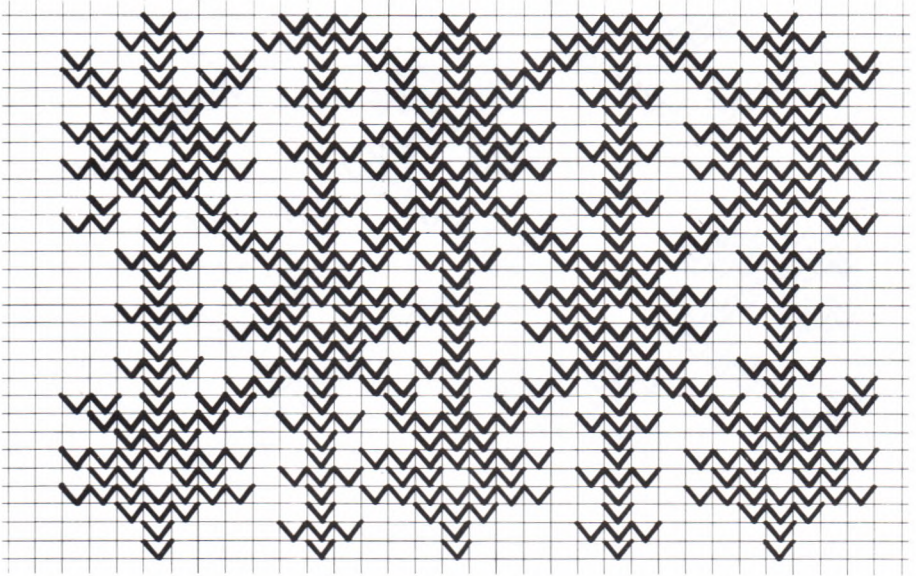
8 — Yandım Alamadım Motifi, Sivas Çevresinden.

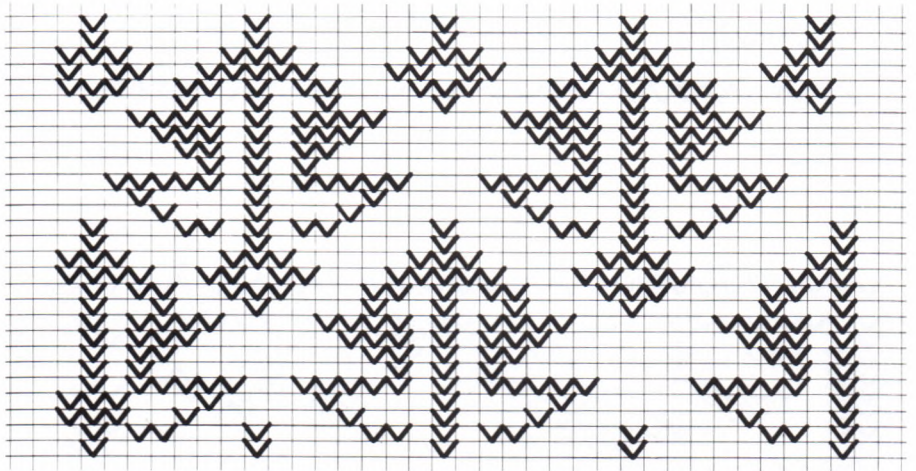
9 — Ana - Kız Yolu. Motifi, Sivas Çevresinden.

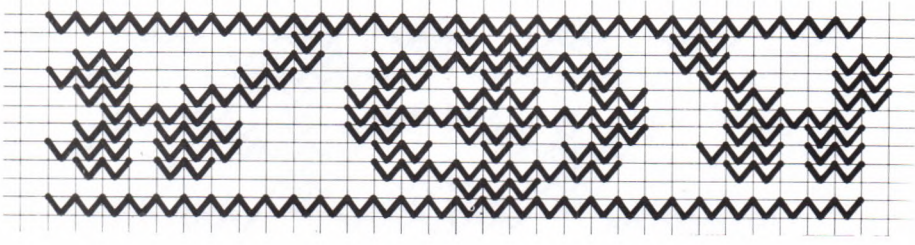
10 — Zampara Bıyığı Motifi, Sivas Çevresinden.

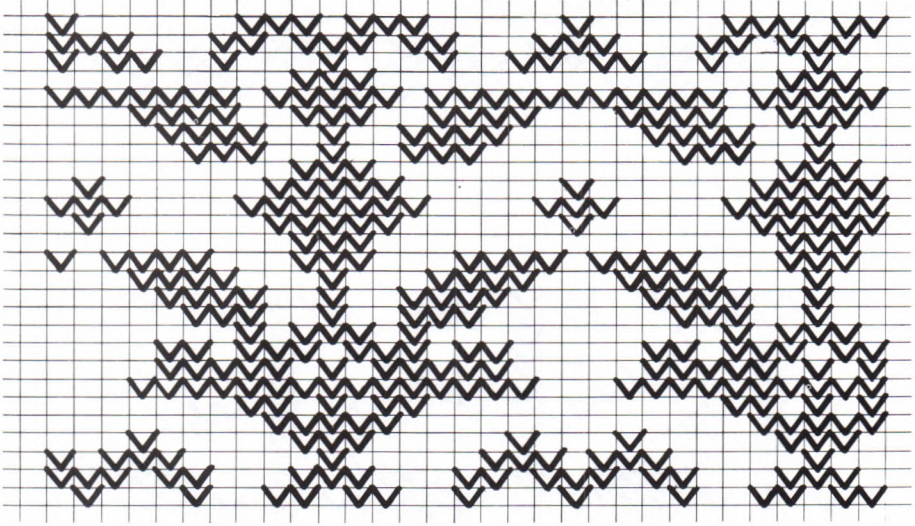
11 — Elele Kızlar Motifi, Sivas Çevresinden.

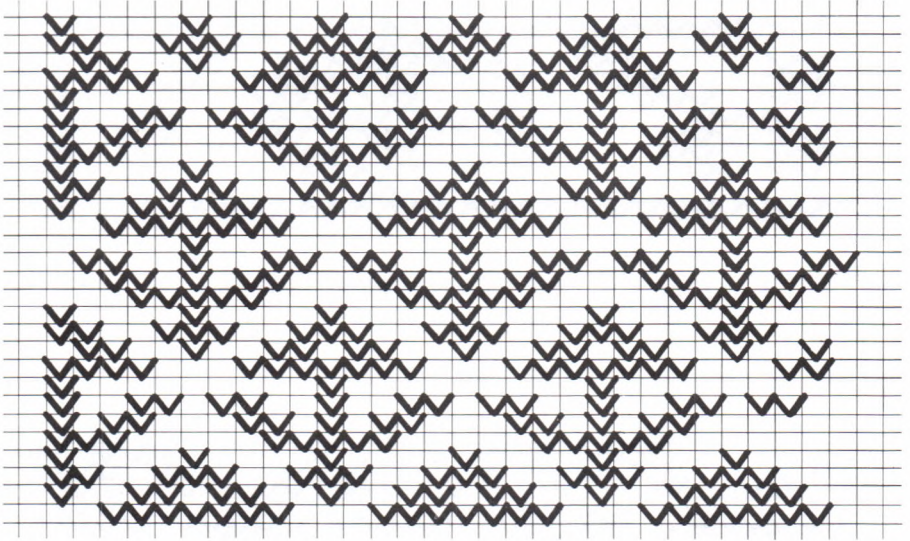
12 — Güveyli Motifi, Sivas Çevresinden.

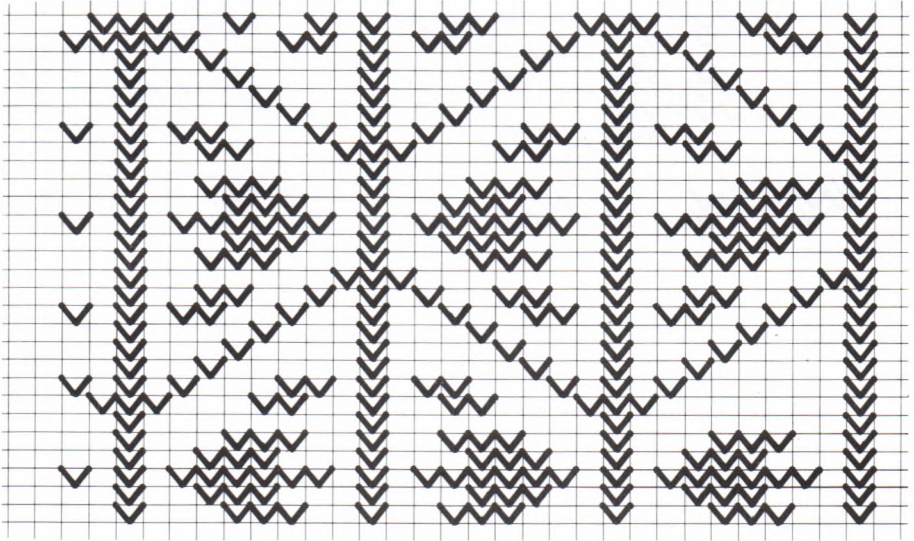
13 — Lira Çeyreği Motifi, Sivas Çevresinden.

14 — Saksılı Motifi, Sivas Çevresinden.

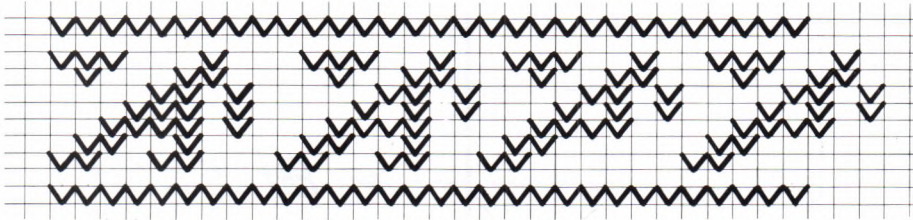
15 — Kúpeli Motifi, Sivas Çevresinden.

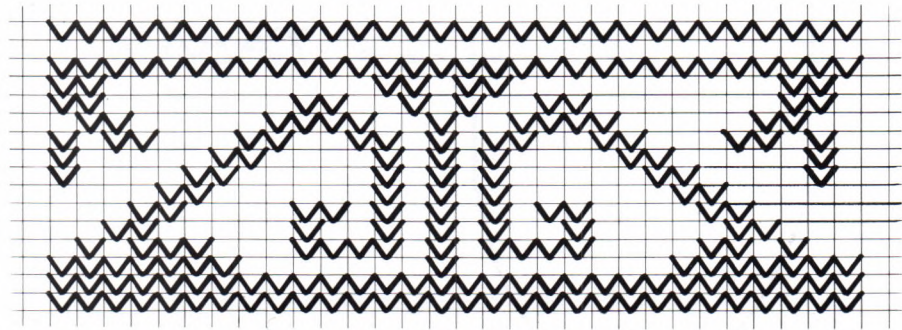
16 — Çevre Örneği Motifi, Sivas Çevresinden.

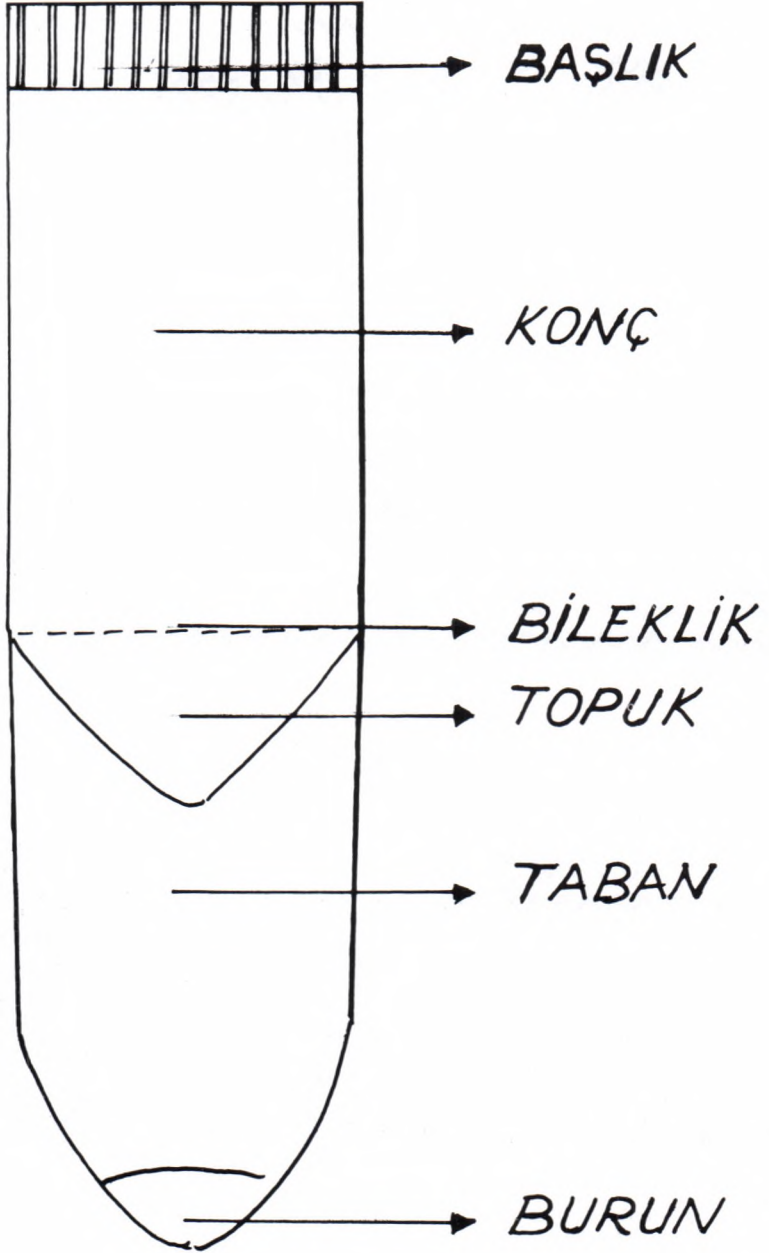
17 — Su Boreği Motifi, Sivas Yöresinden.

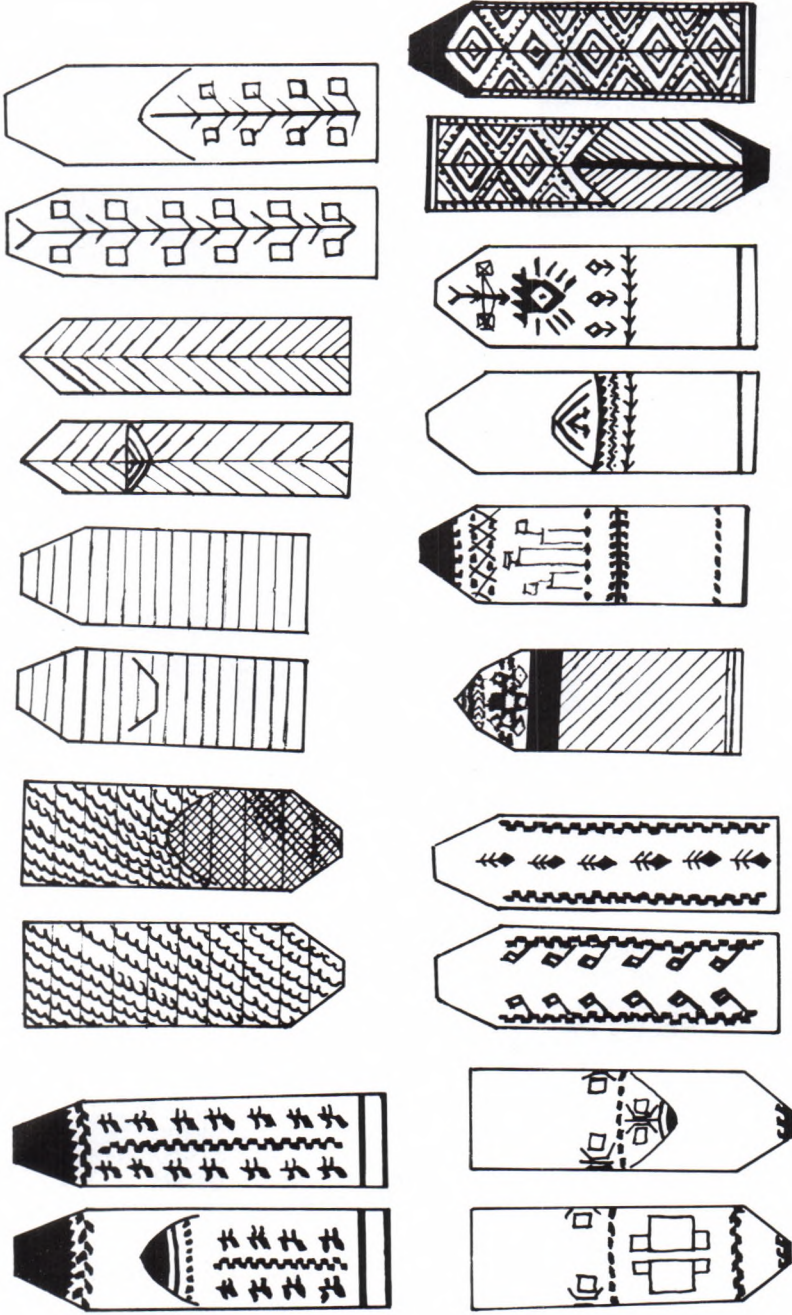

18 — Kuşlu Motifi, Sivas Çevresinden.

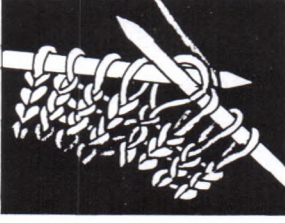

19 — Dikbiyık Motifi, Sivas Çevresinden. (Ç. 8 - Ç. 19 da İsmail Gülamber, Sivas Örmeye Çorapları, G.Ü. Gazi Fakültesi Resim-İş Eğitimi Bölümü yayınlanmamış lisans tezi, 1955, 56, 17, 26, 32, 18, 22, 21, 26, 27 ve 31. sayfalardan yararlanılmıştır.)

21 — Çeşitli Kompozisyon Düzenlenmeleri ile Bezenmiş Çoraplar.

22 — Çorap Örgüsünün Yapılışı.

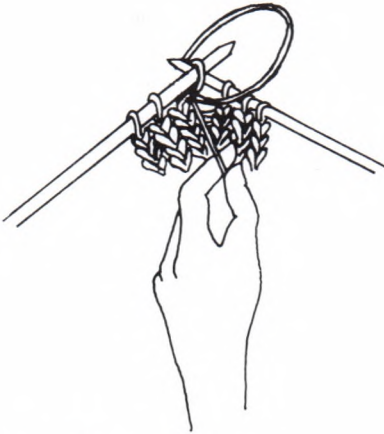
23 — Delik İşinin Yapılışı.

24 — Delik İşinin Yapılışı.

25 — Dolamanın Yapılışı.

26 — Dolamanın Yapılışı.

2.

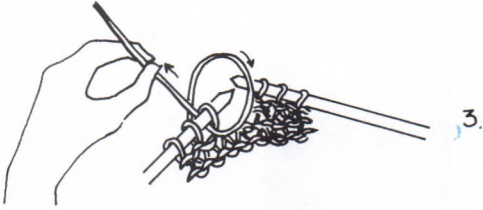
27 — İğne Ardında İlmek Sararak Yapılan Örgü.

28 — Zincir İşinin Yapılışı.

29 — Zincir İşinin Yapılışı.

30 — Zincir İşinin Yapılışı.

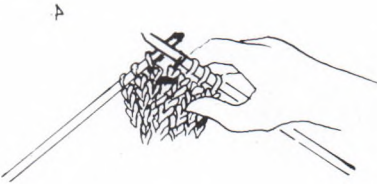
31 — Sarmanın Yapılışı.

32 — Sarmanın Yapılışı.

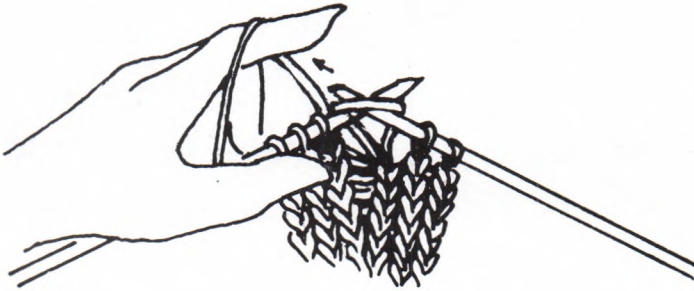
33 — Sarmanın Yapılışı.

34 — Sarmanın Yapılışı.

35 — Sarmanın Yapılışı.

36 — Sarmanın Yapılışı.

1 — 31.12.1981 tarihinde Ankara Devlet Güzel Sanatlar Galerisinde açılan “Anadolu Çorapları” sergisinde Kenan Özbel, derlediği çoraplardan “Dallı” motifli kınalı çorap ve Öksüz Kız motifli kınalı çorap örnekleriyle birlikte.

2 — Varka ve Gülşah albümünde yer alan minyatürlerde Şam Hükümdarının ve Gülşah'ın Şam'ı terkeden Varka'yı uğurlamaları sahnesinde Varka'nın ilgi çeken ayak giyimi. (Gönül Öney, Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme ve Elsanaatları, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Genel Yayın No: 185, Sanat Dizisi: 33, s. 142.)

3 — 13. yüzyıldan kalan minai bir Keşan çanağı üz erinde yer alan kiçi ayak giydirilmiş Selçuk prensi ve keçe haşa ile bezenmiş at tasviri. (Art Treasures of the Metropolitan Harry N. Abrams. Inc., Publishers, New-York, s. 216, Plate 211.)

4 — El Cezeri'nin Kitap fi Marifet el Hiyal Hendsiye (Otomata) isimli eserini bezeyen içki sunan, kiçi ayak giydirilmiş köle. (Gönül Öney, Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme ve Elsanatları, Türkiye İş Bankası Yayınları Genel Yayın No: 185, Sanat Dizisi: 33, s. 147.

5 — 1720 şenliğini konu alan esnaf alaylarını tasvir eden minyatürler arasında bulunan kiçi ayak arabası. (Metin And, Osmanlı Şenliklerinde Türk Sanatları, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 529, Sanat Eserleri Dizisi: 2, Ankara 1982, s. 137.

6 — Belgrad yakınlarında bir motelin duvarlarını süsleyen üzeri kaneviçe ile kuş motifi işlenmiş çorap.

7 — “Gelin Öldüren” motifleriyle bezenmiş Sivas İmranlı-Dağyurt köyünde örülmüş çoraplar.

8 — Arnavutluk'ta örülmüş geometrik bezemeli çoraplar.

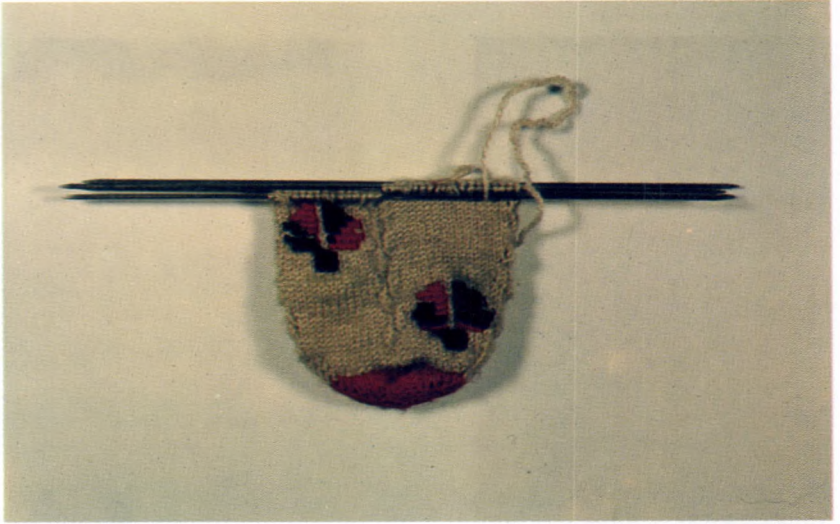
9 — Sivas - İmranlı - Dağyurt köyünde örülmüş yılan motifleriyle bezenmiş çoraplar.

10 — Sivas - İmranlı - Dağyurt köyünde örülmüş sıçan dişi ve saç örgüsü ile bezenmiş çoraplar.

11 — Verev delik işi ve zincir suyu ile bezenmiş bir çorabın örülüü.

12 — Samsun'dan derlenmiş, iğne ardı motifleriyle bezenmiş bir çorabın örülüü.

Öte yandan 16-17 ve 18. yüzyıllardan günümüze ulaşan minyatürlerde karşılaşılan “diz çakşır,”⁴⁰ “çekme,”⁴¹ giydirilmiş figürlerin bir grubunun Türk çarığı ve çoraplarla kıyafetlerinin tamamlandığı gözlenmektedir. 1582 şenliğinde alaya katılan curcunbazlar,⁴² 17. yüzyıldan kalan curcunbaz tasvirleri,⁴³ 1720 şenliğini konu alan minyatürlerdeki esnaf alayları mehter bölüğünün⁴⁴ ayaklarına giydirilmiş çoraplar ilgi çekmektedir. Özellikle esnaf loncaları arasında geçen kiçi (keçe) ayak arabacı⁴⁵ (bkz., foto 5) ayakkabıcılardan kolaylıkla ayırt edilmektedir. Kıyafet albümleri yanısıra birçok yabancı ve Türk ressamının tablolarında giyim kuşamın çoraplarla zenginleştirildiği görülmektedir. Ferriol albümünde yer alan Van Mour’un resimleri arasında Bey,⁴⁶ Levent,⁴⁷ Türk kızı,⁴⁸ Türk ressamı olarak anılan Jean Etienne Liotard’ın resimleri arasında hamamcı kızlar tablosunda⁴⁹ bir figüre giydirilmiş çedikler 18. yüzyıl konusundaki bilgilerimizi artırmaktadır. Osman Hamdi’nin “Satıcı”⁵⁰ isimli tablosunda bulunan çoraplar ise 19-20. yüzyıllarda çarşı pazarda sergilenen, satılan konusundaki bilgilerimize ışık tutmaktadır.

Çoraplarda Kullanılan Araç Gereç :

Önceden belirttiğimiz gibi çeşitli müzelere dağılmış bulunan 19. ve 20. yüzyıla ait çoraplarda: Çok ince eğrilmiş yün iplik, tiftik, pamuk iplik, ipek iplik yanısıra metal iplik kullanılmıştır. Genellikle naturel boylarla boyanmış, elde bükülmüş yün ipliğın kullanıldığı fark edilmektedir. Bazı örneklerde yün, pamuk iplik veya yün, metal ipliğın beraber kullanıldığı dikkati çekmektedir. Çok az sayıda

⁴⁰ Koçu, Reşat Ekrem, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Sümerbank Kültür Yayınları, 1969, s. 59.

⁴¹ Koçu, a.g.e., s. 69.

⁴² And, a.g.e., Resim 32-33.

⁴³ And, a.g.e., Resim 31, 67, 71, 95, 96.

⁴⁴ And, a.g.e., Resim 117, 118.

⁴⁵ And, a.g.e., Resim 137.

⁴⁶ Rado, Şevket, *Onsekizinci Yüzyılın Başında Osmanlı Kıyafetleri*, Çeviren: Cenap Yazansoy, Apa Ofset Basımevi 1980, Resim 37.

⁴⁷ Rado, a.g.e., Resim 38.

⁴⁸ Rado, a.g.e., Resim 51.

⁴⁹ Renda, Günsel, “Türk Ressamı Diye Anılan Jean Etienne Liotard”, *Sanat Dünyamız*, Yapı ve Kredi Bankası Yayınları, Sayı 13, 1978, s. 19.

⁵⁰ Epikman, Refik, *Osman Hamdi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1967.

olmakla birlikte Rumeli çoraplarında yer yer el örgüsü çorapların boncukla veya pamuklu iplikle kaneviçe nakışı ile bezendiği gözlenmektedir. Boncukla yapılan bezemeler Balkanlarda Silistre ve Pyechcko çoraplarında, kaneviçe süslemeler ise Makedonya çoraplarında karşımıza çıkmaktadır (bkz., foto 6). Tiftikten yapılan çoraplarda tiftiğin, beyaz, kahverengi, gri gibi naturel renklerin kullanıldığı dikkati çekmektedir. Pamuklu örneklerde de beyaz renk yaygındır. Günümüzde elde bükülen naturel boyalarla boyanan yün ipliklerle çoraplar giderek yerini hazır ipliklerle örülen çoraplara bırakmıştır. Hazır iplikler söz konusu olunca ip eğiirmede, sarmada kullanılan fergene, ig, kırmızı (eğercik), öreke; yün döğmede kullanılan tokaç, yün yapağı tarağı gibi araçlarda yavaş yavaş etnografik malzeme olarak değer kazanmağa başlamıştır (bkz., çizim 1-6). Benzer bir durum “Ayaş yöresinde yün çoraplar için kullanılan kalıplar”⁵¹ (bkz., çizim 7) için söz konusudur. Hazır çoraplar yaygınlaştıkça kalıplar da önem ve işlevini yitirmiştir.

19.-20. yüzyıl çorap örücülüğüne iki ucu sivri olan ağaç, kemik, bakır tel veya döküm 5 şiş (mil) araç olarak kullanılmaktadır. Bu arada tuğla (tek şiş), iki şişle örülmüş parçalara da rastlanmaktadır. Bazı örneklerde iğne ve tuğın şişin yanısıra kullanıldığı görülmektedir. 5 mille örülen çoraplarda iki şişle örülenlere kıyasla dönerek örme sisteminin getirdiği kolaylıkla daha zengin süslemeler dikkati çekmektedir. Elle yapılan çorap örücülüğünün elle işleyen Harrison tipi makinelerin yurdumuzda dağıtılmasıyla gerilediği gözlenmektedir. Bilindiği gibi ilk çorap makinesini, İngiltere’de Nottingham yakınında Calverton banisi William Lee 16. yüzyılda yapmıştı. Kraliçe Elizabeth’in desteğini görmeyen Lee, makinesiyle IV. Henry himayesinde Fransa’da çalışmıştı. Lee’nin ölümünden sonra kardeşi İngiltere’ye dönmüş Nottinghamshire’da bir endüstri merkezi kurmuştu.⁵²

18. yüzyılda Lee’nin patentini Jedidiah Strutt geliştirmiş 1758-1759 yıllarında Derby’de bir merkez kurulmuştu. 1791 Leicester’de William Dawson bu makineye bir çark eklemiş, 1816’da ise Sir Marc Isambard trikote makinesini keşfetmişti.⁵³ Bütün bu teknolojik

⁵¹ Özdemir, Sait, *Ankara Çorap Örücülüğü*. G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi, Resim-İş Eğitimi Bölümü Yayınlanmamış lisans tezi, 1976, s. 22-23. (Çizim 1,2,5,7 de bu tezden yararlanılmıştır).

⁵² Yarnwood, Doreen, *The Encyclopedia of World Costume*, Charles Scribner’s Sons, 1978, New York, s. 262.

⁵³ Yarnwood, Doreen, *a.g.e.*, s. 263.

gelişmeye rağmen elle çorap örücülüğü 19-20. yüzyıllarda artistik nitelikleriyle süregelmişti.

Çoraplarda Seçilen Konular :

Çoraplarda aktarılan konular bitki motifleri ile yapılmış bezemeler, figürlü bezemeler, nesneli bezemeler, yazılı bezemeler ve bileşik bezemeler olarak 5 ana başlık altında kümelenebilir. Yaratılan veya geleneksel olarak kuşaktan kuşağa geçen motifler, zengin bir konu repertuarı ortaya koymaktadır. “Bazı köylerde motif bulmalar bir yarışma durumundadır. İddialı gençler yarışmaya katılır, tecrübeli ve yaşlı kadınlarda yargıç olurlar, bu yarışmanın çetin tarafları vardır. Motifler kendi buluşları olmalıdır.”⁵⁴ “Yeni buluşlar bazı köylerde gizli tutulur. Görünmemesi için çorabın örülmüş kısmı torba içine alınır, bittikten sonra evdeki kızın çeyizi içine saklanır.”⁵⁵

“Bazı köylerde giyilmeyecek kadar eskimiş çorapların sağlam kalmış kısımları kesilerek birbirine dikilir ve böylelikle yamalı bir bohça ortaya gelir. Buna örneklik veya gavlak adı verilir”⁵⁶ şeklindeki bilgiler motiflerin yaratılışı ve bulunuşu konusunda bizleri aydınlatmaktadır.

Öte yandan “Sivas köy çorapları yalnız ayağa geçirilen bir şey değil aynı zamanda motif ve renkleriyle giyenlerin köyünü ve hatta ailesini tanıtan vasıtalarlardır. Bu geleneğe Toros aşiretleri arasında da rastlanır. Bundan başka bazı köylerde evlilik ve bekarlık gibi içtimaî durumu belirten çoraplar olduğu gibi bazı iş sahiplerinin de kendilerine göre belirli tipte çorapları vardır.”⁵⁷ “Bunlardan gelin ve damat çorapları ayrı bir özellik taşır; malzemesine muhakkak klaptan takılır.”⁵⁸ “Bunlardan dallı gelinlere ve abani güveylere giydirilir”.⁵⁹

Bazı bölgelerde çoraplara ait âdetler ve inanışlardan bir iki örnek; ak çorap hediye edilmesi aydın temenniler; siyah çorap hediye edilmesi fena temennileri ifade edermiş. Bu iki renkten çorapların

⁵⁴ Özbel, Kenan, *Türk Köylü Çorapları*, İş Bankası, s. 8.

⁵⁵ Özbel, *a.g.e.*, s. 8.

⁵⁶ Özbel, *a.g.e.*, s. 3.

⁵⁷ Özbel, Kenan, *Kılavuz Kitaplar, El Sanatları I, Anadolu Çorapları*, C.H.P. Halkevleri Bürosu 1945, s. 6.

⁵⁸ Özbel, *Anadolu Çorapları*, *a.g.e.*, s. 6.

⁵⁹ Özbel, *Anadolu Çorapları*, *a.g.e.*, s. 6.

hediye edilmesi motiflerin ve renklerin manasına göredir. Bir çorabın örgüsünde tabii olmayan atmalar ve çoraplar, evliler arasında geçimsizlik doğurmuş. Dul bir kadının erkek çorabı giymesinden evlenmek istediği manası çıkarmış. Bir çift çoraptan bir tekinin kaybolması veya çalınması, evli ise ayrılığa sebep olurmuş”⁶⁰ şeklindeki bilgiler çorapların fonksiyonuna işaret etmektedir. Bunun dışında bazı motiflerin de bir hikayeyi simgelediği rivayet edilmektedir. Örneklersek Sivas’ın İmranlı kazasının Dağyurt köyünde gamalı haç motifi “gelin öldüren” olarak isimlendirilmektedir (bkz., foto 7). Bu motifin hikayesi ise aynı köyden Sürmeli Kızılırmak tarafından şöyle anlatılmaktadır. “Bu motifin örgüsünü bir geline öğretmek istemişler. Gelin örneği öremeyince intihar etmiş”.

Hikayeci motifler yanısıra bir grup motif taşıdıkları anlam yüküyle ilgi çekmektedir (bkz., çizim 8-12). Örneklersek “aşık yolu akıl ister, baş başa, dertli, eli mektuplu, el ele, esrarlı, gönül kilidi, gönül çengeli, gidiyorum arkamdan gel, gözün kalmasın, iki el bir baş, kalbimin kenetlenmesi, kol kola, öksüz kız, sarhoş yolu, yol kesen, yavuklu”⁶¹ gibi motifler mesajlar iletmektedir. İlettikleri mesajlar dışında estetik değerleriyle sayısız motif Türk çoraplarını bezemektedir (bkz., çizim 13-19).

Bunlar arasında; “ağaç, ceviz içi, ceviz kusnağı, çiçekli, dallı, dikenli dal, dörtlü yaprak, esran, elmalı, hanımeli, kozalak, kabak çiçeği, menekşe, maydanoz, mineli, nar, pıtrak, salkım söğüt, sümbüllü, söğüt dalı, sarmaşık, yapraklı”⁶² v.b. gibi bitki motifleri; “aynalı başlık (tozak), baş bağı, bardak, bayrak, bilezik, dağ yolu, düğme, fes püskülü, güzel çalı, göz boncuğu, gözleme, ilik, küpe, kuyu kovaları, karakazan, kandilli, kuş kafesi, lamba, mapushane, mühürlü, mumlu şamdan, masa, merdiven, muska, nişan, nişanlı, ocak, ocaklar, onbaşı nişanı, salkım küpe, saat kordonu, su kabı, Türkmen küfesi, ters makara, topuz, terlik”⁶³ v.b. gibi nesneli bezemeler; Arap dudağı, Arap dili, akrep başı, al yanak, bülbül gözü, böcü böcüler, balıklı, deli yılan, davar burnu, deve boynu, deve kuşu, ergen bıyığı, el, göz, gül yanağı, horoz ibiği, it izi kâtip çimdiği, Karagöz, kuş kanadı, kurt, kurt başı, kurt ağzı, kırkayak, karasinek, karga, keçi tırnağı,

⁶⁰ Özbel, *Anadolu Çorapları*, a.g.e, s. 11.

⁶¹ Özbel, *Türk Köylü Çorapları*, a.g.e, s. 111-113.

⁶² Özbel, *Türk Köylü Çorapları*, a.g.e, s. 111-113.

⁶³ Özbel, *Türk Köylü Çorapları*, a.g.e, s. 111-113.

kâhgül, koç boynuzu, kelebek, leylek, sıçan dişi, sinekli, sülük, sivri-sinek, tavşan kulağı, tırtıl, tosbağa, uğur böceği, yılanlı yarasa"⁶⁴ v.b. gibi insan ve hayvan figürleri veya bu figürlerin bir ünitesi; "baklava, çapraz, damalı, kutulu, kafesli, üçleme, yıldız"⁶⁵ v.b. gibi geometrik bezemeler; "elif, marka ve yazılı"⁶⁶ v.b. gibi yazılı bezemeler sayılabilir. Bu konular içinde bitki motifleri ile yapılmış bezemelerin gelin yanağı, boğazkesen, aynalı, kınalı v.b. gibi sembolik, anlam yüklü bir yolla kullanılmış olması dikkati çekmektedir.

Anadolu ve Rumeli örneklerinde karşılaştığımız çiçek dalı motiflerinin benzerlerinin Yugoslavya'nın Ohrid şehrinde, Bulgaristan'ın Bansko, Samakov, İhtiman şehirlerinde; Yunanistan'ın Aravoca, Pagoni yörelerinde;⁶⁷ geometrik bezemelerin benzerleri Bulgaristan, Yugoslavya'nın Makedonya bölgesinde karşımıza çıkmaktadır. Yunan örnekleri arasında Florina,⁶⁸ Yugoslavya örnekleri arasında Manastır⁶⁹ bölgelerinde zengin geometrik bezemeler görülmektedir. Arnavutluk'ta geometrik bezemeli çoraplar hâlâ yapılagelmektedir (bkz., foto 8). Dropullit, Elbasan, İşkodra, Tiran örnekleri arasında zengin geometrik bezemeler ilgi çekmektedir. Bu örnekler arasında Dropullit bölgesinin "beyaz pamuklu iplikle örülmüş ayak üstü ve topuğu küçük çiçek buketleriyle bezenmiş çorapları"⁷⁰ da dikkati çekmektedir. Gerek Arnavutluk gerek Makedonya ve gerekse Yunanistan örneklerinde bitki motifleri, geometrik bezemelerle karışık yapılan süslemeler çoğunluktadır.

Çoraplarda Üslûp ve Renklendirme :

19. ve 20. yüzyıl Türk çoraplarında değişik üsluplar söz konusudur. Örneklerin bir grubunda geometrik motiflerin yardımı ile günümüz non-figüratif resim anlayışını çağrıştıran biçimlendirmelere yer verilmiştir. Bir grubunda ise stilize edilmiş bitki formları antinaturalist bir yaklaşımla ele alınmıştır. Diğer bir grupta ise naturalist izlenimler

⁶⁴ Özbel, *Türk Köylü Çorapları*, a.g.e., s. 111-113.

⁶⁵ Özbel, *Türk Köylü Çorapları*, a.g.e., s. 111-113.

⁶⁶ Özbel, *Türk Köylü Çorapları*, a.g.e., s. 111-113.

⁶⁷ Hatzımicalı, Angeliki, *The Greek Folk Costume*, Benaki Museum, Melissa Publishing House, 1977, s. 135-246.

⁶⁸ Hatzımicalı, a.g.e., s. 272-289.

⁶⁹ *The National Dresses of Macedonia*, Ethnographical Museum, Skopje, s. 33, Tabla XL.

⁷⁰ Hatzımicalı, a.g.e., s. 261.

ağır basmakta ve tabiata daha gerçekçi bir yaklaşımla oluşturulmuş çiçek dalları ilgi çekmektedir. Bazı parçalarda geometrik sularla, bitki motiflerinden oluşturulan sular veya motifler bir arada karışık bir üslûpla sergilenmiştir. Bölgelere ve yüzyıllara bağlı olarak değişiklikler gösteren bu üslûp özelliklerini sanatçılar renklendirmelerle tamamlamışlardır.

19 ve 20. yüzyıl Türk çorapları tek renkli çoraplar (monokrom çoraplar) ve çok renkli çoraplar (polikrom çoraplar) olarak başlıca iki ana grup altında toplanabilir. Beyaz, siyah, kahverengi gibi naturel yün renkleri ile örülen tek renkli (monokrom) çoraplarda ya kabartmalı yüzeylere imkân veren tekniklerle ya da delik işleriyle yüzeylerde hareket sağlanmıştır. Çok renkli çoraplarda ise ustanın zevki doğrultusunda renk seçim ve dağılımları söz konusudur. Çok renkli çoraplarda ya beyaz zemin üzerinde çeşitli renkli motiflere yer verilmiş ya da çorabın yüzeyi linear bir sistemle değişik renkte zeminler üzerine, değişik renkte motiflerin sıralanmasıyla süslenmiştir. Gerek serpmeye motifli gerek linear bir sistemle bezenmiş çoraplarda kırmızı, turuncu, bordo, çingene pembesi, mavi, yeşil ve kahverengi, siyah gibi renkler dikkati çekmektedir (bkz., foto 9). Yer yer altın rengi metal telin de katıldığı bu renk skalası antinaturalist örneklerde; bir sıcak bir soğuk rengin yan yana gelmesine dikkat edilerek serpilmiştir. Naturalist örneklerde ise, 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başlarında aynı rengin tonlarının kullanıldığı ve ışık gölge oyunlarına baş vurulduğu gözlenmektedir. İster üslûp antinaturalist olsun, ister üslûp naturalist olsun, üslûp ve renklendirmede başlıca eleman olarak hareket ilgi çekmektedir. Genellikle yünün doğal boyalarla boyanması ile elde edilen mat renkler fark edilmektedir. Son dönem örneklerinde mat renklerin yerini parlak, sentetik boyalarla boyanmış yünlere veya parlak, canlı, orlon ipliklere bıraktığı gözlenmektedir.

Çoraplarda Kompozisyon :

Genellikle burundan başlanarak taban, bileklik, konç, başlık (bkz., çizim 20) sırasıyla örülen çorapların topuğu sonradan örülmektedir. Bir grup tek renkli çorapta yapılacak örgü çeşidine göre başlıktan başlandığı görülmektedir. Bir grubun başlığında tığla yapılmış delikli (ajurlu) bir ünite yer almaktadır. Bu ünitenin delikli gözlerinden ucu püskülle son bulan elde yapılmış kaytanlar geçmektedir. Bazı

örneklerde bu kaytan makaranın üstüne çakılan çiviler arasından başka bir çiviyle iplik yürüterek yapılmaktadır.

Halk arasında dizge (Sivas), filik (Erzurum) v.b. gibi isimlerle bilinen çorapların, renginden, biçiminden veya motiflerinden yola çıkılarak yapılmış sınıflamaları vardır.

Günümüze ulaşan çorapları: Tek renkle örgünün ters, yüz, arttırma ile eksiltmelerinden geliştirilmiş motiflerle bezenmiş çoraplar ve birden fazla renkli yün kullanılarak yüz örgü ile dolama sarmalardan geliştirilmiş motiflerle bezenmiş çoraplar olarak iki ana başlık altında kümelenebilir. Genellikle burun, topuk, taban dışında kalan yüzeyler üzerinde aynı örgü çeşidi ile bezenmiş örneklerden birinci grupta: Delik işi (ajur) ile ayrılmış yüzeyler, farklı örgü çeşitleriyle bezenmiş kenarlar dikkati çekmektedir. İkinci grup ise görülen kompozisyon özellikleri doğrultusunda başlıca üç grupta kümelenebilir (bkz., çizim 21).

- 1 — Serpme motiflerle bezenmiş çoraplar,
- 2 — Motiflerden oluşan sularla bezenmiş çoraplar,
- 3 — Serpme motif ve sularla bezenmiş çoraplar,

Genellikle çorapların ön arka yüzleri ile topuk, burun gibi üniteleri üzerinde yer alan bu bezemelerin bazen taban kısmında da devam ettiği gözlenmektedir. Birinci grupta burun, burun üstü, burun ayrılmadan bileğe kadar tek motifle veya ana ve yardımcı serpme motiflerle yapılan düzenlemeler ilgi çekmektedir. Bu arada topuğa yapılan serpme motifleri gözden kaçmamaktadır. İkinci grupta ise, motiflerden oluşan sular çorapların yüzeyine yatay, dikey veya diagonal sıralar oluşturacak şekilde yerleştirilmiştir. Bu grupta da burun, topuk, taban ayrılarak veya burun, taban, topuk hiç ayrılmadan düzenlenmiş kompozisyonlar bulunmaktadır. İki grubun bileşiminden oluşan üçüncü grupta ise hem serpme motifler hem sular bir arada kullanılarak düzenlenen kompozisyonlar görülmektedir.

Benzer kompozisyonlar Balkan çoraplarında da karşımıza çıkmaktadır. Serpme motiflerle bezenmiş çoraplar, serpme motif ve sularla bezenmiş çoraplar çeşitlemeler göstermektedir. Motiflerden oluşan sularla bezenmiş çoraplarda Türk çorapları dikey, diagonal sularla diğerlerinden ayrılmaktadır. Banskó, Samakov ve İhtiman örneklerinde dikey sulara rastlanmakta ise de, bu sular Türk örnek-

lerinden çok enli düzenlenmiş olması ile farklılık göstermektedir. Bordürlerdeki enlilik, kalınlık Makedonya'nın Kumanova,⁷¹ Üsküp,⁷² Tetova,⁷³ Gostivar,⁷⁴ örneklerinin ve Arnavutluk örneklerinin yatay sularında gözlenmektedir. Genellikle Türk çoraplarında enine bordürler daha dar düzenlenmektedir.

Çoraplarda Uygulanan Teknikler :

Örgünün yüz, ters, eksiltme arttırma ilmeklerinden geliştirilmiş, yansıttığı formdan adını alan sıçan dişi, saç örgüsü (bkz., foto 10), pirinç, kâtip çimdiği, kordon, kafesli, sarhoş yolu v.b. gibi zengin örgü çeşitlemeleri yanısıra çorap örgüsü adı verilen düz örgü (bkz., çizim 22) ilmeklerine yün dolanarak, sarılarak geçirilerek yapılan; iğne işlenmiş görünümünü veren nakışlı örgü çeşitleri vardır.

Bir makalenin sınırlılığı içinde tek tek bu örgü çeşitlemelerini tanıtmak mümkün değildir. Çoğu yerli ve yabancı örgü kitaplarında, dergilerinde yapılaş biçimi ile yayınlanmış olan bu çeşitlemelerin burada yalnız bilinmeyen ve hiç yayınlanmamış olanlarından bir grubun yapılaşımını işlem basamaklarıyla tanıtmak istemekteyiz.

Halk tarafından uygulanan, bilinen isimsiz bu çeşitlemeleri yapılaş biçiminden veya işleme ile benzerliğinden yola çıkarak delik işi, dolama, iğne ardı, zincir, sarma olarak isimlendirmiş bulunmaktayız. Sivas yöresinden derlemiş bulunduğumuz bu işler arasında delik işi: Düz örgü ters, arttırma ve eksiltme çeşitlemelerinden elde edilmekte; dolama, iğne ardı, zincir sarma, ise yüz düz örgünün ilmekleri üzerinde sarma, dolama işlemleriyle yapılmaktadır.

Delik İşi :

Birkaç sıra düz örgü yaptıktan sonra yüz ilmeğin üzerinden bir arttırılır (bkz., çizim 23), bir eksiltilir (bkz., çizim 24). Böylece örülen sıra tamamlanır. Sonraki sıralarda daima bir ilmek kaydırarak, yüz örgüyü verev, dik bir çizgi oluşturacak biçimde geliştirmeye dikkat edilerek; bir arttırılır, bir eksiltilir. 5-6 sıradan sonra örnek ortaya çıkar (bkz., foto 11).

⁷¹ *The National Dresses of Macedonia, a.g.e, s. 2. Tabla III.*

⁷² *The National Dresses of Macedonia, a.g.e, s. 7, Tabla IX., s. 9. Tabla XII.*

⁷³ *The National Dresses of Macedonia, a.g.e, s. 13. Tabla XVII.*

⁷⁴ *The National Dresses of Macedonia, a.g.e, s. 16. Tabla XIX, s. 17 Tabla XXI.*

Dolama (Zırh) :

Birkaç sıra düz örgü ördükten sonra dolama yapılacak sırada, yün örgünün ön yüzüne geçirilir. Alınacak ilmeğin üzerinde baş parmağın yardımı ile bir halka oluşturulur (bkz., çizim 25). Bu halkayı oluştururken yünün çıkış noktasına dikkat edilir. İşin ön yüzünde başlayan işlem ön yüzünde bitirilir. Almak üzere bulunan ilmeğin üzerinde oluşturulan ve ortası baş parmakla tutulan halkanın arkasında kalan ilmek örmeden diğer şişe geçirilir. Sonra baş parmakla tutulan yün halka serbest bırakılır, örmeden alınan ipliğin çevresine dolanarak yerleşmesi sağlanır ve yün iki parmak arasına alınarak çekilir (bkz., çizim 26). Böylece örmeden alınan ilmeğin çevresine bir dolama nakışı yapılmış olur. Yün örmeden alınan ilmeğin önünde kalmış olur. Aynı işlemler sürdürülerek, ilmek çevresinde yünü dolayarak (sararak) sıra tamamlanır. Goblen nakışı görünümünü veren bu örgü, iki renk yün kullanarak da yapılabilir. Bu durumda birinci renkte yünle yüz örgü örülür. İkinci renk yün arkadan düğümlelendikten sonra işin yüzüne geçilir. Birinci renk örgü yünü örgünün arka yüzünde kalır. İkinci renk yünle dolama nakışı yapılır.

Bazı örneklerde dolama örülmeden sarılan ilmeğin örülmesi ile elde edilen iğne ardı nakışı görünümünü veren dolama çeşitlemesine rastlanılmaktadır.

İğne Ardı :

Seçilen birinci renkte yünle bir yüz örgü ilmeği örülür. Seçilen ikinci renkte yün, yüz örgü ilmeğinin yanından işin ön yüzüne çıkarılır. Diğer şişten örmeden bir ilmek alınır. Ve bu ilmek ikinci renkte yünle sarılarak ikinci renkte yün tekrar işin yüzüne çıkarıp bırakılır. Birinci renkte örgünün tersinde kalan yünle bir yüz ilmek örülür ve yün işin arkasına bırakılır. Böylece başlanmış bulunan iğne ardı nakışını devam ettirmek için: Örülen ilmekten evvel gelen ve işin ön yüzünde bulunan ikinci renk yün, işlemek üzere alınan ilmeğin üstünden, baş parmağın yardımı ile tutularak, aşağıdan yukarı doğru bir halka oluşturulur ve tekrar aynı yere (çıkış noktasına) getirilir. Diğer elin baş parmağı ile iki yünün kesiştiği noktaya basılır ve işin arka yüzünde bulunan birinci renkte yün işaret parmağı üstüne yerleştirilerek bir yüz ilmek örülür ve yün işin arkasında bırakılır. (bkz., çizim 27) Değişik sayılarla ve renklerle yapılabilinen iğne nakışı ile farklı motifler oluşturulabilir (bkz., foto 12).

Zincir :

Dolamanın dönüş sırasında işin arka yüzünden yünü yürüterek, örmeden ilmekleri diğer yönde sararak yapılan bir nakıştır. Zincir işi yapmak için dolama yapılan sıranın dönüşünde: Yün birinci ilmeğin çevresinde çevrilerek şişin arka tarafına geçirilir. İkinci defa sarılacak ilmeğin üstünde baş parmağın yardımı ile bir halka oluşturulur. Bu defa şişin arkasından gelen yün döndürülerek tekrar arkaya çevrilir (bkz. çizim 28). Örmeden ilmek diğer şişe geçirilir (Bkz. çizim 29) ve şişin arkasındaki yün çekilir (bkz. çizim. 30). Birinci renk yünün bulunduğu noktaya kadar aynı işlemler tekrarlanır.

Sarma :

Seçilen birinci renk yünle bir yüz örgü ilmeği örülür ve yün işin arka tarafına geçirilir (bkz. çizim 31). Seçilen ikinci renk yün, yüz örgü ilmeğinin yanından örgünün ön yüzüne çıkarılır, birinci renk örgü yünü örgünün arkasında kalır. Parmakla ikinci renkte yün tutturulurken örmeden bir ilmek alınır (bkz. çizim 32). Örmeden alınan ilmeğin üstüne ikinci renk yün atılır ve parmakla tutularak arkaya geçirilir. Başka bir ifadeyle örmeden alınan ilmeğin ön yüzü ikinci renk yünle dolayarak sarılır ve ikinci renk yün işin arkasına geçirilir (bkz. çizim 33). Bu şekilde örmeden geçirilen ilmek üzerinde ikinci renk yünle bir sarma nakışı yapılmış olur (bkz. çizim 34). Örmeden alınan ilmek tekrar diğer şişe, eski yerine geçirilir. Birinci renkte örgü yünü parmağın üstüne alınır ve ikinci renkte yünün üstünde olmasına dikkat edilerek geri geçirilen, ön yüzü ikinci renkte yünle sarılmış bulunan ilmek örülür (bkz. çizim 35). Örgünün arka yüzünde bulunan ikinci renkte yün parmakla yerleştirilir ve birinci renkte yünün altında bırakılır. Üstte bulunan birinci renkte yün parmağın üstüne yerleştirilir ve diğer ilmeğe geçilerek örülür (bkz. çizim 36). Sarma nakışının birinci sırası teğel görünümünü vermektedir. Teğel sıraları üst üste bindirilerek istenen motif yapılır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki: Bir makalenin sınırlılığında çeşitli özelliklerini sergilemeğe çaba harcadığımız Türk el sanatlarından el örgüsü çoraplar bu dalda da Türk kültür ve sanatının çok zengin olduğunu ortaya koymaktadır. Bu konuda, il il taramalar yapılmalı, atlaslar oluşturulmalı, kronolojik bir sistem içinde araştırmalar sürdürülerek sanat tarihi ile halkbilim arasında gerekli köprü kurularak, mahalli, artistik nitelikli, kültürel değerler milli, milletlerarası düzeye ulaştırılmalıdır.

TURKISH HANDICRAFTS HAND-KNITTED SOCKS AND STOCKINGS

H. ÖRCÜN BARIŞTA *

The subject of Turkish plastic arts, which is remarkable for its rich repertoire, is also very important for its traditional and popular ethnological treasures. A cultural heritage evolves over thousands of years involving practical creativity and creations which are not solely expression from the soul of the artisans. It appears as fine arts, artistic handicrafts, crafts at regional, national, and international levels. However, this physical cultural heritage reflecting the non-physical heritage and modern folk art that has not so far or, until recently, seemed to merit priority has not clearly been given adequate definition. It should be studied with an interdisciplinary approach using scientific methods following a chronological sequence, so that this heritage which is dying out and which is concerned with Turkish culture from the point of view of aesthetics, folklore and technology, is inventoried, collected, conserved and integrated into modern life. A comprehensive documentation with multifunctional observation cards is necessary in this field in order to ensure mutual sympathy and appreciation as well as the training of artisans and ethnologists and to enable cultural development with dissemination, since mankind is to draw lessons from the available experience in many fields with a view to improving technology. On the other hand contemporary traditional treasures should be recorded following standard criteria. In this connection the links between the past and the present could be strengthened in such a manner as to integrate the functional and aesthetic situation and improve the regional cultural characteristics suitable to offer them to the public and so have a wider impact on the national and international community.

Here, my aim is to impart knowledge about Turkish hand-knitted socks and stockings with their motifs, styles, colours, patterns,

* H. Örcün Barışta, Associate Professor Gazi University, Gazi Faculty of Education, Head of the Painting and Craft Department.

material and techniques which are not known by the governmental and non-governmental institutions but have been traditionally used by artisans and are still in use today.

Written sources reveal that this branch and type of artistic handicraft has not been given the unique place it deserves in crafts and art. However, steps taken by writers, researchers, and enthusiasts working in this field have begun to reflect the efforts deployed. In this field good progress was achieved, e. g., during 1935-1945 by Tefrik Eşberk's 'Türkiye'de Köylü Elsanatlarının Mahiyeti ve Ehemmiyeti' and Kenan Özbel's 'Türk Köylü Çorapları'.

I would like to draw attention to the presentation of socks and stockings in variety of displays in the museums and collections such as: The Kiosk of Alaybey connected to Topkapı Palace Museum, the Ankara Ethnographical Museum and İş Bank Collections, which were collected by Kenan Özbel (see plate I) and mark that the oldest Turkish hand-knitted stocking so far to be found is dated as far back as the 19th century.

In regard to the finds from tombs of the Huns it is feasible to follow the early samples done before the Turks migrated to Anatolia: Kaşgarlı's Divânü Lugâti't Türk (a dictionary) can be shown as a witness for the terminology in this field involving more than 25 words. It is interesting to see miniatures, ceramics depicting figures wearing stockings, felt boots (see plate 2, 3, 4) proffering information about the Selçuk and Emirate Period. Diaries and memoranda from travelers are valuable documents from the Ottoman Empire Period, such as Evliya Çelebi, Moryson, and Baron W. Wratislaw besides Ehli Hiref note-books (notebooks on commercial relations covering fees and prices). A note-book which has come down to us from the 17th century gives information about the types and prices of stockings and felt boots. Apart from these the manuscripts illustrated with miniatures dealing with festivals (see plate 5), historical events and costumes are remarkable reflections from the rich historical background of Turkey.

Hand-knitted socks and stockings scattered over several museums and collections as mentioned before, supply us with information about Turkish socks and stockings from the 19th-20th centuries. These stockings were made from hand spun natural wool coloured by natural dyes in general. These were knitted on 5 needles pointed

at both ends. Recently the material and equipment employed in this craft has changed with the modern technology and what was used formerly has gained ethnographical value. (See illustrations 1-7) Apart from the natural wool yarns used, cotton yarns attract attention from among the old samples as well as the coloured beads which were also used, as in Balkan samples. (See plate 6)

The subject matter chosen for the stockings can be divided into 5 main groups. Phytomorphic motifs such as: flowers, trees, fruits, vegetables; anthropomorphic motifs appearing as a whole; or part of a human-being or animals such as: snakes, fishes, the trace of a dog, ram's horn, the moustache of youth, rosy cheeks; objective motifs such as: bridal head dresses, bracelet, buttons, fringes of a fez, the shoulder basket of the Turkmens; calligraphical motifs such as: Elif (the initial letter of the Arabic script and as special monogram). In general, floral, motifs were used in symbolic forms. There are also motifs symbols of narratives. (See plate 8, 8) A parallel can be drawn with the Balkan samples reflecting the same subject matters. (See illustrations 8-19 for Turkish motifs)

In forming the motifs and antinaturalistic style was vastly used. Among the samples left from the 19th and 20 the centuries there are also pieces decorated with naturalistic floral motifs. While in the former, polychrome colouring was used with big spots in vivid colours without tones such as red violet, pink and green besides blue; in the latter a linear system with grades of pink to bordeaux and green to dark green is visible. On the pieces where geometrical motifs are chosen sharp contrasts attract the attention. Motivation is obvious on most of the pieces. Emphasis on motivation is even underlined on the monochrome coloured stockings gained by puffing out or eyelet and fargot stitch motifs such as: variations of mouse teeth. (See plates 9-12)

A sock or stocking is formed of: the sole, toe, heel, sides of leg and the top rib. The setting of the pattern may be divided into 3 main groups. (See illustrations 20 and 21)

- 1 — Stockings decorated with scattered motifs.
- 2 — Stockings decorated with horizontal, vertical or diagonal motif borders.
- 3 — Stockings decorated in both ways at the same time.

Most of the socks and stockings have decorations on the front, back centre of the leg neglecting toes, heel and sole. Sometimes the motifs form an all over pattern. In general narrow linear decoration with diagonal, vertical or horizontal borders are popular which differentiate Turkish stockings from their Balkanic relatives. Attracting attention are those pieces with scattered motifs on heels and around the ankles in the front. On the pieces where mixed decoration have been worked with both types, rectangular framed areas filled with scattered motifs are observed.

Turkish knitting has variable stitches gained from knit or front, purl or back of fabric worked with cross over stitches, slip stitches and stitches which are lengthened by adding an extra throw of the yarn as well as faggot stitches gained by an over and a decrease. Apart from stocking stitch (see illustration 22) applied in succeeding rounds knitted with different motifs by using several colours of wool; knittings which have the effect of lace (see illustration 22, 23, plate 11) and embroidery such as variations of Tunisian stitch (which I named regarding their resemblance of Gobelein, stem, chain and satin stitches (see illustrations 25-36) focus attention. These knitting stitches are worked in colours on a white or black background. (See plate 11)

In conclusion, serious interdisciplinay studies concerning the history of art, archeology and ethnology is of paramount importance. Constructive work which aims at playing a significant role in the scope of mankind's cultural heritage in this field should be supported and encouraged via governmental and non-governmental institutions sothat cultural material regarding the traditions, customs, innovations and dissemination between cultures from the angle of geographical and historical background should be researched thoroughly and creations should be recorded in cooperation with other diciplins and arts leading to objective synthesis.

TÜRK MUSİKİSİ'NİN TOPLUMSAL DEĞERİ

ERCÜMEND BERKER*

GİRİŞ

Yaşayan musikiler genellikle türlerine, sistemlerine ve özelliklerine göre sınıflara ayrılarak incelenir ve değerlendirilir.

Bu arada Türk Musikisi'nin sistem üstünlüğü, ezgi zenginliği, makam ve usul özellikleri ve kaynak değeri konusunda çok şeyler yazılmış ve söylenmiş, ancak bütün bu yazılanlar ve söylenenler, tutarsız ve anlamsız bir kültür politikası ile yörüngesinden çıkarılmış olan Türk Musikisi'ni zamanında gerçek yörüngesine oturtmaya elvermemiş, yöneticilerin tümünü yeterince bilinçlendirememiş ve 21. yüzyıla yaklaştığımız şu sıralarda bile bu konuda süregelen değerlendirme hatasını tamamen ortadan kaldıramamıştır.

Bu sebeple Türk Musikisi'nin kaynak, sistem ve ezgi değeri dışında toplumsal değerini ele almakta yarar görülmüştür.

I - TOPLUM - SAN'AT İLİŞKİSİ

Bilindiği gibi san'atla toplum arasında karşılıklı etkileşim her ikisini de geliştirmede ve güçlendirmede önemli rol oynar.

San'at, topluma yöneldiği oranda yaşama gücü, toplum da san'ata yöneldiği oranda gelişme gücü kazanır.

San'atsız toplum, öz suyunu yitirmiş, tükenişe yönelmiş demektir. Bu sebeple hangi politik ve ideolojik görüşte olursa olsun, bütün siyâsî iktidarlar san'ata ve san'atçıya önem vermek zorunluluğunu duymuşlardır. En katı diktalardan en ileri demokrasilere kadar san'ata ve san'atçıya verilen büyük yer ve üstün değer bunun açık delilidir.

II. SAN'AT İÇİNDE MUSİKİNİN YERİ

Toplumla etkileşip bütünleşen san'atların başında musikinin yer aldığı kabul edilmektedir.

Musikinin, diğer san'atlar gibi herhangi bir şeyi, herhangi bir süreyi taklide muhtaç olmaması, ses dünyasının kendine has mekânı,

* Ercümend Berker, Avukat, Türk Musikisi Koro Şefi, Müzikolog, Besteci.

boyutları, yasaları ve kuralları içinde tam özgür olması, hiç bir araç ve gerece ihtiyaç duymadan en mükemmel musikî aleti olan insan sesinde varolabilmesi, yalnız başına insanın varolduğu her yerde varlığını sürdürebilmesi, *zaman ve mekân kayıtlarını aşarak insandan insana uzanan insancıl bir dil olması*, bütün bunlara ilâveten hiç bir özel bilgiye gerek olmadan sadece duyulmakla anlaşılabilmesi, özümlenebilmesi; ırkı, dini, inancı, bilinci, toprağı ve bayrağı ayrı insanları aynı ezgide birleştirecek, biraraya getirecek güce sahip olması, bu nitelikleriyle en *insancıl* ve en *toplumcu* san'at olması, ona diğer san'atlar içinde haklı bir üstünlük sağlamaktadır.

III. TÜRK MUSİKİSİ'NİN ÜSTÜNLÜĞÜ

Ancak her musiki, her toplumu aynı oranda etkilememiş, toplumla aynı oranda kaynaşıp bütünleşmemiştir.

Kuşkusuz toplumunu en ileri derecede etkileyen ve toplumu ile en geniş ölçüde kaynaşıp bütünleşen musikiler içinde Türk Musikisinin üstün ve seçkin bir yeri olduğunu kabul etmek gerekir.

Gerçekten Türk Musikisi'nin Türk toplumu üzerinde biri *uzunlamasına* diğeri *derinlemesine* olmak üzere iki boyutlu tesir icra ettiğini görüyoruz.

A. UZUNLAMASINA ETKİ : *

Uzunlamasına etkiden kastımız Türk Musikisi'nin başlangıcından günümüze kadar geçen zaman parçası içinde Türk toplumuna etkisidir.

Tarihin karanlık çağlarından beri devam eden bu etkiyi belli dönemlere ayırarak inceleyebiliriz.

Her ne kadar elimizdeki doğrudan Türk Musikisi'ne ait belgeler XIII. yüzyıldan başlamakta ise de bu bilgi ve belgelerden bu musikinin daha önceki dönemdeki durumu ve gelişimi hakkında fikir edinmemiz mümkün olmaktadır.

Elimize ulaşan eserlerden Türklerin yüzyıllar öncesinden belli kurallara ve bilimsel esaslara göre oluşmuş ve gelişmiş bir musikiye sahip oldukları anlaşılmaktadır.

* Bu bölüm, Erdem Dergisinin cilt I, sayı 1 Ocak 1985 sayısının 147-168 sayfalarında "Türk Musikisinde Dönemler" başlığı altında yayınlanmıştır.

Orta Asya'dan gelen Türk Musikisi, eski İran (Sâsânî) ve eski Arap (Cahiliyye) musiki sistemleri yerine kaim olmuş ve bu oluşum XIII. yüzyılda tekemmül etmiştir.

Bu arada kültürler arasında karşılıklı etkileşimin tabii bir sonucu olarak Türk Musikisi de İran ve Arap musikilerinden tesirler almış ancak bu safhadan sonra İslâm âleminin büyük kısmında Türk Musikisi etkin ve geçerli olmuştur.

XIII. yüzyıldan önceki Türk tarihinin genel tablosu içinde Türk Musikisi'nin akışını da izlemek mümkündür.

Türkler bir Orta Asya kavmidir. Milâd öncesi yüzyıllarda açık denizlere erişmiş olmalarına rağmen XI. yüzyılın son çeyreğine kadar denizci bir kavim olmamışlardır.

Proto-Türk ve Türk kavimlerinin tarihine ait izler ve pek az bilgiler milâttan bir iki bin yıl öncesine uzanmakla beraber gerçek Türk tarihinin belirli ve düzenli bir şekilde M. Ö. III. yüzyılda Teoman (Tuman) ve oğlu Mete (Motun) Yabgu'lar (hakanlar) döneminde başladığı ve Türk hakanlarının adları ve saltanat dönemlerinin Çince transkripsiyonlar aracılığı ile kesintisiz tarihe malolduğu bilinmektedir.

“Büyük Türk Hakanlığı” denilen Ötüken çevresinde üstlenmiş Orta Asya Türk İmparatorluğu, M. Ö. III. yüzyıldan itibaren Asya'nın Kuzey yarısını, Karadeniz'le Japon Denizi ve Sibiryaya ile Himalaya'lar arasını, uzun zaman parçaları içinde elinde bulundurmıştır.

Bu devletin başına sırasıyla Hun, Tabgaç, Avar, Göktürk, Uygur, Karahanlı, Selçuklu Hanedanları geçmiş ve bu dönemlerin çoğunluğunda en kalabalık ve hakim Türk boyu Oğuzlar olmuştur.

840'da Uygur Hanedanı zamanında Türkler, Ötüken çevresini bir başka Türk kavmi olan Kırgızlar'a terketmek zorunda kaldılar ve Orta Asya'ya çekildiler.

Karahanlı'lar, ağırlık merkezini Doğu Türkistan'dan Batı Türkistan'a kaydırarak Yakın Doğu'ya yaklaştılar. Karahanlılar 924'te Gök Tanrı dinini bırakarak resmen İslâmiyeti kabul ettiler.

Böylece Türkler Uzak Doğu Medeniyeti çevresinden çıkıp İslâm Medeniyeti çevresine girmiş oldular.

Selçuklular 1040'tan itibaren başına geçtikleri büyük Türk Hakanlığını yeniden 840'tan öncesi gibi cihanşümül bir İmparator-

luk haline getirdiler. Bu günkü İran'a inerek Yakın Doğu'ya geldiler. Bağdat'ı alarak İslâm hilâfetine hakim oldular. Anadolu'yu fethederek Türklere, Türkistan'dan sonra ikinci bir anayurt temin ettiler. Böylece XI. yüzyılın son çeyreğinde Türk Tarihi, Batı (Anadolu) ve Doğu (Türkistan) olarak iki büyük şube halinde incelenebilir. Ancak daha önceki dönemlerde Çin'de Türk Devletleri, Hindistan'da Türk Devletleri, Doğu ve Orta Avrupa'da Türk Devletleri, İslâmî devirde İran'da Türk Devletleri ve Mısır'da Türk Devletleri de önemli şubeler olarak tarihte yer almıştır.¹

1071 Malazgirt Zaferi ile Anadolu fethedilmiş ve 3 yıl geçmeden Anadolu fatihi Kutalmış Gazi I. Süleyman Şah Hakanlığında Türkiye (Anadolu Selçuklu) devleti kurulmuştur.

Bu safhadan itibaren Batı Türkleri elinde gelişimini sürdüren Türk Musikisi'ni zamanımıza kadar gösterdiği aşamalara göre 6 döneme ayırarak inceleyebiliriz.

1. Dönem: Başlangıcından, Merâgalı Abdülkaadir'e (1360?-1435) kadar uzanan HAZIRLIK veya OLUŞMA dönemi;
2. Dönem: Merâgalı Abdülkaadir'den (1360-1435) İtrî'ye (1640-1712) kadar uzanan KLÂSİK ÖNCESİ veya PREKLÂSİK dönem;
3. Dönem: İtrî'den (1640-1712) Dede Efendi'ye (1778-1846) uzanan KLÂSİK dönem;
4. Dönem: Dede Efendi'den (1778-1846) Hacı Arif Bey'e (1831-1884) kadar uzanan NEOKLÂSİK dönem;
5. Dönem: Hacı Arif Bey'den (1831-1884) Hüseyin Sadettin Arel'e (1880-1955) kadar uzanan ROMANTİK dönem;
6. Dönem: Hüseyin Sadettin Arel (1880-1955) ile başlayan ve devam eden REFORM dönemi;

1. Hazırlık Veya Oluşma Dönemi: Türklerin bir Orta Asya kavmi oldukları göz önünde tutularak Türk Musikisi tarihine ait ilk bilgilerin eski Çin kaynaklarında aranması akla gelir.

¹ Yılmaz Öztuna, *Türk Musikisi Tarihi*, Türk Musikisi Devlet Konservatuvarı yayını, 1977, s. 2.

Çin musikisini ilk defa esaslı şekilde inceleyip “Klâsik Çin Musikisi Tarihi” isimli eserini 1912’de kaleme alan ve 1921’de Lavignak Musikisi Ansiklopedisinde yayınlayan Maurice Courant incelemelerine göre milâttan hiç olmazsa on asır evvel yani Fisagorculardan yüzlerce yıl önce Çin’de incelenmiş bir musiki nazariyatının gam tecrübeleri yapılmış bulunuyordu.

Bu bilgilere dayanan bir başka müzik tarihçisi J. Combarieu Modern müzik bilgilerinin beşiği olarak tanımlanan Yunan Musikisinin, Doğu Müziğinin bir kolu olduğu sonucuna varmıştır.²

Maurice Courant’ın, eski Çin yazmalarından toplayıp tercüme ettiği metinlere dayanarak kaleme aldığı eser, Orta Asya Türklerinin musikiye hizmetlerine ait bilgileri de ihtiva ettiği için Çin Kültür Tarihi açısından olduğu kadar Türk Musikisi tarihi açısından da önem taşımaktadır.

Bu eserde, Han ve Hun devirlerinin Türk hanedanları saraylarında ve hattâ Çin haricinde kalan Kâşgar, Buhâra gibi kültür merkezlerinde, İslâmiyetten önceki musiki kültürünün seviyesini gösteren belgelere de yer verilmiş olması sayesinde, Türk Musikisi tarihini milâttan önceki asırlardan başlatmanın ve Yüksek Orta Asya kültürünün oluşmasında Türklerin oynadığı rolü teşhis etmenin ve yine bu etnografik malzeme sayesinde İslâmiyetten önce Türk ve Çin saraylarındaki Türk Musikisi toplulukları, Türk askeri müzikası ve birçok eski Türk sazları hakkında fikir edinmenin mümkün olduğu ileri sürülmüştür.³

Ancak zamanımızda hayatini sürdüren geleneksel Türk Musikisi’nin X. yüzyılda Horasan-Türkistan Türklerinin İslâmiyeti kabullerinden sonra Batı Türkleri elinde oluşup geliştiği, geçtiği ve bulunduğu çevreler musikilerinden pek tabii olarak etki alışverişinde bulunduğu İran, Yukarı Hindistan ve bazı Arap şehirlerinde başlamış olan kültür alışverişinde önemli rol oynadığı, ancak bu musikinin çevre musikileri, özellikle İran ve Arap musikileri üzerinde aldığı etkilerden daha kapsamlı etkiler bıraktığı anlaşılmaktadır.⁴

² Mahmut Ragıp Kösemihal, *Türk Musikisi Tarihi* (Türk Tarihinin ana hatları, eserinin müs.) N. 26, s. 6.

³ Mahmut Ragıp Kösemihal, a.g.e., s. 6-7-8-9.

⁴ Mahmut Ragıp Kösemihal, a.g.e., s. 25.

Böylece oluşan Türk Musikisi'ne ait elimize ulaşan belgeler XIII. yüzyıldan başlamaktadır.

Bu yüzyılda dünya Cengiz ve Moğol fenomeni ile büyük bir sarsıntı geçirmiş, bu yüzden Türk âlemi de dengesini kaybetmiştir.

Geçici Moğol üstünlüğü başlamış, Cengiz ve halefleri, Asya'nın en büyük kısmı ile Doğu Avrupa'yı ellerine geçirmişlerdir.

XIII. yüzyılın ikinci yarısında Batı Türkleri yani Türkiye Anadolu Selçuklu İmparatorluğu da Doğu Türkleri, yani Türkistan, Harzem-Şahlar gibi Moğol sultasına düşmüşler, bu yüzyılın ilk yarısında Büyük Aleaddin Keykubat yönetimindeki güçlü ve müreffeh Türkiye önemli maddi kayba uğramış, buna karşılık bu yüzyılda İslâm Türk edebiyatı gelişmeye başlamıştır.

XIII. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'da büyük YUNUS ile Mevlevî tarikatının temellerini atan Mevlâna Celâleddin Rûmî (1207-1273) Türk Kültür hayatına, etkinlikleri zamanımıza kadar ulaşan hamle kazandırmışlar, yine Bektaşî tarikatı kurucusu Hacı Bektaş Veli (1209-1271) Türk halk kültürüne büyük katkıda bulunmuş, böylece Horasan'dan, doğudan gelen iki büyük Türk mutasavvıfı Türkiye'nin manevî kalkınmasında önemli hizmetlerde bulunmuşlardır.

Mevleviliğin musikiye büyük önem vermesi ve Mevlânâ'nın oğlu Sultan Veled'in (1226-1312) muktedir bir bestekâr olması bu dönemde Türk Musikisi'nin verimini ve etkinliğini arttıran faktörler olmuştur.

Yine XIII. yüzyılda Azerî Türklerinden büyük müzikolog ve san'atçı Urmiyeli Safiyyüddin'in, Türk müzikolojisinde ilk kaynak olarak kabul edilen ünlü Şerefiye⁵ isimli eserinde Türk Musikisi sistemini ve esaslarını tedvin etmesi büyük önem taşımaktadır.

Sir C. Hubert Parry, Safiyyüddin'in fizik ve matematik esaslarıyla açıkladığı Türk dizisini "tahayyülü bile muhal derece mükemmel ses dizisi" olarak değerlendirmiştir.⁶

Daha önce Safiyyüddin'in Şerefiyesi'ni ve Kitâbü'l-Edvâr'ını inceleyen, tercüme eden Helmholtz, Kiesewetter, Baron Carra de

⁵ Risâletü's-Şerefiyye fî'n-Nisâbi't-Te'lifiyye.

⁶ Sir C. Hubert Parry, *The Art of Music*, 1/29. Yılmaz Öztuna, *Türk Musikisi Tarihi*, Türk Musikisi Devlet Konservatuarı Yayınları, İstanbul 1977, s. 5.

vaux, Baron d'Erlanger, Rauf Yekta, H. Sadettin Arel ve Dr. Suphi Ezgi gibi müzikologların hükümleri de aynıdır.⁷

Safiyüddîn ile, Fârâbî'nin kitaplarında görülen Yunan Musiki sistemini nakletmek gibi ölü nazariyeler son bulmuştur.⁸

Kutbüddîn Şîrâzî (1236-1311) Dürretü't-Tâc isimli eserinde Safiyüddîn'i takip etmiştir.

Türk Musikisinde notaları elimize ulaşan en eski eserler olan Sâfiyyüddîn'in Remel usulündeki Nevruz bestesiyle Sultan Veled'in "Acem Devri" denilen Devr-i Kebir usulündeki Acem Peşrevi ve Sengin-Semâi usulündeki 3 hanelik Irak Saz Semâîsi XIII. yüzyılın ikinci yarısından gelmektedir.⁹

2. Klâsik Öncesi veya Preklâsik Dönem: XIV. yüzyılın sonlarından XVIII. yüzyıl başlarına kadar uzanan bu dönem içinde Türk musikisinin gelişimini etkileyen olayları şöyle özetleyebiliriz.

a) *Bilgin ve San'atçı Hükümdarlar*: Osmanoğullarından çıkan ilk bilgin ve san'atkâr hakan olarak bilinen II. Murad (1412-1451) tarihleri arasındaki saltanat döneminde büyük bir kültür ve san'at faaliyeti göstermiş, ilim, edebiyat ve san'at çalışmalarını büyük ölçüde desteklemiştir.

Türk müzikolojisinin kapital eserleri olan Hıdır bin Abdullah'ın Edvâr'ı, Mercimek Ahmed'in Kaabus-nâmesi, Bedr-i Dilşad'ın Muradnâme'si, Abdülkaadir'in Kenzü'l-elhan'ı II. Murad'ın emir ve desteği ile yazılmış eserlerdir. Şükrullah'ın Terceme-i Kitâbü'l-Edvâr'ı da bu hakanın emriyle açık Türkçeye çevrilmiştir.

b) *Meragalı Abdülkaadir*: Yalnız devrinin değil, bütün klâsik dönemlerin büyük ismi, İbnü Gaybî diye anılan Hoca Hafız Abdülkaadir Merâgî (1360-1435) hanende, sâzende ve müzikolog olarak Türk Musikisi'ne büyük hizmetler vermiştir.

En önemli eserlerinden biri yüzlerce Türk Musikisi eserinin ebced notası ile kaleme alınmış notalarını ihtiva eden (Kenzü'l-Elhan) Nağmeler Hazinesi isimli nota mecmuasıdır. Halen kayıp olan ve hiçbir nüshasına tesadüf edilmeyen bu eser bulunduğu takdirde o

⁷ Yılmaz Öztuna, a.g.e. s. 5.

⁸ Yılmaz Öztuna, a.g.e. s. 5.

⁹ X. ve XI. yüzyılın ünlü müzik bilginleri Fârâbî ile İbn-i Sina (Avicenne) gibi Safiyüddîn de Türk asıllı olduğu halde, eserlerini zamanının kültür dili olan Arapça ile kaleme aldığı için Batı kaynaklarında Arap teorikisi olarak gösterilmiştir.

dönemdeki Türk Musikisi üzerindeki bilgiler genişleyecek ve canlı örneklere kavuşulmuş olacaktır.

Abdülkaadir'in diğer önemli eseri, diğerleri gibi Farsça kaleme alınmış olan Câmîü'l-Elhan (Nağmeler Külliyyatı)dır. Abdülkaadir'in el yazısı ile yazılmış iki nüshasından biri İstanbul'da Nuruosmaniye Kütüphanesinde (No. 3644), diğeri Oxford Üniversitesindedir. (Bodleian March, No. 232).

Abdülkaadir'in bir başka önemli eseri, II. Murad adına yazılmış olan Makaasidu'l-Elhan (Nağmelerin maksatları)dır.

Müellifin diğer bir eseri de Safiyyüddin'in klâsik eserinin şerhi niteliğinde olan Şerhü'l-Edvar'dır. (Nuruosmaniye Kütüphanesi 3. 651).

Abdülkaadir'in bu eserlerinde Türk Musikisi üzerindeki değerli bilgiler yanında bu musikinin toplumla ne ölçüde kaynaşıp bütünleştiğini teşhis etmek de mümkün olmaktadır.

c) *İstanbul'un Kültür ve San'at Merkezi Olması*: XV. yüzyılın ikinci yarısında, 1453 de İstanbul'un fethiyle başlayan yeniçağın Türk Musikisi açısından önemli olayı Osmanlı taht şehrinin İstanbul'a nakli ve bu şehrin aynı zamanda bir san'at merkezi haline gelmesidir.

Fatih Sultan Mehmed (1451-1481), oğlu bestekâr II. Bayezid (1481-1512), onun oğlu bestekâr Sultan Korkut Han ilmi, san'atı ve musikiyi büyük ölçüde himaye ettiklerinden Türk Musikisi hem san'at, hem müzikoloji alanında etkinliğini ve gelişimini sürdürmüştür.

Fatih'e sunulmuş olan ve Fatih Anonimi denilen ünlü Arapça edvâr ile II. Bayezid devrinde Türkçe kaleme alınmış Seydi'nin Matlâ'ı değerli müzikoloji eserleridir.

Devrin en büyük müzikoloğu Lâdikli Mehmet Çelebi'nin Fatih için Arapça kaleme aldığı Fethiyye'si, 1483 de II. Bayezid için yine Arapça kaleme alıp sonra Türkçe'ye tercüme ettiği Zeynü'l-Elhan isimli eserleri Türk müzikolojisinde önemli yeri olan eserlerdir.

d) *Bestecilik ve İcrada Aşama*: XVII. yüzyıl Türk Musikisinin büyük gelişme ve toplumsal etkinliğini arttırma dönemidir. Bestekârlık ve icra alanında büyük aşama olmasına karşılık müzikolojide XV. yüzyıl seviyesine erişilememiş ise de değerli edvârların yazımına devam olunmuştur. Bunların en ünlülerinden biri, asrın ortalarında yüzlerce saz ve söz eserini eski Batı notası ile tesbit eden Santûri

Ali Ufkî Bey mecmuası, diğeri asrın sonlarında genç besteci Buğdan prensi Demetrius Kantemiroğlu edvâridir.

e) *Besteciler* : Bu dönem içinde, başta müteakip klâsik dönemi başlatan büyük İtrî olmak üzere Hatip Zâkiri Hasan Efendi, Recep Çelebi, Solakzâde, Gülşenî şeyhi Ali Şîr-u Ganî Efendi, Şeştârî Murad Ağa, Kûçek Mustafa Dede, Eyyübî Mehmet Çelebi, Zurnazenbaşı İbrahim Ağa gibi büyük isimlerin bulunduğu güçlü besteciler Türk Musikisinin toplumsal etkisini güçlendirerek sürdürmüşlerdir.

3. Klâsik Dönem : XVIII. yüzyıl başlarında büyük İrtî (1640-1712) ile başlayıp Hammamizade İsmail Dede efendi'ye (1778-1846) kadar uzanan klâsik dönemde Türk Musikisi'nin özellikle beste alanında büyük tırmanışa geçtiğini ve toplumsal gücünü daha da arttırdığını görüyoruz. Dönemin Türk musikisi açısından önemli olaylarını şöyle özetleyebiliriz.

a) *Lâle Devri* : III. Ahmed'in (1673-1736) saltanatının ikinci devresinde, Damat Nevşehirli İbrahim Paşa'nın (1660-1730) 9.5.1718-3.10.1730 arası 12 yıldan fazla süren sadaret döneminde Lâle devrinin açılması ve san'atçıların korunması bu tırmanışa müessir olmuştur.

b) *San'at Musikisiyle Halk Musikisinin Ayrılması* : XVIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar birbirine yakın olan Türk halk ve san'at musikileri, III. Selim ekolündeki Türk musikisinin tamamen klâsik geleceği takip etmesiyle, aynı köke ve ses sistemine dayanmakta olmalarına rağmen, aralarında daha belirgin farklar bulunan iki müzik türü haline dönüşmüşlerdir.

Halk musikisi klâsik musikiden çok unsurlar almış ve klâsik besteler ayarında anonim halk musikisi eserleri ortaya çıkmıştır.

c) *III. Selim Ekolü* : Bu hükümdarın 18 yıllık (1789-1807) saltanat sınırlarını aşan dönem içinde Türk Musikisi yeni makamlar ve bestekârlık furyası içinde yeni ufuklara yönelmiştir.

III. Selim Hamparsum'a ve Şeyh Abdülbâkî Nasır Dede'ye iki ayrı sistemde nota icad ettirmiş ve bu kişiler Hakaninkilerle birlikte bir çok eseri kendi sistemlerinde notaya alarak bu eserlerin zamanımıza ulaşmasını sağlamışlardır.

III. Selim'in, (nizâm-ı cedîd) yeni düzen adını verdiği Türk İmparatorluğunu her alanda yenileştirmek hamlesi içinde, çok iyi bildiği Türk Musikisi de nasibini almıştır.

d) *Besteciler*: Klâsik dönemin zirve isimlerinden III. Selim, İtrî, Şâkir Ağa, Emin Ağa, Dellâlzade, Hacı Sadullah Ağa, Kutb-ı Nâyî Şeyh Osman Dede, Mustafa Çavuş, Ebû-Bekir Ağa, Tab'i Mustafa Efendi, Kara İsmail Ağa, Zaharya, Vardakosta Ahmet Ağa, Çolakzade Mustafa Efendi, Nazîm (Yahya Çelebi), Enfi Hasan Ağa, Şeyhülislâm Es'ad Efendi, Hafız Şeydâ, Dilhayat Kalfa, Şeyh Ali Nutkî Dede, Abdülbâkî Nasır Dede gibi besteci ve musikiciler Türk Musiki-si'nin kendi toplumu ile dokulaşmasında önemli katkılarda bulunmuşlardır.

4. Neoklâsik Dönem: Hammamîzâde İsmail Dede Efendi'den (1778-1846) Hacı Arif Bey'e (1841-1884) kadar uzanan ve yaklaşık yarım asır süren bu dönemde III. Selim ekolünün zorladığı klâsik kuralların sarsılmaya başladığı görülmektedir. Ünlü bestecilerde klâsik kurallara sıkı sıkıya bağlı ve büyük formda eserler verme geleneği gitgide zayıflamakta, yine klâsik kurallardan tam ayrılmamakla beraber halka dönük daha küçük formda eserlere ağırlık verilmektedir.

Dönemi başlatan dev besteci Dede Efendi, Âyin-i Şerif'den Kâr'dan Köçekçe'ye kadar uzanan geniş bir yelpaze içinde her türden eser vermiştir.

Neoklâsik dönemin diğer seçkin bestecileri Dellâlzade İsmail Efendi, Zekâî Dede, Tanbûrî Ali Efendi, Numan Ağa, Zeki Mehmed Ağa, Tanbûrî Büyük Osman Bey, Şâkir Ağa, Basmacı Aptî Efendi, Kazasker Mustafa İzzet Efendi, Lâtif Ağa, Medenî Aziz Efendi, Kanunî Hacı Arif Bey, Asdik Ağa, Şeyh Hüseyin Fahreddin Dede, Hacı Faik Bey, Hamparsum, Hacı Nâfiz Bey, Tatyos efendi, Tahir Ağa ve diğerlerinin eserlerinde Türk musikisinin toplumdaki gücünü ve etkisini sürdürdüğü açıkça görülmektedir.

5. Romantik Dönem: Hacı Arif Bey'den (1831-1884) Hüseyin Sadettin Arel'e (1880-1955) kadar uzanan ve yaklaşık yarım yüzyılı kapsayan Romantik dönem, diğer özellikleri yanında Türk musikisinin toplumsal gücünü göstermesi bakımından ilgi çekici bir dönemdir. Özelliklerini ve karakteristiğini şöyle özetleyebiliriz.

a) *Küçük Formda Eserlere Yönelme*: Gelişen teknolojik uygarlığın, insanın san'ata ayıracağı zamanı kısıtlaması yüzünden büyük formda eserlerin yerini küçük formda, özellikle şarkı formunda eserlerin alması, III. Selim zamanından beri üzerinde çalışılan şarkı formununun

öne geçmesi, ciddi klâsik kuralların yerine halka yakınlığa, insancıl duygulara ve içtenliğe önem verilmesi, dönemin belirgin özelliğidir.

b) *Batılılaşma*: Romantik dönem, Türk toplum hayatında, batılılaşma hareketlerinin yoğunlaştığı, bilim, kültür ve san'atta Batı etkisinin doruğuna ulaştığı, bu arada Türk musikisinin resmî öğretimden kaldırıldığı bir zaman parçasını kapsamasına rağmen bu musikinin toplumsal gücünden hiç bir şey kaybetmediğini göstermesi bakımından ilginç bir dönemdir.

Bilindiği gibi III. Ahmet zamanında başlayan, III. Selim'in hayatına mal olan ve II. Mahmut zamanında ülkemizde kurumlaşma aşamasına ulaşan batılılaşma hareketlerinden Türk musikisi de nasibini almış, 1826 da Yeniçeri Ocaklarıyla Mehterhanenin kaldırılıp yerine müzikayı Humâyun'un ikamesiyle Batı Musikisi kurumlaşması başlamış, bundan tam 50 yıl sonra 1876 da 1. Meşrûtiyetin ilânı ve ilk anayasanın yürürlüğe girmesiyle batılılaşma aksiyonu anayasal statüye kavuşmuş, bundan tam 50 yıl sonra 1926 da Türk Musikisi'nin resmî eğitim ve öğretimi kendi anavatanında yasaklanmış ve bu yasaklama 1976 da ilk Türk Musikisi Devlet Konservatuarı ve Devlet Klâsik Türk Müziği Korosu kuruluşuna kadar tam 50 yıl devam etmiştir.

Görüldüğü gibi 1826 dan 1976 ya gelinceye kadar her 50 yılda bir Türk musikisinin toplumsal etkisini kaldırmaya, toplumla ilişkisini kesmeye yönelik uygulamalara geçilmiş, ancak bu uygulamaların hiç biri Türk musikisinin toplumsal gücü karşısında etkili olmamıştır.

Devlet ilgisinden imkânlarından, eğitiminden, öğretiminden, denetiminden, gözetiminden ve üretiminden yoksun kalması, disiplinsiz kalan her san'at dalında olduğu gibi, yozlaşma tehdidini gündeme getirmiş, ancak bu musikiyi toplumundan ayırmak mümkün olamamıştır.

c) *Besteciler*: Dönemi başlatan büyük şarkı bestekârı Hacı Arif Bey, öğrencisi Şevki Bey, Giriftzen Asım Bey, Ahmet Rasim Bey, Hacı Faik Bey, Rakım Elkutlu, Bimen Şen, Mahmut Celâlettin Paşa, Lem'i Atlı, Sadettin Kaynak, Yesârî Asım, Suphi Ziya Özbekkan, Zeki Arif Ataergin, Medeni Aziz Efendi, Selâhattin Pınar, Asdik Ağa, Rahmi Bey, Münir Nurettin Selçuk, Tanbûrî Cemil Bey, Rauf Yekta, Dr. Suphi Ezgi, Emin Ongan, Mustafa Nafiz Irmak, Refik Fersan,

Şerif İçli, Mes'ut Cemil, İsmail Hakkı Nebiloğlu, Selânikli Ahmet Efendi, Şemsettin Ziya Bey, Osman Nihat Akın gibi ünlü ve değerli besteciler Türk musikisinin batılılaşma hareketleriyle ortadan kaldırılmasına çalışıldığı bir dönemde bu musikinin toplumla bağlantısını korumuşlar ve güçlendirmişlerdir.

6. Reform Dönemi: XX. yüzyılın ilk yarısında Hüseyin Sadettin Arel (1880-1955) ile başlayan ve halen devam etmekte olan reform döneminin başlıca karakteristiği, Türk toplumunun bütün kesimleri, müesseseleri, san'at ve kültür değerleriyle Batı'ya yönelmesinin ve topyekûn bir batılılaşma sürecine girilmesinin talihsiz bir sonucu olarak Türk Musikisi üzerinde yapılan değerlendirme hatalarının düzeltilmesi, Türk Musikisinde BATILILAŞMA yerine ÇAĞDAŞLAŞMA'nın hedef alınmasıdır.

a) *Türk Musikisinde Reform Gerekçesi*: Musikide "batılılaşma", Selçuklulardan Osmanlılara intikal eden, devlet teşkilâtı içinde haki-miyet sembolü olarak önemli yer işgal eden ve bir askerî musikî okulu olan Mehterhane'nin, II. Mahmut'un saltanat döneminde (1808-1839), 16.6.1826'da Vak'a-yi Hayriye denilen ıslahat hareketi sırasında yeniçerilik ve diğer Kapıkulu ocaklarıyla birlikte kaldırılıp yerine Batı ülkelerindeki bandolar örnek alınarak "Mızıkayı Humâyûn"un kurulmasıyla devlet teşkilâtına girmiş, giderek devlet yönetimi-nde etkinliğini arttırmıştır. Bünyelerinde Türk Musikisi'ne yer veren resmi kuruluşlar olarak 1913-1914 yıllarında İstanbul Belediyesi tarafından kurulan ve tiyatro, Türk Musikisi, Batı Musikisi bölümlerini ihtiva eden Darülbedâyi'nin I. Dünya Harbinin olumsuz şartları içinde beklenen gelişmeyi gösteremeyerek 1916'da musikî bölümlerini kapatması, 1917 de yine İstanbul'da Batı Musikisi ve Türk Musikisi bölümlerini kapsayan ilk musikî okulu olarak kurulan Darülelhan'da Türk Musikisi bölümünün 1926'da kapatılması 1927'de Türk Musikisi'nin resmî öğretimine Maarif Vekâleti tarafından son verilmesi ve nihayet 1936-1940 da kurulan ilk Devlet Konservatuarında Türk Musikisi'ne yer verilmemesi üzerine ulusal kültürün soylu ve güçlü değeri olan Türk Musikisi üretimsiz, denetimsiz ve disiplinsiz kalmış, bu durum çağdaş Türk Musikisi'ne ulaşmak için el ve gönül birliği içinde çalışmaları gereken Batı Musikisi ve Türk Musikisi kesimleri arasında anlamsız, yararsız ve tutarsız zıtlaşmalara yol açmış, Türk Musikisi'nde seviye kaybı ve yozlaşma tehlikesini gündeme getirmiştir.

b) *Arel Ekolü*: Bu tehlikeye karşı “Arel ekolü mensupları” olarak anılan başta Hüseyin Sadettin Arel olmak üzere arkadaşları Dr. Suphi Ezgi, Prof. Salih Murad Uzdilek ve öğrencileri Türk Musikisi üzerindeki değerlendirme hatasının düzeltilmesi, bu musikinin yeniden devlet denetimine ve disiplinine alınması ve çağdaşlaştırılması yolunda bir akımı başlatmışlar ve sürdürmüşlerdir.

Bu akımın stratejisi, Türk Musikisi bilgisini çağdaş metodlar içinde topluma, özellikle aydın gençlik kesimine yaymak, bu musiki üzerindeki değerlendirme hatalarının bilimsel verilerini ortaya koymak, Türk ses sistemi içinde çağdaşlaşmayı ve çok sesliliği teşvik etmek şeklinde özetlenebilir.

Türk Musikisi bilgisini ilk tedvin etmeye başlayan bilgin, büyük müzikolog Rauf Yekta Bey olmuştur (1871-1935).

Dr. Suphi Ezgi (1869-1962), 1933-1953 yılları arasında yayınladığı *Nazarî ve Amelî Türk Musikisi* adlı 5 büyük ciltlik eserinde Türk Musikisi bilgilerini, ses sistemi, makamlar, usuller, formlar, biyografiler, notalar olarak belli bir sistematik içinde toplamıştır.

Hüseyin Sadettin Arel (1880-1955) geniş kültürü, pek çok Doğu ve Batı dillerini iyi bilmesi, ayrıca Batı Musikisi eğitimi görmesi ve özellikle Türk Musikisi Nazariyatını kurmak için Rauf Yekta ve Dr. Suphi Ezgi Beylerle uzun süre çalıştıktan sonra eserlerini ortaya koyması ve bunlara ilâveten üstün bestecilik yeteneği ile Reform dönemini başlatan büyük müzikolog-besteci olmuştur.

H. Sadettin Arel, *Türk Musikisi Ders Notları* adlı kapital eserinde Türk Musikisi ses sistemini, makamlarını, usullerini çağdaş metodoloji ve sistematik içinde en mükâmil şekliyle kaleme almış, bu bilgileri aydın gençlik kesimine yaymış, ayrıca Armoni Ders Notları adlı eserinde Türk ses sistemine uygulanabilecek çok seslilik esaslarını araştırmaya başlamış, *Türk Musikisi Kimindir*¹⁰ adlı eserinde ise Türk Musikisinin Arap, Acem, Yunan ve Bizans asıllı olduğunu ileri süren teorilerin doğru olmadığını, bu musikiyi Türklerin Orta Asya’dan getirip Ortadoğu’da geliştirdiklerini, kök’te, kökünde yabancı kültürlerle ilgisi olmadığını bilimsel verileriyle ortaya koymuştur.

¹⁰ Hüseyin Sadettin Arel, *Türk Musikisi Kimindir*, Millî Eğitim Bakanlığı yayını, Ankara 1969.

Hüseyin Sadettin Arel bu çalışmalarıyla aynı zamanda Türk Musikisi'nde Batılılaşma yerine çağdaşlaşma akımını başlatan önder olarak kabul edilmektedir.

H. S. Arel'in tedvin edip yaydığı bilgiler sayesinde Türk musikisi yaygın eğitim imkânlarına kavuşmuş, evvelâ İstanbul Belediye Konservatuarında, daha sonra kurduğu İleri Türk Musikisi Konservatuarında bizzat verdiği derslerde, öğrencisiERCÜMEND BERKER'in 1942'de İstanbul Üniversitesi'nde kurduğu ilk (Üniversite Korosu) çalışmalarında, aynı ders notlarını esas alan diğer dernek ve kuruluşlarda bu bilgiler yaygınlaşmış ve 1955'te ölümünden 22 yıl sonra tarihinde ilk ve tek kuruluş olarak Türk Musikisi Devlet Konservatuarının kuruluşu, doğrudan ve dolaylı öğrencileri;ERCÜMEND BERKER, Dr. Alâeddin Yavaşca, Cüneyd Orhon, Cahit Atasoy, Nevzat Sümer, Yalçın Tura, Halil Aksoy ve arkadaşları tarafından gerçekleştirilmiştir.

Böylece Reform döneminde Türk Musikisinin devlet katında kurumlaşması da sağlanmıştır.

B. DERİNLEMESİNE ETKİ :

Tarihinin karanlık çağlarına kadar uzanan zaman parçası içinde Türk musikisinin *uzunlamasına* etkisini gözden geçirdikten sonra, toplumun bütün katlarına inen *derinlemesine* etkisine gözlerimizi çevirdiğimiz zaman da bu musikinin toplumumuzun hemen hemen bütün katlarına sinmiş olduğunu görüyoruz.

Kentte, sarayda, konakta, tekkede, dergâhta, câmide "*aydın musikisi*" diyebileceğimiz yüksek kültür ürünü, kurallara bağlı bilinçli bir müzik türünün, köyde, kırsal bölgede "*halk musikisi*" dediğimiz ince duyu ürünü, yöresel ve bölgesel özellikler taşıyan güçlü bir müzik türünün, sınır boylarında "*serhad türküleri*" dediğimiz bir türün, kışlada "*mehter*" veya "*asker musikisi*" dediğimiz bir türün, eğlence yerlerinde "*eğlence musikisi*" diyebileceğimiz, san'at amacına değil, eğlendirme amacına yönelik bir türün, gösteri yerlerinde "*temaşa musikisi*" diyebileceğimiz Türk gösteri san'atlarında eşlik eden dramatik bir müzik türünün Türk toplumunu bütün katlarıyla kavrayıp etkilediği, bütün bu türlerin aynı kökten geldikleri, aynı temele, aynı ses sistemine dayandıkları, millî kültürümüzün soylu ve güçlü değeri Türk musikisinden kaynaklandıkları tartışılmayacak bir gerçek olarak gözlerimizin önündedir.

IV. TÜRK MUSİKİSİNİN YABANCI TOPLUMLAR ÜZERİNDE ETKİSİ:

Türklerin Orta Asya'dan getirip Orta Doğu'da geliştirdikleri Türk Musikisi yalnız kendi toplumunu değil, yabancı toplumları da önemli ölçüde etkilemiştir.

Özetlersek:

1. Azınlıkları en fazla etkileyen kültür ve değerimiz Türk Musikisi olmuş, ayrı ırktan, ayrı dinden ve ayrı dilden olanlar bu musikinin potasında tam kaynaşmışlar ve bütünleşmişlerdir. Zaharya, Asdik Ağa, Nikoğos Ağa, Kantemiroğlu, Hamparsum, Vasilâki, Bimen Şen gibi ünlü besteci ve musikiciler yalnız nüfus kayıtlarıyla değil bütün benlikleriyle bizden olmuşlardır.

2. İslâm âleminde, Arap dünyasında, İran'da, Irak'da (Kerkük) de, Hindistan'da Türk Musikisi'nin yaygın ve belirgin etkisi olmuştur.

Mes'ut Cemil, Cevdet Çağla, Cüneyd Orhon, Necdet Varol gibi ünlü Türk Musikisi san'atçıları, çeşitli dönemlerde Arap ülkelerinin konservatuarlarında öğretmenlik yapmışlar, Arap dünyasına Türk Musikisi eğitimi vermişlerdir.

3. Türklerin asker musikisi olan "Mehter" Avrupa'nın Bando muzikasına temel teşkil etmiştir.¹¹

4. Balkan ülkeleri toplumları Türk Musikisi'ne ilgi duymaktadır.

198.. Uluslararası Türkoloji kongresine "Yugoslavya Sosyalist Federatif Cumhuriyetinde, Türk Halk ve San'at Müziğinin icrası ve karakteristik özelliği" başlıklı bir bildiri ile katılan Priştine radyosu müzik dairesinde görevli Meseret Morina Yakupoviç bu bildirisinde "Yugoslavya S. F. C.deki Türk halk ve san'at müziği sadece Yugoslavya'da yaşayan Türk halkı tarafından değil, balkanların bu yöresinde yaşayan tüm uluslar ve halklar tarafından her zaman büyük ilgi ve zevkle dinlenmektedir" demektedir.

Aynı Türkoloji kongresine "Geleneksel Romen ve Türk Musikisi Arasında Uyum ve Ahenk" başlıklı bir bildiri ile katılan Romen Radyosu müzik dairesinde görevli Maria Roska da bu bildirisinde "Türk

¹¹ Yılmaz Öztuna, *Türk Musikisi Ansiklopedisi*, M.E. Bakanlığı Yayını, 1974, cilt 2, s. 23 v.d.

Haydar Sanal, *Mehter*, M.E. Bakanlığı yayını, 1964.

sultanının mühim toplantılarda, devlet törenlerinde ve eğlencelerde mehter musikisi ve Türk musikisi sistemlerine uygun diğer eserlerin dinlenmesini hakiki lûtuף olarak ihsan ettiğini. . Türk müziğinin prenslerin zevkine uygun aşk şarkularında ifadesini bulurken, köy meydanlarını dolduran halk san'atçı-larının da Türk müziğini benimsediğini, Türk enstrümanlarını kullanarak bu müzik sistemi ile kendi bestelerini yaptıklarını ve Yeniçerilerden öğrendikleri dansları millî danslarına ithal ettiklerini... Türk müziğinin en yüksek etkisinin onsekizinci yüzyılın ikinci yarısı ve ondokuzuncu asır başlarında görüldüğünü" ifade etmektedir.

Yine 1981 de Bursa'da toplanan III. Uluslararası Türk Folkloru Kongresine "Romanyada Türk folklorunun ses ve saz stiline dair" bir bildiri ile katılan Romen müzikoloğu Dr. Gisela Suliteanu'da Türk Musi-kisinin etkisini dile getirmektedir.

5. Avrupa ülkeleri toplumlari da Türk musikisinde gittikçe artan bir ilgi duymaktadırlar. Bunlar arasında en ilginç ülke Belçika'dır.

1981 yılında Belçika Kraliyet Konservatuarından İstanbul Türk Musikisi Devlet Konservatuarına gelen bir yazıda, o konservatuarda açılacak Türk musikisi müzik aletleri müzesinin açılışında bulunmak ve Türk musikisi aletlerini icralari ile tanıtmak üzere san'atçı öğ-retim elemanları istenmiş, isteğe uygun olarak 6 san'atçı gönderilmiş ve bu hey'et dönüşünde şu ilginç bilgileri de beraberlerinde getir-mişdir.

a) Belçika kraliyet konservatuarında Türk Musikisi bilen 30 öğretim elemanı vardır.

b) Konservatuarında eski başkanı André Dumortier son on yıldan beri, mezun olacak öğrencileri Türk musikisi üzerinde çalışma yapmaya mecbur tuttuklarını beyan etmiştir.

c) Belçikalı san'atçıların Türk musikisi icralarına ait bir kaset bandı göndermişlerdir. Bu kasetin bir yüzünde Türk san'at ve halk müziği parçaları, diğer yüzünde Türk bestecilerinin çok sesli eserleri yer almaktadır.

d) Giden Türk san'atçıların verdikleri Türk musikisi konser-leri büyük ilgi görmüştür.

6. 1982 de İngiltere'nin Belfast Üniversitesinden ve Almanya'nın Bonn Üniversitesinden İstanbul Türk Musikisi Devlet Konservatua-rına Türk Musikisi eğitimi ile ilgili yardım istekleri gelmiştir.

7. Japonlar, Türk Musikisi Devlet Konservatuvarının açılışından hemen sonra bu konservatuvara Türk Musikisi üzerinde araştırma ve çalışmalar yapmak üzere Üniversite Öğretim elemanı seviyesinde öğrenciler göndermişler, ayrıca bu konservatuvarın Halk Müziği öğretim elemanlarından oluşan bir san'atçı grubunu davet ederek konserler düzenlemişlerdir.

8. Amerika'da Washington Üniversitesi Etnomüzikoloji bölümünde Türk musikisi öğretimi programa konmuş ve ünlü san'atçılarımız Tanbûri Necdet Yaşar ve Niyazi Sayın iki dönem bu Üniversitede öğretim görevi ifa etmişlerdir.

9. 1976 yılında Kanada'nın Ontario ve Güney Kore'nin Seul Üniversitesinden, 1979 yılında yine Kanada'nın Simon Frazet Üniversitesinden İstanbul Türk Musikisi Devlet Konservatuvarına Türk musikisi üzerine bilgi, belge işbirliği, inceleme ve yardım istekleri gelmiştir.

10. Zihni Papakçı adında araştırmacı bir müzik öğretmeni, yayınlanmak üzere Atatürk Kültür Merkezi'nin Erdem Dergisine gönderdiği "*Geleneksel Türk Müziğinin Oluşumu ve İlk Dönemlerdeki Gelişimi*" başlıklı araştırmasında Türk Musikisinin; Çin müziğine, İran müziğine, Arap müziğine ve Yunan müziğine etkilerini incelemiştir.

11. Akademi Mecmuasının Ekim 1984 tarihli 4. sayısında bir sohbeti yayınlanan Hollandalı Müzikolog WOUTER SWETS; "*Hollanda radyosunda Türk Musikisi hakkında 21. konferans ve tanıtıcı program yaptığını, Türk tarihini ve Türk dünyasını iyi bildiğini, 1954 de genç bir konservatuvar mezunu olarak çıktığı Yugoslavya seyahatinde Sırp, Sloven, Makedon, Boşnak v.s. grupların folklor dünyalarını incelemesi sonucunda bu güzelliklerin Balkanlardaki Türk hâkimiyet asırlarının bergüzarı olduğunu anladığını ve tâlî olandan asla doğru gitmekten kendini alamadığını, sonraki yıllarda Taşkent, Semerkant, Buhara ve diğer doğu Türk illeriyle Moğol, Afgan, Hint, Arap musikileri de dahil olmak üzere Şark musikilerinin tetkik ve mukayesesine kendisini adadığını, bu incelemeleri sonucunda bu musikiler içinde en yaygın ve mütakâmil olanın Türk musikisi olduğu sonucuna vardığını*" ifade etmiş ve ilâve etmiştir.

"Eğer kültür bir milletin manevî şahsiyeti ise, esefle söylüyorum. Siz intihar ediyorsunuz".¹²

¹² Wouter Swets, *Akademi Mecmuası*, Ekim 1984, yıl 3 sayı 4, sayfa 27-31 İstanbul.

SONUÇ

Görüldüğü gibi, millî kültürümüzün soylu ve güçlü değeri olmaktan başka yabancı toplumlar üzerinde de önemli etkisi olan Türk musikisi, kendi anavatanında, *batılılaşma* ve *çağdaşlaşma* kavramlarının karıştırılmasından kaynaklanan bir yanılğı sonucunda uzun bir süre yasaklamalara ve engellemelere uğradıktan sonra nihayet devlet katında da hak ettiği ilgiye kavuşmuştur.

1976 da ilk Türk Musikisi Devlet Konservatuarının açılması ve Devlet Klâsik Türk Müziği korosunun kurulması, ülkemizi ve milletimizi topyekûn yıkımdan kurtaran 12 Eylül 1980 den sonra tam bir millî kültür rejimine girilmesi, bu arada Anayasada, Millî Eğitim Temel Yasasında, Yükseköğretim Yasasında millî kültüre ve millî musikiye önem verilmesi, çeşitli Üniversitelerde Türk Musikisi Konservatuarları açılması hazırlıklarına ve uygulamalarına geçilmesi, özellikle V. Beş yıllık kalkınma plânınının 583. maddesinde “*Bu güne kadar ihmal edilmiş Türk Musikisinin araştırılması, geliştirilmesi ve tanıtılmasının ana ilke olarak benimsenmesi*”, aynı plânın 584. maddesinde “*öğretimin çeşitli kademelerinde verilen musiki eğitiminin, Türk Musikisinin, gençlere tanıtılması ve sevdirilmesi amacıyla yeniden düzenlenmesi... Türk Musikisi eğitimi veren kuruluşların yurt seviyesine yaygınlaştırılması...*”nın hedef alınması, bu konudaki gerekli alt yapının hazırlanmış olduğunu göstermektedir.

Bundan sonra yapılacak iş, Atatürk’ün 1 Kasım 1934 de, T.B.M.M. IV. Dönem 4. toplantısında ortaya koyduğu ana ilke¹³ doğrultusunda bütün müzik kesimlerinin el ve gönül birliği içinde, *Türk Ulusal Musikisi’nin Yükseltmesi ve Evrensel Musikide Yerini Alması* hedefine doğru yürümeleridir.

Dikkat edilecek nokta bu ilkenin doğru yorumlanması ve doğru uygulanmasıdır.

¹³ Arkadaşlar; Güzel sanatların hepsinde, ulus gençliğinin ne türlü ilerletilmesini istediğinizi bilirim. Bu yapılmaktadır. Ancak, bunda en çok çabuk, en önde götürülmesi gerekli olan Türk Musikisidir. (Alkışlar) Bir ulusun yeni değişikliğinde ölçü, musikide değişikliği alabilmesi, kavrayabilmesidir. Bu gün dinletmeğe yeltenilen musiki yüz ağartacak değerde olmaktan uzaktır. Bunu açıkça bilmeliyiz. (Okey sesleri, alkışlar) Ulusal; ince duyguları, düşünceleri anlatan; yüksek deyişleri, söyleyişleri toplamak, onları, bir gün önce, genel, son musiki kurallarına göre işlemek gerekir. Ancak; bu düzeyde Türk ulusal musikisi yükselebilir, evrensel musikide yerini alabilir.

Ulusal müziğe sırt çevirmekle ve onu engellemekle bu musikinin yükseltilemeyeceği ve evrensel musikîde yerini almasının sağlanamayacağı bilinmelidir.

Ana ilkedeki amaca, yani “evrensel musikîde yerini alacak Türk Musikisi’ne” ancak bilinçli besteci, yapımcı ve yorumcularla ulaşılabileceği, bunların yetişmeleri içinde ulusal ve evrensel kültürün tam ve yansız olarak verilmesi ve ayrıca her türlü baskı ve şartlandırmadan kaçınılarak eksiksiz bir özgürlük ortamının sağlanması gerektiği unutulmamalıdır.

Geleneksel Türk Musikisi’nin değerlendirilmesinde geçen dönemde olduğu gibi hataya düşülmemeli, bu musikî hem ulusal kültürümüzün soylu ve güçlü bir değeri olarak, hem de sistem zenginliği ve gelişme gücü ile evrensel musikîye önemli katkı sağlayacak bir kaynak olarak önemsenmeli, eğitime, öğretime, yayılmasına özen gösterilmeli, özellikle toplayıcı, birleştirici “toplumsal değeri” gözden uzak tutulmamalıdır.

GEREDE'DE FIKRA ANLATMA AN'ANESİ (Fıkra Tipleri-Fıkra Anlatıcıları-Fıkralar)

DOÇ. DR. SAİM SAKAOĞLU*

Köy odaları, Türk kültür hayatında mühim bir yeri olan eğlence yerlerinden biri, belki de başta geleni idi. Eğlence ile terbiyeyi, misafirperverlik ile hürmeti bu çatıların altında yuğrulmuş olarak görürdük. Yaz aylarının uzun gündüzleri, bitmek tükenmek bilmeyen işlerle akıp gittikten sonra, işi daha az olan kış günleri gelirdi. Bu günlerin gecelerinde köy odalarına büyük işler düşerdi. Gençlerin toplanıp eğlendikleri, daha yaşlıların ise sohbet ettikleri bu odalar, Türk kültürünün canlı olarak korunduğu kaynaklardan biri idi. İşte Gerede'deki bu odalar, diğer kültür mahsüllerimiz gibi, fıkraları, fıkra anlatıcılarını bize kazandıran yerler olmuştur. Ancak günümüzde bu tür odalar, bütün yurdumuzda olduğu gibi Gerede'de de azalmakta, eski fonksiyonunu kaybetmektedir. Bu odalarla ilgili olarak araştırma yapan iki araştırmamızın dedikleri gibi, "Şimdi odaların yerini kahveler aldı. Onlardan ne kaldı? Bölük pürçük sisli anılar,"¹, "Ne var ki şimdi bu odalar, yıkık duvarları, dökülmüş sıvaları ile kaderlerine terkedilmiş durumda... Uğrayanlar ise eski ihtişamlarını bulamaz oldular."²

Biz bu tebliğimizde, artık kaderlerine terkedilmiş olan odaların eski canlı günlerinde yaşayan nüktedan müdavimlerinin anlattıkları fıkraları değerlendirmeye çalışacağız. Kimler anlatmış, kimler dinlemiş ve günümüze neler kalabilmiş?

On yıldan beri üzerinde fiilen çalıştığımız, yirmi yıldan beri de derslerimiz arasında yer verdiğimiz fıkralar, küçücük anlatmalar olmalarına rağmen, üzerlerinde uzun uzun durulması ve çeşitli açılardan incelenmesi gereken mahsüllerdir. Tasnifi, tipleri, konuları,

* Doç. Dr. Saim Sakaoğlu, Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi öğretim üyesi.

¹ M. Güner Demiray, "Gemerek'te Odalar," *Türk Folkloru*, 1 (4), Kasım 1979, 22.

² Emin Kuzucular, "Şarkışla'nın Akçakışla bucağındaki Köy Odaları ve Kültürümüze Hizmetleri," *Türk Folkloru*, 4 (38) Eylül 1982, 25.

ortaklıkları gibi meseleleri üzerinde durmak fıkraları bize daha yakından tanıttacaktır.

1975 yılında, Türk fıkraları ile ilgili ilk tebliğimizi hazırlarken, değişik fıkra tasnifleri ile karşılaşmıştık. Bunların elimizdeki malzemeye uygun düşmediğini görünce biz de yeni bir tasnif tecrübesine girişmiştik. Bu tasnifi, her zaman görülmesi mümkün olmayan bir kaynakta yer aldığı için, anahatlarıyla aşağıya alıyor ve dikkatlerinize sunuyoruz.

I. Tarihte yaşamış şahıslar etrafında teşekkül eden fıkralar:

1. Her bölgede tanınan ünlü tipler (Nasreddin Hoca, İncili Çavuş),
2. Sadece yaşadıkları bölgede tanınan tipler (Tayyip Ağa 'Konya', Niyazi Dede 'Sivas').³

II. Bir topluluğu temsil eden tipler etrafında teşekkül eden fıkralar:

1. Din veya inanış sistemi ile ilgili olanlar (Hoca, Kadı, Bektaşî).
2. Bir bölge halkı ile ilgili olanlar (Karatepeli, Kayserili),
3. Bir karakter veya bir meslek gurubu ile ilgili olanlar (Ahmak, deli, cimri, sarhoş, hırsız, doktor).

III. Eş kahramanlı fıkraları: (Hoca-talebe, efendi-uşak, ebeveyn-çocuk)⁴

A. FIKRA TIPLERİ

Gerede'de derlenen 220'ye yakın fıkranın bizi ilk plânda ilgilendirenleri, yukarıdaki tasnifimizde yer alan, "Sadece yaşadıkları bölgede tanınan tipler"e bağlı olanlardır. Bunlardan da üçü dikkatimizi çekmektedir:

1. Şamlıların (Şamlının/Şamlı) İbrahim Efendi.
2. Hafız Becced/Behçet.
3. Salurlu Mustafa Turan.

Bu "fıkra tipleri"ne dair, haklarında anlatılan fıkralarda bula bildiğimiz bilgileri şöyle sıralayabiliriz:

³ Bu son tip'i, aşağıdaki kaynağımız, bir dizgi hatası olarak "Sede" şeklinde vermiştir; buraya atıfta bulunan bütün kaynaklar daima "Sede" olarak göstermişlerdir. Yeri gelmişken düzeltiriz.

⁴ Saim Sakaoğlu, "Türk Folklorunda Alık Fıkralar," *Uluslararası Folklor ve Halk Edebiyatı Semineri Bildirileri*. Ankara 1976, 85-86.

1. *Şamlıların İbrahim Efendi*: 92 yaşına kadar yaşadığı biliniyor. Mithat Dayıoğlu'nun Gerede Belediye Başkanlığı sırasında hayatta idi. İlerlemiş yaşında bile dinçliğini koruduğu söylenir. Gezmeyi de çok seven İbrahim Efendi nüktedan ve hazırcevap bir zat imiş. Onun da, tıpkı Nasreddin Hoca gibi bir eşeği varmış. O, kiremidi döğüp tahtakurusu ve bit ilacı satacak kadar bu işleri seven biriymiş.

Fıkralarından bir kaçını aşağıya alıyoruz.

İbrahim Efendi doksan yaşını geçmişti. Oturup sohbet ederken, "Bu yaşa geldim, bir tek düşmanım bile yok."

deyiverir. Etrafındakiler merakla sorar:

"Nasıl olur İbrahim Efendi? Bunun sebebi nedir?"

O gayet tabii bir halde cevap verir:

"Nasıl olacak, düşmanlarımın hepsi öldü de ondan."

* * *

Şamlıların İbrahim Efendi'ye sormuşlar:

"İbrahim Amca, cigara içmek günah mı, sevap mı?"

"Bilmiyom evlat."

"Peki, niye içiyon?"

"Evlat, ben günahsa yakıyon, sevapsa içiyon."

Şamlının İbrahim Efendi hanımını hiç yanından ayırmak istemezmiş. Ancak, kayınpederinin hastalığını bildiren telgraf gelince hanımını göndermek zorunda kalmış. Günlerce yalnız kalan İbrahim Efendi evin bütün işlerini görmeye başlamış. Hastanın iyileşmesi üzerine çekilen bir telgraf onu sevindirmeye kâfi gelmiş. Çünkü hanımının geleceği gün de bildiriliyormuş.

Vakit yaklaşınca eşeğine binen İbrahim Efendi yola çıkmış. Ancak, aslında tembel olan eşek o gün hızlı hızlı gitmeye başlamış. Bu duruma şaşırın İbrahim Efendi, ileride, aynı yöne gitmekte olan bir eşeği görmüş ve meseleyi hemen anlamış. Eşeğinin kulağına eğilip:

"Ulan eşek, bu gün sana ne oldu? Birdenbire küheylâna dönüverdün. Yoksa karıdan sana da mı telgraf geldi?" deyivermiş.

* * *

İbrahim Efendi'nin arkadaşları arasında kendisi gibi nüktedan olanlar da vardır. Aşağıdaki hadise iki nüktedamı karşı karşıya getirecektir.

Gezmeyi çok seven İbrahim Efendi'nin yolu Bursa'ya düşer. Bu arada kendisini zengin birisi olarak tanıtır. Ancak günün birinde parasız kalınca memleketten yardım ister. Belediye Başkanı Mithat Dayıoğlu'na şöyle bir telgraf çeker:

“Kavacığın düzünü sat, parasını acele gönder.”

Kendisi kadar şakacı olan Başkan Dayıoğlu şöyle bir telgrafla cevap verir:

“Satın almak isteyen çok, fakat yarım milyon veriyollar. Fiaat artacağı için sora satar parasını gönderirim.”

2. *Hâfız Becced/Behçet*: Lâkabından “hâfız” olduğunu çıkarabiliriz. Gittiği köylerde masal, fikrâ ve hikâye anlatmış.

Bir fıkrasını aşağıya alıyoruz.

Hafız Becced, Kambur'un Kadir'i hiç sevmezmiş. Çünkü o hiç sözünde durmazmış.

Bir gün Hafız Becced Kambur'un Kadir'inin ağır hasta olduğunu işitmiş. Aradan bir kaç gün geçince Kadir'in iyi olduğu haberi gelmiş. Bu işe adeta kızan Hafız Becced demiş ki:

“Vay yalancı vay, demek Ezrail'e verdiği sözü de tutmadı.”

3. *Salurlu Mustafa Turan*: 1977'de 50 yaşında idi. Çiftçi olup köyünde oturuyordu. Köyün idarî işlerinde de çalışmış, sevilen ve sayılan bir kimse idi. Kendisi ayrıca iyi bir fikra anlatıcısı idi. Daha çok Nasreddin Hoca ve İncili Çavuş fıkralarını anlatırdı. Anlattığı fıkraları köyünün yaşlılarından dinlemiş.

Fıkralarından ikisini aşağıya alıyoruz:

Salurlu Mustafa pazardan aldığı irice bir kelemi (lâhana) kucağında götürürken birisi takılır:

“Yahu, bu kocaman şeyi ne yapacaksın?”

Mustafa Turan hemen cevabını verir:

“Etten gıdamızı alamıyoruz, hiç olmazsa ottan olsun gıdamızı alalım.”

* * *

Salurlular toplanmışlar, süttten konuşuyorlarmış. Kimisi inek sütünün, kimisi koyun sütünün daha iyi olduğunu, faydasının daha çok olduğunu söylüyormuş. O zamana kadar hiç sesini çıkarmayan Mustafa da kendi fikrini söylemiş:

“Ağalar, bence en iyi süt adam sütüdür. Görmüyor musunuz, paketi bile bir derde devadır.”

B. FIKRA ANLATICILARI

Geredeli fıkra anlatıcıları da ayrı bir gurubu teşkil etmektedirler. Bugüne kadar daha çok “fıkra üreten” tipler üzerinde durulduğu halde, “fıkra anlatan” kişiler üzerinde hemen hiç durulmamıştır. Gerede ve köylerinde yaşamış ve yaşamakta olan bu tür anlatıcılardan bazıları da, bu meziyetleriyle geniş çevrelerce tanınma bah-tiyarlığına erişmişlerdir. Aşağıda bu “fıkra anlatan”lardan bazılarını kısaca tanıtacağız.

1. *Geredeli Feyzi Ünlüol* : 1977’de 49 yaşında idi. Kunduracı olup Demirciler Mahallesi’nde oturuyordu. Anlattığı fıkraları kahvelerde, kış gecelerinde yapılan sohbet toplantılarında mahallesinde dinlemiş. Fıkra anlatması sırasında, hâl ve hareketleriyle de nüktedan birisi olduğu intibasını uyandırmıştır.

2. *Hacılarlı Kel Ali* : 1977’de 51 yaşında olan çiftçi Necmeddin Gül’ün verdiği bilgiye göre, çok nüktedan birisi imiş. Hattâ bu vasfı, köylülerce “geveze” olarak adlandırılmış. Daha çok Nasreddin Hoca gibi “fıkra tipleri” ile ilgili fıkraları bilirmiş.

3. *Soğukoluklu İbrahim Özdoğan* / “*İncili İbrahim*” : 1977’de 62 yaşında idi. Çiftçi olup köyünde oturuyordu. Çok fıkra bilip zevkle dinlettiği için adı “İncili İbrahim”e çıkmıştır.

4. *Soğukoluklu Ali Peker* : 1977’de 58 yaşında idi. Marangoz olup köyünde çalışmakta idi. Latifeleri köylüler tarafından zevkle dinlenirmiş. Hattâ, sık sık dükkânına gelirler, bir şeyler anlatırlarmış.

5. *Kazanlarlı İsmail Apaydın* “*Topal İsmail*” : 1977’de 56 yaşında idi. Çiftçi olup köyünde oturmaktaydı. Kış sohbetleri sırasında köylüler bunu çağırır, konuşturup dinlerlermiş. Masal ve hikâye de anlatırmış.

C. FIKRALAR

Gerede’de anlatılan fıkraları, yukarıdaki tasnifimize yerleştirirsek, hemen bütün dalların örneklerinin yer aldığı görülecektir. Bunların bir bölümü “nükte cümleleri” ile derhal hatırlanabilecekleri için, biz de tam metin yerine, bu cümlelerle veya “temel hadise”nin adını vermekle yetineceğiz.

I/1/a. Nasreddin Hoca Fıkraları. Toplam olarak 26 Nasreddin Hoca fıkrasına yer verilmiştir. Bazılarında sadece “Hoca” olarak geçmektedir. Bazı fıkralar onun adına bağlı olarak anlatılsa bile onun de-

ğildir. Bunlar arasında Timurlenk ile ilgili fıkra da vardır (Fil isteme ve Timurlenk'in değeri). Bazı fıkraların adlarını şöylece tesbit edebiliriz:

“Belki ağaçtan öteye yol bulurum.”

“Bilenler bilmiyenlere anlatsın.”

“Kimin içinin yandığını Allah bilir.”

“Sen de haklısın hanım.”

“Eski kilimi torba yapacaktım.”

“Allah'ın rahmetini çiğnememek için kaçıyorum.”

“İçerisi karanlık da onun için dışarıda arıyorum.”

“Düşeceğimi bildin, öleceğimi de bilirsin.”

“Aklın varsa göle kaç.”

Fincancı katırlarını ürkütmek,

Mum ile kazanı kaynatmak,

Ay'ı kuyudan çıkarmak.

Gerede'de anlatılan Nasreddin Hoca fıkralarından birini aşağıya alıyoruz.

Hoca hamama gitmiş. Soyunup eşyalarını bir dolaba koymuş. O içeride iken kasabanın külhanbeyleri elbiselerini saklamışlar. Hoca elbiselerini bulamayınca külhanbeyleri çağırmış:

“Delikanlılar, siz bu kasabanın âlâ, münevver kişilerisiniz. Dininize, imanınıza söyleyin; ben bu hamama gelirken bicamalarımınla mı geldim?”

b. İncili Çavuş Fıkraları. Toplam olarak yedi İncili Çavuş fıkrasına yer verilmiştir. Bunların üç tanesinde o, Türk-Yunan akıldâneleri yarışmasında Türkiye'yi temsil etmektedir. Bazı fıkraların adlarını şöylece tesbit edebiliriz:

“Özrün kabahatinden büyük.”

Körün taşı,

Kuyruğu kesik eşek.

Fıkralarından az bilinen birini aşağıya alıyoruz.

Padişah İncili Çavuş'a sormuş:

“Senin yüzünde ve çenenin altında niçin tüy yetişmiyor?”

İncili hemen şu cevabı vermiş:

“Yüzümü anam öpmüş, çenemin altını da babam öpmüş de ondan.”

II/1/a. Hoca Fıkraları. Hoca tipi ile ilgili çeşitli fıkralar yer almaktadır. Bunların bir bölümünde kastedilen hoca "Nasreddin Hoca"dır. Bazılarında da İncili Çavuş, Bektaşî gibi tiplerle karşı karşı gelmektedirler.

Bir örneği aşağıya alınmıştır:

Köylünün birinin keçisi uyuz hastalığına tutulmuş. Katran sürmesini tavsiye etmişler. Köylü keçisini alıp hocaya gitmiş:

"Efendi, senin nefesin uyuz hastalığına birebir imiş. Şu keçiye bi nefes ediver."

"Nefes ederim, lâkin hastalığın bi an evvel hayvandan defolmasını istiyosan, benim nefesime senin tarafından da bi miktar katran ilâve edilmelidir."

b. Bektaşî Fıkraları. Toplam 13 Bektaşî fıkrasına yer verilmiştir. Bazılarının adları şöyledir:

"Bu köpek de birkaç gün sonra tazıya döner."

"İnsanların hamuru çamurdandır, su ile oynamaya gelmez."

"Yendiği için orucu severim."

"İftara kadar ağzımda ıslansın diye ağzımda bekletiyorum."

"Ben kıldım oldu."

"Akşamdaaan akşama."

Az bilinen ikisini aşağıya alıyoruz.

Bektaşinin biri şeyhülislâmın huzuruna çıkmış:

"Efendim, Allah size 27 yıl ömür versin."

Bektaşinin arzu ettiği yıl sayısını biraz tuhaf karşılayan şeyhülislâm sorar:

"Ne için 27 yıla bağhyorsun?"

"Geçen yıl Ramazan 29 gün çekmişti; bu yıl da 28 gün oldu. Eğer Allah size 27 yıl ömür uzunluğu verirse mübarek Ramazandan da, oruçtan da kurtulacağız."

* * *

Bektaşinin biri Ramazan da bir iki gün oruç tutmuş, sonra bırakıvermiş. Bir mecliste sormuşlar:

"Erenler, bu yıl Ramazan uğradı mı?"

Bektaşî biraz düşündükten sonra şu cevabı vermiş:

"Uğradı ama sıyırttı geçti."

c. *Kadı Fıkraları*. Sayıları azdır. Bir örneğini aşağıya alıyoruz.

“Eskiden kadınların mayışı olmazmış. Davanın harcını alarak geçünürlermiş. Bi gün kadı'nın birisini, ahalisi gayet sakin, gavga etmiyen bi yere tayin etmişle. Aradan uzun zaman geçmiş, kadıya hiç dava gelmemiş, para bakımından sıkıntıya düşmüş. Mübaşiri çağırmuş, yoldan geçen iki kişiyi zorla mahkemeye aldirtmiş. Adamlardan birine sormuş:

“Senin şu adamdan bi davan var mı?”

“Hayır yok.”

Öbürüne sormuş:

“Ya senin?”

“Ne münasebet, benim de yok.”

“O halde şimdi bir karar yazıyorum. Belki ilerde lâzım olur. Verin bakalım kararı harcı onar kuruş.”

2/a. *Karadenizli Fıkraları*. Birkaç tane tesbit edilmiştir. Bazıları,

“Bir balıkçı” gibi benzer adlarla anılmaktadır. Bazılarının adlarını şöyle sıralayabiliriz:

“Yıkarken değil sıkarken öldü.”

“Sıkı tutunun, avucuma tüküreceğim.”

“Allah'ı kandırıyorum.”

b. *Kayserili Fıkraları*. Yer alan tek Kayserili fıkrası da pek yaygın değildir.

“Kayseri'den birisi Gerede bazarına eşşek almıya gelü. Topal bi eşşegi de müşteri olu. Topal eşşiyi iki yüz liraya satun alu. Bazar yerinden o topal eşşiyi almak istiyen başka bi müşteri, eşşiyi alan Kayseri'liye:

“Bu topal eşşiyi niçin aldın? Bu eşşiyeye binemezsin.” der. O da:

“Eşşiyi konturol ettim. Ayağına mih batmış. Mihı çıkardığım zaman eşşiyin ayağı iyi olu.”

Aynı adam eşşeyi satan Geredeliye gelü:

“Eşşeyin ayağına neden bakmadın? Mih batmış. Mihı çıkarınca eşşek ağsamaz olmuş. Çok ucuza satmışsın.”

“Eşşek esasdan topaldı. Eşşeyin topallığını mihdan tahmin etsinler diye mihı eşşeyin ayağına ben çaktım.”

Aynı adam eşşeyi alan Kayserili'ye tekrar gider:

“Eşşek esastan topalmış. sahibi mihı kendisi çakmış.”

Kayserili son sözünü söylemiş:

“Param sahte olmasaydı Geredeliler beni gandıracaktı.”

3/a. *Ahmak Fıkraları*. Ahmaklıkla ilgili pek çok fıkra vardır. Bunların bir bölümü “safılık” ile ilgilidir. Bir örneğini aşağıya alıyoruz.

İki hırsız, eşeği ile gitmekte olan bir adamın eşeğini çalmak isterler. Biri hemen adamın arkasına geçip eşeğin boynundaki yuları kendi boynuna geçirir, öbürü de eşeği alıp gider. Bir müddet sonra adam arkasına bakınca bir de ne görsün, yuların içinde bir adam.

“Sen kimsin?”

“Ben senin eşeğimim. Vaktiyle annem babam beddua etmişti de eşek olmuştum. Demek ki şimdi de hayır duası etti ki adam oldum.”

Eşeğin sahibi çaresiz yoluna devam edip gitmiş. Birkaç gün sonra, yolu pazara düşmüş. Baksa ki eşeği satış için ortalarda gezdiriliyor. Hemen eşeğinin kulağına eğilip demiş ki:

“Yine ananın canını mı sıktın da eşek oldun.”

b. *Deli Fıkraları*. Sayıları oldukça fazla olan deli fıkralarının çoğunu her yerde bilinenler teşkil etmektedir. Az bilinen birini örnek olarak alıyoruz.

Bir gece delilerden biri arkadaşına der ki:

“Felâket, bu gece çıkamayacağız dostum.”

Öbürü hayretle:

“Niye, yoksa anahtarları mı kaybettin?”

“Hayır, kapıcı bu akşam kapıyı kilitlemeyi unutmuş.”

“Düşündüğün şeye bak, bu gece de bostan duvarından atlarız gideriz.”

c. *Cimri Fıkraları*. Cimrilere Gerede’de “sıkıravu” adı verilmektedir. Tesbit edilen az sayıdaki örneğimizden birini aşağıya alıyoruz.

Sıkıravunun biri de ne zaman sofraya otursa, evvelâ İhlas Sûresini okur, sonra da karısının başını açtırmış. Sebebini sormuşler. Şöyle demiş:

“İhlâs Sûresini okuyunca şeytanlar, karının başını açınca da melekler sofradan kaçarlar diye böyle yapıyorum. Çünkü ben kalabalık sofradan hiç hazzetmem.”

ç. *Sarhoş Fıkraları*. Sayıları oldukça fazla olan sarhoş fıkralarının çoğunu her yerde bilinenler teşkil etmektedir. Mahallî hava taşıyan bir örneği aşağıya alıyoruz.

Terzi Muharrem bir güzel içtikten sonra yürümekte güçlük çekmektedir. Bunun halini gören komşusu Saraç İhsan takılmadan edemez.

“Görüyorsun ya Muharrem Efendi, İçmek ne kadar fena şey.”

Zaten zor yürüyen Muharrem şöyle bir durup İhsan'ın yüzüne bakarak:

“İhsan'ım, içmek değil yürümek fena.”

deyiverir.

d. *Yalancı Fıkraları*. Sayıları azdır. Bir örneğini aşağıya alıyoruz.

Adamın biri çok yalan söylemiş. Karşılaştığı bir arkadaşı ona:

“Ya arkadaş, düşünmeden bir yalan söyle.”

deyivermiş. O da:

“Arkadaş, ben yalan filan düşünemiyorum. Evde karı öldü, onu düşünüyorum. Kefen alacak param yok.” cevabını vermiş.

“Al şu parayı da kefen al bari.”

Parayı veren, arkadaşının karısının sağ olduğunu öğrenir. Yanına giderek çıkışır:

“Yahu sen karının öldüğünü söylemiştin, karın sağlamış.”

“Arkadaş, sen bana ‘Düşünmeden bir yalan söyle’ demiştin. düşünmeden söylenen yalan da bu kadar olur.” cevabını vermiş.

e. *Doktor Fıkraları*. Sayıları azdır. Bir örneğini aşağıya alıyoruz.

Adamın biri muayene olmak için doktora gitmiş. Doktorun kapısındaki bir yazı dikkatini çekmiş: İlk defa gelenlerin muayene ücreti 50 lira, ikinci defa gelenlerin muayene ücreti 25 lira.

Muayene odasına giren hasta evvelce bir daha gelmişcesine,

“Doktor Bey, ben yine geldim.”

demiş. Doktor hiç sesini çıkarmamış. Muayene bittikten sonra hastasına şöyle demiş:

“Evvelce verdiğim reçetede ki ilaçlara devam et.”

f. *Hırsız Fıkraları*. Sayıları fazla değildir. Bir örneğini aşağıya alıyoruz.

“Hızsuzun biri radiya çalmaktan dolayı yakalanmış. Mahgemedede hakim cezasını açıklamış:

“İki yıl cezalandın.”

Bunu duyan hırsız:

“Zaten ben iki yıl ceza yiyeceğimi biliyodum.”

deyince hakim sormuş:

“Nerden biliyon?”

“Radiyanın üstünde ‘iki yıl garantilidir’ diye yazıyodu da ondan biliyodum.” demiş.

III/a. *Hoca-Talebe Fıkraları*. Eski ve yeni eğitim hayatımızda ilgili olarak anlatılan fıkraların sayısı az değildir. Ancak bir bölümü yeni fıkralar bahsine gireceği için biz, örnek olarak eski sayılabilecek bir fikrayı alıyoruz.

Mektebe giden bir çocuğa bir-iki ders yaptıktan sonra muallim sormuş:

“İçinizden Cennete gitmek isteyenler parmak kaldırsın.”

Çocukların hepsi parmak kaldırmış, sadece bir tanesi kaldırmamış. Muallim merak ederek sormuş:

“Oğlum, sen niçin parmak kaldırmadın? Cennet’e gitmek istemiyor musun?”

Çocuk gayet sakin bir sesle cevap vermiş:

“Annem, ‘Mektepten çıkınca doğruca eve gel’ dedi de ondan.”

b. *Ebeveyn-Evlat Fıkraları*. Örneklerinin sayısı azdır.

Anne, oğlunun üstünü başını kirli görünce seslenir:

“Oğlum, akşama misafir gelecek, biraz temizlen.”

Oğlan merakla sorar:

“Uzun kollu mintanımı mı giydireceksin, kısa kollu mintanımı mı? Ona göre yıkanayım.”

c. *Komutan-Asker Fıkraları*. Örneklerinin sayısı azdır.

Nuhören köyünden Ömer Şimşek’in askerlik hatıraları arasında yer alan bir fikrayı örnek olarak alıyoruz.

Komutan gelecek diye hizaya geçiyorduk. Başçavuşumuz:

“Sağa bak!”

deyince herkes sağa baktı. Ama askerlerden biri sola bakıyordu. Bu durumu gören başçavuş sorar:

“Oğlum, herkes sağa bakıyor, sen niye sola bakıyorsun?”

“Komutanım, sol taraftan da düşman gelebilir, orayı da ben gözetliyeyim diye bakıyorum.”

ç. *Efendi-Hizmetçi Fıkraları*. Sayıları çok azdır. Çok bilinen bir örneğini aşağıya alıyoruz.

Birisi bir köylüyü hizmetçi olarak alır. Bu hizmetçi, alt kattan üst kata kadar kahve fincanlarını dökmeden getirir. Bir misafirin geldiği gün efendisi hizmetçisine sorar:

“Oğlum, sen evvelce garsonluk filan yaptın mı? Bu kahveleri dökmeden nasıl getiriyorsun?”

“Hayır efendim, ben garsonluk filan yapmadım. Yalnız, alt katta fincanlara kahveleri koyunca ağızma birer yudum alır, odadan içeriye girerken tekrar fincanlara boşaltırım.”

Ç. GEREDDE'DE ANLATILAN FIKRALARA BAŞKA BİR AÇIDAN BAKIŞ

Gerede'de anlatılan fıkraları, az veya çok bilinmelerine, eski veya yeni olmalarına, bölgeye mahsus olup olmadıklarına göre çeşitli guruplara ayırabiliriz.

1. Çok bilinen her yerde anlatılan fıkralar.

Bir bölümünü, yukarıdaki örneklerimiz arasında da gördüğümüz bu fıkralar, hemen her yerde anlatılan fıkralardır. Bazılarını ana hatlarıyla şu şekilde hatırlatabiliriz:

a) Tembel gelini işe alıştırmak için iş kavgası yapan kaynana ve kaynata fıkrası,

b) Çok evlendiği halde, hâlâ “Anan koca yüzü mü gördü?” diyen ananın fıkrası,

c) Büyük oğullarından içmek için su isteyen babaya, küçük oğulan, “Onlar tembel; kalk kendin iç, bir de bana ver,” diyen oğulun fıkrası,

ç) Arkadaşını medheden birine, onun kendisini kötülediğini söylemeleri üzerine, “ikimiz de yanlılabiliriz,” dediği fıkra,

d) Tadı damağında kalan incirden tekrar yemek isteyen birinin, adını bilmediği için, tarifi üzere patlıcan yemesiyle ilgili fıkra.

Bu guruba giren iki fikrayı bölge ağızıyla aşağıya alıyoruz.

Zamanın birisinde bi kişi varmış. Bi gece gezmiye gidiyomuş. Vardığı evin kapısında “Köpiye Dikkat” yazılıymış. Adam öyne (öyle) korkmuş ki eline bikaç daş almış, yavaş yavaş eve doğru gidiyomuş. Eve seslenmiş. Ev sahibi:

“Yahu, o daşlar ne?” diye sormuş.

“Köpekden korktum da ona.”

“Yahu birader, köpek here (küçük) de basulu ölü diye “Köpiye Dikkat’ diye yazdım.” demiş.

* * *

“Köylünün biri evlenmiş, hemen esgere gitmiş. Giderken karısı gebeymiş. Köylülerin âdeti karısına mektub yazması ayıptır. Sonunda durumu öğrenmek için bobasına bir mektup yazıyo ve mektubda diyo ku:

“Yürü mektubum yürü,
Düşü hayra yor da gel.
Bi iken iki olduk,
Üç olduk mu sor da gel.”

Babası oğlundan gelen mektubu alıyo ve meseleyi çakıyo. Bobası da oğluna şöyne (şöyle) bi cevap yazıyo:

“Mektubun iyi mektup,
Böyne (böyle) mektup gene yaz.
Tarlan ürün vermedi,
Gel de yine gaz.”

2. Yeni fıkralar.

Son yılların, en azından asrımızın fıkralarını bu guruba alıyoruz. Bazılarını ana hatlarıyla şu şekilde hatırlatabiliriz:

a) Yasak olan yerde avlanan çocuğun, görevli kişiye, balık tutmadığını, solucana yüzme öğrettiğini söylediği fıkra,

b) Her gün bir yaprağı koparılan duvar takvimi için yaşlı köylünün “Yeni aldın, niye koparıyorsun? Yazık değil mi?” dediği fıkra.

Bu guruba giren bir fıkrayı aşağıya alıyoruz.

Öğretmen, fizik dersinde ısı ve tesirinden bahsederken, ısınan maddelerin uzayacağını, soğuyunca ise kısılacığını anlatır. Örnek olmak üzere de telefon tellerinin yazın uzadığını, kışın kısaldığını söyler. Öğretmen talebelerden de birer örnek vermelerini ister. Çocuklardan biri şu cevabı verir:

“Öğretmenim, yazın havalar sıcak olduğu için günler uzar, kışın ise havalar soğuduğundan günler kısılır.”

3. Başka yerlerde de anlatılmakla beraber bölgeye mâl edilen fıkralar.

Bunlar, kahramanları Geredeli olarak gösterilen, fakat aslında anonim olan, yani her hangi bir bölge insanına bağlı olmaksızın anlatılan fıkralardır. İki örneği aşağıya alıyoruz.

“Geredeli ehtiyar bi adam rahmetten sırsıklam olmuş halde söylenerek gaveye girmiş:

“Ne rahmet bu, tufan sanki mübarek.”

Çırak merak ederek sormuş:

“Tufan ne demek amıca?”

“Aman oğlum, sen Nuh Peygamberin hikâyesini bilmiyon mu?”

“Kusura bakma amıca, üç gündür rahmet yüzünden gazete gelmiyo ku?”

* * *

“Bi Gerede’li Kayseri’ye gezmiye gitmiş. Orda duran şofora:
“Beni istasyona kadar kaçta götürüsün?”

Şofor:

“Sizden on beş lira alırım, bavullarınız için bi şey almam.”
 demiş.

Bunun üzerine Gerede’li:

“Çok iyi öyniyse (öyleyse), sen bavullarımı istasyona götür.
Ben yürüyerek giderim.”

4. Belli bir fıkra tipine bağlı iken anonimleştirilen fıkralar.

Bunlar; Nasreddin Hoca, Bektaşî gibi bir fıkra tipine bağlı iken bu tiplerden koparılarak “adamın biri” veya “köylünün biri” gibi ifadelerle anlatılan fıkralardır.

Şu fıkra aslında Nasreddin Hoca’ya aittir.

“Adamın biri ehthiyarlamış, yaşlanmış. Tarlaya giderken bi hendekten atlaması icap ediyomuş. Atlarken hendeğin içine düşmüş.
Düşünce:

“Ah gençlik ah,” demiş. Daha sonra etrafına bakmış, kimse yok.
O zaman da:

“Gençliğinde de buydun, ehthiyarlığında da busun,” demiş.

Bu fıkra, Hoca için anlatılırken eşekten düşmesi söz konusudur ve o, “Ben senin gençliğini de bilirim,” demiştir.

* * *

Meşhur, “Ye kürküm ye” fıkrası da aşağıdaki şekilde anlatılmaktadır:

“Vaktın birinde bugünkü gibi bi toplantı olmuş. Benim gibi peçmürde birisi de o toplantıya girmiş. O adam girince “Buyurun” filan diye hiç iliş kılış yok. Bi de baksa ki orada bulunanların hepsi giravatlı, foterli.

“Bu iş başka türlü” deyip ayrılmış.

Ertesi aşam böyne (böyle) bir cemiyet olunca sırtına bi palto, boynuna bi giravat bağlamış. Varmış kapıdan doğrulunca ilerden:

“Buyrun buyrun,” demişle.

O adam da:

“Buyurun buyurun kürküm, bu rağbet bana değil, sana.”
demiş.

* * *

Şu fıkra da Bektaşî için anlatılırken “adamın biri”ne mâl edilmiştir.

“Adamın birisi hocaya sormuş:

“Abdessüz namaz olu mu?”

Hoca suratını asarak cevap verü:

“Asla! Hiç öyne (öyle) şiy olu mu?”

Adam gülerek:

“Öyne (öyle) emme, ben kıldım oldu.” demiş.

5. Mahallî fıkralar.

Bunlar; orijinal, pek az işitilmiş, başka bölgelerde benzerlerine pek rastlanılmayan fıkralardır. Bunlardan bazılarını aşağıya alıyoruz.

Adamın birisi arkadaşına sormuş:

“Gerede'ye vardın mı? Panayırı gördün mü?”

Arkadaşı da: “Gördüm.”

demiş. Öbürü sormaya devam etmiş:

“Şakşak helvası yedin mi?”

“Yemedim.”

“Ha varmışsın, ha varmamışsın.”

* * *

Adamın biri Eskipazar'ın Bayındır köyüne misafir olmuş. Bayındırlı'lar bunun çarıklarını saklamışlar. Adam yola çıkacak, bakmış çarıkları yok.

Ev sahibine soruyor:

“Benim çarıklar nerede?”

“Senin çarıkları dana yedi.”

Bu cevabı alan çarığın sahibi şöyle diyor:

“Bayındır, Bayındır; İnsanları hayındır.

Dana çarık yemez amma; bu misafire bir oyundur.”

* * *

Vaktiyle adamın biri Gerede'ye gelip kasabayı bir saat içinde gezip dolaşmış. Vakit geçiremeyince dönüp otelciye sormuş:

“Burada tiyatro var mı?”

“Yok!”

“Sinema var mı?”

“Yok.”

“Eee, peki siz nasıl eğlenirsiniz?”

“Efendim, Bakkal Hasan Efendi İstanbul’dan bir pastırma makinası getirdi de akşamları gidip onu seyrediyoruz.”

* * *

Köylünün biri şehirdeki arkadaşına şöyle bir mektup yazmış:

“Bana güzel bir at al. Ama rengi ne ak olsun, ne de siyah; ne kırmızı olsun, ne sarı; hiç rengi olmasın.”

Adam ne yapsın; düşünmüş, taşınmış arkadaşına şöyle bir mektup yazmış:

“İstedğin atı aldım. Birini bulup yollamıyorum. Onun için sen kendin gel, al. Ama pazar günü gelme, bolupazarı gelme, sali gelme, çarşamba uğrama, çağa gelme, cuma gelme, başka bir gün gel.”⁵

....

Gerede’de anlatılan fıkralar arasında kahramanı Mevlânâ Celâleddin, Sultan Mecit, Namık Kemal; konusu Marsilyahlıların palavracılığı; cereyan ettiği yer İngiltere olanlar da vardır. Birkaç fıkra ise İncili Çavuş’u Türk-Yunan akıldânelerinin karşılaşmalarında Türk temsilcisi olarak gösterir. Bu fıkralar daha çok okur yazar kimseler tarafından anlatılmıştır.

Buraya kadar çeşitli örnekleriyle açıklamaya çalıştığımız, “Gerede’de Fıkra Anlatması An’anesi”, belki diğer il ve ilçelerimize göre büyük farklılıklar göstermemektedir; ancak 220’ye yakın fıkrasının incelenmesiyle böyle böyle bir neticeye ulaştığımız il ve ilçemizin sayısı her halde üçe dörde bile ulaşmamaktadır. Biz, fıkra tipleri, fıkra anlatıcıları ve örnek fıkraları ile Gerede’mizi kültürünün bir açısından incelemeye çalıştık. İleride başka il ve ilçelerimizin fıkraları ile ilgili olarak yapılacak benzer çalışmalara bizim değerlendirmemizin ışık tutacağını ümit ederiz.

⁵ Bu tebliğin hazırlanması sırasında faydalandığımız fıkralar, şu talebe tezinde yer almaktadır: Hüseyin Yalçın, *Bolu Bölgesinden Fıkra Derlemeleri*. Erzurum 1978, IX-123 s.

TANITMA YAZILARI

BENJAMIN BRAUDE-BERNARD LEWIS, *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, New York-London 1982, 2 cilt. Birinci cilt: The Central Lands, 449 sayfa. İkinci cilt, The Arabic-speaking Lands, 248 sayfa. Holmes-Meier Yayınevi tarafından yayınlanmıştır.

Osmanlı Tarihi üzerine yaptıkları çalışmalar arasında müslüman olmayan grupların tarihsel ve sosyal durumları üzerinde çalışmaları ile tanınan iki araştırmacı, 1978 yılında toplanan bir kongrenin sonuçlarını bilim dünyasına sunmuş bulunuyorlar. Konunun bir veya birkaç kişi tarafından değil fakat geniş bir araştırmacı ile işbirliği yapıldıktan sonra aydınlığa çıkabileceği hususunda görüş birliğine vardıkları için, alanlarında yetkili olan kişileri bir araya getirmeyi başarmışlardır. İki cilt içinde bulunan 29 tane inceleme rakamı bile konunun ne kadar detaylı olduğunu bile ispat edecek bir sayıdır. Bu sayının bile ilerde yetmiyeceği daha çalışmak isteyen araştırmacılara yeni malzemenin bulunduğu bellidir. Bu ciltler içinde bulunan araştırmalar değerli birer kılavuz olarak sonraki araştırmalara yol gösterecektir. Zira bir tek tarih belgelerini ortaya koymak yeterli değildir. Daha başka neler bulunduğunu birinci cilt içinde sayın Prof. Halil İnalçık ortaya koymaktadır. “*Milletler* hakkında Osmanlı arşiv materyalleri” başlıklı İngilizce makalesinde (s. 437-449), merkez arşivi ile muhtelif yerlerdeki Türk belgelerini dikkatimize sunduktan sonra şimdi sınırlarımız içinde bulunmayan yerlerdeki malzemeye de dikkatimizi çekmektedir. Bu malzemedeki detaylar üzerinde duran araştırmacılar kendi konularını aydınlığa kavuştururken, diğerlerine de örnek oldular. Bunun gereksinmesini duyan yayıncılar ikinci cilde bir de ‘Kaynakça’ katmak (s. 207-223) suretiyle araştırmacıların dipnotlarında göremediğimiz yayınlara değinmektedirler. Burada bulunan eserleri bir arada toplayan kitaplıklar hiç bir zaman mevcut olmadığı için, araştırmacılar ne kadar çetin bir görev beklediği ortaya çıkıyor. Zira yönetim altında bulunanların nasıl bir hukuk kavramı içinde yönetildikleri ve hangi evreler içinde kendilerine haklar verildiği veya alındığı kaçınılmaz birer uğraş konusudur. Kaynaklarımızda bulunan bilgiler belirli bir görüşü yansıtmakta ve çağın özelliklerini de araştırmacılara açıklamaktadır. Fakat gerçek iç dünyalarını ve devlete olan yükümlülüklerini nasıl yerine getirdikleri çok defa tereddüd konusudur. Elimizdeki kitabın yaratıcıları bu çetin konuyu kendi eserlerinde yansıttıktan sonra şimdi zengin içerikli kitabı ortaya koymakla, tarihimizin aydınlatılması gerekli yönlerine eğilmektedirler. Beraber kaleme aldıkları 33 sayfalık giriş kısmı bile başlıbaşına bir araştırmadır. Konunun evrelerine yetkiyle eğilen araştırmacılar, bildikleriyle yetinmeyip araştırmacıları harekete geçirerek en eski dönemlerden çağımıza dek, çeşitli din ve mezhep mensuplarının durumlarını kaleme aldırmayı başarmışlardır. Birçok azınlık dillerini öğrenmenin nasıl çetin bir konu olduğunu yakından görmüş kişi olarak, bu havada yetişecek bilim adamlarımızı

beklerken, fırsattan yararlanıp mütihazsısları heveslendirminin yerinde olduğu kanısındaım. Bu dilleri yüksek bilim kurumlarımıza yer verdirtmemenin sıkıntısını zamanımızda epey çekmekteyiz. Akademik düzeyde yetişmesi gereken bilim adamlarımızın kaynaklara daha temkinli yaklaşımları, kaynaklarımızı daha iyi aydınlatacaktır. Bunun yerine şimdi elimizde bulunan ciltlerdeki belli başlı çalışmalarla yetineceğiz. Konular azınlıklara göre değil de çağlara göre ayrılmıştır. 'Zimmi' kavramının gelişmesi 1. ciltte, C. E. Bosworth tarafından kaleme alınmıştır. Altı araştırmacı ise, ilk dönemden XVI. yüzyıla kadar geçen süreyi incelemişlerdir. Onsekiz ile Ondokuzuncu yüzyıllar ise kendi içlerinde ele alınmışlardır. Böyle bir konunun canlanması da bu yüzyıllar içinde idi. Osmanlı Devleti içinde belirli bir sivrilmeye eğilimi gösteren azınlıkların, maddî durumlarını güçlendirdikten sonra birtakım siyasal ve sosyal haklar isteme eğilimleri, Yirminci yüzyılda büyük siyasal sorunların hızlanmasına yol açmıştı. İşte bütün bu evreler ve ayrıca o sıralarda yönetimimiz altında bulunan müslüman ülkelerde nasıl geliştiği sıra ile ele alınmaktadır. Herhangi bir harita veya belge yayını konmamıştır. XVI. yüzyıldan sonra ülkemizi gezen kişiler, meydana getirdikleri gravür ve sair resimlerde azınlıkların sosyal durumlarına ve giyimlerine çok dikkat ederler, çeşitli eserler meydana getirirlerdi. Bunların süsleyeceği sayfalar, bazan pek ağırlaşan konulara hoş bir görünüm kazandıracaktı.

Güzel bir baskı ve rahat okuma düzeni ile kitaplıklarımıza kazandırılan bu eser, sayfalarda emeği geçenlerin bir himmeti olması yanında böyle bir eseri meydana getiren yayıncılara da bilim çevrelerinde çoktan hak ettikleri saygınlığı bir kez daha güçlendirmiştir.

DOÇ. DR. MAHMUT H. ŞAKIROĞLU

TRAVAUX ET RECHERCHES EN TURQUIE 1982, 205 sayfa. Louvains Editions Peeters (Belçika'da). II. cildi (1983) 288 sayfadır.

İstanbul'da bulunan Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü, elli yılı aşkın çalışma döneminde yaptığı bir dizi yayına iki değişik eser ile yeni bir katkı yaratmış bulunuyor. Belirli dizi eserler yanında, süreli yayınlara da önem vererek, belirli aralıklarla ülkemizde yapılan çalışmalara ışık tutma amacı güden bu çalışmanın, bir de geçmişi bulunmaktadır. 1930 yılında çalışmalarına başlayan bu merkezin ilk müdürü Albert - Louis Gabriel idi. Türk sanatı üzerindeki çalışmaları ile müstesna bir yer edinen bu zat¹, enstitüyü sağlam temeller üzerinde kurmuş ve çeşitli seriler yanında *Anadolu* adında süreli bir derginin basılmasını sağlamıştı. Ne yazık ki üç tane çıktıktan sonra devam ettirilmeyen bu derginin birinci sayısı Orta ve Yeni Zaman Türkiye'sine ayrılmış ve tarih dışında dilcilik, sosyoloji, halkbilim, sanat tarihi çalışmalarının 1923 ile 1950 yılları arasını adeta bir envanterini yapmıştı. Gabriel'in ayrılışından sonra Enstitü bu girişimi devam ettirmedi². Ancak otuz sene sonra yerinde bir tutumla bu boşluk giderildi. Bu tarihler arasında *Turcica* dergisinin³ de gene Fransa tarafından üstlendiğini ve bu alanda da, bu ülkenin ne büyük bir kültür birikimine sahip bulunduğunu vurgulamaktadır. Fransızlar kültür alanındaki öncülüklerini, Türk dünyası araştırmalarında da ispat edip, değişik çalışmaları bir araya getiren ve daha da ileri gidip, belirli kültür ve sanat olaylarının sonraki nesillere aktaracak bilgileri de ihmal etmediler.

Seri olarak çıkmasını arzuladığımız bu ciltlerden birincisi 205 sayfadır. İlk yazı enstitünün açılışına ve faaliyetine ayrılmıştır (s. 9-14). Tanınmış türkolog Robert Mantran⁴ da Fransa'daki Türk dünyası çalışmalarına değinmiştir (s. 12-22).

¹ S. Eyice, "Nekroloji. Prof. Albert-Louis Gabriel 2.8.1883-23.12.1972" *Bellekten*, c. 37/147 (Temmuz 1973), s. 321-363. 22 resim ile birlikte.

² Önce Fransız Arkeoloji Enstitüsü adını taşıyan bu kurum, yerinde bir davranışla Anadolu Araştırmaları adını benimsemekle, arkeoloji sözcüğüne karşı ülkemizde gösterilen tepkiyi yatıştırmıştır. Çalışmaları için şu eserlere bkz., Halil Etem (Eldem), *İstanbul'da İki İrfan Evi Alman ve Fransız Arkeoloji Enstitüleri ve Bunların Neşriyatı*, İstanbul, 1937. S. Eyice, "Arkeoloji Enstitüleri", *İstanbul Ansiklopedisi*, R. E. Koçu. Bu yazıyı hazırladığım sırada yayınlanan sergi kataloğu *Türkiye'deki Arkeolojik Araştırmalarına Fransız Katkısı*, İstanbul Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1986. 8 büyük yaprakta tarihçe, çalışmalar, kazı merkezleri bulunmakta. Hazırlayanlar: Henri Metzger, Georges Le Rider ve Jean Bacqué-Grammont.

³ Bu satırların yazıldığı sıralarda XVII. sayı satışa verilmişti. XV. sayı 400 küsür sayfa olarak özel sayı hüviyetinde yayınlandı. İlk XI sayının düzenli bir dizini için bkz. Z. Arıkan, *Bellekten*, c. 47/185 (1983) s. 407-452.

⁴ Sayın profesör bunun Türkçeye çevirisini konferans olarak verdikten sonra yayınladı, "Fransa'da Türk incelemeleri ve Türk tarihi üzerine araştırmalar" *Bellekten*, c. 47/187 (1983), s. 869-876.

Böylece en yakışan ilk araştırmalar yerli yerine konmuştur. Bu enstitünün çalışmalarını ve Fransa'da ülkemiz için yapılan araştırmaların hem tarihsel evrimini ve hem de şimdiki durumunu öğrenmek isteyenlere daima yardımcı olacaktır. Tek eksikliğini duyduğumuz taraf, esas bibliyografik kayıtların eksikliğidir. İlk makale için 2 numaralı dip notumuzdaki çalışma şimdilik boşluk doldururken, Fransa'daki türkoloji çalışmalarının detaylı bir kaynakçasını beklediğimiz temennisini iletiyorum. Çalışmaların hepsini burada sıralamak mümkün olmayacağı için anahtarlarını sıralamayı uygun görüyorum. Bunlar arkeolojik araştırmalar olduğu kadar, sanat tarihimizi, kültürümüzü ilgilendirmekte, Kanuni Sultan Süleyman'a yazılan Yunanca bir mektubun da yayını (s. 55-61) görmekteyiz. Kitaplıklar ve Müzeler için ayrılan sayfalarda, yazma eser içeren İstanbul kitaplıkları (s. 99-109) çalışma saatleri, içerikleri ve haklarında yapılan kataloglama çalışmalarını haber vermesi bakımından önemlidir. M. Ülker de, Süleymaniye Kitaplığını kaleme almıştır (s. III-126). Değil, yalnız tarihçilerin fakat bütün islâm bilimleri üzerinde çalışanların büyük bir dikkat ve merak içinde girdikleri bu kitaplık, üzerinde ne kadar çalışılsa gene de yeterli olmayacaktır. Toplu bir kataloğu bitinceye dek, bu çalışma en iyi klavuz kalacaktır. Z. Orgun ve S. Aytaç da Türk-İslâm Eserleri Müzesi'nin kuruluşu üzerinde durmuşlar (s. 127-150). Haber ve kısa kaynakça çalışmaları son kısmı meydana getiriyor.

İkinci cilt, 1984 yılında basıldı ve ertesi yıl satışa verildi. Arkeoloji çalışmalarının ağırlığı görüldüğü bu sayıda, kitaplıklar ile ilgili bilgiler önemli bir kısmını meydana getirmektedir. Bu sayıda da Ayasofya, Türk-İslâm Eserleri ve Arkeoloji Müzesi kitaplıkları ön plandadır. Bilhassa bir klavuzdan yoksun Arkeoloji Müzesi Kitaplığı için yapılan çalışma kanımca ilk ciddi çalışmadır. Kuruluşu sırasında bir merkez kitaplık olarak düşünülen bu şirin binada tarih ve kültürümüze ait nâdir yazma ve basma eserler bulunmaktadır. H. Kıvrıkcık ve N. Vatin bu kitaplıkta bulunan minyatürlü nüshaların bir dökümünü hazırlamışlar (s. 211-225). Haberler kısmı da kaynakça notları ile çok zenginleştirilmiş halde hazırlanmıştır. Dergi redaktörleri yanında, yakın işbirliği arkadaşları da yardımda buldukları için belirli bir dönemin faaliyeti detaylı olarak belgelenmiştir.

Son yıllarda basım alanında epey yenilik getiren Belçika'da basılan bu kitaplar için süreli dergi karakterini kazanmasını dilemekle, başarılarını kutluyorum.

Doç. DR. MAHMUT H. ŞAKIROĞLU

TURHAN BAYTOP, *Türkiye’de Bitkiler ile Tedavi (Geçmişte ve Bugün)*, İstanbul 1984, 520 sayfa. İstanbul Üniversitesi Yayınları 3255. Eczacılık Fakültesi, 40.

Yurdumuzun bitki örtüsünün toplum yapısına etkisi yanında ilişki kurduğu devletler ile yaptığı ticaretle bitkilerin özel bir yeri bulunmaktadır. Tarih ile ilgili olan her bir kimse Baharat Yolu diye bilinen ticaret mihverinin Türk tarihindeki yerini bilir. Yakın bir geçmişte de İpek Yolu kavramı çeşitli iletişim araçları ile büyük bir kitleye bir kez daha hatırlatıldı. Bunun tarihte oynadığı rol kadar günlük yaşamımızda da değişik bir yeri vardı. Bilimsel çalışmalar kadar halkbilim kavramına kadar giren bitkileri tam bir envanterin eksikliği yıllardan beri duyulduğu için, bu işin sayılı mütehassıslarından biri olarak tanınan sayın profesör tarafından ilgililere ve araştırmacılara sunuldu. Bir tıp tarihi araştırmacı yöntemi ile ele alınan eser büyük boy olarak yayınlanmış ve yararlı resimler ile donatılarak çekici bir hale getirilmiştir. Tarihsel evrim de ihmal edilmediği için araştırmacılara değerli bir klavuz karakteri kazanmıştır. Konulan dizinler de kitaptan yararlanmayı büyük bir ölçüde kolaylaştırmakta ve şifa arayanlar kadar konu merak edenleri de tatmin etmektedir. Hangimiz yaramıza tütün basmamıştır. İlk rahatsızlık belirtilerinde kuru çay ve kahveden yardım aramamıştır? Kullandığımız tuz ve biberin lezzet kadar organ gereksinmesini karşıladığını şuuraltı olarak bilmekteyiz. Bunun tarihsel evrimi çok eski zamanlara kadar uzandığı için, tıp ile ilgili olanlar zaman zaman çeşitli eserler kaleme almamışlardı. Bu arada en eski Türk dili yadigarları arasında tıp metinlerinin bulunduğunu belirtmeliyim. Diğer çalışmalar da araştırmacı tarafından eleştiri süzgecinden geçmiştir (Tarih ve Gelişim, s. 13-64). En eski devirlerden günümüze dek konuya eğilen kişilerin eserlerini ve çalışmalarının bir özeti yapan araştırmacı, haklarında yapılan eleştirisel yazıları da katmakla, konunun detaylarını gözler önüne sermiştir. Bitkilerin günlük kullanımlarının ne olacağı ve hangi koşullar içinde kullanılması gerektiği için söz söylemeğe yetkili kişilerden olan araştırmacı kitap bilgisi yanında bizzat araştırmalar yaparak sonuca gitme yolunu benimsediği için esere kullanılma alanını genişletme olanağı sağlamış ve bu gezileri sırasında rast geldiği yeni bilgileri de katmakta ve bilim dünyasına yeni konular hediye etme fırsatı bulmuş ülkemizin bu alandaki özelliğini vurgulamıştır. Böylece müstesna bir eseri sabırla işleyip bizlere sunan araştırmacıyı, kendi malzememizi başka kaynaktan öğrenme zorunluluğundan kurtardığı için kutlamalıyız.

DOÇ. DR. MAHMUT H. ŞAKIROĞLU

ARYEH SHMUELEVITZ, *The Jews of the Ottoman Empire in the late Fifteenth and the Sixteenth Centuries. Administrative, Economic, Legal and Social Relations as Reflected in the Responsa*, Leiden 1984, IX+207 sayfa.

Osmanlı tarihi içinde azınlıkların önemli bir yeri bulunmaktadır. Bunlar arasında da Musevi dinine mensup olanların da özel bir yere sahip oldukları uzun zamandan beri teslim edilmişti. Avram Galanti tarafından hızlandırılan çalışmalar Uriel Heyd ve Bernard Lewis adlı iki çalışkan araştırmacının arşivlerimize girmeleri ve kıymetli malzemeleri ortaya çıkarmalarından sonra değişik bir görünüm kazanmağa başladı. Bunların açtıkları yolda yürüyenler de kendi ilgileri ölçüde ortaya bir hayli araştırma çıkardılar. Şimdi, Hollanda'da bulunan Brill yayınevi tarafından çıkarılan bir yeni eser de bu alana eğilmektedir. Bu gurubun en faal dönemlerinden biri olan Onbeş ve Onaltıncı yüzyıllar ile sınırlanmakta, konuyu dağıtmadan belirli bir çağı aydınlatmaktadır.

Eserlerde Türk kaynakları epey sınırlıdır. Daha önce yapılan çalışmalar sırasında belirli kaynaklarımız araştırmacılar tarafından bizzat görülmüş iken bu kitapta, yapılan ana kaynak çalışmalarına dayanılarak Türk tarafı incelenmiştir. Eserin ana kaynaklarının büyük çoğunluğu İbranice eserlere dayandırılmıştır. Asılları yanında İngilizce gibi yaygın bir bilim dilinde de çevirisinin verilmesi, yararlanma alanını genişletmektedir. Bu sayede de görmemiz mümkün olmayan epey malzeme sahibi olmaktadır. Musevilerin Osmanlı devleti içinde oynadıkları rol büyük ölçüde ticaret alanında ve yapılan büyük ihalelerde kendisini göstermiştir. Araştırmacı bu alana büyük bir ağırlık vermek suretiyle, çok yararlı bir girişimde bulunmuştur. Bu alanda Halil İnalçık tarafından yapılan çalışmalar yanında, Ömer L. Barkan'ın kaleminden çıkan araştırmaları dikkate alan yazar, bu alanın belirli bir yönünün önemine yeni bilgiler kazandırmaktadır. Böyle güzel bir kitap esas kaynakların da eleştirci süzgecinden geçmesinden sonra bir kez daha ele alınması kaçınılmazdır. Örnek araştırmacılar, kitabın sonuna konulan kaynakçada açıklanmıştır. Ek kısmında da, Osmanlı tarihi için yararlı olacak kaynakları kaleme alan kişiler hakkında kısa fakat yararlı bilgilerle doludur. Böyle bir kıymetli klavuzu meydana getiren araştırmacıyı daha başka eserlerin yazarı olarak da görmek isteriz.

DOÇ. DR. MAHMUT H. ŞAKİROĞLU

DANIEL PANZAC, *La Peste dans L'Empire Ottoman 1700-1850*, Leuven 1985 (satışa verilışı 1986 yılı başları), 659 sayfa. Yayınevi Belçika'daki Peeters'dir. Üstlenen kurumlar İstanbul'daki Fransız Anadolu Araştırmaları (Institut Français d'Études Anatoliennes d'Istanbul) ile Hollanda Arkeoloji Enstitüsüdür (Neederlands Instituut voor het Nabije Oosten). *Collection Turcica*, dizisi no. V.

Hastalıkların dünya tarihinde oynadığı rol üzerinde uzun zamandan beri çok ciddi araştırmalar yapılmaktadır. İlk bakışta tıp tarihi üzerinde çalışanların konusu gibi bir önyargı meydana gelebilir. Halbuki demografik hareketlerin nasıl geliştiği ve hangi olayların etkili olduğu son yıllarda etraflı olarak ele alınmaktadır. İşte salgın hastalıklar da böyle bir olay içerisinde özel bir yer edinmektedirler. Sosyal yaşamı olduğu kadar edebiyat çalışmalarını da yakından ilgilendiren salgın hastalıklar, tarih metinlerinin ciddi incelenmesi ayrıca son yıllarda detaylı olarak inilen arşiv malzemesi sayesinde incelenebilir. Edebiyat alanında herkes Dekameron hikâyelerini yakından bilir. Veba hastalığından kaçan bir grup insanın birbirlerine anlatacakları şeyleri biraraya getiren bu eserden üç asır sonra, gene İtalya'da Milano kentinde patlak veren veba salgınının anısını XIX. yüzyılda kaleme almak isteyen büyük edip Alessandro Manzoni, tarih dolu romanını salgın veba hastalığı içinde geçen dönemde incelenmişti. Venedik Cumhuriyetine iki kez ağır darbe indiren veba hastalığı salgını üzerine sert önlemler alınmış, bunun tarihsel evrimi de 1980 yılında büyük bir serginin hazırlanmasına, şık da bir eserin yaratılmasına yol açmıştır. Kara ölüm diye tanınan bu olay üzerine değişik ülkelerde yapılan çalışmaları izlemek bile çoğu kez hayal olmaktadır. Ülkemizde de böyle bir çalışma hiç bir zaman ciddi olarak ele alınmamıştır. Tıp tarihi üzerinde çalışanlar bazan kısa bilgileri biraraya getirmişler ve çoğu kez erbabının bile haberi olmadığı ürünler vermişlerdi. Sanat tarihi üzerinde çalışanlar da bazan hastahaneleri incelemek ve bunları meydana getiren mimarları ele almakta ve çağında Avrupa'daki hangi stil olduğunu tartışır. Esas birey olan insan ise kaynaklarımızda hiç görünmez. Haber veren tarihçiler bölgeyi ve devam eden süreyi belirttikten sonra bilgiyi keserler. Kaç kişinin telef olduğu ve ülkenin nüfus durumu yanında ekonomik yaşamına ne gibi bir sarsıntı getirdiği hiç belirtilmez. Bundan dolayı da tarihçilerimizden hiç birinin bu konuya eğildiğine tanık olmadım. Olsaydım bile işe daha baştan vazgeçme arzusunun belirtileceğini görecektim. Zira yeni yetişen türkologlardan Panzac, bunun ne kadar çetin bir iş olduğunu bu hacimli kitabı ile önümüze sermektedir. Eseri incelemeye başlamadan önce bir tek kaynakça bölümüne bile bakmak konunun ne kadar devasa bir yer ve zaman kapsadığını göstermektedir (s. 521-574). 1112 adet eser yanında arşiv malzemesi de en can alıcı yeri tutmaktadır.

Ülkemizi ziyaret eden ve buldukları dönemlerde meydana gelen bütün olaylara dikkat eden kişiler, sağlık konularına her zaman için dikkat etmişlerdir. Beslenme durumumuz ve düzeyimiz yanında Türk mutfağı bir yabancı için dikkat çekici olduğunun yanında, meydana gelen hastalıklara da ne gibi önlemler aldığı-

mızı da meraklı bir gözle izlediler. Bundan dolayı ortaya çok sayıda yabancı malzeme çıkmıştır. Bir an için bizim hiç bir kaynağımızın olduğu tarzında yargı yaratmışım farkındayım. Tıp kitaplarımız, hastanelerimiz, halk arasında yaratılmış tedavi usulleri elbetteki belirli bir kültür evriminin uzantısıdır. Ayrıca Panzac güzel bir tutumla, ilk sayfaya taun (veba) dan ölen Nâciye adlı birinin mezar kitâbesini koymakla, hangi kaynaktan harekete geçtiğini ortaya koymaktadır. Bu kaynağın tek olmadığı ve daha başka yazıtların bulunduğunu gene Fransız araştırmacılar elden geçirmektedirler. Sayın araştırmacı kuru sayfalar ile yetinmeyip, ülkenin hangi taraflarında hastalığın yayıldığını ve hangi yörelerin etki altında kaldığı hakkında haritalar ve grafikler vermekle bu alanda ne kadar büyük bir çaba içinde bulunduğunu ortaya koymuş bulunuyor. Yer isimlerine göre hazırlanan dizin de araştırmacıların en büyük yardımcısıdır. Böylece hastalık ile beraber belirli dönemlerin nüfus durumu için de bilgi veren bu kitap, hazırlayan kadar basımını üstlenenlerin nasıl büyük bir rizikoyu göze aldıklarını ortaya koymaktadır. Bilimsel çalışmaların sarsıntıya girdiği üzerinde tereddüde düşenleri sıkıntıdan kurtarıp, ciddi eserlerin henüz devam etmekte olduğunu belirtmesi yanında bu eser tarihçilerin her zaman işine yarayacak ve devletin içinde bulunduğu ekonomik durumu için iyi bir klavuz olacaktır. Kültür tarihimiz üzerinde çalışacaklar için de zengin malzeme içeren bu kitapta, ülke durumunun başka devletlere resmi yollardan nasıl yansıtıldığı hakkında sayısız bilgilere kavuşacaklardır. Böyle devasa bir konuya aynı erudisyon ile yaklaşan ve çok başarılı bir eser yaratan araştırmacıyı başarısından dolayı candan kutlarken, yayınına sağlayanları da tebrik etmek gerekir.

DOÇ. DR. MAHMUT H. ŞAKIROĞLU

CARLA COCO-FLORA MANZONETTO, *Baili Veneziani alla Sublime Porta. Storia e Caratteristiche dell' Ambasciata Veneta a Constantinopoli* (Babıâli nezdindeki Venedik balyosları. İstanbul'daki Venedik elçiliğinin tarihi ve karakteristik görünüŖleri), basım yeri ve tarihi yok. (1985?) 126 sayfa, ek 35 fotoğraf. Yayınlayan: Comune di Venezia (Venedik Belediyesi). Belediyenin Kùltür Mùdùrlùğù (Assessorato alla Cultura) ile Venedik Ùniversitesinin (Università degli Studi di Venezia) Studi Eurasiatici adlı bölümün işbirliğı ile hazırlanmıştır. Önsözü yazar: Andrea Csillaghy. Satışa verilmeyip, ilgili kuruluş ve kişilere dağıtılmıştır.

Türk-Venedik ilişkileri 1220 tarihinde imzalanan ticaret anlaşmasından sonra hız kazanmış ve 1797 yılına dek, hızlı bir gelişme içersinde bütün Yeniçağ tarihini etkilemiştir. Anadolu Selçukluları döneminden başlayan ilişki, beylikler döneminde de önemini yitirmemiş, Osmanlıların güçlenmesinden sonra bütün bir süreyi kapsama içine almıştır. Böyle canlı bir olayın ortaya koyacağı malzemenin de büyük ve zengin olması doğaldır. Bunların incelenmesi sonunda ortaya değerli eserler çıkmaktadır. Bunlar arasında Tommaso Bertelé'nin kitabı bir dönüm noktası meydana getirmiş, Paolo Preto tarafından da kaleme alınan kitap da yeni malzeme kazandırmıştır. Şimdi üçüncü evreye girmiş bulunuyoruz. Bu alanda yaptıkları ilk çalışma ile ortaya çıkan iki bayan araştırmacı, Venedik Belediyesinin Kùltür dairesi tarafından görevlendirilmişlerdir. Venedik Ùniversitesinde Hungaroloji çalışmalarına devam ederken, Türk tarihi ile yakın ilişkisini gördükleri bu ülkenin hem Venedik hem Türk tarihi ile nasıl bütünlük meydana getirdiğini görünce Türkçe öğrenmeğe başladıkları başka yaşadıkları Venedik şehrinde bulunan malzemeyi değerlendirmeğe başlamışlardır. İlk yayınladıkları eserde başarılı olduklarını gördükten sonra, devam etmelerini temenni ederek başlamak herhalde yanlış olmaz.

Kitabın başlığına bakıldığı zaman bütün zamanları kapsadığı zannedilir ise de ağırlık XVI. yüzyıla verilmiştir. Bu döneme ait kaynakların daha derli toplu bulunması, aynı zamanda Rönesans dönemi tarihi araştırmaları İtalya'da çok ileri düzeyde bulunduğu için yazarlar da aynı havadan kendilerini kurtaramamışlardır. Bununla beraber bir dönemi çok iyi incelemekle, konuyu fazla dağıtmamak başarısını göstermişlerdir. Zira XVII. yüzyıldan sonra kaynaklar başdöndürücü bir şekilde çoğalmakta, her iki devletde de siyasal ve ekonomik yapının da değişmesi, konuları zorlaştırmaktadır. Bu tehlikeyi hisseden hazırlayıcılar süreyi kısaltmakla ortaya malzemesi bol ve iyi işlenmiş bir eser çıkarmışlardır. Başlık olarak da Venedik balyoslarını ön plana almakla hangi yolu izleyeceklerini açıklamışlardır. Zira XVI. yüzyıl Venediplomasisi için başarı dolu bir çağdır. İki yüzyıl sürdürdükleri meslek düzenlemeleri bu dönemde doruk noktasına ulaştığı için, adeta bütün çağdaş ileri ülkelere örnek olmuştur. Her biri ince kurallar çerçevesi içinde yetişen Venedik temsilcileri günlük raporları, hem de döndükten sonra Senato önüne sundukları detaylı sefaretnameleri ile daha o sıralarda bile gıptayı hakmışlerdi. Her çağdaş devlet bu sırları geçirmek

için her türlü yola başvurulardı. Venedik Cumhuriyeti yöneticileri de koydukları sıkı kayıtlarla bu bilgilerin başka yerlere geçmesini önlemek istemişler ise de başarılı olamamışlar, İtalya'da bulunan çeşitli devletler ve ileri gelen devlet adamları bu yazılı metinlerin bir suretine sahip olmuşlardı. Biraz da iyi olmuştur, çünkü zamanın amansız tahribi karşısında özgün nüshaların bir kısmı yitirilince, şimdi bu suretler değer kazanmıştır. Geçen yüzyılda E. Alberi tarafından bunların bir yayını yapıldı. Tarihsel değerlerinin ortaya konulmasından sonra da birinci el kaynaklar arasında başlandı. Şimdi de bu diplomatların devletin iç ve dış politikasında oynadıkları roller üzerinde durulmaktadır. İşte elimizdeki kitap bu detayı da açıklayacak bir eserdir.

Eser girişten sonra iki ana bölüme ayrılmıştır. Giriş kısmında Balyos sözcüğünün nereden geldiği ve nasıl bir etimolojik değişiklik geçirdiği üzerinde durulmuştur. Venedik vatandaşlarının doğu topraklarındaki sorumluluğunu üstlenen bir görevli olarak tanınan balyos, zaman geçince bir tek İstanbul'dani temsilinin ünvanı olarak kalmış, Osmanlı zamanında da, yabancı temsilcilere verilen bir san olarak da tekrar edilmiştir. İstanbul'un Türkler eline geçmesine dek, Venedik Cumhuriyeti Osmanlı başkentlerinde süreli bir görevli bulundurmamıştı. Yapılan görüşmelerde ortada bulunan anlaşma veya anlaşmazlıklar İstanbul'dan yollanan temsilci veya burada bulunan balyos aracılığı ile yürütüldü. İstanbul'un fethi sırasında Venedikliler Bizans İmparatorluğunun yanında yer aldılar. İstanbul fâtihi olan II. Mehmed ise bunun politik bir sorun yapmadı ve bir yıl sonra yeni bir barış görüşmesine izin verip yapılan sulh önerisini kabul etti ve böylece ilişkiler kesilmeden sürdürüldü. Bu tarihten sonra gelişen evreler içinde bazı önemli kişiler rol oynadı ki elimizdeki kitapta bunlardan bazıları işlenmektedir. XVI. y.y.' in ilk yarısındaki önemli olaylardan sonra Pietro Zen ve Alvise Gritti incelemektedir (s. 32-38). İlki bir diplomat olarak sivrilmiş, diğeri de babası Andrea Gritti gibi iki devlet ilişkilerinde faal rol oynamış bir tüccar tipi idi. Pietro Zen 1523 ile 1539 yılları arasında çeşitli kereler Osmanlı merkezine geldi ve ileri gelen kişilerle önemli görüşmeler yaptı. Memleketine döndükten sonra kaleme aldığı yazılarından ve sefaretnamesinde Osmanlı devletinin yapısını detaylı olarak inceledi. İbrahim Paşa ile olan yakınlığı nedeniyle övgü dolu satırlar kaleme aldı. İstanbul'un canlı bir tasviri ve evlerin yapıları da onun eleştiri dolu satırlarında canlandı. Kabul resimleri sırasında gördüğü şenlikler onun kaleminden sonraki nesillere aktarıldı. 1539 yılında ilerlemiş bir yaşta iken bile, iki taraf arasında süregelen harbe bir son vermek için görevlendirildi. Fakat sıhhati elvermediği için Saraybasna'da öldü. Malları yağmaladı ve tutulan düzgün bir belge ile devletin ilgililerine teslim edildi. İlgili Türkçe belge bu anlam- lı ziyareti bize nakleder (yayını için bk. *Belgeler c. I/2*).

Luigi Gritti ise İstanbul'da uzun süre kalan ve renkli bir yaşamdan sonra memleketine dönen ve orada devlet başkanlığı (Doge) mertebesine yükselen Andrea Gritti'nin oğlu idi. Osmanlı sarayına yakınlığı sayesinde önemli görevler üstlandı ise de hoş olmayan bir şekilde öldürüldü (s. 35-36). Konu edilen diğeri önemli bir kişi de Marc'Antonio Barbaro'dur (s. 45-49). 1568 yılında geldiği İstanbul'da 1573 yılına dek kaldı. Bu zaman zarfında Venedik'deki dünyaca tanınmış tersanede büyük bir patlama meydana geldi ve hemen akabinde Türk yöneticileri Kubad Çavuş'u yollayıp Kıbrıs adasının teslimini istediler. Red edilince ordu ve donanma Kıbrıs'a

çıktı ve ele geçirdi. 1571 yılında ise İnebahtı önlerinde Türk donanması müttefik donanması karşısında ağır bir yenilgiye uğradı ise de 1573 yılında iki devlet yeni bir anlaşma dönemi içine girdiler. Bu çok çalkantılı dönemde Barbaro tutuklu olarak İstanbul'da kaldı. Fakat ülkesine düzenli olarak haber verdi. Nasıl? Yıllardan beri aranan yanıt bu kitapta verilmektedir (s. 47). Lüzumsuz kağıt parçaları üzerine şifreli yazılan haberler becerikli eller aracılığı ile Venedikli yöneticilere gönderiliyordu. Barbaro'ya misilleme olarak Türk elçisi Muhammed adlı tercüman aynı yıllarda Venedik Cumhuriyeti tarafından Verona'daki kalede rehin tutuldu.

Böyle canlı ve hareketli dönemi yaratanların sayısı elbette bu kadar olamazdı. İstanbul'da ülkesinin buğday fiyatlarını ile oynadığı için tutuklanan ve intihara zorlanan Lippamano adındaki balyos, çeşitli Türkçe eserleri ve bu arada Hoca Sadeddin'in Taclt-tevarih adlı eserini ve daha başka fikir ürünlerini İtalyanca kazandıran Çarlı adlı çevirmen (dragomanno) ve meslekdaşı T. Tarsia. Ne kadar incelenirse malzeme tükenmez.

Bu olaylar nasıl bir ortamda cereyan ediyor ve hangi yollardan gidip geliyorlardı. Yıllardan beri dağınık bulunan bilgiler de ilk kez bu kitap içinde derli toplu (s. 79-84) olarak ele alınmış. Sayfa 80 de bulunan harika iki başkent arasında hangi deniz ve karayolunun kullanıldığını gösteriyor. Sayfa 81. de ise kara yolu uzaklığının bir dökümü yapılmış ve konaklama yerleri düzenli işaret edilmiş. Elçilerin hangi evi kullandıklarını incelemek bile yersizdir. T. Bertele tarafından bu konu detaylı olarak ele alınmıştı. Elçiler kadar tercümanlar ve yeni yetiştirilen gençlerin de iki devlet arasındaki ilişkileri inkâr edilmemiş ise de, tam olarak değeri henüz verilmedi. Kitap ise bu boşluğu da gideriyor (s. 105-116). Venedik Cumhuriyeti 1551 yılında aldığı bir kararla, gençlerin yetişmesi için önlemler almıştı. Ne var ki bu girişim bilimsel bir hüviyet kazanmadı. Fransızlar, Giovanni di Lingua denen bu durumu kendi dillerine adapte edip, Jeunes de Langue adını verdiler, hatta daha da ileri gidip bilimsel çalışmalara teşvik ettiler. Venedik Cumhuriyeti ise malzeme meydana getirmekle yetindi. Her işin başlangıcını yarattı. Devamını ise başka ülkelere kattı. Kitaplarda bulunan eserler ve arşivler dolduran malzeme Fransız ve Alman araştırmacılar tarafından bilimsel bir yöntemle bilim dünyasına sunuldu. Bununla beraber İtalyan araştırmacılar yaptıkları yayınlar sayesinde bu konunun tek yetkilisi olduklarını her zaman ispat ettiler. Araştırmacıların hizmetinde bulunan düzenli malzeme daha uzun yıllar işimize yarayacaktır.

Kitap çok güzel bir kağıda, göz alıcı ve doyurucu bir şekilde basılmıştır. Bazı bibliografik eksik ve kusurlarına karşın, bilimsel çalışma yapmak isteyenler kadar ilk kez merak edeceklere de iyi bir klavuz olarak kalacaktır. Araştırmacıları kişisel olarak tanıdım. Biraz geç olmakla beraber Türk kaynakları olmadan malzemenin tam incelenemeyeceğini ihsas etmektedirler. Başladıkları Türkçe öğrenimini daha ileri götürmeleri ortaya daha değerli eserler çıkarmalarına yarayacaktır.

DOÇ. DR. MAHMUT H. ŞAKİROĞLU

Studi in Onore di Francesco Gabrieli nel suo Ottantesimo Compleanno (Doğumunun sekseninci yılında Francesco Gabrieli'ye armağan edilen araştırmalar), Roma 1984, 2 cilt. Toplam 850 sayfa Yayınlayan: Università di Roma "La Sapienza" Dipartimento di Studi Orientali. 120.000 lîret.

Doğubilim araştırmalarında seçkin bir yeri bulunan sayın profesör F. Gabrieli'ye doğumunun 60. yılında armağan edilen bir ciltten sonra, bu kere sekseninci yılını başarıyla sürdürdüğü için sevenleri tarafından iki ciltlik bir armağan eser hazırlanmıştır. İlerlemiş yaşına meydan okuyarak faal bir bilim adamı olarak saygınlık yaratan sayın Gabrieli, alanının tam anlamıyla bir *doyen* dir. Daha da uzun yıllar bu ünvanı hiç kimseye kaptırmayacak bir karakter ve beceriye sahiptir. Roma'da bulunan dünyanın en eski faal bilimsel kurumlarından Accademia Nazionale dei Lincei'ye başkan atanması da, yarattığı müstesna havanın bir uzantısıdır.

Makalelerin toplanmasında baş rolü oynayan R. Traini tarafından kaleme alınan sunuş yazısından sonra 1964-1983 yılları arasındaki yazılarının bir kaynakçası yapılmıştır (s. VIII-XIX). Bunun bile tam olmadığı ve birçok ansiklopedi maddesinin konmadığı ve ayrıca günlük gazetelere verdiklerinin derlenmesinin zor olduğu da itiraf edilmiş. Kaynakçada dikkati çeken tarafın, salt bir mütehasıs olması yanında değişik edebiyat alanında ve ayrıca büyük İtalyan şairi Dante Alighieri üzerinde de araştırma yapacak kadar geniş bir erüdüsyonun sahip olduğunun ortaya çıkmasıdır. Alanında çıkan yayınlardan hemen haberdar edilen sayın Gabrieli bunların büyük bir kısmı hakkında da eleştiri ve tanıtma yazıları da kaleme almıştır.

Böyle devasa bir armağan kitabında Türk tarih ve kültürünü yakından ilgilendiren araştırmalar da bulunmaktadır. Bunlara sırası ile göz atacak olursak:

A. Bausani, "Le coste della penisola salentina nel portolano di Piri Reis" (s. 53-59) [Piri Reis'in Kitâb-ı Bahriyesine göre Salento yarımadasının kıyıları]. Bilim dünyasında bir İranist olarak tanınan Bausani dilimizi bilir. Tanınmış denizcimiz üzerine bir süreden beri sürdürdüğü çalışmalarını şimdi kısa bir çalışma ile sürdürüyor. Fotokopisini de koyduğu yöne ile ilgili bilgilerin çevirisini veriyor.

Salvatore Bono, "Manodopera servile musulmana per lavori pubblici in Italia (sec. XVI-XIX)" (s. 85-93) [İtalya'da kamu hizmetleri için kullanılan müslüman işçiler (onaltıncı ilâ ondokuzuncu yüzyıllar)]. Yıllardan beri İtalya'daki Müslüman tutsaklar üzerine çalışan araştırmacı bu kez andığı yüzyıllarda bazı yapı işlerinde çalıştırılan Türk tutsaklar hakkında bilgi vermekte. Zorla dinleri değiştirilen kişiler ile parasını verip de ayrılanlar üzerinde de durulmuştur.

Giorgio Raimondo Cardona, "Una ottova in turco nel Ciriffo Calvaneo di Luca Pulci" (s. 163-171). [Luca Pulci'nin C. Calvaneo adlı eserinde bulunan Türkçe bir sekizlik] İtalya'da basılan kitaplar ve broşürler içinde bazan umulmadık Türkçe ibareler bulunur. Yıllardan beri bu konu üzerinde çalışan araştırmacı 1485 yılında

basılan bir inkunabil içinde bulunan dizeleri incelemekte ve kendi diline bir çevirisini sunmaktadır. Bu tarz eserlerin de üzerinde duran araştırmacı dilimizin etkinliği üzerinde yararlı bir çalışma meydana getirmiştir.

Aldo Gallotta, “I manoscritti turchi della Biblioteca Reale di Torino” (s. 349-372) [Torino’daki Kraliyet Kitaplığında bulunan Türkçe yazmalar] İtalya’da bulunan Türkçe elyazmaların bir envanterini meydana getirmeğe girişen sayın Gallotta, şimdi Torino’da bulunan yazmaları bilim dünyasına sunuyor. Geçen yüzyılda R. Tecco adında kültürümüze merak saran bir diplomat tarafından temel atılan bu malzemenin bilimsel bir tavsifinin yararı üzerinde fazla durmak gereksizdir. Bu global çalışmanın bir an önce bitmesi temennisi ile yetiniyorum.

Mario Grignaschi, “L’Impero Ottomano e le minoranze religiose” (s. 411-422) [Osmanlı İmparatorluğu ve azınlık cemaatler]. Bu konuda daha önce kıymetli fetvaların yayınına gerçekleştiren sayın profesör Türk din toleransının azınlık cemaatlerini nasıl bir güvence altında tuttuğunu göstermektedir.

Anna Masala, “I semai kahveleri a Istanbul” (s. 487-501). [İstanbul’daki semai kahveleri] İstanbul yaşamında hoş bir yeri bulunan kahveleri üzerine bir araştırmadır.

Doğrudan Türk dünyasının ilgilendiren bu araştırmalar dışında yöntem bakımından değerli sayılacak araştırmaların sayısı epey fazladır. Bunların böyle değerli bir kişiye armağan edilmesi, eserin değerini yükseltmekte ve Gabrieli’nin alanında ne kadar büyük bir ad bıraktığını da ortaya koymaktadır. Faal yaşamını daha uzun yıllar sürdüreceğine inandığımız sayın Gabrieli, adına çıkarılan bu armağan kitabı ile de eserleri yanında kitaplıkları dolduracaktır.

DOÇ. DR. MAHMUT H. ŞAKIROĞLU

Les Ottomans en Méditerranée. Navigation, Diplomatie, Commerce (Akdenizde Türkler. Gemicilik, diplomasi, ticaret), Fransa'da yayınlanan: *Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée*, adlı derginin özel sayısıdır. No. 39 (1985). 244 sayfa. Satışa verilşi 1986 yılı Haziran ayındadır. Ederi 95 Fransız frangı.

Akdeniz'in dünya tarihinde oynadığı rol üzerinde uzun zamandan beri derin araştırmalar yapılmaktadır. Kıyılarda yerleşen topluluklar bu denizin nimetlerinden yararlanma yanında, kendilerinden de çok şeyler kattıkları için, ortaya canlı ve hareketli bir tarih olayı çıkmıştır. Bunlar arasında Türklerin oynadıkları rol de ihmal edilmemiş, çeşitli araştırmalara konu olmuştur. Bununla beraber ortaya henüz tam bir muhallem kitap çıkmamıştır. Nedenlerin başında ihmal değil, malzeme bolluğu gelmektedir. Türk arşivlerinden başlayarak, her bir devletin arşivinde ve kitaplıklarında bu konu ile ilgili baş döndürücü sayıda belge bulunmaktadır. Bunların değil sayısı en basit bir envanteri için bile henüz yıllarca çalışmak gerekmektedir. Bu tarz bir araştırmacı veya araştırmacı kadrosunun yetiştirilmesini bekleyene kadar yapılacak ilk iş, eldeki malzemeye göre çalışmak ve önemli malzemeyi haber vermektir. İşte böyle bir çalışmaya şimdi elimizde bulunan bir derginin özel sayısı sayesinde sahip bulunuyoruz. Akdeniz tarihi içinde müstesna bir yeri bulunan Fransa, bu konu üzerindeki çalışmalarına büyük bir hızla devam etmekte iken, özel bir de dergi yayınlanmasını sağlamakta ve hatta daha ileri giderek ancak müte-hassıslara seslenecek bir derginin de yayını sağlamaktadır. Bu yayın daha kalıcı bir duruma getirmek için Osmanlı Türklerinin durumuna eğilmişlerdir. Böylece tarihimizin önemli bir dönemine her zaman için kullanacağımız bir klavuz ve kaynak eser kazandırmışlardır. Araştırmaların büyük bir kısmı tarihimize aşina kişiler tarafından kaleme alındığı için, ortaya tek taraflı değil fakat karşılaştırmalı makaleler ile dolu bir ortak eser çıkmıştır. Bu da onların ne gibi bir kültür birikimi içinde olduklarını kanıtlamaktadır. Böyle müstesna bir kaynağı değerlendiren bu ülke araştırmacıları, daha zengin malzemeye sahip diğer Akdeniz ülkelerini bilimsel açıdan kat kat geride bırakmışlardır. Tarih dünyasında yaptıkları araştırmalar ile her zaman örnek olmuşlar ve hemen hemen her alanda ilk planda bulunma başarısını hiç bir ülkeye kaptırmamışlardır. Şimdi elimizde bulunan özel sayı da işte böyle bir çabanın ürünüdür. İnceledikleri alanları başarılı bir tarzda ele alıp, işlemeyen de öte yeni ufuklar açan bu ülke araştırmacılarına gıpta etmemek elden gelmiyor.

Özel sayı iki ana başlık altında toplanmıştır. Sunuş kısmını kaleme alan Daniel Panzac adlı Türkologdur. Yaptığı yayınlara ek olarak şimdi bu özel sayının gerçekleştirilmesinde birinci derecede rol oynayan Panzac, sunuş dışında, müte-hassısı olduğu XVIII. yüzyıl üzerine bir de araştırma yazmış bulunuyor (s. 177-188). İlk kısım olan "La navigation", altı aded araştırmayı içermektedir. İlk makale Jean-Louis Bacqué-Grammont tarafından yazılmıştır: "Soutiën logistique et présence navale ottomane en Méditerranée en 1517" (s. 7-34). Topkapı Sarayı Arşivi'nde bulunan belgeler üzerinde çalışmalarını yoğunlaştıran araştırmacı, Kapudan Cafer Ağa'nın

bir arzının yayını ve Venedikli çağdaşı M. Sanuto'nun verdiği bilgilerle karşılaşmasını gerçekleştirmiş, Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi için yaptığı hazırlıklar sırasında donanmanın nasıl bir hazırlık içinde bulunduğunu ortaya koymuştur. Okunaklı bir de fotokopisi bulunan bu belgenin yabancı bir dile çevrilmesi de yararlı olmuştur. Açıklayıcı notlarda ise, yol gösterici bilgiler bulunmaktadır. Gilles Veinsten tarafından kaleme alınan makale "Les préparatifs de la campagne navale franco-turque de 1552 à travers les ordres du divan ottoman" başlığını taşımaktadır (s. 35-67). En eski Mühimme Defteri olan metin üzerindeki çalışmalarını bir süreden beri hızlandıran Veinstein, burada bulunan denizcilik ile ilgili kayıtları biraraya getirmiş bulunuyor. Makale bir savaş anlatımından öte, bir Osmanlı filusunun nasıl hazırlandığı hakkındaki bilgilerimizi arttırmaktadır. Türk Tarih Kurumu tarafından seneler önce yayınlanması plânlanan bu belge demeti de Topkapı Sarayı Müzesi kitaplığında bulunmaktadır. Daha başka bir çalışmada da bu demeti ele alan araştırmacının yararlandığı kaynaklar arasında, bu dönemi aydınlatacak kayıtlar pek çok sayıdadır. Robert Mantran tarafından da Pirî Reis ele alınmıştır: "La description des côtes méditerranéennes de la France dans le Kitâb-ı Bahriye de Pirî Reis" (s. 69-78). Tanınmış Türk denizcisinin bu müstesna portulani uzun zamandan beri araştırma konusu olmaktadır. Verdiği bilgilerin günümüzde nerelere tetâbuk ettiğini açıklamak için, bölgeleri bilmek zorunludur. Sicilya adası hakkında verdiği bilgilerin bu yüzyıl başında inceleme konusu olmasından sonra, belirli bölgeler batılı araştırmacılar tarafından ele alındı ve batılı dillere çevrildi. R. Mantran da Cezayir, Tunus ve Mısır gibi ilgili alanlarını yansıtan yörelerden sonra kendi yurdu hakkında verilen bilgileri kendi diline çevirmiş bulunuyor. Tek eksikliğini hissettiğimiz husus, küçük de olsa bir haritadır. Alessandro Bausani'nin Pirî Reis portularında İtalya kıyılarını anlatan satırlarını çevirme çalışmalarını kısa da olsa zikretmesini beklerdik. Pirî Reis'in kendi ülkesi hakkında verdiği bilgilerin henüz bilimsel yöntemlerle derlenmemiş olması başışlanmayacak bir ihmaldir. Kendi üzerlerine düşen görevleri yerine getiren batılı araştırmacıların bu gayretlerini saygı ile karşılamaktayız. Dağınık bilgi ve araştırmaların bir arada derlenmesi zamanı da gelmiştir. Salvatore Bono tarafından yazılan makale "Achat d'esclaves turcs pour les galères pontificales (XVIe-XVIIe siècle)" başlığını taşıyor (s. 79-92). İtalya'daki Türk ve müslüman tutsaklar üzerindeki çalışmalarına yıllardan beri devam eden Bono, vardığı sonuçları peyderpey yayınlamayı uygun bulmakta, arkadaşları ve meslektaşları tarafından yapılan eleştiriler kadar yayınları da büyük bir dikkatle izlemektedir. Arşivlerde bulduğu malzemeyi de değerlendiriyor. Bu dergide bulunan çalışmada ise, Roma Devlet Arşivi ön plandadır. Papalık gemilerine satılan Türk tutsaklar için karşılaştığı belgeleri bir yöntem içersinde yayınlayan bu araştırmacı, yakın zamanda çıkan ikinci çalışmada tutsakların hem gemilerde hem günlük yaşamda oynadıkları rol üzerinde durdu. Dağınık çalışmaların bulunmasının zaman geçince zorlaşması karşısında, elindeki malzemeye göre büyük bir kitap yazmasını temenni ediyoruz. Görmemize imkân bulunmayan arşiv malzemesi yanında, bulunması artık bir hayal olan yayınlar, bu makalede dikkatli bir tahlil süzgecinden geçirilmiştir. Pierre Boyer tarafından yazılan makale de "Les renégates et la marine de la Régence d'Alger" (s. 93-106) Bono tarafından yazılan konunun âdeta bir uzantısıdır. Cezayir yönetiminde hizmet gören denizcilerin menşe ve yetişmeleri üzerinde duran Boyer genellikle çağdaş ve günümüz kaynaklarına dayanmıştır.

Ali İhsan Gencer ise ihtisas alanı olan son devir denizcilüğimizin bir dönemine ait gemi çeşitleri üzerinde durmuştur: “Marine à vapeur et charbon turc en Méditerranée orientale au XIXe siècle” (s. 107-112). İlişkiler kısmının ilk makalesi Aldo Gallotta’nındır: “Venise et l’Empire Ottoman, de la paix du 25 janvier 1479 à la mort de Mahomet II, 3 Mai 1481” (s. 113-130). Venedik Devlet Arşivi’nde bulunan Türk belgeleri üzerinde uzun zamandan beri çalışan ve andlaşma metinlerini ön plâna alan Gallotta, yunanca yazılmış olan 25 Ocak 1479 tarihli Türk-Venedik andlaşmasının geniş bir özeti ve açıklamasını vermektedir. Türklerin Ege Denizindeki ilerlemeleri ve Mora yarımadasının Venedik ile olan ilişkilerinde nasıl düzenlendiğini açıklayan bu belge Vladimir Mirmioğlu tarafından kırk yıl önce dilimize çevrilmekle beraber nedense tanınmamıştır. Şimdi yaygın bir batı dilinde yayımlanan A. Gallotta, kaynakçayı da yerinde kullanmıştır. Böylece Türk andlaşmaları listesi yeni bir yayın kazanmış bulunuyor. Böyle bir çalışmayı tamamlayan araştırma da Alexander H. de Groot tarafından kaleme alınmış bulunuyor: “Ottoman North Africa and the Dutch Republic in the seventeenth and eighteenth centuries” (s. 131-147). Hollanda’nın doğu ticareti yanında Osmanlı devleti ile olan ilişkileri üzerinde çalışan araştırmacı bu kez de Kuzey Afrika ile ülkesinin ikiyüzyıl içindeki faaliyetine eğiliyor. Buralarda bulunan elçi ve konsolos raporlarına göre iş-en araştırmada 1679 tarihli andlaşmaya yer verilmiştir. Bu dönemlerde Akdenizdeki ticarete faal ve başarılı bir yer edinen Hollandalı tüccarlar, Afrika yöresindeki ticaretleri sayesinde çok zengin olmuşlardı. Bunun anahatlarını bildiren elimizdeki araştırma, Türk kaynaklarının da desteği ile yapılacak araştırmalara klavuz olacaktır. Osmanlı Devletinin sair kıyılarının nasıl geliştiği iki araştırmada ele alınmıştır.: E. Frangakis, “The ottoman port of Izmir in the eighteenth and early nineteenth centuries, 1695-1820” (s. 149-162) ve A. Cohen, “Ottoman rule and re-emergence of the coast of Palestine” (s. 163-175). İzmir üzerinde yapılan araştırmalar son yıllarda bir hayli ilerlemiştir. Araştırmacı yabancı arşiv malzemesinden yararlanarak yeni bilgiler getirmektedir. Konulan istatistik bilgiler de satış yapılan mallar üzerinedir. Filistin kıyılarının önemi de son yıllar içinde hem klasik çağ hem çağımız açısından yeniden belirtilmiştir. Kuzey Afrika’daki diğer ekonomik faaliyetler iki araştırmaya kaynak olmuştur: D. Panzac, “Les échanges maritimes dans l’Empire Ottoman au XVIIe siècle”, Ali Zouari, “Deux documents d’archives relatifs au commerce de Djerba et de Sfax avec l’Egypte au débaut du XIXeme siècle”. Bahsettiğimiz konular dışında tek bir husus Lucien Golvin tarafından yazılmıştır: “Le legs des ottomans dans le domaine artistique en Afrique du Nord” (s. 201-226). Bu yörede Türkler döneminden kalma izler ve sanat eserleri bu makalede incelenmiştir. Nektoloji ve bibliografik bilgiler en son kısmı meydana getirmektedir. Böyle yararlı bir eserin ortaya çıkması, kolektif çalışmaların bilim de ne kadar önemli kitap ve makalelerin ortaya çıkacağını ispat etmektedir. Bu tarz çalışmaların ihmal edilmeyip daha da ileri götürülmesi, karanlık kalmış pek çok sorunu aydınlatacaktır. Bu özel dergiyi gerçekleştiren ve yazılarıyla katkıda bulunanları tebrik etmek görevimizdir.

L'Empire Ottoman, la République de Turquie et la France. Recueil publié par Hâmit Batu et Jean-Louis Bacqué-Grammont à l'occasion du quatre cent cinquantième anniversaire des premières relations permanentes entre la Turquie et la France. Ouvrage publié à l'initiative et sous les auspices de l'Institut Français d'Etudes Anatoliennes d'Istanbul, avec le concours de ses pensionnaires, ancien pensionnaires, chercheurs associés, collaborateurs et amis; Jean-Paul Alric, Marcelle Bacqué-Grammont, Michel Balivet, Jacques Caramella, François Dérochee, Jean Gimenez, Odile Houssaye, Dominique Kassab, Sinan Kunalp, Elie Nicolas, Genéviève Nunn, Bruno Simon, Jean-Pierre Thieck et Nicolas Vatin. Yayıncısı: Isis Yayıncılık, İstanbul 1986. 700 sayfa. Ederi yazılı değil. Varia Turcica adlı serinin 3. kitabıdır.

Türkler Orta Doğu topraklarında görüldükten sonra çeşitli Avrupa devletleriyle ilişkiler kurmağa başladılar. Bunlar arasında Venedik Cumhuriyeti başta olmak üzere İtalyan devletlerinin özel bir yeri bulunmaktadır. Bununla beraber bu ülke arşivlerinde ve kitaplıklarında bulunan zengin malzemeye karşılık yapılan çalışmaların azlığı dikkati çeker. Fransa ise ilk yıllardan başlayarak ilişki kurduğu devletler ile sürekli diplomatik ilişkiler kurma yanında, bunlarla ilgili bilimsel çalışmalara da hız verdi ve gerek bilim adamlarının olduğu kadar geniş aydın kesimi ilgilendiren çok sayıda eserin meydana gelmesini sağlamıştır. Bu da, bir devlet politikası olduğu kadar bilim adamlarının sürekliliğinden ve ele aldıkları konuları sağlam temellere oturtuktan sonra, sonraki nesillere zengin malzeme kazandırmalarından ileri gelir. Türkiyeyi ve Türkleri de bu davranışın ilgi alanından ayırmayız. Osmanlı Devletinin güçlenmesinden sonra ilişki zeminini arayan ve başarıyla yaratan Fransızlar, kısa bir zaman içerisinde bilimsel malzeme toplama yanında, zengin ve çeşitli eserler meydana çıkarma ve hemen ortaya koymada birinciliği hiç bir ülkeye kaptırmadılar ve giriştikleri her kültür yeniliğinde öncülük vasıflarını gururla taşıdılar. Bu gurur yeni eserlerin yaratılmasını engellemek yerine daha da değerli eserlerin ortaya çıkmasına yol açtı. Şimdi elimizin altında bulunan bu kitap da bu tantananın küçük bir kesimine ışık saçan dev bir eserdir. Süreli diplomatik ilişkinin kuruluşunun 450. yılı vesilesiyle bir dizi konferans girişiminden sonra, kalıcı bir derleme meydana getiren Fransız bilim çevresi, bu alanda da üstünlüğünü bir kez kanıtladı. Yakın bir geçmişte Türk-İngiliz ilişkilerinin 400. yılı vesilesiyle bir sempozyum düzenlendi ve yapılan konuşmalar bir kitap halinde yayımlandı. Ortaya çıkan kitap ile bu eserin karşılaştırılması bile birikim farkını açıkça ortaya koymaktadır.

Kitap iki ülke arasındaki ilişkileri inceleyen araştırmaları ilgili yıllara göre ayırıp, sunmaktadır. İlk araştırma N. Vatin tarafından kaleme alınmıştır: "Une tentative manquée d'ouverture diplomatique: la lettre de créance d'un envoyé de Bajazet II après de Louis XI (1483)" (s. 1-13). Sultan Cem üzerinde uzun zamandan beri çalışan araştırmacı, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde bulunan bir

belgeye dayanarak adı kroniklerde geçmeyen bir Türk diplomatının faaliyetine değinmektedir. S. 4'de belgenin bir tıpkıbasımı bulunmaktadır. Gilles Veinstein, "Un achat français de blé dans l'Empire Ottoman au milieu du XVI siècle" (s. 15-36). En eski Mühimme Defteri üzerinde uzun zamandan beri çalışan araştırmacı, buradaki hükümlerden yararlanarak buğday ticareti üzerinde durmaktadır. Üç adet de belgenin fotokopisi ve çevirisi bulunmaktadır. Michel Lesure, "Les relations franco-ottomanes à l'épreuve des guerres de religion (1560-1594)" (s. 37-57). XVI. yüzyılın ikinci yarısı üzerindeki konularını yayınlamağa devam eden araştırmacı, Osmanlı devlet adamlarının Avrupa'daki din savaşları sırasındaki tutumuna değiniyor. Robert Mantran, "Monsieur de Guilleragues, ambassadeur de France à Constantinople, et le commerce français au Levant (1679-1685) Document et Notes" (s. 59-72). XVII. yüzyıl Türk-Fransa ilişkileri üzerinde mütehasşs olan sayın Mantran, altı yıllık süre içinde İstanbuldaki fransız elçisinin Levant (Doğu) ticareti hakkındaki yayınlanmamış bazı notlarını tanıtmaktadır. Emel Esin, "Le Mahbûbiye, un palais ottoman "alla franca", (s. 73-84). I. Mahmud tarafından yaptırılan ve şimdi ortadan kalkmış bir yeni sarayın tarihsel stil anıları üzerinde duruluyor. Edhem Eldem, "La circulation de la lettre de change entre la France et Constantinople au XVIIIe siècle" (s. 87-97) Marsilya Ticaret Odası Arşivinde bulunan bir kısım belge iki ülke arasındaki ticaret ilişkilerini aydınlatmaktadır. Türk kaynaklarına hiç yer verilmemiştir. Daniel Panzac, "Négociants ottomans et capitaines français: la caravane maritime en Crète au XVIIIe siècle" (s. 99-118). Paris'teki Dışişleri Arşivine göre Girit adasında bulunan tüccarların birbirleri ile olan ilişkileri üzerinde durulmaktadır. Türk kaynaklarına yer verilmemiştir. Henry Laurens, "Le Siècle des Lumières face à l'Empire Ottoman: l'élaboration d'une image" (s. 119-126). Aydınlanma Çağı sırasında Fransada yayınlanmış Türkiye hakkındaki yayınlar eleştiriden geçirilmektedir. Jacob M. Landau, "Saint-Priest and his Mèmoire sur les Turcs" (s. 127-149). Fransa'da Türkler konusundaki araştırmaların bilimsel bir karakter kazanması ve iki ülke arasındaki ilişkilerin ciddi bir şekilde incelenmesinde başlıca rolü oynayan bu zatın en çok tanınan ve kullanılan eserinin bir tahlili yapılmıştır. Pierre Pinon, "Notes sur les résidences de France en Turquie durant la première moitié du XIXe siècle" (s. 151-168) Çok detaylı ve görkemli geçen elçilik ve konsolosluk faaliyetleri göz kamaştırıcı konaklarda geçmesi doğaldır. İstanbul'daki Tarabya ile Çanakkale ve Kuşadası (antik Scala Nova) konsolosluk konaklarının plan ve yapım faaliyetleri hakkında bazı notlar veriliyor. Tablolar da eksik edilmemiştir. Georges Cioranescu, "Le séjour à Constantinople du Baron de la Rue (1834)" (s. 164-178). Çok faal bir rol oynayan diplomatın faaliyeti basılmamış kaynaklara göre incelenmiştir. Orhan Koloğlu, "Alexandre Blacque défenseur de l'État Ottoman par amour des libertés" (s. 179-195). Ülkemizdeki gazetecilik hareketinin öncülerinden olan Blak Bey'in makalelerinden örnekler verilmektedir. İlber Ortaylı ve Tekin Akilloğlu, "Le Tanzimat et le modèle français: mimétisme ou adaptation?" (s. 197-208). Tanzimat hareketinin yenilikleri üzerine bir yorum denemesi yapılmıştır. M. D. Sturdza, "Un plaidoyer pour la Sublime Porte. L'Empire Ottoman et la Question d'Orient vus par la presse parisienne de 1848 à 1856" (s. 209-231). Paris gazetelerinde belirtilen tarihler arasında yayınlanmış bazı makalelerin adı veriliyor. Max Roche, "L'éducation et la culture françaises à Smyrne dans la première moitié du XIXe

siècle” (s. 233-246). Fransızlar tarafından meydana getirilen kültür ve tahsil merkezleri hakkında yabancı arşivlerde bulunan malzemeye göre hazırlanmıştır. Béatrice Saint Laurent, “Léon Parvillée, his role as restorer of Bursa’s monuments and his contribution to the Exposition Universelle of 1867” (s. 247-282), Osmanlı sanatının ilk dönem eserlerini sinesinde barındıran Bursa hakkında geçen yüzyıldan itibaren bazı önemli girişimler yapılmıştır. 1863 yılında Bursa’yı ziyaret eden araştırmacının bazı plan ve kronikleri incelenmektedir. Lûtfi Ay, “Molière en Turquie et son introducteur, Ahmet Vefik Pacha” (s. 283-303) Türk tiyatro hareketinin temel taşlarından biri sayılan Ahmet Vefik Paşa’nın tanınmış fransız edibinden yaptığı uyarlamaların yeni bir tahlilidir. Sinan Kunalalp, “Diplomates et consuls ottomans en France au XIXe siècle” (s. 305-313). Fransa’da bulunan elçilerimiz ile hangi kentlerde konsolos bulundurduğumuz basılı kaynaklara göre ele alınmıştır. Pierre Oberling, “The quays of Izmir” (s. 315-325). XVIII. yüzyıldan başlayarak canlı bir ticaret kenti havasına bürünen İzmir limanının XIX. yüzyılda nasıl bir gelişme içinde bulunduğu çağdaş kaynaklara göre tahlilden geçirilmiş bulunmaktadır. Dimitri Kitsikis, “L’espace ottoman dans l’esprit de Charles de Moüy, dans la deuxième moitié du XIXe siècle” (s. 327-344). XIX. yüzyılın ikinci yarısında Şark Meselesi diye adlandırılan fikir hareketine eğilen araştırmacı, yapılan katkılara değinmekte ve ele aldığı kişinin bazı yazılarını özetlemektedir. Zeki Kunalalp, “Aspect de la vie sociale et littéraire à Paris à la fin du XIXe siècle, d’après un jeune exilé politique turc. Lettres écrites de Paris à l’İkdam par Ali Kemal (1895-1898)” (s. 345-357). Türk gazetecilik tarihinde özel bir yer tutan Ali Kemal’in Paris’te bulunduğu sıralarda gazetesine yolladığı makaleler bir eleştiri süzgecinden geçmektedir. Herhangi bir kaynak ve gönderme yapılmamıştır. Filiz Yenişehirlioğlu, “Une source documentaire pour l’histoire de l’art ottoman: la Patrie, journal ottoman publié en français” (s. 359-374). Türk sanat tarihi kaynaklarına kısa bir göz atıldıktan sonra, İstanbul’da Ermeni vatandaşlar tarafından yayınlanmış bir gazetede Türk sanatına dair kayıtların ve katkıda bulunanların kaydı verilmiştir. Jacques Thobie, “Sur quelques sociétés oubliées à capitaux française dans l’Empire Ottoman” (s. 375-390). Yabancı sermayenin ülkemize girmesinin hızlandığı bir dönemde, fransız yatırımcıların hangi alanlara eğildikleri hakkındadır. Bayram Kodaman, “La présence culturelle et religieuse de la France en Anatolie orientale de 1878 à 1914” (s. 391-400). Fransız okullarının belirtilen tarihler arasında nerelerde yayıldığı tablosu ve ilgi alanları incelenmektedir. Osman Okyar, “Une correspondance entre Pierre Loti et Fethi Okyar lors de la guerre de Tripolitaine (1911-1912)” (s. 401-404). Özel elde bulunan mektuplara göre İtalyanların Libya’ya yaptığı saldırı sırasında meydana gelen bir protesto olayı incelenmektedir. Klaus Kreiser, “La rôle de la langue française en Turquie et de la politique culturelle allemande au début du XXe siècle” (s. 405-417). Birinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye’de yayılmağa başlayan Alman kültür hareketinin fransızcaya karşı olan gelişmesi üzerinde duruluyor. Stéphane Yérasimos, “De l’intégrité au partage: la politique ottomane de la France pendant la Première Guerre Mondiale” (s. 419-435) Yayınlanmış arşiv malzemesinden de yararlanılarak bu çok çetin konu hakkında yeni bazı bilgiler verilmektedir. Elimizdeki kitap kadar hacimli ciltlere bile zor sığacak bu konu için batı kaynaklarına göre anahatları verilmiş. Sina Akşin, “Franco-Turkish relations at the end of 1919” (s. 437-464). Birinci Dünya Savaşı sonunda

güney illerimizde iki ülke arasında meydana gelen sorunlara değinen bir araştırmadır. Paul Dumont, "İsmet İnönü et son temps dans les archives publiques françaises" (s. 447-477). Türkiye Cumhuriyetinin ikinci Cumhurbaşkanı'nın Fransa devlet arşivlerinde bulunan malzemeye göre Mudanya Mütarekesi ile Cumhurbaşkanı seçildiği dönemine kadarki faaliyeti esas alınmıştır. Gerard Groc, "La presse turque et son opinion sur la France" (s. 479-498). Türk basın tarihi üzerinde araştırmalarını yoğunlaştıran müellif, Cumhuriyetin kuruluşu sıralarında yayınlanan Türkçe makalelerden derlenip Fransa arşivine giren kayıtlar üzerinde durmaktadır. Bu çabayı Ankara'daki Fransa elçiliği başlatmıştır. Hasan Anamur, "L'image de la Turquie nouvelle dans la littérature française 1919-1939" (s. 499-521) Türkler hakkında en eski bilgileri veren Fransız araştırmacılar ve bunları inceleyen eserlerin tahlilinden sonra, çağımızda Türkiye üzerinde eser kaleme alanların çalışmaları ve hangi koşullarda bu bilgileri edindikleri incelenmektedir. Bu evrenin uzaktan edinilen değil, fakat bizzat yapılan gözlemlere göre kaleme alınan bilgilere dayandığı üzerinde durulmaktadır. Marcel Raynalt, "France-Turquie. Trois quarts de siècle de liaisons aériennes" (s. 523-543). Osmanlı Devletinin başkenti olan İstanbul'un hangi ticaret yollarına bağlı bulunduğu yıllardan beri araştırılır. Şimdi teknolojinin baş döndürücü gelişmesi karşısında havayolları da belirli bir önem kazanmaktadır. Fransa bu alanda da birinciliği elde tutmaktadır. 1913 yılından başlayarak belirli merkezlere sefer koyan Fransa'nın İstanbul'u da ihmal etmediğini ve Cumhuriyet döneminizde de nasıl düzenli, hatlar kurduğu fotoğraflardan da yararlanılarak incelenmiştir. Étienne Manac'h, "Quelques souvenirs d'un long séjour en Turquie pendant la Seconde Guerre Mondiale" (s. 545-552). Ülkemizde uzun süre kalan görevlinin kişisel anıları yayımlanmıştır. Aligül Ayverdi, "La famille Ostorog" (s. 553-559) ve Aron Angel "Henri Prost et le première plan directeur de la ville d'Istanbul" (s. 561-577) İstanbul yaşamında yer tutan iki kişiyi incelemişler. İlki kişisel anılarına göre bir levanten tip olarak sayın kontu, ikincisi de İstanbul'un imar planlanmasında belirli isim bırakan mimarın çalışmalarını incelemiştir. Berke Vardar, "Échanges scientifiques et culturels franco-turcs autor de la revue *Dilbilim/Linguistique*" (s. 579-586). Türkiye'de Fransızcanın eğitimi hususunda katkısı olan dergideki araştırmaların bir tahlili bulunmaktadır. İsmail Soysal, "Les relations politiques turco-françaises (1921-1985)" (s. 587-698). Kitabın en hacimli araştırması olan bu makale daha önce *Belleleten* dergisinde Türkçe olarak yayınlanmış. Şimdi az bir yenilikle tekrar bilim dünyasına sunuluyor. İki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesinde aktif bir rol oynayan sayın araştırmacı, basılı kaynaklar yanında Dışişleri Bakanlığımızda bulunan yayınlanmamış malzemeyi de ihmal etmemiştir.

Kitabın en son yaprağında, katkıda bulunanların alfabetik bir sıra içinde görevleri kısaca belirtilmiştir. Kitap iki ülke ilişkisi üzerinde duracakların her zaman için başvuracakları bir kaynak olacaktır. Gözümüz ayrıca tarihsel diplomatik ilişkilerin kronolojik bir dizisi ile, Türkiye'de Fransa üzerine yapılan çalışmaların değerlendirildiği bir araştırma aradı. Victor Hugo'nun yüzüncü yılında önemli yayınların yapıldığı ülkemizde Fransa'da yetişen romancılar, tiyatro yazarlarından başka değerli filozofların, sosyologların, tarihçilerin de eserleri üzerinde çeşitli kereler durulmuştu. Bu konuları başarı ile ele alabilecek araştırmacılar bulunmaktadır. Artık yeni bir vesileyle yayınlanacak bir cilt içine girebilir.

DOÇ. DR. MAHMUT H. ŞAKİROĞLU

YILMAZ GÜRBÜZ, *Acılar Masal Oldu*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1984.

İlk çıktığı günlerde okuduğum ve çok ilgimi çeken *Acılar Masal Oldu* adlı kitabı, son zamanlarda Bulgaristan'da Türklere karşı girişilen hareketleri yeniden bütün canlılığı ile hatırlattı. *Acılar Masal Oldu* adının çağrışımı şudur: Asırlarca yurt edindiği topraklarından ayrılmak zorunda kalan Türkler, oralardan kopuşta yaşadıkları büyük ıstırapları unutmayı, masallaştırmayı tercih etmişlerdir. Eski yaralar kapandı derken, onların hiç kapanmamış olduğunu, içten içe işlemeye devam ettiğini, Türklere yönelen çeşitli saldırılarla yeniden hatırlamak zorunda kaldık. Hele gençlerimiz, onları hiç bilmediklerinden şaşırdılar. Millî hayat tecrübeleri de tıpkı aile hatıraları gibi zamanla unutulur, uyuşur. Ama millî tecrübeler bütün milleti ilgilendirdiğinden ve varlığımızı korumakla eşanlamlı olduğundan, onları bilmemiz, millî hafızamızı boş bırakmamamız şarttır. Geçmiş tecrübelerimizin sanat eserlerine nakledilmiş veya pek az ve maalesef çoğu zaman kötü nakledilmiş olmaları, onların unutulmasına yol açmıştır.

Acılar Masal Oldu, Atatürk'ün annesi Zübeyde Hanım'ın genç kızlığı, Ali Rıza Efendi ile evlenmesi, çocuklarının olması ve Atatürk'ün çocukluğunu anlatmaktadır. Bu ailenin hikâyesi, kaynakları Balkanlarda yaşayan insanların ıstırapları ve komitecilerin zulümleri ile bir arada verilmektedir. Öyle ki küçük Mustafa her şeyi görür ve anlarken, adeta geleceği de plânlar. O, acıları masal yapacaktır. Yirmisekiz bölümlük eser daha sonra Ali Rıza Efendi'nin görev yapacağı Çayağzı'ndaki bir komiteci baskını ile başlar ve Mustafa Kemal'in Manastır Askerî İdadisine girişile biter.

Çayağzı daha sonra Ali Rıza Efendi'nin gümrük memurluğu yapacağı, korkulu yerlerden biridir. Bu baskında Yahudî ve Rum tüccarların maksadı sadece bedava kereste almak, Rum komiteci Yorgo'nun maksadı ise kendisini vaktiyle kovmuş olan gümrük memurundan intikam almaktır. Bu intikamın sebebi, bir sefer hırsızlığını affetmekle birlikte, daha sonra bir Arnavut işçinin kolunu kırıp, kangren olmasına ve kesilmesine kasten sebep olduğu için, gümrükçünün onu işten kovmasıdır. Aslında bu, intikamın güya görünür sebebidir. Baskın, işçilerin öldürülüp barakalarının ateşe verilmesi, gümrük memurunun ve kızının öldürülmesi, karısının kaçırılmasıyla sonuçlanır.

Gümrük memurunun oğlu Ferruh, Selânik'te olduğu için baskından kurtulmuştur. Ferruh ile aynı mahallede oturan Zübeyde Hanım vasıtasıyla Ferruh da romanın temel kişileriyle birleşir. Bu baskında tasvir edilen komiteciler, işkenceden, adam öldürmeden zevk duyan sadistlerdir. Kendi menfaatleri uğruna bu sadistleri destekleyen arasında zengin Rumlardan Anesti ve ortağı yahudi Kohen de bulunmaktadır.

Balkanların bu halini bilmeyen Mennan Kayseri'de kendisini soymak isteyen iki Ermeni eşkiyasını tepelediği için, evinden yurdundan kaçmak zorunda kalmış ve önce İstanbul'a oradan da Selânik'e gitmiştir. Orada çerççilik yapmaya başlar. Müslü-

man mahalleleri bütün imparatorluk şehirlerinde birbirine benzemektedir. O da çeyizini hazırlamakta olan Zübeyde'yi, annesi Fatma Hanım'ı ve Mesûde Molla'yı -Ferruh'un halasıdır- dolaşmaları sırasında tanır. Mennan daha ucuz olduğu için satacağı malı, kendisini Rus olarak tanıtan Petrof adlı bir Bulgar tüccardan almaktadır. Dükkanda Petroz'un kölesi ve metresi Katia Marinova ile tanışır Marinova bu sadist âşığı ve sahibi ile Rus subayı Yuri Pavlof arasında kalmıştır. Bu iki adam da Rusya'nın Balkan'da Türk ve Müslümanları korkutmak, kaçırmak ve yoketmek üzere çalışmakla görevlidirler. Komitecileri, onları desteklerler. Marinova bu iki sadist adamdan kendisini kurtaracak şahıs olarak Mennan'ı görür, sıcak bir ev hasreti içinde, Marinova ile evlenmeye karar verir. Fatma Hanım da pek efendi bulduğu Mennan'a evinin arkasındaki bahçede bulunan küçük evi tahsis eder. Marinova müslüman olur, Macide adını alır. Fakat Marinova'nın kiminle kaçtığını Petrof hemen hisseder. Bir Hristiyan kızı Müslüman olunca bütün konsoloslar, onların peşine düşer ve mesele milletlerarası bir durum gösterir.

Mennan ile Macide'nin saadetleri kısa sürer. Mennan çerççiliği Ferruh'a öğretir. Ne kadar gizlenirlerse gizlensinler, Yahudi Kohen onların izini bulur ve beş komiteci eve baskın yaparak Mennan'ı öldürür, Macide'yi kaçırlar. Mennan canını ucuza vermemiş, iki komiteciyi öldürmüştür.

Komiteciler yolları kesmekte, rastladıkları Türkleri öldürtmektedirler.

Selânik'te hali vakti daha yerinde olan Türklerin yaşadığı Yenikapı mahallesinde Hafız Mehmet Efendi ve kardeşi Hafız Ahmet Efendi'nin de konakları vardır. Ali Rıza Efendi, Hafız Ahmet'in oğludur. Yaşı kırka gelmiş, kimseyi beğenip evlenememiştir. Aile onun bir an önce evlenmesini ister. Mennan'ın öldürülmesinden sonra komitecilerle aynı metodlarla mücadelede karar veren Ali Rıza Efendi'nin amcası Hafız Mehmet Efendi başından sarığını çıkarır. Yapılan ilk icraat Mennan'ı öldüren Rus tüccarla konsolosun öldürülmesidir. Sonra Hafız Mehmet Efendi kayıplara karışır.

Ali Rıza Efendi ile Zübeyde Hanım evlenirler. Ali Rıza Efendi'nin Çayağzı'nda gümrük memuru olması, daima Zübeyde Hanım'a Ferruh'un ailesinin başına gelenleri hatırlatır. Daima tedirgindir. 93 harbinde Ali Rıza Efendi ihtiyata alınır. 93 harbi Tuna köylerini boşaltır. Göçmenler Balkanlara ve İstanbul'a kadar gelirler. Ali Rıza Efendi'nin ailesi de varlıklı olduklarından, onlar da bir aileyi evlerine alırlar. Hatce Nine daha sonra küçük Mustafa'nın ebesi olacaktır ve torunu Meliha Bacı da bu doğumu heyecanla anlatacak ve masallaştıracaktır: "Kafeslerin arkasından içeriye mavi bir ışık doldu. Ninemin birçok doğum yaptırmasına yardım etmiştim. Bu defa çok heyecanlıydım. Ebe ninem 'altın topu gibi bir oğlan oldu Zübeyde' deyince yaklaştım. Ali Rıza Ağabeyimin oğlunu masallardaki şehzade gibi gördüm. Yüzü altın, gözü gök gibi parlıyordu. Ağzı, gül goncası gibi kırmızıydı, dudakları tomurcuk tomurcuk açılmıştı. Saçları buğday sarısıydı. Oğulcuğu annesini mutlu kılmıştı. Uzun bir yolculuktan dönmüş sipahi gibi susuzdu sanki. Hemen annesinin göğsüne yapıştı, süt, içti. Biliyorum, gördüm, kırklar yediler annesine de yavrusuna da bir şeyler müjdeledi. Küçümencik çocuk güldü; feriştelere ona göründü, güldürdü. Bir başka bebek Zübeyde Ablamın yavrusunu "...Besmeleyle ebem ninem beledi. 'Balkan'ı kurtaracak bu dedi. Gördüm, lohusanın üstündeki ışık

doğuncaya kadar sürdü, sonra yavrudan bütün odaya, bütün konağa mavilik altın rengini alarak süzüldü, yayıldı” (s. 188).

Zübeyde Hanım da nihayet iki çocuğu ile Ali Rıza Bey’in görev yeri olan Çayağzı’na gider. Önceleri bu güzel yerden hoşlanırsa da, Türklere yapılan baskılara son vermek maksadı ile çeteciliğe başlamış olan Ferruh ve arkadaşlarının Çayağzı’nda buldukları geceye rastlayan baskında komiteciler kaçırılır fakat hasta iki çocuğunu kısa süre önce o topraklara gömmüş bulunan Zübeyde Hanım, sabahleyin evden çıkıp da çocuklarının cesetleriyle karşılaşınca bayılır. Kereste tüccarları arasında tek tük rastlanan Türklerden olan Cafer Ağa’nın ortalık teklifini, Ali Rıza Efendi kabul ederek, karısı ile Çayağzı’ndan ayrılır.

Selânik’te yeni bir hayat başlar. Mustafa bu ümitli günlerin başında, yeni yaptırdıkları evde doğar. Fakat dürüst bir memur olarak geçirdiği yıllardan sonra ticaret, Ali Rıza Efendi’ye uygun değildir. Onun maceraları anlatılırken, rüşvete alışmış ve kendi devletini kemiren erle işbirliği yapan memurlar da anlatılır. Devletin yıkılmaya doğru gittiği, halkın yaşayışından verilir. Rum mahallelerinde para birimi drahmi olmuştur. Devletin memuru, devletin soyulmasına, kendi ufak çıkarı uğruna rıza göstermektedir.

Ali Rıza Efendi ticareti başaramaz, malî sıkıntı çekerler. Yavaş yavaş o da Türklük şuuruna erer ve kurtuluşa hizmet edecek fikirleri oğluna aşılacak ister. Selânik’teki toplantılara katılır.

Ferruh namlı bir çeteci olur. Dağlara çıkar. Yorgo’yu bulur fakat, bütün ömrü boyunca onu ailesinin intikamını almak üzere öldürmeyi kurduğu halde, yine de öldüremez. Zavallıların karşısında zorba olan Yorgo, Ferruh’a hemen yalvarmaya başlar. Ferruh neredeyse yemininden vazgeçecek, Yorgo’yu affedecektir. Neyse ki Yorgo’nun kaçırdığı Sofia, Yorgo’yu vurmakta tereddüt etmez. Bu sahne Yunanlılar ve Türklerin seciyelerini arasındaki farkı başarıyla ortaya koymaktadır. Yunan daima vurkaçı ve çıkarıcı, Türk ise daima verici ve affedicidir.

Atatürk’ün çocukluğuna dair vakalar ailenin hayat macerası içinde verilir ve roman, onun Manastır İdadisindeki öğrencilik günlerinde biter. Şehirler arasındaki fark, okullardaki farklı kavimlere ve dinlere mensup oluşun çocuklar üzerindeki tesiri de anlatılır. Mustafa Kemal çocukluk ve ilk gençlik günlerinin, onu Atatürk olmaya hazırlayan çevre şartları ile anlatıldığı bu roman, son derece ilgi çekicidir, ve her Türk çocuğunun tekrar tekrar okuyacağı bir nitelik taşımaktadır.

PROF. DR. İNCİ ENGİNÜN

SEVİNÇ ÇOKUM, *Hilâl Görününce* : Cönk Yayınları, İstanbul 1984,
335 s.

Daha önce hikâye kitaplarıyla edebiyatımızdaki yerini almış olan Sevinç Çokum'un iki roman denemesinden sonra yazdığı bu üçüncü romanı gerçekten zevkle okunan bir eser.

Eserde Kırım Türkleri anlatılmaktadır. Hikâye, iradeli, enerji dolu, şanlı mazinin gelecekte de devam etmesini isteyen, dileyen Nizam Dede ve ailesi etrafında geçmektedir. Evlenmelerle akrabalık münasebetleri ve mekân genişlemiştir. Eserde zaman Kırım Savaşı öncesi ve Kırım Savaşı günleridir.

Rusların zulmü altında inleyen Kırım'daki Türkler her şeye rağmen yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde eski yaşayışlarını devama çalışırlar. Bu kırdaki köylerde daha kolaydır, şehre indikçe baskı hissedilir.

Eser, Nizam Dede'nin Alma köylerindeki pazarda görüp de bir hafta sonra satın alacağı at hakkındaki düşünceleri ile başlar. Atını darda kaldığı için satacak olan satıcı, durumunu açıkça söyler. Atına istediği para çoktur, ama onu satmak kendisine pek zor gelmektedir. At ile sahibi arasındaki yakınlık daha pazarda hissedilir.

At bütün Türk toplumlarında olduğu gibi Kırım Türklerinde de çok önemlidir. Nizam Dede'nin de güzel bir atı vardır : Çora. Nizam Dede ailesiyle birlikte çobanlıkla, çiftçilikle açık havada yaşamaktadır. Kendisi ayrıca bir demirci ustasıdır. Torunları güreş tutar, atlara hayrandır. Oğlu Giray çok yumuşak bir genç olduğundan Nizam Dede, torunlarının ruhunu yoğurmaya çalışır, onlara gelecek için ideal aşılardan : "İnce ince akan bir su iken, gürleşip yukarılara yol alacağız. Ama sen bunları kimseye söyleme, olmaz mı" (s. 15).

Nizam Dede efsaneler içinde büyümüştür. Kutsal saydıkları bir türbede kimin yattığını sorduğunda babası, "Kim olursa olsun, dedendir, soyundur, bil" demiştir. Burada bilgi noksanı kendisini hissettirir. İnanmak, bilmeden önce gelmektedir. Nizam Dede bazı geceler esrarengiz bir atlı tarafından uykusundan uyandırıldığını sanır. Hayale dalar : "Geceleyin görünmez bir ata binip asırlar öncesinde olduğu gibi, özlediği bu yerleri dolaşmaya çıkıyordu. Şu pınardan su içiyor, sonra atını vadiye doğru sürüyor, Han sarayının oralarda geziniyordu. Belki de sefere çıkan han ordusuna yetişmek için atını koşturuyordu. Yeni ay doğduğunda... Babası öyle anlatmıştı. Evvel zamanlarda han ordusu sefere çıkmak için hilâlin doğuşunu beklemiş. Hilâl göründü mü, o gün sefer için kutlu bir gün sayılıp yollara düşürülürmüş... Moskof'un üstüne o kutlu günde gidilirmiş" (s. 12-13).

Nizam Dede'ye vaktiyle anlatılan ve onun da hafızasında canlı bir şekilde yaşayan mazi şimdi "koskoca bir yalnızlıkla" çevrilidir. Romana adını veren "Hilâl Görününce" ile seferin başlamasını, bir inancı anlatmaktadır. Destan kahramanlarının düşmana hilâl görününce akın etmeleri, gerçek hayatta da benzer durumla karşılaşıldığında hatırlanır. Rus haydutlarının üzerine giden Arslan Bey ile Hamza Batur düşmanlarını beklerken, hilâli görürler ve hatırlarlar :

“Hamza Batur sıkıntılı geziniyordu. Arslan Bey ise gözlerini karşı tepelere dikmişti. Köye yeni bir akşam daha çöküyordu. Çok geçmeden gökyüzünde yeni ayın incecik gövdesi belirdi. Arslan Bey bir süre bakışlarını hilâlin üstünde tuttu. Sonra Hamza Batur’a seslendi. Hamza Batur gelip yanına çöktü. Arslan Bey ya-vaşça :

— Hilâl göründü Hamza, dedi.

Hamza Batur gözlerini hilâle çevirdi. Arslan Bey,

— Kâfir tepelemeğe tam zamanında çıkmışız, dedi. Atalarımız gibi . . . Onlar da yeni Ayın doğuşunu beklerlerdi.

— Bizim hilâlimiz, batmadı mı ağam?

Arslan Bey Hamza Batur’a baktı. Kaşları çatılmıştı. Biraz öfkeli:

— Garip çoban! dedi. Bizim hilâlimiz batmaz! Bunu unutma.

Hamza Batur gülümsedi. Arslan Beyin bu sözüyle toparlandı. Yüreğindeki sıkıntı dağılıp gitti” (s. 282-283).

Bu motif de at gibi bütün eser boyunca tekrarlanır. At, bu eserde bir kader, bir yaşayışın sembolü olarak geçer. Eserin başında Nizam Dede’nin pazardan satın almayı kararlaştırdığı at, hemen kendi masalını da beraberinde getirir. Ata Dilârâ adını, Nizâm Dede’nin oğlu Giray Can vermek ister. Dilârâ çok güzel bir hayvandır, ama, Nizam Dede’nin bile gözünden kaçan bir kusuru vardır. Arslan Bey, atı süz-dükten sonra amcasına:

“— Mübarek olsun emmi, dedi.

Ondan sonra doru atın vasıflarını saymağa koyuldu.

“— Yola, balçığa gelen bir attır. Doru at ki, atların sultanıdır. Atalarımız demişler ki, alma alı, satma kırı, sev yağızı, bin doruya demişler.

Aslan bey bunları söyledikten sonra Giray’a döndü:

— Bahtlı bir adamsın Giray Can, dedi. Şunu az yürüt de, yürüyüşünü de görelim.

Giray öne geçip atı yularından tuttu. Kalabalık iki yana açıldı. Arslan Bey kollarını göğsünde kavuşturup atın ardından baktı. Giray döndü. Arslan’ın ne diyeceğini merak ediyordu.

— İyi, iyi, dedi Arslan. İki yana selâm verirmiş gibi yürüyüp, kendini terazi-liyor. Belli ki binek atıdır.

Yaklaştı. Atın alnındaki kıvrıkcık tüyleri okşadı.

— Sadakat nişanı da varmış. Sahiden bulunmaz bir at bu. Hayırlı olsun.

Nizam Dede Arslan’ın, sözleriyle daha da memnun olarak, gülümsedi.

Arslan Bey gözlerini hayvanın ayağındaki sekilere kaydırıldı.

— Sağ ayağı da sekili olsaydı, böylesi uğursuz sayılırdı. Bu at uğurludur emmi! Makbuldür.

Bunları söylerken, eğilmiş, atın ayaklarını inceliyordu. Birden kaşları çatıldı. sarardı. Nizam Dede farketmişti.

— Ne oldu Arslan Bey:

— Hiç dedi Arslan Bey. Atın ön sol ayağındaki sekide küçük kara bir leke vardı. Buna kurşun nişanı derlerdi. Bu leke ihtiyarın gözünden kaçmıştı. Eğildi, Arslan Beyin yanına çöktü. Lekeyi gördü.” (s. 31-32).

Arslan Bey atı kime niyetlendiğini sorar, Nizam Dede damızlık niyetine aldığı söyler. Fakat içi rahat etmeyen Nizam Dede, akşam, el ayak çekilince o nişanı yıkayıp ağartmaya boş yere uğraşır.

“Yiğit adam atının üstünde ölür” (s. 145). Şair ruhlı, yumuşak Giray Can’ın at sırtında öleceği pek akla gelmez. Ama o, şartlar gerektirince yiğitlikten kaçınmaz. Onun, atı Dilârâ ile birlikte vurulması, sayfalar boyu devam eden uğursuzluk endişesini de açıkça dile getirir: Nizam oğlunun soğumuş elini tutar ve onunla konuşurken attan da bahseder: “(. . .) Canım oğul, çiğirim oğul, atını nereye bıraktın? O ayağı kara lekeli, kurşun nişanlı Dilârâ’yı. Söylemişti Arslan Bey. Böyle bir atın ya kendisi yahut ki sahibi vurularak ölmüş. Ah, can parçası, ne diye benim Çoramı almadın? Ne diye şu kır atını almadın! İkiniz birden gittiniz” (s. 268-269).

Nizam Dede oğlu Giray’ı destan kahramanı Çorabatır olsun diye hayal etmiş, bütün köy çocuklarına daima destanlar anlatmış, onların içinde bitmez tükenmez bir ateş yakmıştır. Bir gün Kırım yine Rusların zulmünden kurtulacak, müstakil bir devlet olacaktır ülküsünü kendinden sonrakilere aşılamaaya çalışmıştır.

Giray, babası gibi coşkun değildir. Düşünceli, okumak öğrenmek isteyen, sakin bir gençtir. Bölgenin en güzel, en akıllı kızı ile Şirin ile evlidir ve iki çocuğu vardır: Bahadır ve Nurdevlet.

Nizam Dede’nin ikinci çocuğu Aybike Şahbaz ile evlidir ve yakınlarındaki bir başka köyde oturur. Nizam Dede’nin kendi çocuğu gibi sevdiği ve kendisine de çok benzeyen Arslan Bey, yeğenidir. Nizam Dede gibi pervasız, mert bir yiğittir. Aklına koyduğunu, kimseye danışmadan yapar. Karısı Göknur’un ölümünden sonra evini ihmal etmiş, oğlu Emircan ile de fazla meşgul olmamıştır.

Ülke işgal altında da olsa bir gün yine eski hür günlerine kavuşacakları umudunu hiç kaybetmeyen Türkler bir arada örflerini, alışkanlıklarını devam ettirirler. “Çarların karışmadığı ve Rus ayağının girmedığı bir Kırım’ı hiç hayal etmedin mi?” (s. 23).

Romanda başta Nizam Dede, karısı Gitay, gelini Şirin, torunları Bahadır ve Nurdevlet olmak üzere yeğeni Arslan Bey ve oğlu Emircan, hoca, çoban, esnaf ve çiftçiler çok canlı şahsiyetler olarak işlenmiştir. Nizam Dede onların her birinde bir “Çorabatır” görür.

Eserin bir özelliği de mahalli rengini tayin eden folklor malzemesinin kullanılmasıdır. Eser boyu çok dengeli olarak kullanılan bu malzemede Türkiye Türkçesine yabancı kelime ve mısralar da yer almaktadır. Okuyucunun hafifçe de olsa duraklamasına yol açtığı için bunların metin içinde eritilmeleri ve ayrıca sayfaların altında açıklanmalarını bence, daha uygun olurdu. Bunun dışında eserde kullanılan pürüzsüz Türkçeyi bilhassa belirtmek gerekir.

Ruslar, Türk nüfusunu kırmak maksadıyla görevli memur, çiftçi, asker, kossak (haydut) tipleriyle verilir. Gregoviç ile Şahbaz’ın mücadelesi vatanını kaybettikten sonra sadece merasını ve tarlasını, yani mülkünü savunmak zorunda kalan ve bunun da imkânsızlığını hazin şekilde anlatan Gregoviç-Şahbaz mücadelesine, Arslan Bey tek başına müdahale eder. Boris ile yaptığı güreşi kazanınca Şahbaz serbest bırakılır ama o yaptıklarından Nizam Dede dahil kimseye bahsetmez. Bu arada Rusların dikkatini çekmiştir.

Kırım Savaşı öncesinde Nizam Dede demircilik âletlerini bir mağaraya taşıyarak kılıçlar, hançerler yapar. Gençleri Osmanlı ordusuna yardıma teşvik eder. Büyük topların savaşında, bu hançerler sadece şahsî savunmaya yarayan biçare silahlardır. Bu ilkel silahlarla, bir kısmı Rus işgalini kabullenmiş Türklerle, o hayallerin gerçekleşmesi mümkün değildir. Bundan dolayı da bütün kahramanlıklar ferdî ve mevzi yiğitliklerden ibaret kalır. Onların teker teker yıkılışı karşısında acı duymamak imkânsızdır.

Eserde insanlar kadar at da yer tutmakta, Salgır'ın, Çora'nın hikâyeleri de Dilârâ'nunki ile beraberdir. At insanı bir mekâna bağlamaz, yiğitler atları ile mekânları aşarlar. Ama kadın ev ister. Akıllı ve güzel Şirin'in ev özlemi, nihayet Giray'ı harekete getirirse de, hür olmayan ülkede fertlerin saadeti de pek mümkün değildir.

Nesiller arası fark (Nizam Dede-oğlu Giray, Feyzullah Ağa-oğlu Bahtlı Bey), Türkün karşısında titreyen Rus hayali ile çarşidan alınacak tuz, mum gibi günlük ihtiyaçlar eser boyu hayal-gerçek tezadını da idare eder. Biri destanların anlatılması ile, eski yapılar, türbeler (eserde Bahçesaray'daki "başsız kalan Kırım'ın başsız mezarları"nın (C. 49) türbedarının tacviri etrafında canlanan mazi ayrı bir hüznün taşıyıcı). Şanlı mazinin kalıntıları ile günlük dertler, dedikodular arasındaki fark insanları özlemlere sürükler. Özlemler, ideal haline dönmeyince de sadece fertlerin kısa süreli tatminlerinden ibaret olur. Bunların da düşman idaresindeki bir ülkede sürekliliği bir saadete dönmeyeceği açıktır. Nizam Dede hayallerini kendisine çok benzeyen Arslan Bey'in gerçekleştireceğini umarken, Gregoviç ve adamlarının Arslan Bey'i tam saadetin eşiğinde iken yalnız, atsız, tüfeksiz bulup götürmeleri (s. 328) ile son bulur.

Çocuklarını asla çoban yapmamaya kararlı Giray, "Babamın hayalleri ne olursa olsun. . . O geçmişte yaşıyor. Ben geçmişte ibret almak için hatırlayacağım. Sadece ibret almak için" (s. 41) diyen Giray gerçekten hareket eder ve geleceğini günün gerçeklerine dayandırmak, çocuklarını eğitmek ister. Ama bu hayalleri gerçekleştirmeden o da aynı düşman tarafından öldürülür.

Bütün yük Giray'ın öldürülmesi, Arslan Bey'in götürülmesinden sonra yine güzel gelin Şirin'in omuzlarındadır. Çocuklara bakmak, evin ocağını tütürmek onun görevidir.

Üzerinde yaşayan insanların öylesine bağlı oldukları tabiat ise, bu insanların ızdırabına kayıtsızdır. Arslan Bey ona öfkelenir : "Kalgaylar şehrindeki şu toprak parçası demek şimdi bir Rusun emrindeydi. Ona bağrında yetişen meyveyi sunuyor, buğdayını, aşlığını esirgemiyordu. Bu nasıl işti böyle? Küsmeliydi, çatlamalıydı, bir tek ot bile yeşermemeliydi üzerinde". (s. 75)

Ama toprak bu öfkeye de kayıtsızdır. Üzerinde yaratılan güzelliklerin adlarını düşman değiştirirken, ona da kayıtsızdır. Toprak adeta insanın, değiştirmesi mümkün olmayan şartların sembolüdür.

Ayrı mizaçların, sevgi, nefret, kızgınlık gibi duyguların tesirindeki bu ezilmek istenen insanların maceraları zengin bir tabiat dekorunda, muhtevayı aksettiren üslupla verilirken mahalli değer beşerî ve evrenselin yakalandığı görülür. Bu roman son yılların en güzel eserlerinden biridir.

RIZA HEKİM, *Alpler Geçit Vermiyor*, İstanbul 1984. Türk Edebiyat Vakfı Yayını, 322 s.

Almanya yeni bir iş kapısı olduktan sonra yoksul ve cahil vasıfsız işçilerimiz için, masalların Kafdağı'nın ardı haline geldi. Almanya yabancı işçiye doyduktan ve kapılarını sınıksız kapadıktan sonra, yine oralara umut bağlayanlar vazgeçemediler. Hedeflerine ulaşmak için denemekten hiç bıkmayan masal kahramanları gibi, umutlarını Almanya'ya bağlayanların, oraya bütün tehlikeleri göze alarak gitmeğe devam ettiler. Dil bilmeyen, resmî makamlara güvenmek yerine, umutlarını besleyen çıkarıcılara, simsarlara güvenip, onların yemi olan biçarelerin hikâyeleri duyulmaya başlandı.

Alpler masalların Kafdağı oldu. *Alpler Geçit Vermiyor*'un yazarı 1971 den beri Almanya'da öğretmenlik yapan Rıza Hekim. Yazarın şahsî tecrübe ve gözlemlerinden konusunu alan *Alpler Geçit Vermiyor*, turist pasaportu ile Almanya'ya girmek isteyen Türk işçilerinin yolda çevrilmelerini ve sonra da simsarların eline düşerek köle gibi çalıştırılmalarını anlatmaktadır.

Eser, Sirkeci'den Almanya'ya gitmek üzere yola çıkan trende başlıyor. Elindeki küçük valizi ile şaşkın şaşkın yer arayan genç adam Yusuf, Türkiye'de okumuş ve Türkleşmiş olan bir Suriyeli doktorun oturduğu kompartımana yerleşir. Yusuf okumayı yazmayı ve bazı bilgileri askerde öğrenmiş, uyanık, akıllı ve haysiyetli bir gençtir. Seyyar satıcılıkla geçinmekte ve bir gecekonduya oturmaktadır. Karısı Gülnaz, yıllar önce Almanya'ya gitmiştir, şimdi de kocasını yanına çağırmıştır. Yusuf işçi ailesi olarak Almanya'ya gitmektedir.

Eğlenceli bir macera havasında başlayan roman, gitgide buruk ve iç parçalayıcı bir havaya bürünmektedir. Yusuf daha Bulgaristan'dan itibaren sıkıntılarla karşılaşır.

Trende pasaport kontrolü yapılırken Türk memurlar turist pasaportu ile yolculuk yapanları uyarırlar. Varlarını yoklarını satarak temin ettikleri dövizin bile bir kısmını yola çıkmadan harcamış olan işçilere "Alman polisi sıkı tedbir aldı" derler. İşçilerden biri: "Ne edelim memur bey şansımızı denemek için her şeyi göze aldık gayrı. Sofia varmış, Bulgariya'nın büyük şehri. Oradan Berlin'e geçerse işimiz kolay. Turiste bile eyi ekmek var deyiveriyorlar" (s. 12) cevabını verir.

Hikâye önce, Yusuf'un hikâyesi gibidir. "Karısını ekmek parası kazanmak için Yeşilköy'den Almanya'ya uçuralı beri düzeni tamamen bozulmuştu. Bir yandan köye bıraktığı üç çocuğunun hasreti, öte yandan karısının hasreti her şeyi altüst etmişti" (s. 13).

Tren yola devam ettikçe sohbet koyulaşır, ahablıklar başlar. Almanya'dan izinden dönenler, hemşehrisinin "gel, işin hazır" vaadiyle yola çıkanlara şaşarlar. Fakat bu saf insanlar başkalarına güvenirler. Almanya'da yaşanan maceralar masallaşmıştır. Çekilen sıkıntılarını kimse hatırlamak istemez ve anlatmaz. Bu da Almanya hakkında yanlış bir kanaat uyandırır.

Avusturya sınırında Yusuf ve diğer turist pasaportu ile gidenler durdurulur ve trenden indirilir. Onlara güya yardımcı vaad edenler çıkar. Bu yabancı ülkede Türkçe olarak kendilerine hitab eden Hamdi Kıymalar'ın gerçek yüzünü hiç biri bilmez. O bu işçilere acıdığı için onları dört yüzer mark karşılığı Zürih'e götürmeyi, gidiş dönüş tren bileti alarak da Almanya'ya geçirmeyi teklif eder. Bu teklif cazip gelir, fazla düşünmeden Zürih'e giderler. Fakat bu parayı bile ödeyecek durumda olmayan işçiler kendilerini bir anda köle olmuş bulurlar.

Artık tecrübesiz, biçare Türk işçileri köleler gibi simsarlara tâbidirler. Yıkılmakta olan evlere onları yerleştiren simsarlar, onları sigortasız ve resmî kayıtlardan uzak, gizlice en ağır işlerde çalıştırırlar. Avusturyalı işverene bu kişileri sağlayan simsarlar da Türklendir. Zenginleşmiş ve içinde hiç bir beşerî değeri barındırmayan bu şahsiyetlerin adları Hamdi Kıymalar, Sami Boloba ve Hans Bierman'dır. Tren istasyonundaki biçareleri, onlara yardım vaadi ile aldatan Hamdi, onları Sami'ye devretmektedir. Sami güler yüzle, yardım vaadiyle yetişip, onların ellerinden ailelerinin bir çeşit sembolü olan altın yüzüklerini alıp, kendilerine borç senedi imzalatır. Sonra da onları güya polisten gizliyormuş, iyilik ediyormuş gibi yıkılmak üzere boşaltılmış evlere yerleştirmekte, ücretlerini ellerinden çalınır diye almaktadır. Ölürcesine çalışan bu insanlar doğru dürüst gıda hattâ hava bile alamazlar.

Birbirlerini yolda tanımış olan Yusuf, Beşir, Memiş, Yetim Rifat, Ramazan, Rizeli Dursun ve Baba Cafer adlı bir başka simsara inanarak yola çıkmış olan — eserde olanlardan Baba Cafer'in adamları diye söz edilir — işçiler arasında bir dayanışma başlar. Onlar aynı kaderi paylaşmaktadır. Sami Boloba onları daima polise karşı uyarır. "Polis sizi hemen yakalar ve Türkiye'ye gönderir. Size yazık olur. Biz de üzülmürüz" gibi lâflarla onlara yardım eder görünür. İşçiler inanmak istedikleri sözleri duyduklarından, ona inanırlar. Bu inanma, biçarelerin sonunu hazırlar.

Sami'nin görevi Hans Biermann'ın inşaatlarına ucuz ve gayretli işçi bulmaktır. Biermann'ın kazancı iyidir ama, yine de işçiler için ödemek zorunda olduğu hastalık ve ihtiyarlık sigortalarının artması onun canını sıkır. Onun için de kaçak işçi çalıştırmak işine gelir. Sami adam başına Hans Bierman'dan beşyüz frank alır (s. 182).

Hamdi Sami ve Biermann'nın yaşayışları ile işçilerin sefil şartları arasında çarpıcı bir fark bulunmaktadır. Sami'nin Alman asıllı güzel eşi ile Hamdi'nin macerası — gayrimeşru olmasına rağmen — bu insanlarda da bazı iyi duygular bulunabileceğini göstermektedir.

Bu gayretli işçiler, buldukları yeri tanımadan, aileleriyle mektuplaşmadan, birer makina gibi, kanunlarla hakları verilmiş işçilerin yapmak istemedikleri işleri, hiç bir hak istemeden yaparlar. Gayretli işçiler şehirdeki inşaatlardan sonra dağdaki inşaata götürülürler. Adeta vahşi hayvan terbiyecisi gibi davranan ustabaşlarının baskısı altında, insanüstü gayret gösterirler.

Onları bu feci durumda kurtaran işçilerin hastalanması olur. Önce Ramazan, sonra Dursun ve Yusuf birbiri peşisıra hasta olurlar. Yusuf'un çok kötüleşmesi usta-başını endişelendirir ve onu hastaneye kaldırır. Dursun ise çok halsizdir, çalışırken bir kaza geçirir ve düşer. Hastahaneye gidiş, polisi işe karıştırır ve yapılan mahkeme sonunda Türk işçilerin Türkiye'ye gönderilmeleri kararlaştırılır. Bu, aslında onlar için bir kurtuluştur fakat Yusuf ülkesini bir daha dünya gözü ile göremeyecektir.

İşçilerden Almanya'da karısı çalışmakta olan Rifat karısını Türkiye'ye çağıran bir mektup yazar. "Alpler geçit vermiyor" diyerek onu yuvalarına davet eder.

Romanda şahıslar çok canlı çizilmiş, işçiler ile onları sömüren Türkler arasındaki fark hemen hissediliyor. İşçilerin korkuları ile, onları korkutanların korkuları birbirinden farklıdır. Bilhassa simsarların, Sami'nin konuşmalarındaki değişmeler çok canlı bir şekilde verilmiştir. İşçilerde ilk konuşmalarındaki babacan, yardımcı dost çehresi, sonraları işçileri para makineleri haline getirdikten sonraki zalim, vahşi çehresi ile bir tezat teşkil eder.

Çalıştıkları ülkenin şartlarını bilmeden, kendilerini hemşehri diye teslim ettikleri şahısların zulmünden kurtaramayan "turist işçi"ler için asıl kurtuluş, aralarından birinin polis tarafından yakalanması ve ülkelerine iade edilmeleridir. Yabancı dil bilmediklerinden, dertlerini anlatamamaları, resmî kanallardan gelmemiş olmaları, onları daha başlangıçta mahkûm etmektedir.

Yusuf'un karısı Gülizar'ın kocasının mektubunu aldıktan sonra, onu aramaya çalıştığını gösteren sahneler de eli yüzü düzgün, güzelce bir kadının, yine Türk tercümanlar elinde neler çektiğini gösteren hazin sayfalardır.

Para kazanmak için gurbete çıkmış olan bu insanlar, paranın yüzünü bile görememekte, kendi sırtlarından birtakım iğrenç insanların zenginleşmesini sağlamaktadırlar.

Eserin gözlem mahsulü olduğu hemen her satırından anlaşılmaktadır. Almanya'da veya bir başka ülkeye, resmî kanallardan gitmeyenleri bekleyen tehlikeleri ortaya koyması bakımından bu romanın önemi aşikârdır. Ayrıca, bir röportaj veya rapor havasında yazılmamış, yazarın heyecanını da aksettiren romanda, şahısların işlenmesinde ferdi çizgileri de belirtmektedir.

Rıza Hekim'in ilk romanı olan bu eser, Almanya konusunu işleyen romanlar arasında ilgiyle okunmaktadır.

PROF. DR. İNCİ ENGİNÜN

MEHMET KAPLAN, *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar 3, Tıp Tahlilleri*, Dergâh Yayınları, Haziran 1985, 204 s.

Mehmet Kaplan birçok yazısında ısrarla edebî eserinin kendi başına, sadece taşıdığı edebiyat değeri açısından incelenmesi gerektiğinden bahsetmiştir. Fakat onun Fuad Köprülü'nün öğrencisi olduğunu ve yetişme yıllarında medeniyet ile edebî eser arasındaki yakın münasebeti öğrendiğini de unutmamak gerekir. Mehmet Kaplan edebî eserde bir milletin bütün millî ve beşerî değerlerinin toplandığını biliyordu. O, edebî eseri, sadece medeniyet tarihinin bir açıklayıcı belgesi haline getirmeğe karşı idi. Nitekim kitabına yazdığı önsözde de bundan bahseder:

“Türk tarih ve edebiyatında umumiyetle, her medeniyet devresi ve her sosyal tabaka, kendisini temsil eden belli tipler doğuruyordu. Bir medeniyet devresinden başka bir medeniyet devresine geçince, edebî eserlerdeki tipler de değişiyor.

Çeşitli edebî eserleri incelerken Türk tarihinde, çok önemli bir vâkıâ olan, medeniyet değişmesiyle tip değişmesi arasındaki farkı açıkça görür gibi oldum. Fakat burada bir devamlılık da vardı. Bence farklar kadar bu devamlılık da önemlidir. Tanzimat'tan sonra Türk tarih ve edebiyatında bu devre has yeni insan tipleri doğar. Fakat 'alp' ve 'gazi' tipinin bazı özellikleri, bu devirde yazılan edebî eserlerde devam eder.

İmparatorluğun yıkılması, sürekli mağlubiyetler dolayısıyla bu devirde 'alp' ve 'gazi' tipi, Namık Kemal'in eserlerinde görülen vatan için ölümü göze alan kahraman şekline girer. Atatürk'e verilen “Gazi” unvanının arkasında sadece Mustafa Kemal'in şahsiyeti yoktur, bütün bir tarih vardır. Atatürk'ü yücelten edebî eserler incelenirse, onlarda İslâmlıktan önceki mitlere, Ergenekon ve Bozkurt efsanelerine kadar gidildiği görülür”.

Ziya Gökalp'in sentezci görüşünü benimsemiş ve daima tekrarlamış olan Mehmet Kaplan Tanzimat'tan sonraki yenileşme (batılulaşma, çağdaşlaşma) hareketinde batının tesiri yanında derin sular gibi şuuraltımızda devam eden temel çizgileri de daima göz önünde tutmuştur.

Mehmet Kaplan'ın bu kitabında yazdığı önsözün ayrı bir önemi vardır. O, önsözünde bu kitabının bir özetini yapmış, yapmak istediği ve eksik bıraktığı kısımları da belirterek bu sahada çalışmak isteyenlerin devam ettirecekleri yolu göstermiştir.

“Tipler, sosyal bakımdan mânâlıdır. Onlar muayyen bir devirde toplumun inandığı temel kıymetleri temsil ederler. Bunlar arasında, toplumun sevmediği, küçük gördüğü, alay ettiği tipler de vardır.

Temsil ettikleri sosyal değerler dolayısıyla, tipler öteden beri benim dikkatimi çekiyordu. Onları daha yakından inceleyince, tiplerle, içinde doğdukları toplum arasındaki münasebeti daha yakından gördüm. Edebî eserlerdeki hemen her şey ona bağlanıyor ve adeta onu izah ediyordu” der ve bu tipleri belli başlı eserlerimizde arar.

Kitapta sırasıyla, Oğuz- Kağan — Oğuz Han Destanı, Yenisey Mezar Taşları, Göktürk Yazıtları, Dede Korkut Kitabı, Manas Destanı, Köroğlu, Gazi Tipi, Veli Tipi, Ahi Tipi, Leyla ve Mecnun, Kerem ile Aslı, Yeni Aydın tipi: Büyük Reşit Paşa ve Şinâsi, Hürriyet Kahramanı: Namık Kemâl, Vatan Yahut Silistre adlı yazılar bulunmaktadır. Asıl tip tahlilleri arasında yer alması gereken fakat daha önce *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I*'da yayımlanan “Orta İnsan Tipi Nâbi” ve çeşitli yerlerde daha önce yayımlanmış olan hikâye tahlilleri ile *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar II*'da yayımlanacak olan roman tahlilleri de aslında bu çalışmaya bağlı incelemelerdir.¹

Mehmet Kaplan; “Benim gücüm örnek ve deneme mahiyetinde birkaç araştırmaya inhisar etti.” türünden cümlelerle yaptığı çalışmayı büyük bir tevazu ile tanıtmaktadır. Elbette ki, bu konuyu devam ettirenler olacaktır. Zirâ, edebiyat ile hayat arasında, millî değerler arasında çok derin bir bağ vardır. Fakat Mehmet Kaplan bu incelemelerde de görüldüğü gibi Türk edebiyatının ilk temel metinlerinden hareket etmektedir ve Türk edebiyatını eski-yeni diye ayırmadan bir bütün olarak ele alabilmektedir. Bu geniş perspektife sahip olanların sayısı azdır. Belirli bir devrin içine sıkışıp kalmak, geçmişin birbirini takip eden devrelerinde, nelerin devam edip nelerin, unutulmuş terkedildiğini anlayamamak tehlikesini doğurur. Mehmet Kaplan geniş bir şekilde bakabildiği Türk kültür ve medeniyet tarihinde asırlar ötesinden devam eden ile ona eklenen yenilerin bu aslı çizgileri nasıl değiş-tirdiğini de görebiliyordu. Onun, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın bir cümlesini sık sık tekrarladığını da hatırlıyorum: “Devam ederek değişmek, değişerek devam etmek”. Devam eden her şeyin de değişmesi hem tabiidir, hem de gereklidir; zira değişmeyen kalıplaşır, kabuklaşır ve ondan sonra da kırılması gerekir. Halbuki, değişmekte aynı zamanda zenginleşmek de vardır. Büyük bir milletin hayatında, kurduğu devletlerden, yerleştiği değişik iklimlerden kazandığı özelliklerden de görüldüğü gibi, milletimiz bu prensibi bütün hayatında da yaşamış yani devam ederken değişmiş ve değişmeleri ona devam etmede yeni hız kazandırmıştır.

Bu kitapta yer alan ilk beş yazıda temel tip “alp” tipidir. Türk edebiyatının belli başlı kaynaklarında bu tipin özellikleri görülür. Cesaret, kuvvet, savaş, engel tanımamazlık, cihangirlik bu tipin temel özelliğidir. At onun hareketini sağlar. Oğuz Kağan'ın:

Daha deniz, daha müren
Güneş bayrak, gök kurikan

mısralarının Oğuz Kağan'ın cihangirlik idealini ortaya koyduğunu belirten Mehmet Kaplan, Oğuz'un daimî bir hareket içinde bulunduğunu da ifade ederek destanda hiç tasvir olmayışına dikkati çeker: Zira “tasvir için durmak lâzımdır. Oğuz durmaz, geçer, gider”. (s. 15)

¹ “Nabi ve Orta İnsan Tipi”, *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar I*, 1976 Dergâh Yayınları, s. 214-234. Bu kitaptaki şu incelemeler de tiplerle doğrudan ilgilidir: “Türk Destanında Alp Tipi”, “İki Destan İki İnsan Tipi”, “Dede Korkut Kitabında Kadın”, “Oğuz Kağan Destanı ile Dede Korkut Kitabında Eşya ve Âletler”, “Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın Romanlarında Aslı Tipler”, “Kızılçelebi”.

Toplum içinde yaşayan, dışa dönük, hareketli Oğuz, içinde yaşadığı topluma yön verir. Destanda, Oğuz'un zaman zaman akıl danıştığı Uluğ Türk daha sonraları vefî ve düşündür, bürokrat ve ideolog tiplerine dönecektir. Onun yanında seferlerde ortaya çıkan engelleri yenecek "teknisyen"ler vardır. Oğuz onların yaptıkları işlere göre adlandırır. Bu tip de yerleşik medeniyete geçtikten sonra zenaatkâr, esnaf, kısaca âhi tipine, modern çağda da ilim adamı ve teknisyene dönüşecektir.

Mehmet Kaplan metinleri tipler açısından incelerken, onların birer edebî eser olduğunu da unutmamış, üslup ile tip ve medeniyet arasındaki bağlantıyı da göstermiştir: "Oğuz Kağan destanıyla ilgili olarak" Cümleler, son derece kısadır ve umumiyetle hareket ifade eder" (s. 18) der.

Yenisey mezar taşlarında Oğuz'un benzerleri yer alır. Göktürk yazıtlarında ise destan kahramanları gerçek tarihî kahramanlardır. Türk milletinin aslî özelliklerini bilen ve onları taşlar üstüne kazıyarak asırlar ötesine duyurmak isteyen Türk hakani Bilge Kağan'ın kardeşi Kül Tigin ve Yonyukuk adına diktirilen bu yazıtlar "bir devletin hatırasını ebedileştiren tarihî âbide"lerdir. Mehmet Kaplan en eski efsane kahramanının destanından başlayarak tarihî şahsiyetlere gelir. Bu kaynaklardaki insan tipleri "tarihe şekil vermiş"lerdir. Burada Türklerin komşularından olan farklılıkları da belirtilmiştir. Çinliler onları aldatmaya çalışırken, bir kısmı onlara kapılıp kaybolur ve bir kısmı da kendi şahsiyetlerini korurlar. Yabancı medeniyetlerle karşılaşmada milletlerin karakterleri arasındaki farklar da beliriyor ve Türkler kendi benliklerinin şuuruna varıyorlar. Bu âbideler işte bu şuurlanmanın delilidir. Çinlilerin bozucu tesirinden uzak kalmayı başaranlar, tarihte gördüğümüz Türk devletlerinin kurucuları olmuşlar, diğerleri de Çinleşmiş ve kaybolup gitmiştir. Yabancı kültürlerin canlandırıcı, besleyici tesiri yanında, aynı zamanda millî benliği aşındırıcı ve yokedici tarafını da daha 8. yüzyıldan itibaren göstermesi bakımından bu âbidelerin büyük değeri vardır. Genellikle Türk tarihi ve dili açısından değerlendirilen bu abideleri Mehmet Kaplan muhtevası bakımından yorumlamaktadır ki, bu abidelerin dikiliş maksadına daha uygundur.

Kuvvetine güvenen alp tipi, sabırsız ve hesapsızdır. Halbuki, Çinlilerin yanında yetişmiş olan Tonyukuk onları yakından tanır. Böylece düşmanın davranışlarını da önceden tasarlayıp, gerekli tedbirleri alabilir.

Dede Korkut Kitabı'ndaki hikâyelerde göçebe medeniyetten yerleşik medeniyete geçmek üzere olan Türkler söz konusudur. Bu tiplerin hayvanlarla olan münasebetleri de belirir.²

Oğuz Kağan'ın Uluğ Türk'ü Göktürk âbidelerinde Tonyukuk, Dede Korkut Kitabında ise Dede Korkut'tur. Yemekten içmekten, eğlenmekten hoşlanan Türkler, birlikte savaştıkları gibi beraberce eğlenirler. Bu özelliği de yine bütün bu eserlerde görüyoruz.

Manas Destanı da Kırgızlar arasında hâlâ anlatıla gelen büyük bir Türk destanıdır. Gerek *Dede Korkut Kitabı*'ndaki hikâyelerde gerek *Manas Destanı*'nda Türklerin Müslüman olmalarından sonra eklenen İslâmiyetle ilgili motifler de yer alır.

² "Dede Korkut Kitabında Hayvanlar", *a.g.e.*, s. 55-69.

Bir Oğuznâme'nin kalıntısı veya parçası olması gereken *Köroğlu Destanı*'nin Erzurum yöresinde söylenen bir varyantını Behçet Mahir'den toplamış olan Mehmet Kaplan (Mehmet ve Muhan Bali ile birlikte) bu incelemesini Pertev Boratav'ın derlemesine dayandırmıştır. Burada Köroğlu Alp tipinin bozulmuş şeklidir. Hayduttur. Bu eserin yaşamasının sebebini Mehmet Kaplan "Bizim kanaatimize göre Köroğlu hikâyesini bugüne kadar canlı kılan asıl sebep, onun Türk halkının sosyal gayrişuurunda yaşayan Alp *arşetipi* vasıtasıyla idealize edilmiş olmasıdır" (s. 105) diye açıklamakta ve bu eserdeki motiflerle gerçek alp tipinin tezahür ettiği metinleri karşılaştırarak aradaki yozlaşmayı ortaya koymaktadır. Bunun sebebini de şöyle açıklar: "Eski çağlara ait bir tip, başka bir medeniyet merhalesi içinde görününce, mutlaka dejenerer olur ve er geç ölür. Zira bir toplumda, muayyen bir tipi yaşatan, o toplumun içinde bulunduğu tarihî an ve durumdur". (s. 111)

Türklerin Müslüman olmalarından sonra, cihangirlik ihtirası, dini yayma göreviyle birleşmiş ve alp tipi gazi tipine dönmüştür. Mehmet Kaplan bu tipi Sûzî Çelebinin *Mihailoğlu Ali Bey'in Gazavatnâmesi*'ne dayanarak tahlil eder. Burada da tarihî bir tip söz konusudur.

İslâmiyetin kabulünden sonra alplere akıl verenler de veli tipine dönmüştür. Yazar, "ülkelerin fethinde gaziler ön planda görünürler, fakat orduların ve geniş halk kitlelerinin manevî gücünü, hayat felsefesini velîler tesis ederlerdi. Bazı durumlarda velîler İslâmın kutsal değerlerine aykırı hareket eden maddi iktidar sahiplerine karşı hakkı ve halkı müdafaa ederlerdi" (s. 120) diyerek devlet idaresindeki iş bölümü üzerinde de durur. Bu eserlerdeki ayırım daha sonraları hükümdar ve idare edilenlere (hukuk) doğru değişecektir.

Yerleşik medeniyette bir de çarşı vardır. Ahi tipi ile ilgili olarak edebî eserden hareket etmeyen Mehmet Kaplan, İbn Batuta'nın tesbitlerine ve Burgazi'nin *Fütüvvetnamesi*'ne dayanır. Disiplinli bir terbiye ile bir yaşama tarzı, bütün topluma ahiler vasıtasıyla kazandırılmıştır.

Oğuz Kağan'a kadınları, yaptığı iyi işlerin karşılığı bir mükâfat olarak Gök-tanrı'nın bağışlarıydı. Yerleşik medeniyette ise bir de âşık tipi ortaya çıkmıştır. *Leylâ ile Mecnun*'da toplumdan nefret eden, tek başına giden Mecnun bir çeşit toplum baskısına isyan etmektedir. *Kerem ile Aslı*'da da bir keşiş kızı olan Aslı'nun peşinde dolaşmaktan bıkmayan Kerem sonunda bu aşk ile yanar. Mecnun'un Türk tipine yabancı olmasına karşılık Kerem "sazı ile söylediği türkülerini, dünya görüşü, zihniyeti, duyuş tarzı ve karşılaştığı insanlara karşı takındığı tavırla tamamiyle Türktür". (s. 160)

Eski medeniyetimize şekil veren alp tipi ve onun yanında yer aldığı halde gölgede kalan düşünen ve âlet yapanlar İslâmiyetin kabulü ve yerleşik medeniyete geçişten sonra gazi tipi, velî tipi, ahi tipi olarak gelişmişlerdir; onların yanında bir de âşık tipi ortaya çıkmıştır.

Tanzimattan sonra bu tiplerin yerine yenileri geçer veya bu temel tipler, günün ihtiyaçlarına uyarak değişiklik gösterirler. Mustafa Reşit Paşa'yı ilk örnek olarak aldığı yeni aydın tipini Mehmet Kaplan bir çeşit eski velî tipinin devamını olarak görür.

Aydının elinde kalem vardır: "Akla, tabiata, insan iradesine inanan", "toplum düzenini zora değil, kanuna dayandıran", "halkın vazifeleri" yanında hakkını

gösteren ve “memleket konuları üzerinde fikirlerini serbestçe ifade etme hakkına sahip olduğuna” inanıp, “çalışmayı, birleşmeyi, yardımı yüksek bir değer” olarak tanıyan aydın, “memleketinin dünya içinde tuttuğu yeri ve misyonu bilir. Dış âleme açık olmakla beraber, vatanına sınımsız bağlı” olan bu yeni aydın tipi günümüze kadar ulaşır ve Tanzimat döneminden itibaren de ülkeye ve sosyal kurumlara şekil verir. Bu tipin değişik şahsiyetleri çeşitli edebî eserlerde, özellikle romanlarda işlenmiştir.

Kitaptaki son iki yazı “Hürriyet Kahramanı: Namık Kemal” ile “Vatan Yahut Silistre”dir. Artık asırlarca süren cihangirlik son bulmuş, akınların sonu gelmiş, vatan topraklarının savunulması dönemi başlamıştır. Namık Kemâl 1873'teki ilk temsilinde büyük akisler uyandıran bu piyesinde vatanın korunması uğrunda hayatını fedaya hazır, vatan şuuruna sahip insanları anlatır. Ayrıca, yeni Türkiye'yi şekil verecek olan aydın kadın tipini de ortaya koyar.

23 Ocak 1986'da vefat eden hocamızın son yayınlanmış olan bu kitabı uzun yılların ürünüdür. Daha öğrenciliğimiz yıllarında bize Türk edebiyatında devam eden tipleri, metinlere dayanarak derslerde anlatmış ve birçok eseri bu maksatla incelemişti. Bir an önce kitabı tamamlaması için kendisine ricada bulunduğumuzda, bu kitaba “eserim” demek istediği için, üzerinde daha uzun süre uğraşmak niyetinde olduğunu söylemişti. Sonraları yakın devrin tiplerini incelerken de bir çok tahlil yapmış ve bunları da çeşitli konuşma ve yazılarında kullandığı gibi, bir Türkoloji kongresinde de tebliğ olarak sunmuştu.

Fakat ilim âlemimizde, ortaya konulan yeni tasnif ve görüşlerin sahiplerinin adını anmak yerine, onları hemen benimseyerek kendine mal etme gibi kötü bir alışkanlık bulunduğundan, bunların bir kitapta yayımlanması için hocamızı çok zorlamış olduğumuzu ve bu kitabının bu yüzden onun istediği gibi tamamlanmış olarak yayımlanmasını engellediğimizi de itiraf etmeliyim. Fakat beklenmedik andaki ölümü dolayısıyla da şimdi ‘iyi ki zorlamamışız’ demekten kendimi alamıyorum.

Bu kitap edebiyat metinlerimizden hareket ederek, ona aksettği şekilde yaşayışımızı incelemek isteyenlere bir klavuz olarak uzun yıllar kullanılacak ve önemini koruyacaktır.

PROF. DR. İNCİ ENGİNÜN

MUAMMER DİZER, *Astronomi Hazineleri*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, No: 404, İstanbul 1986.

Eser 42 sayfa olup, çeşitli astronomi aletlerine ilişkin 24 tane resim ihtiva etmektedir.

“İslâm Dünyasında Astronomi Tarihi” başlıklı ilk bölümde (s. 5-20) ilkin kısaca bilimin, başlangıcından bugüne kadar hangi kültür çevrelerinde geliştirildiği belirtilmiş, daha sonra İslâm Dünyasında astronominin gelişimi özet olarak serimlenmiştir. Bu serimlemeden önce de Mısır’da, Mezopotamya’da ve Yunanlılarda astronomi ile ilgili takvim çalışmaları, astroloji faaliyetlerine değinilmektedir. Bu arada Çin ve Hint’den de çok kısa olarak söz edilmekte Hint’de, çok önemli bir gelişme olarak kabul edilen, on tabanlı konumsal sayı sisteminin gerçekleştirildiğine değinilmektedir. İslâm Dünyası içinde ise bilimin bilinçli olarak teşvik görmesinin Abbasiler dönemine rastladığı, astronomi çalışmalarında en önemli aşamanın rasathanelerin ilk kez İslâm Dünyasında kurulmuş olması ve oradan da Batı Dünyasına intikal etmesi olduğu vurgulanmaktadır. Bundan sonra kronolojik sırayla İslâm Dünyasında ve Osmanlılarda kurulan rasathanelerden ve buralarda yapılan ve kullanılan aletlerden söz edilmektedir. Bu bakımdan XIII. yüzyılın çok önemli bir dönem olduğuna, bu döneme İslâm astronomisinin rönesansı olarak bakıldığına işaret edilmektedir. Bu yüzyılda Meraga rasathanesi kurulmuştur.

“Sergideki Bazı Aletler” adlı bölümde ilkin düzlem usturlab hakkında bilgi verilmektedir (s. 21-25). En eski usturlab İskenderiye okulunda Philoponus tarafından yapılmıştır, ayrıca usturlabla ilgili çalışmalardan da söz edilmektedir, İslâm Dünyasında 3 çeşit usturlab kullanılmıştır: Küresel, lineer, ve düzlem usturlab.

Daha sonra, yükseklik ve zaman tayinine yarayan rub’ tahtası hakkında bilgi verilmektedir (s. 27-30). Kullanılma amaçlarına göre rub’ üç gruba ayrılmaktadır: Zaman tayininde kullanılan rub’ tahtası, trigonometrik fonksiyonların değerlerinin tayininde kullanılan Rub’ el Müceyyeb, ve usturlabdan farkı olmayan Rub’ el Mukantarat.

Bundan sonra güneş saatleri anlatılmaktadır (s. 31-32). Yatay güneş saati ve ekinoksial güneş saatinden bahsedilmektedir.

Güneşin yüksekliği ile zaman tayin etmekte kullanılan silindirik güneş saati anlatılmaktadır (s. 33).

(s. 35-36) da gök yüzündeki yıldızları göstermek için yapılan gök küreleri anlatılmaktadır. (s. 37) de denizciler arasında rağbet gören fakat gök küreleri kadar yaygın olmayan yer kürelerinden söz edilmektedir.

Bundan sonra Daire-i Mu’addal’dan (s. 39-40), ve son olarak da kapağı üzerinde ve altında çizim ve ölçekler bulunan küçük bir kutudan ibaret olan Sandık el-Yevakît (mücevher kutusu) adı verilen aletten söz edilmektedir.

Kandilli Rasathanesinde toplanmış olan eski rasat aletleri koleksiyonunu sergileyen bu kitap, aynı zamanda Ortaçağ astronomi aletleri hakkında da derli toplu özet bilgi vermektedir.

MELEK DOSAY
Araştırma görevlisi

GÖZLEMLER, YANKILAR

YİRMİDOKUZUNCU ULUSLARARASI ALTAİSTİK KONFERANSI

(PIAC: Taşkent, 15-21 Eylül 1986)

Yazan: EMEL ESİN

I. *Yirmidokuzuncu PIAC'a umûmî bakış*

Yirmidokuzuncu PIAC, 15-21 Eylül 1986'da Özbekistan Sovyet Cumhuriyeti başkenti Taşkent'de toplandı. Açılış merasiminde, PIAC genel sekreteri Prof. Dr. Sinor şöyle diyordu: "PIAC, İstanbul Boğaz'ından Japon Denzine kadar uzanan Altay dilli milletlerin kültürünü araştıran bir müessesedir". Bu yıl, PIAC, Sovyetler Birliği İlimler Akademisi ve Özbekistan İlimler Akademisi'nin misafiri olarak, muhtelif Altay dillerinin konuşulduğu Sovyetler Birliği'nde toplanmakta idi. Hattâ, Sovyetler Birliği İlimler Akademisi adına konferansa başkanlık eden Prof. Solntzev, açılış nutkunda, şunu da söyledi: "PIAC, ilk olarak, Altay dilleri konuşulan bir ülkede toplanmaktadır". Bu hadisenin ilk olmadığını, Türkoloji kongreleri genel sekreteri Dr. O. Sertkaya, kapanış merasiminde tasrih edecekti. Onaltıncı PIAC, Cumhuriyetimizin ellinci yılında, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsünce, Ankara'ya davet edilmişti.

Yirmidokuzuncu PIAC başkanı bu toplantının araştırmacılara verdiği fırsatlara da işaret etti. Sovyetler Birliği'nde, (başta Türkler olmak üzere) nice Altay dilleri konuşan milletler yaşamakta ve bunların kültürü hakkında, devamlı araştırmalar, arkeolojik kazılar yapılmaktadır. Şunu da ilâve etti: "Devletlerin siyasî temâyülleri ne olursa olsun, ilim adamlarının birbirleri ile fikir alış-verişi yapabilmeleri gereklidir".

Yirmidokuzuncu PIAC, katılanların sayısı bakımından, şimdiye kadarki konferansların en kalabalığı oldu. Programa göre, yirmi memleketten 252 tebliğ sahibi gelmişti. Resmî diller olarak, Rusça ile birlikte, Fransızca ve İngilizce de kabul edilmişti. Fakat,

Prof. Lauda-Circautas, kapanış merasiminde, Özbek Türkçesi ile tebliğ verdi. Türkiye'den gelen ilim adamlarının çoğu da, konuşmalarını Türkçe olarak yaptılar. Açılış merasiminde, millî grupların başkanlarına konuşma fırsatı verildi ve Türkiye grubu başkanı, Bn. Prof. Zeynep Korkmaz, Türkçe ve İngilizce olarak, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu'na bağlı merkezler ve onların XXIX. PIAC'daki mümessilleri hakkında bilgi verdi. Atatürk Araştırma Merkezi, başkanı tarafından temsil ediliyordu. Diğer ilim adamları, Atatürk Kültür Merkezi'nden yollanan bu satırların yazarı dışında, Türk Dil Kurumu'na mensûb idiler. Onuncu Türk Tarih Kongresi, aynı sırada toplanmış bulunduğundan, tarihçiler gelmemişlerdi. Büyük ekseriyeti teşkil eden ve bir kısmı Sovyetler Birliği'nin Türk Cumhuriyetinden gelen Sovyetlerden sonra oniki Türk araştırmacı, en kalabalık heyet olmakta idiler. Yurt dışında yaşayan iki Türk gelmemiş idi. Diğer tebliğ sahipleri şu ülkelerden idi: Almanya (Batı ve Doğu); Bulgaristan; Çekoslovakya; Finlandiya, Hindistan; Hollanda; İngiltere; İsveç; İtalya; Japonya; Kore (Cenûbî); Macaristan; Moğolistan (Dış); Norveç; Polonya; Uygur müstakil bölgesi (Çin'e tâbi).

Mevzû itibârı ile, Konferans üç bölüme ayrıldı: Dil (122 tebliğ); Edebiyat, sanat, folklor (56 tebliğ); Tarih (64 tebliğ). Türkoloji önplanda geliyordu. Kapanış merasiminde, tebliğleri basmak imkânı bulununca, sahiplerine haber verileceği söylendi. Sovyet tebliğlerinin hulâsaları, iki cilt olarak, neşr olmuş bile bulunuyordu.

Açılış merasiminde okunan tebliğlerden ikisi Türk kültür tarihi bakımından, alâka çekici mevzuları ele almıştı. Sovyet Türkoloğu Prof. S. G. Klyaştorıny, erken devir Türk Kültür tarihinin bir hulâsasını yaptı. Şimâlî Eurasia, atlı-çoban çevresinde doğan Türk kültürünün, Kök-Türk Hakanlığının Orta Asya'ya hâkim olması ile birlikte, şehir hayatına intibak ettiğini ifade etti.

Macar Prof. Rona-Tas ise, Kök-Türk alfabesi üzerinde durdu. Bilinen at, ok gibi fotoğraflara ilâveten, başkalarının da bulunduğu işaret etti. Böylece, Kök-Türk alfabesi, Kök-Türk devrinden daha eski olabilirdi. Klyaştorıny de bu mevzûda yazılarında, Kök-Türk alfabesinin çok yaygın olduğuna dikkati çekerek, uzun bir istihâleden geçmiş olması imkânını belirtmektedir. Kök-Türk devrinden daha çok eski mezarlarda bulunan, Kök-Türk harflerine benzer yazılar

hakkında, henüz tam bir neticeye varılamamış idi. Prof. Rona-Tas halen, Kök-Türk devri sikkelerindeki, harfe benzer tamgalar ile de uğraşmakta (bu mevzûda, *Erdem V*, Mayıs 1986'da, O. I. Smirnova'nın Kök-Türk sikkeleri üzerine araştırmalarını ele alan yazımda, tafsilât vardır). Şahsî bir görüşmede, Prof. Rona-Tas bana şunu da söyledi: Türk tarihi kronolojisi hakkındaki bir araştırmayı Kök-Türk sikkelerinin neşri üzerine durdurmak mecburiyetini hissetmiş. Erken Türk tarihine yeni ufuklar açan bu sikkelerin tetkikini önplana almış.

II. Tarih bölümü tebliğleri

Konuşmamı Tarih bölümünde yaparak, ancak o bölümü takip edebildim. Tarih bölümünde, Prof. A. Ercilasun ve ben, tebliğ veren iki Türkiyeli Türk idik. Prof. A. Ercilasun Oğuz menkıbelerini, mukayeseli olarak, şerh etti. Benim mevzûm, Mısır ve Suriye'de yaşamış Türk asıllı tarihçi Aybeg-oğlu Ebûbekr ibn Davâdârî'nin (1286-1336), Türklerin ve Moğolların menşei hakkındaki rivâyetinin, kültür tarihi bakımından, tahlilinden ibâret idi.

Türk araştırmaları bakımından dikkat çeken tebliğlerden bir kaçı, tarih akışı içinde, kronolojik sıra ile, şunlar idi: Sovyet M.I. Mitziyev, Skit'lerin İranî sayıldığını, fakat onlardan kalan bazı kelimelerin Türkçe bir asıla bağlanabileceğini söyledi. Münâkaşada Mitziyev'i tutanlar oldu.

Polonyalı Bn. Dr. T. Nagrodskaja-Majhrzik, Kök-Türk devrinde şehirleşme cereyanı üzerinde durdu. Şehir bölümleri için, Türkçe tabirleri tanıttı (ekseri Arapça, Farsça kelimeler revâcdadır).

Sovyet Türklerinden (Kazak) K. M. Baypakov, Fârâbî'nin vatani, Kengü-Tarban'da, VII-VIII'nci asırlardan bir Türk sülâlesinin yaptırdığı âbidelerin resimlerini gösterdi. Bu zatın, şimâl-batı Türkistan şehirleri hakkında bir yeni eseri de bu sırada tanıtıldı: K. M. Baypakov, *Srednevskovaya gorodskaya kul'tura Yujnogo Kazaxstana i Semireç'ya* (Alma-Ata, 1986).

Tarih bölümünde, en hararetli münakaşa, Sovyet M. E. Ryuvkov'un konuşmasını takibetti. Klyaştorını, Gobi Çölünde, Birinci Kök-Türk sülâlesinden kalma (VI'ncı asır), Hakan ve Hatun mezar heykelleri buldu (tafsilât için, bkz. *Türk Kültürü Araştırmaları*, 1985'de "Taspar Kagan" adlı yazım). M. E. Ryuvkov, bu altıncı asırdan sanılan heykellerin, Ondördüncü asırdan minyatürlerdeki Moğol

hükümdar tasvirlerine, kıyafet bakımından benzediğini ve kaftanların, tasvirlerdeki gibi, sağa iliklendiğini söyledi (kadın heykellerinde, kaftan sola doğru kapanıyormuş). Fakat bu iddia, muhtelif bakımlardan, zayıf idi. İlk önce, Türklerin mezar heykelleri yaptığı, Kök-Türk devrinden itibaren, nice yazılı kaynaklarda kayd edilmiş. Bildiğim kadarı ile, Moğollar için böyle bir gelenek tesbit edilmemiş. Rubruck'un Moğol devrinde gördüğü mezar heykelleri, muhtemelen Türk kavimlerine ait idi, Moğol devrinde, mezar heykeli yapan, Doğu Asya Türk boylarından Öngüt'lerin eserleri bilinmektedir ve üslûb itibarı ile, Gobi heykellerine hiç benzemez (D. Martin, "Preliminary raport on Nestorian monuments north of Kuei-hau, Sui-yüan", *Monumenta Serica*, III, 1938).

Ayrıca, şimâli Asya atlı boyların kıyâfetleri, asgari Hun devirlerinden beri, değişmemiştir, çünkü şartlarına uygun idi (çakşır ve çizme; belde, silah ve çanta da asılabilecek, kemer; kaftan; güneşten muhafaza için kenarlı börkler; ön-siperli veya soğuk havaya karşı, kulaklı, bazan da arka siperli başlıklar gibi). Gobi heykellerinde görülen bu kıyâfet Türk mezar heykellerinde de aynıdır. Sağa, veya sola kapanan kaftan meselesi de geçerli olamaz, çünkü, Prof. Klyaştorını ve Bn. Dr. Novgorodova gibi Kök-Türk heykellerini iyi tanıyan araştırmacılar, bunlarda iki türlü kapanışın da görüldüğünü söylediler. Bu kıyafeti, ben de, kitaplardaki tasvirlerde gördüm (L. A. Evtyuxova, "Kamenne izvayaniya Yujnoy Sibiri i Mongolii", *Materiali i issledovaniya po arxeologii SSSR*, XXIV, Moskova, 1952, heykel sağa kapalı kaftanlı 77 ve 78, Ötüken ilindedir). Uygur resimlerinde de, kaftan çok kere sağa kapanırdı (A. von Le Coq, Chotscho, Berlin 1913, lev. 38, İnal mertebeli beyler). Kök-Türk devri heykellerde, pek çok da, ortadan iliklenen kaftanlar gözükmektedir. Çin metinlerinde, Türklerin kaftanı sola kapattığı rivâyeti belki, Çin'de câri ve Türkleri Çinlilerden kolayca tefrik için öngörül-müş bir usûl idi. Prof. Klyaştorını, heykellerin diapositiflerini gösterince, Kök-Türk devri eserleri gibi, taşların zaman ile yenmiş olduğu da anlaşıldı. Böylece, heykellerin Moğol devrine atfı, mesnetsiz bulundu.

III. Taşkent'den, Türk kültür ve sanat tarihi ile alakalı intibâlar

Taşkent'de üç tane sanat merkezi bulunmaktadır: Tarih Müzesi, Sanat Müzesi ve Sanat Tarihi Enstitüsü. XXIX'uncu PIAC'a katı-

belki, mühür kaşı idi. Keramik kaplar, kadehler, boynuz biçiminde bir kadeh de, ortaya çıkmış (lev. II/a).

Taşkent ilinin İslâm Hilâfeti topraklarına, 819'da ilhâkı ile, İslâmiyet, o çevrede yaşayan Karluk ve Oğuz Türkleri arasında yayılmağa başlamışdı. İslâm'ın Taşkent halkınca kabulünde en çok himmet gösteren şahıs, 'Alî-oğlu Ebûbekr Muhammed Kaffâl olacaktı (903-976) (bkz., V. Barthold, *Turkestan v epoxu Mongol'skago naşestviya, I*, Kaynak metinler, Petrograd 1895, s. 128 ve 150). Aslen Belh ilinde veya Taşkent'de doğmuş bu zat, çilingir idi. Mesleğini devam ettirmek ile birlikte, islâmî ilimleri okumuş ve imam mertebesine varmıştı. Kaffâl, talebeleri ile, Bağdad'da bulunur iken, doğruya doğru bir ok atarak, Türkistan'ı İslâm'a kazandırmak dileğini izhâr etmiş. Kaffâl'ın gayreti ile, Taşkent'teki mescidlerin sayısı dört yüz olmuş. Gayri müslim Türkler, şehri muhâsara edince, gün doğmadan, dört yüz mescidden yükselen ezan sesini duyup, çekinerek uzaklaşırlar imiş. Kaffâl'ın lahdi, onaltıncı asırdan, kubbesi kurşun kaplı türbede bulunmaktadır. Kaffâl devrinden, fakat Hiyve'nin çatılı mescidine ait, nakışlı ve altı boğumlu tahta sütunlar, Tarih Müzesinde teşhirdedir.

Kök-Türk Hakanlarından indikleri anlaşılan Hakanî Türk (Kara-Hanlı) sülâlesi, 926 sıralarında İslâm'ı kabul ettikten sonra, Kök-Türk devletini inkirâzı neticesinde ve İslâm'ın ilerlemesi ile kaybedilen batı Türkistan'ı da aldılar. Taşkent, 980'de Hakanî idaresine geçti (bkz. O. Pritsak, "Von den Karluk zu den Karachaniden", *Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft*, CI, 1951). Aktepe kalesi, Hakanîler tarafından da kullanılmış, Orada bulunan Hakanî keramik eserlerini, Taşkent Sanat müzesinde temâşâ edebildik. Hakanî mimârisi mütehassısı Bn. Dr. N.B. Nemtzeva, Ribât-i Melik kazılarında çıkan keramik eserleri, sikkeleri ve henüz okunamamış, yeni bulunmuş bir kitâbeyi gösterdi (Nemtzeva ve Ribât-i Melik kazıları hakkında, *Erdem*, sayı 5, Mayıs 1986, s. 405-445'deki yazımda tefsilât vardır). Onikinci asırdan bir keramik parçasındaki genç adam başı, Kubâd-abad çinilerindeki müşahhas tasvirlerde temâyüz eden estetik zevkin menşeinin Hakâni sanatı da olabileceğini düşündürmektedir.

Çingiz ahfadından Nevrûz Ahmed Barak Han (1551-1556), Taşkent de, nakışlı ve yazılı, lacivert çini kaplı âbidevî tâkı ile göz

kamaştıran bir medrese ve mescid yaptırmış (Bu Barak Han için, bkz. Ebû'l-Gâzî Bahadır Han, *Şecere-i Türk*, Desmaysons baskısı, Amsterdam, 1871, s. 238, not 1). Taşkent'in eski mahallelerinden, bu âbidenin yakınında olan bölüm, açık hava müzesi ittihâz edilmiş.

Konferans münasebeti ile hazırlanan temâşâlar da kayda değer mahiyette idi. Açılış merasimi sonunda, saz şâiri vasfında Özbek bahşılar dinlenebildi. Altaylı bir bahşı ise, tek telli bir saz çalmakta ve Buddhist âyinlerde *sûtra* okuyuşunu hatırlatan Dâvûdî perdede, tabii olmayan yeknasak bir ses çıkarmakta idi. Sanatkârın ifadesine göre, nefesi göğüse aks ettirmek ile bu ses çıkarılabiliyormuş. Bir Japon âlimi, memleketinde, bu sun'î sesin merâsimplere mahsûs olduğunu söyledi. Doğu Asyada eski olan âyin sesinin, ancak o çevrenin Buddhist merasimlerinde duyulduğunu ilave etti.

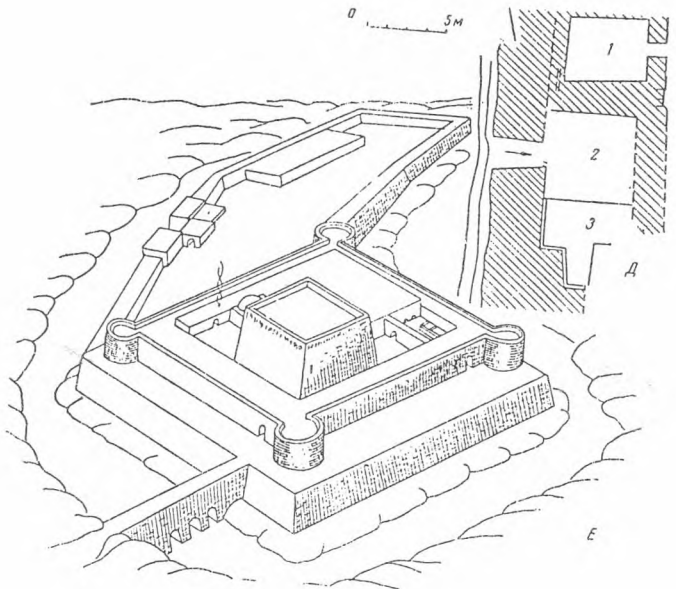
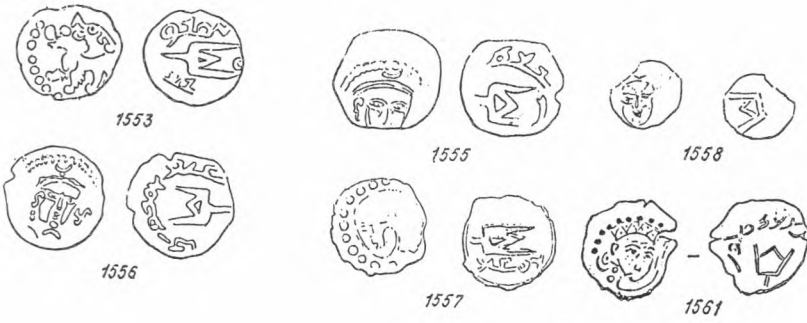
Millî kıyafetlerde Özbek güzellerinin rakslarında, Orta Asya'nın ve Türk oyunlarının kadîm geleneği, Rus bale sanatı ile imtizâc ettirilmişdi. Kaynaklara göre, Orta Asyalıların ve bu meyanda Türklerin de icrâ ettiği bildirilen usûlde, bir ayak mihveri üzerinde, rûzgâr gibi dönmekte idiler. Daha işvekâr oyunlarda, zarif parmakların değişen hareketleri, Buddhist Uygur sanatında görülen ve Türkçe "tamga" adı ile, temsîlî manâlar ifâde eden, el tutuşu tarzlarını andırıyordu. Türk geleneği, omuz titretmeleri ve başın boyun mihveri üzerinde saat rakkâsesi gibi sağa ve sola oynatılması ile de tezâhür ediyordu.

Yirmidokuzuncu PIAC sona ererken, otuzuncu yılı kutlama hazırlıkları başlamıştı. Otuzuncu PIAC, idarî merkezi Indiana Üniversitesinde, 19-25 Haziran 1987 günlerinde toplanacaktır.

Levha I

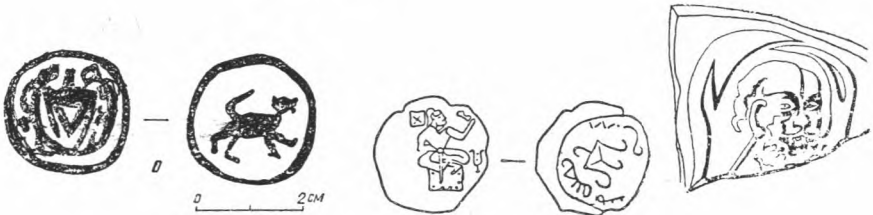
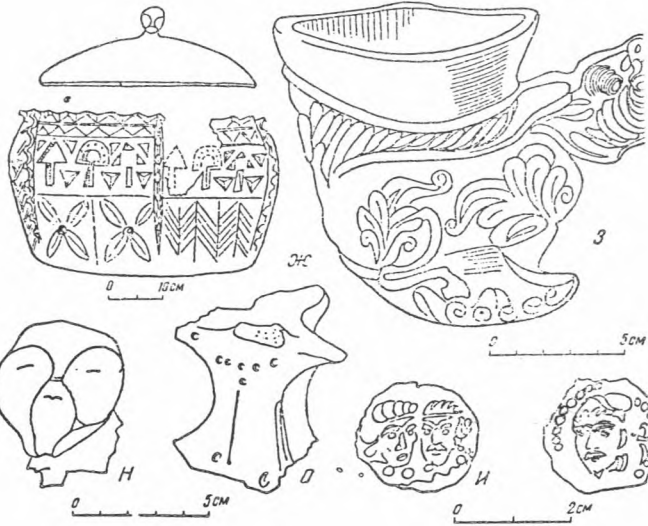
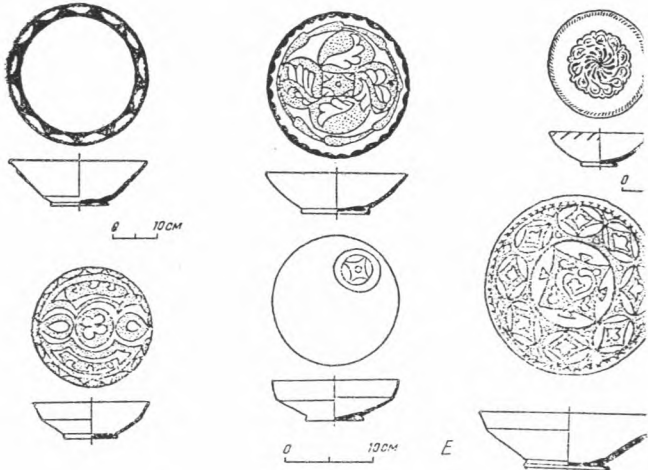

I/a

I/b

Levha II

II/c, d

II/b

THE TWENTYNINTH PERMANENT
INTERNATIONAL ALTAISTIC
CONFERENCE (PIAC)

(Tashkent, September 15-21, 1986)

By EMEL ESİN

I. The PIAC, in Tashkent

The Twentyninth PIAC met in Tashkent, on September 15-21, as guest of the Soviet and Uzbek Academies of Science. PIAC's purpose was defined, in the inaugural address of the Secretary-general Professor Sinor, as the study of the culture of a vast group of nations, extending from the Bosphorus to the Sea of Japan. Prof. Solntzev, who represented the Soviet Academy of Sciences, observed, in his speech, that PIAC met for the first time in the Soviet Union, the home of several Altaic peoples. However, as remarked by Dr. O. Sertkaya, secretary-general of the Congresses of Turcology, organized by the University of Istanbul, the Sixteenth PIAC had already taken place in Turkey, a country whose language came to the fore, in the Altaic group. The Sixteenth PIAC had been invited to Turkey, on the occasion of the Republic's fiftieth anniversary, by the Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü (The Institute of Research for Turkish Culture). Prof. Solntzev had further drawn attention to the importance of the researches and archaeological excavations conducted in the Soviet Union. PIAC gave the opportunity to scholars from various countries, whatever their political trends, to exchange views and information on their common subject.

The Twentyninth PIAC had attracted an unusually high number of participants. According to the program, 252 scholars, from 20 different countries, delivered communications. The official languages of the Conference were, in addition to Russian, English and French. But the various dialects of Turkish and German were also accepted. Prof. Lauda-Circautas addressed the Conference's closing session in Uzbek. The majority of the participants from Turkey read their communications in Turkish. The Turkish inaugural address of Prof.

Zeynep Korkmaz, the spokesman of the group from Turkey, was supplemented by an English translation. Prof. Korkmaz gave some information on the researches effected by Turkey's national central cultural organization, the Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu and on the institutions attached to it. She also introduced the representative of the dependent institutions who had participated in the Twentyninth Conference. The Atatürk Araştırma Merkezi, dedicated to research on Mustafa Kemal Atatürk, was represented by its president. With the exception of the writer of these lines, delegated by the Atatürk Kültür Merkezi (Atatürk Culture Centre), the remaining scholars all belonged to the Türk Dil Kurumu (Turkish Language Society). The members of the Türk Tarih Kurumu (Turkish Historical Society) had not been able to join, as the Twentyninth PIAC almost coincided with the Tenth Congress of Turkish History, in Ankara.

The majority of the participants were naturally Soviet scholars, from various Republics, including many turcophone areas. The Turkish group of 12 was the next largest. Two Turkish scholars, living outside Turkey had not attended. The other national groups came from America, Bulgaria, Corea (South), Czechoslovakia, Finland, Germany (both parts), Holland, Hungary, India, Italy, Japan, Mongolia (Outer), Norway, Poland, Sweden, the United Kingdom, The Uygur Autonomous Region of China.

Thematically, the Conference had been divided into three sections: Literature-Art-Folklore (56 papers); Philology (122 papers); History (64 papers). In most sections, Turcology was in the front line. At the closing session, the possibility of publication was announced. The participants were to be later informed. The abstracts of the Soviet papers were already available, in the two volumes distributed to the participants.

Two inaugural lectures were on the major themes of Turcology. Prof. S. G. Klyaştorıny (Soviet) outlined succinctly the history of early Turkish culture. Born in the northern Eurasian sphere of pastoral riders, Turkish culture had early come into contact with the ancient civilization of Central Asia. Particularly through the expansion of the Kök-Türk Kağanate (550-745). Prof. Rone-Tas (Hungary) dwelt on the phonograms in the Kök-Türk alphabet and suggested some additions to the already known number. These phonograms

could imply an earlier date for the formation of the K k-T rk alphabet. S.G. Klyashorniy also had remarked, in his articles on the same subject, that the wide area of diffusion of the K k-T rk alphabet led to suppose a longer history than the seventh to eighth century extant inscriptions. The older scripts, in an alphabet similar to the K k-T rk have however not yet been convincingly deciphered. Prof. Rona-Tas kindly informed me that he was equally concerned with the *tamgas* of the K k-T rk period coins, some of which are runiform letters. In his opinion, the classification of these coins would lead to a better knowledge of early Turkish chronology (On some of the K k-T rk period coins from western Turkistan, see O.I. Smirnova, *Svodnyy Katalog Sogdiskiykix monet, Bronza*, Moscow 1981 and my review of this work, in *Erdem*, no. 5, Ankara, May 1986).

II. *The Historical section's deliberations*

I could only follow the Section devoted to history, where my own paper had also been placed. I was one of the two speakers from Turkey in that section. The other Turkish professor A. Ercilasun of the Hacettepe University (Ankara) expounded a comparative study of the Oğuz legends. My paper attempted to interpret, in function of the history of culture, the report on the genesis of Turks and Mongols of the Maml k period historian of Turkish origin, Ab  Bakr b. Aybeg ibn Dav d r  (1256-1336).

Some of the other numerous communications on Turcology were the following: The Soviet scholar M. I. Mitziev remarked that although the Scythians were thought to be of Iranian stock, some of their names, in perverted forms, given in various sources, could be more easily reconstituted into Turkish. He suggested the heterogeneous composition for the Scythian confederation. Mitziev's view found support, during the discussion of his paper.

Dr. T. Nagrodzka-Majhrzik (Poland) spoke on the phase of early Turkish culture which led from seasonal semi-nomadism to city life.

The Kazak Soviet scholar K. M. Baypakov acquainted the Conference with the results of new excavations at Ke g -Tarban, (old Turkish name for Otrar). He showed slides of the decorative wooden panels in the palace of the dynasty reigning in the seventh-eighth centuries whose *tamga* resembled that of the

Peçeneg Turks (The Peçeneg tribes included three clans from Kengü-Tarban's earlier population, called Kenğeres, in an eighth century Turkish inscription). Baypakov has just published a new book on the medieval cities of that region: *Srednevekovaya grodskaya kul'tura Yujnogo Kazaxstana i Semireç'ya* (Alma Ata, 1986).

A lively discussion took place, in connection with the discovery, by Klyaştornyy, in the Gobi area, of funerary statues, attributed to the First Kök-Türk dynasty (sixth-seventh centuries). The sculptures represent monarchs and queens (for details, see S. G. Klyaştornyy, "Drevnie izvayaniya v Gobi" *Konferentziya "İskusstvo i kul'tura Mongolii i zentral'noy Azii"* Moskova, 1981, pp. 49-50). M. E. Ryukov (Soviet) was of the opinion that the statues might be portraits of Mongol rulers. He founded his supposition on the resemblance of clothes between the Gobi sculptures and depictions of Mongol rulers, in fourteenth century miniature paintings. He added that the statues of monarchs were shown with *kaftans* buttoned to the right, as done by Mongols (the feminine effigies buttoned their coats to the left). Ryukov's theory was however weakened for multiple reasons. While the erection of funerary statues was a perennial Turkish custom, attested in literature also, since the sixth century, no such tradition is ascribed to the Mongols, as far as I know. The funerary sculpture, observed by Rubruck, in the Mongol period, appears to have belonged to Turkish tribes. In eastern Asia also, in the Mongol period, the Turkish Öngüt had funerary statues, however, stylistically unlike the Gobi sculpture (see D. Martin, "Preliminary report on Nestorian monuments, north of Kuei-hua, Sui-yüan", *Monumenta Serica*, III, 1938).

On the other hand, the clothes of the northern Asian pastoral peoples were conditioned by their way of life and remained practically unchanged, from the Hunnic down to the Temürid ages. They were breeches; boots, belts to attach weapons and bags; woollen, or felt hats, with pliable brims, which could protect the head from both cold weather and the glare of the sun. As remarked by Klyaştornyy and E. Novgorodova, some of the Kök-Türk period funerary statues were also shown with coats buttoned to the right (see L. A. Evtyukova, "Kamennie izvayaniya yujnoy Sibirii i Mongolii", *Materiali i issledovaniya po arxeologii SSSR*, XXIV, Moscow 1952, nos 77, 78 from Mongolia). The Uyğur donators were equally represented with

coat lapels closing to the right (A. von Le Coq, *Chotscho*, Berlin, 1913, pl. 38, dignitaries of *İnal* rank). The K k-T rk statuary depicts, more often, coats with medial aperture. The Chinese sources, on the leftwards closed coats of alien peoples, including Turks, may refer to rules applied in China, to distinguish the aliens from the Chinese. In the light of all these counter-arguments, Ryuvkov's supposition seemed unconvincing.

III. Taşkent viewed in relation to early Central Asian Turkish history of culture and art

A day's excursion to Samarkand had been arranged for the participants to the XXIXth PIAC. As I had already visited Samarkand thrice, I preferred to devote my time to the museums of Taşkent and to try to visit some of the archaeological sites, in vicinity. Our kind hosts made this program possible. The three institutions which provide information on the early history of Central Asian Turkish art are the Institute of Fine Arts, the Museum of Fine Arts, and Museum of History.

The Museum of History was in repair, but one could see some K k-T rk period funerary statues, one of which was particularly impressive. It was formed by two cut slabs of rock, superposed to attain twice a man's height. The lower slab ended with the feet. The upper slab represented the trunk and the excellently chiselled head, in three-quarter view, of a man with long hair and ear-rings. I was allowed to photograph the statue.

Together with a few colleagues, we drove to the site of one of the castles, extant in the K k-T rk age, Aktepe, north-east of Taşkent. It turned out that there were three Aktepes all to the north of Taşkent. Of these probably connected monuments, two were castles and one a temple (M. E. Filanovi , *Taşkent*, Taşkent, 1983, 100-125). Dr. M. E. Filanovi , the author of a book on Taşkent, who conducts the excavations, kindly accepted to be our guide and took us to the best-preserved castle, the north-eastern Aktepe (Extensive research could not be undertaken, at another settlement of the K k-T rk period, Ming-y r k, situated in the heart of the modern city).

The north-eastern Aktepe castle had existed before the K k-T rk period, but was renovated, in the K k-T rk age. Indeed, Dr. Fila-

noviç's reconstitution (pl. I/b), with its two concentric circumvallations, displays the characteristic disposition of the K k-T rk *ordu-balık*, in which the ordu (inner castle) was reserved to the prince, while the outer circumvallation (*balık*) housed the retinue (see E. Esin, "Balık and Ordu", *Central Asiatic Journal*, XXVII/3-4, Wiesbaden, 1983).

The A tepe castle rose on a height which dominated the Ta kent oasis. From the multiple terraces, one may contemplate the green oasis, circled by mountain chains. The rivers flowing from the mountains, in particular the Boz-su, provide abundant irrigation to the fields and groves of poplars and sycamores. The Chinese histories mention the turquoise mines of the mountains, to the south-east of the oasis. We were told that on some days, the snowy T'ien-shan peaks could be visible from A tepe.

The Ta kent province was annexed by the K k-T rk  aganate, in 605-16 and given as fief to a Turkish dynasty of Tudun rank (see E. Chavannes, *Documents sur les Turcs Occidentaux*, St. Petersburg, 1903, pp. 140-43). After the phases of the downfall of the western and eastern branches of the K k-T rk dynasty, the Tuduns, pressed by the advance of Islam, from their southern border, had solicited the protection of China. But, the relationship was marred by conflicts. Ba atur Tudun's successor and son, invited to China in 741, was executed there. His son requested the help of the Islamic Caliphate's governors, south of Ta kent, to oppose China's penetration to Ta kent. The valley of Talas became, in 751, the scene of a historical battle, in which China and her ally, the Turkish Tar an of Far ana, were defeated by the combined armies of the Tudun and of the Caliphate's governor. As a consequence of the Battle of Talas, China lost its influence in Central Asia, for several centuries. Ta kent was, in 765, a province of the Caliphate, but soon after, came again under the rule of "The lord of Ta kent and his Turks", to quote Tabar  (Tabar , chronicle of the year H. 191, cited by V. Bartold, *So ineniya*, III, Moscow 1965, p. 499). A Samanid general in the Caliphate's service finally occupied Ta kent in 819.

The Tudun's mintage, identified through the inscription Tudun, has been published by several numismats, in particular O. I. Smirnova (pl. I/a) and E. V. Rteveladze (see, O. I. Smirnova, *Svondiy Katalog*

sogdiyskix monet, Bronza, Moscow, 1981 and E. V. Rteveladze, "Numismatičeskie materialı k istorii rannesrednevočkogo aa", *Uzbe-kistan'da İctimâi Fanlar*, VIII, Taškent, 1982. Short information: E. Esin, "O. I. Smirnova on K k-T rk perild coins of Western Turkistan", *Erdem*, V, Ankara, May 1986). Through the Tudun inscription, the *tamġa* and the leonine heraldry of the dynasty could be established. Other coins with the same *tamġa* were found, in the Taškent area, by Dr. Filanovi (pl. II, c, d). A unique coin, with the inscription Il Tigin, discovered at Atepe, is studied by Dr. Rteveladze. The coins show also effigies of Tuduns, wearing a diadem, or a head-band with crescent (pl. IIa). On one coin (pl. II/d) a figure may be seen, in squatting posture, on a carpet. He has been depicted looking leftwards, towards a *tamġa* of a variety found on some coins with the inscription *Kaġan* (On these, see Smirnova, 1981 and Esin, in *Erdem* V, 1986. A new specimen of the coins with *Ķaġan* inscription, however without that *tamġa*, has recently been found, in the Taškent region, by Dr. Rteveladze). The Tudun *tamġa* is placed at the reverse of the coin, representing the sedent figure (pl. II/d).

Minature portraits, in terracotta, were aqually discovered, at the north-eastern Atepe, as well as elsewhere, in the Taškent area (pls. II/a, b).

Taškent's annexion within the Central Asian Islamic territory (819) led to the gradual conversion of the local Karluġ and Oġuz Turks. The missionary effort of Ab  Bakr b. 'Alı al-Ķaff l (903-76) is particularly cited in Islamic histories (see V. Bartol'd, *Turkestan v epoxu Mongol'skago nešetviye*, I, Texts, St Petersburg, 1895, pp. 128, 150). This locksmith (*Ķaff l*), born in Balġ, or in ŐaŐ (Taškent) had achieved the rank of a major teacher of Islam (*im m*). While in Baġd d, together with his disciples, Ķaff l had manifested his ardent desire to propagate Islam in Turkistan, by shooting an arrow eastwards. He then returned to Taškent. In his time, whenever the non-Muslim Turks besieged Taškent, they were awed by the sound of the call to the pre-dawn prayer, recited in the city's four-hundred mosques, and abandoned the siege. Ķaff l's funerary monument had been renovated in the sixteenth century, into a domed edifice. The Hakanı T rk dynasty (the Ķaraġanids, 840-1220), who presumably descended from the K k-T rk *kaġans* had, after

adhering to Islam in ca 926, attempted the recovery of the provinces of the K k-T rk  aġanate, which had been lost, with the advance of Islam. Ta kent came under  aġanid rule, in 980 (see O. Pritsak, "Von den  arlu  zu den Karachaniden", *Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft*, CI, 1951). The A tepe castle was in use, in the  aġanid period, as attested by the rich collection of pottery, now displayed in the Museum of Fine arts. More  aġanid pottery, remains of ornate partly glazed architectonic revetments from Rib t-i Malik, a  aġanid monument, built in 1079, in the land of Buh r , were kindly shown to us by Dr. N. B. Nemtzeva, whose publications on  aġanid architecture are well-known (see (E. Esin, "Rib t-i Malik", *Erdem* no. 5, Ankara, May 1986). A newly discovered inscribed panel has not yet been read. A fragment of pottery, from the twelfth century layer of Rib t-i Malik, represented the head of a young man, resembling the figurative depictions on the  ub d- b d tiles, a Sel uk palace of the thirteenth century, in Turkey. The aesthetic concepts of Sel uk period Turkey might have been influenced by  aġanid art, amongst other precedents. Carved wooden columns of this period may be seen at the Museum of History.

The portal, with inscribed glazed tiles, in lapis-lazuli hues of the Barak  an *madrasa* is one of Ta kent's important sixteenth century monuments (On Barak  an of Ta kent, 1551-56, see Ab 'l-G zi Bahadur  an, * ecere-i T rk*, Desmaisons ed., Amsterdam, 1871, p. 238, note 1). The part of the old city, near Bara   an's *madrasa*, has been turned into an open-air museum.

Finally, one must mention the bard-*ba s* and the lovely ballerinas of Ta kent. The *ba s* performed at the inaugural session. An Altaic *ba s*'s style somewhat differed from that of the  zbek ones. He played on an instrument with single string and recited in a monotone and artificially low-pitched voice, reminiscent of the elocution of Buddhist *s tras*. A Japanese scholar remarked that this technique was in his country, reserved to ritual occasions. The *ba s* stated that he produced the unnaturally lowpitched voice, by directing the resonance to the breast.

The dances of young  zbek ballerinas, dressed in national garbs, combined the tradition of Central Asian choreography to the sophisticated art of the Russian ballet. The acrobatic whirling

motions alternated with seductive stillness, in which the the graceful gestures of the arms and hands recalled the Buddhist ritual *mudrās*. The tradition of Turkish dances was manifested by the trepidation of the shoulders and the pendular movement of the heads, on the axis of the neck.

While the Twentyninth PIAC was approaching its end, preparations for the next meeting, the thirtieth anniversary of PIAC, were in way. The jubilee will take place, at the PIAC's centre, the Indiana University, on June 19-25, 1987.

MERKEZİMİZDEN HABERLER

KONFERANSLAR

ANKARA'DA VERİLEN KONFERANSLAR

Merkezimizde 1986 yılının ikinci döneminde verilen konferanslar iki adettir. Seçkin dinleyici kitlelerinin izlediği bu konferanslar şunlardır:

- Uğur Derman : Eserleriyle Müzehip Rikkat Kunt (1903-1986)
4 Aralık 1986
- Turgut Özakman : Türk Tiyatrosu
18 Aralık 1986

ANKARA DIŞINDA VERİLEN KONFERANSLAR

- Prof. Dr. Nurhan Atasoy : Türk Çadırları
8 Aralık 1986 Trabzon

10 KASIM 1986 HAFTASINDA VERİLEN KONFERANSLAR

- Dr. Müjgân Cunbur : Atatürk ve Millî Birlik
12 Kasım 1986, Ankara, Gaziosmanpaşa Kız
Meslek Lisesi
- Doç. Dr. Berin Yurdadoğ : Atatürk ve Millî Birlik
11 Kasım 1986, Polatlı Lisesi

MERKEZİMİZ ADINA ÜYELERİMİZİN YURTDIŞINDA KATILDIKLARI TOPLANTILAR VE VERDİKLERİ KONFERANSLAR

8-10 Eylül 1986 tarihlerinde Tokyo'da düzenlenen "Türk Kültürü ve Sanatı" konulu konferans dizisinde üyelerimizden Prof. Dr. Nurhan Atasoy "Türk Minyatür Sanatı" konusunda konferans vermiştir. Aynı konferans dizisinde Türk Müziği, Türk Seramik Sanatı ve Türk Halı Sanatı konularında Japon bilim adamları konuşmuşlardır.

17-21 Eylül 1986 tarihlerinde Viyana ve Budapeşte'de toplanan "V. International Conference on Oriental Carpets" (5. Uluslararası Şark Hahları Konferansı)'na üyelerimizden Prof. Dr. Oktay Aslanapa Merkezimiz adına katılmıştır. Oniki seksiyon halinde çalışılan toplantıda üyemiz seccadelerin tartışıldığı onuncu seksiyona başkanlık etmiştir.

15-21 Eylül 1986 tarihlerinde Taşkent'te toplanan "29. Permanent International Altaistic Conference (PIAC)"a üyelerimizden Dr. Emel Esin katılmış, tarih seksiyonuna başkanlık etmiş ve "İbn Davadârî adlı, ondördüncü asırda Mısır'da yaşayan Türk Tarihçisi'nin, Türklerin ve Moğolların menşei üzerine rivâyeti" konulu bir tebliğ vermiştir.

SERGİ

10-24 Kasım 1986 tarihleri arasında Yüksek Kurum'un giriş holünde açılan "Atatürk'ün Yetiştığı Çevre ve Yıldız Sarayı Kütüphanesinden Okuduğu Kitaplar" adlı sergimizde 67 resim ve 21 kitap sergilenmiştir. Büyük ilgi gören sergimiz İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinin işbirliği ile hazırlanmıştır.

KÜTÜPHANE

1986 yılı sonunda kitaplarımız 4800 adet ve dergilerimiz 57 kalem olmak üzere 1060 adettir.

MERKEZİMİZE ARMAĞAN EDİLEN CEMAL KÖPRÜLÜ KİTAPLARI *

- HABBERTON, JOHN, *Helene's Kinderchen*, Çeviren: M. Grief, Leipzig, 172 sayfa.
- HABERLANDT, M., *Haupt-Literaturen des Orients*, Leipzig 1902, 2 cilt. (Sammlung Göschen 162, 163).
- HAECKEL, ERNST, *Natur und Mensch*, Yayımlayan: C. W. Neumann, Leipzig, 186 sayfa.
- HAFIZ DİVANI, Çeviren: Abdülbaki Gölpınarlı, İstanbul 1944, 788 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümeleler Şark-İslâm Klâsikleri 4).
- HAİM, S., *English-Persian Dictionary*, HaİM's One-Volume, Teheran 1960, 1465 sayfa.
- HALM, FRIEDRICH, *Der Sohn der Wildnis*, Leipzig, 88 sayfa.
- HALPÉRINE-KAMINSKY, E., *La Tragédie de Tolstoï et de Sa Femme*, Paris 1931, A. Fayard, 365 sayfa.
- HAMSUN, KNUT, *Dünya Nimeti*, Çeviren: Behçet Necatigil, İstanbul 1949, 1. cilt, 295 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümeleler İskandinav Klâsikleri 8).
- HAMSUN, KNUT, *Segen der Erde*, Roman, Berlin 1918, 441 sayfa.
- HAMSUN, KNUT, *Sonbahar Yıldızları Altında*, Çeviren: B. Necatigil, İstanbul 1949, 146 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümeleler İskandinav Klâsikleri 7).
- HASSE, K. P., *Die Italienische Renaissance*, Leipzig, 263 sayfa.
- HAUPTMANN, G., *Kunduz Köpek*, Çeviren: Ş. B. Kurt, İstanbul 1948, 106 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümeleler Alman Klâsikleri 66).
- HAUPTMANN, GERHART, *Rose Bernd*, Çeviren: Melâhat Özgü, İstanbul 1949, 114 sayfa. (M. E. B. Modern Tiyatro Eserleri Serisi 51).
- HAUPTMANN, GERHART, *Die Weber*, Berlin 1914, 125 sayfa.
- HAUSMANN, MANFRED, *Abel mit der Mundharmonika*, Roman, Berlin 1932, 279 sayfa.
- Hayat Aile Ansiklopedisi*, İstanbul 1964, 2 cilt.
- Hayat Ansiklopedisi*, İstanbul 1961-64, Hayat Yayınları, 36 fasikül.
- Hayat Büyük Türk Sözlüğü*, İstanbul 1969-1970, 14 fasikül, 1288 sayfa. Hayat Yayınları.
- HAZARD, PAUL, *La Vie de Stendhal*, Paris 1938, Gallimard, 252 sayfa. (Vies des Hommes Illustres No. 11).
- HEBBEL, FRIEDRICH, *Dramatische Werke*, Leipzig, 4 cilt.
- HEBBEL, FRIEDRICH, *Maria Magdalena*, Çeviren: S. Batu, İstanbul 1948, 84 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümeleler Alman Klâsikleri 59).
- HEBEL, JOHANN PETER, *Alemannische Gedichte*, Halle, 131 sayfa.
- HEBEL, JOHANN PETER, *Poetische Werke*, Leipzig, 530 sayfa.
- HÉDOUVILLE, MARTHE DE, *La Comtesse de Ségur et les Siens*, Paris 1953, 323 sayfa.
- HEER, J. C., *An Heiligen Wassern*, Stuttgart 1920, 399 sayfa.

* Erdem 5'de yayınlanan liste'nin devamı.

- Hegel Sa Vie, Son Oeuvre avec un Exposé de sa Philosophie* par André Cresson, Paris 1949, 134 sayfa.
- HEHN, VIKTOR, *Gedanken über Goethe*, Berlin, 487 sayfa.
- HEIDEGGER, MARTIN, *Qu'est-ce Que la Métaphysique?* Traduit de l'Allemand avec un avant-propos et des notes par Henry Corbin, Paris 1938, Gallimard, 254 sayfa.
- HEIGEL, KARL, *Das Ewige Licht*, Leipzig, 59 sayfa.
- HEINE, HENRI, *L'Intermezzo*, La Mer du Nord, Paris, Payot, 122 sayfa.
- HEINE, HENRI, *Le Livre des Chants*, Traduction nouvelle par H. Mansvic, Paris, Garnier, 302 sayfa.
- HEINE, HEINRICH, *Sämtliche Werke*, Leipzig, 4 cilt.
- HEINE, H., *Seyahat Tablolari, Çeviren : P. N. Boratav*, Ankara 1948, 2. cilt 345 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercüme Alman Klâsikleri 25).
- HEINEMANN, KARL, *Die Deutsche Dichtung*, Leipzig 1930, 396 sayfa.
- HEINEMANN, KARL, *Die Klassische Dichtung der Griechen*, Leipzig, 237 sayfa.
- HEINEMANN, KARL, *Die Klassische Dichtung der Römer*, Leipzig 1914, 245 sayfa.
- HEINERMANN, THEODOR, *Geschichte der Spanischen Literatur*, München 1923, 131 sayfa. (Sammlung Kösel 101).
- Henri Bergson*, Essais et témoignages recueillis par Albert Béguin et Pierre Thévenaz, Neuchatel 1943, 373 sayfa.
- Henri Heine par Ses Contemporains*, Publié par H. H. Houben et traduit par B. Netter-Gidon, Paris 1929, Payot, 343 sayfa.
- HENRI-ROBERT, *Les Grands Procès de l'Histoire*, Paris 1935, Payot, 256 sayfa.
- HENRIOT, ÉMILE, *Stendhaliana*, Paris 1924, 233 sayfa.
- HENRY, NOELLE, *Kahraman bir kız değilim ... Roman*, Çeviren: Necati Utku, İstanbul, 150 sayfa.
- HERDER, J. G., *Mensch und Geschichte, Sein Werk im Grundriss*, Leipzig 1935, 343 sayfa.
- HEREDIA, JOSE-MARIA DE, *Les Trophées*, Paris, 254 sayfa.
- HEROLD, THEODOR, *Gretchen*, Ein Sang aus der Zeit der Freiheitskriege, Münster 1896, 219 sayfa.
- HERRIOT, ÉDOUARD, *Madame Récamier et Ses Amis*, Paris 1931, Payot, 372 sayfa.
- HERRIOT, ÉDOUARD, *La Vie de Beethoven*, Paris 1936, Gallimard, 433 sayfa.
- HERRIOT, ÉDOUARD, *La Vie de Beethoven*, Paris 1938, Gallimard, 435 sayfa. (Vies des Hommes Illustres No. 30).
- HERVIER, MARCEL, *Les Écrivains Français Jugés par Leurs Contemporains*, Paris, 2. cilt: Le Dix-Huitième Siècle, 3. cilt, 1. kısım: Le Dix-Neuvième Siècle, 4. cilt, 2. kısım: Le Dix-Neuvième Siècle.
- HESIODOS, *İşler*, Çeviren: S. Y. Baydur, İstanbul 1948, 42 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercüme Yunan Klâsikleri 75).
- HESSE, HERMANN, *Eine Bibliothek der Weltliteratur*, Leipzig 1929, 84 sayfa.
- HEYNE, MORIZ, *Deutsches Wörterbuch*, Leipzig 1890-1895, 3 cilt.
- HEYES, J. C. A., *Deutsche Grammatik*, Hannover 1908, 629 sayfa.
- HILTON, JAMES, *Rien de Si Étrange ...*, Roman, Genève 1948, 335 sayfa.
- HILTON, JAMES, *Vent d'Orage*, Roman, Traduit de l'Anglais par Erna Delile, Genève 1945, 259 sayfa.

- HİSAR, ABDÜLHAK ŞİNASI, *Boğaziçi Mehtapları*, İstanbul 1942, 334 sayfa.
- HİSAR, ABDÜLHAK ŞİNASI, *Tahya Kemal'e Vedâ*, İstanbul 1959, 101 sayfa.
- Histoïrens et Mémorialistes du XVIe Siècle* (Extraits), Paris, 112 sayfa. (Classiques Larousse).
- HÖFFDING, HARALD, *Rousseau und Seine Philosophie*, Stuttgart 1923, 152 sayfa.
- HÖLDERLIN, *Hyperion*, Çeviren: M. Togar, İstanbul 1943, 1. cilt 161 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercüme Alman Klâsikleri 6).
- HOFFMANN, E. T. A., *Musikalische Novellen*, Yayınlayan: E. Istel, Leipzig, 117 sayfa.
- HOFFMANN, P. F. L., *Praktisches Grammatikalisches Wörterbuch der Deutschen Sprache*, Leipzig 1913, 620 sayfa.
- HOFFMANN, P. F. L., *Volkstümliches Wörterbuch der Deutschen Synonymen*, Leipzig 1913, 379 sayfa.
- HOFFMANN, P. F. L., *Wörterbuch der Deutschen Sprache*, Leipzig 1943, 702 sayfa.
- HOFMANN, HERMANN, *Fürst Bismarck 1890-1898*, Stuttgart 1922, 2 cilt içinde 3 cilt.
- HOHENSTEIN, FRIEDRICH AUGUST, *Weimar und Goethe, Ereignisse und Erlebnisse*, Berlin 1931, 443 sayfa.
- HOHENSTEIN, FRIEDRICH AUGUST, *Goethe Die Pyramide*, Dresden 1929, 463 sayfa.
- HOMER, *Ilias*, Berlin, 2 cilt.
- HOMER, *Odyssee* Berlin, 2 cilt.
- HOMO, LÉON, *Les Empereurs Romains et le Christianisme*, Paris 1931, Payot, 232 sayfa.
- Horace*, Texte établi, traduit et annoté par François Richard, Paris 1931, Garnier, 2 cilt.
- HOUBEN, H., *Goethe et la Police*, Traduction Originale de l'Allemand par G. Strem et H. Monceaux, Paris 1933, 209 sayfa. (L'Histoire Littéraire).
- HÖLDERLIN, FRIEDRICH, *F. Hölderlins Werke*, Leipzig, 3 cilt.
- HUCH, RICARDA, *Le Romantiques Allemands*, Traduit par André Babelon, Paris, 1933, 326 sayfa.
- HUGO, VICTOR, *Choses Vues 1830-1871*, Avant-propos et notes de Paul Souchon, Genève, La Palatine, 563 sayfa.
- HUGO, VICTOR, *Journal 1830-1848*, Publié et présenté par Henri Guillemin, Paris 1954, Gallimard, 382 sayfa.
- HUGO, V., *Notre-Dame de Paris*, Çeviren: N. N. Tepedelenlioğlu, İstanbul 1948, 2. cilt 22 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercüme Fransız Klâsikleri 152).
- HUGO, VICTOR, *Oeuvres Poétiques Complètes*, Avec un avant-propos de Robert Goffin, Montréal 1944, 1228 sayfa.
- HUGO, VICTOR, *Ruy Blas*, Çeviren: S. E. Siyavuşgil, İstanbul 1948, 160 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercüme Fransız Klâsikleri 155).
- HUMBERT, ANDRÉ, *Les Dames D'Allinges*, Roman, Paris 1943, 310 sayfa.
- Les Humanistes Français du XVIe Siècle*, (Extraits), Paris, 109 sayfa. (Classiques Larousse).
- HUMBOLDT, WILHELM VON, *Über Schiller und den Gang seiner Geistesentwicklung*, Leipzig, 59 sayfa.
- Hüseyin Kâzım Bey*, İstanbul 1935, 118 sayfa.
- HYTIER, JEAN, *Les Arts de Littérature*, Paris 1946, 162 sayfa.

- IBSEN, HENRIK, *John Gabriel Borkman*, Çeviren: C. M. Altar, İstanbul 1951, 150 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümeleler İskandinav Klâsikleri 10).
- IBSEN, H., *Nora Bir Bebek Evi*, Çeviren: C. M. Altar, Ankara 1942, 223 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümeleler İskandinav Klâsikleri 1).
- Immanuel Kants Leben, in Darstellungen seiner Zeitgenossen*, Berlin, 154 sayfa.
- IRVING, WASHINGTON, *Alhambra*, Çeviren: F. Fürger, Leipzig, 306 sayfa.
- ISTRATI, PANAIT, *Akdeniz*, Roman, Çeviren: Yaşar Nabi, İstanbul 1957, 165 sayfa. Varlık Yayınları.
- ISTRATI, PANAIT, *Kyra Kyralina*, Paris 1932, 191 sayfa.
- İZAMBARD, GEORGES, *Rimbaud Trel Que Je l'Ai Connu*, Paris 1946, 227 sayfa.
- İBN-İ BİBİ, *El-Evâmirü'l-'Alâ'iyye Fi'l-Umûri'l-'Alâ'iyye*, Önsöz ve fihristi hazırlayan: Adnan Sadık Erzi, 1. Tıpkıbasım, Ankara 1956, Türk Tarih Kurumu Yayını.
- İĞDEMİR, ULUĞ, "Atatürk'ün Anafartalar Muharebelerine Ait Hâtraları", *Belleten*, sayı 28 (1943),
- İMİRÜL, KAYS, *Yedi Askı*, Çeviren: Ş. Yaltkaya, İstanbul 1943, 127+67 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümeleler Şark-İslâm Klâsikleri 2).
- İNAL, İBNÜLEMİN MAHMUD KEMAL, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, İstanbul 1940-41. 1. cüz ve 2. cüz.
- İNALCIK, HALİL, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, Ankara 1954, 1. cilt. Türk Tarih Kurumu Yayını.
- İncil ve Diğer Kitaplar*, Mukaddes Kitabın İkinci Kısım Yeni Ahit, İstanbul 1933, 616 sayfa.
- İngiliz Edebiyatı Etüdleri*, İstanbul 1943, 195 sayfa.
- İnönü Ansiklopedisi*, 1-30. fasikül (1946), 82-86 fasiküller ve 148. fasikül.
- İslâm Ansiklopedisi*, 1. cüz (1940)-126. cüz (1975).
- İstanbul Çeşmeleri*, Toplayan: İbrahim Hilmi Tanışık, Ankara 1943-45, 2 cilt. Millî Eğitim Bakanlığı Yayını. 1. cilt: İstanbul Ciheti, 2. cilt: Beyoğlu ve Üsküdar cihetleri.
- İzmir'den Bursa'ya*, Hikâyeler, Mektuplar ve Yunan Ordusunun Sorumluluğuna Dair Bir İnceleme, İstanbul 1974, 136 sayfa.
- JACHMANN, GÜNTHER, *Die Originalität der Römischen Literatur*, Berlin 1926, 43 sayfa.
- JAHNKE, RICHARD, *Faust*, Eine Tragödie von Goethe, Leipzig 1932, 1. kısım, 135 sayfa.
- J. M. J. A. *Histoire Abrégée des Littératures Anciennes et Modernes*, Paris, 485 sayfa.
- JACOBSEN, Marie Grubbe, Çeviren: S. Batu, Ankara 1949, 253 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümeleler Danimarka Klâsikleri 1).
- JAESCHKE, GOTTHARD, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, Çeviren: Cemal Köprülü, Ankara 1971, 316 sayfa. Türk Tarih Kurumu Yayını.
- JALOUX, EDMOND, *Edgar Poe et Les Femmes*, Genève 1943, 252 sayfa.
- JALOUX, EDMOND. *Goethe*, Nouvelle édition Revue et Augmentée, Paris 1949, A. Fayard, 317 sayfa.
- JALOUX, EDMOND, *Vie de Goethe*, Paris 1933, 271 sayfa.
- JAMES, HENRY, *Carnets* (Notebooks), Présentés par F.-O. Matthiessen et Kenneth B. Murdock, Traduit de l'Anglais par Louise Servicen, Paris 1954, 455 sayfa.
- JARDÉ, A., *La Formation du Peuple Grec*, Avec sept cartes dans le texte, Paris 1923, 425 sayfa. (L'Évolution de L'Humanité).

- JENSEN, WILHELM, *Hunnenblut*, Eine Begebenheit aus dem alten Chiemgau, Leipzig, 88 sayfa.
- JIRICZEK, OTTO L., *Die Deutsche Heldensage*, Berlin 1913, 216 sayfa. (Sammlung Göschen 32).
- JODL, FRIEDRICH, *Geschichte der Neueren Philosophie*, Yayınlayan: K. Roretz, Wien 1924, 780 sayfa.
- JOHST, HANNS, *Die Torheit einer Liebe, Mutter ohne Tod*, München 1930, 290 sayfa.
- JOKAI, M., *Yeni Çiftlik Sahibi*, Çeviren: Sadrettin Karatay, Ankara 1948, 364 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercüme Macar Klâsikleri 12).
- Journal de la Comtesse Léon Tolstoï* (1862-1891), Traduit du Russe avec une introduction et des notes par H. Pernot, Paris 1930, 250 sayfa.
- Journal de la Comtesse Léon Tolstoï* (1891-1897), Traduit du Russe par H. Pernot, Paris 1931, 254 sayfa.
- JOUVE, PIERRE JEAN, *Le Don Juan de Mozart*, 1942, Egloff, 270 sayfa.
- JOUVE, PIERRE JEAN, *Paulina* 1880, Paris 1964, 253 sayfa.
- JOUVET, LOUIS, *Réflexions du Comédien*, Paris 1952, 234 sayfa.
- JUNGHANS, H. A., *Das Nibelungenlied*, Leipzig, 370 sayfa.
- KADNER, SIEGFRIED, *Die Prosaschmiede*, vom Richtigen Lesen Sprechen, Schreiben, Berlin 1932, 414 sayfa.
- KAFESOĞLU, İBRAHİM, *Harezşahlar Devleti Tarihi* (485-617/1092-1229), Ankara 1956, 317 sayfa. Türk Tarih Kurumu Yayını.
- KANAT, H. FIKRET, *Göte ve Faust*, Ankara 1940, 102 sayfa. Gazi Terbiye Enstitüsü Neşriyatı.
- KANT, IMMANUEL, *Critique de la Raison Pure*, Traduction J. Barni, Revue et corrigée par P. Archambault, Paris 1937, Flammarion, 2 cilt. (Les Meilleurs Auteurs Classiques Français et Étrangers).
- KANT, IMMANUEL, *Kritik der Praktischen Vernunft*, Yayınlayan: K. Kehrbach, Leipzig, 196 sayfa.
- KANT, IMMANUEL, *Kritik der Urtheilskraft*, Yayınlayan: K. Kehrbach, Leipzig, 391 Sayfa.
- KANT, IMMANUEL, *Prolegomena zu einer jeden künftigen metaphysik die als Wissenschaft wird auftreten können*, Yayınlayan K. Schulz, Leipzig, 230 sayfa.
- Kânünnâme-i Sultâni Ber Müceb-i 'Örf-i 'Osmânî*, II. Mehmed ve II. Bayezid Devirlerine ait Yasaknâme ve Kânünnâmeler, Metni bir giriş ve 38 tıpkıbasımla yayınlayan: Robert Anhegger ve Halil İnalçık, Ankara 1956, 135 sayfa. Türk Tarih Kurumu Yayını.
- KARAL, ENVER ZİYA, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1956, 6. cilt ve 7. cilt. Türk Tarih Kurumu Yayını.
- KARAL, ENVER ZİYA, *Selim III'ün Hat-ı Hümayunları, Nizam-ı Cedit* 1789-1807, Ankara 1946, 210 sayfa. Türk Tarih Kurumu Yayını.
- KARATAY, NAMDAR RAHMİ, *Namık Kemal ve İdealizmi*, Sosyoloji ve Psikoloji Bakımından Bir Etüd, Bursa 1941, 28 sayfa.
- KARPPE, S., *Essais de Critique et d'Histoire de Philosophie*, Paris 1902, 224 sayfa.
- KASTEN, HANS, *Goethes Bremer Freund Dr. Nicolaus Meyer Briefwechsel mit Goethe und dem Weimarer Kreise*, Bremen 1926, 479 sayfa.

- Kâtip Çelebi, Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, Ankara 1957, 225 sayfa. Türk Tarih Kurumu Yayını.
- KAYNAR, REŞAT, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara 1954, 656 sayfa. Türk Tarih Kurumu Yayını.
- KAZASKER, MEHMET HAFİD, *Sefinetü'l-Vüzera*, Neşreden: İsmet Parmaksızoğlu, İstanbul 1952, 86 sayfa.
- KAZMAZ, SÜLEYMAN, *Çiğdemlik*, Roman, Ankara 1968, 279 sayfa.
- KAZMAZ, SÜLEYMAN, *İnsanca Bir Dünya (Sorunlar ve Düşünceler)*, Ankara 1969, 200 sayfa.
- KAZMAZ, SÜLEYMAN, *Köy Tiyatrosu*, Ankara 1950, 117 sayfa. CHP Halkevleri Bürosu Yayını.
- KELLER, GOTTFRIED, *Der Grüne Heinrich*, Roman, Berlin, 812 sayfa.
- KELLER, G., *Yeşil Heinrich*, Çeviren: Emin Türk Eliçin, Ankara 1948, 3. ve 4. ciltler. (Dünya Edebiyatından Tercüme Alman Klâsikleri 52).
- KERİMÜDDİN MAHMUD, *Müsâmeret ül-Ahbâr Moğollar Zamanında Türkiye Selçuklularının Tarihi*, Mukaddime ve haşiyelerle tashih ve neşreden: Osman Turan, Ankara 1944, 366 sayfa. Türk Tarih Kurumu Yayını.
- KESSEL, J., *L'Équipage*, Paris 1956, 251 sayfa.
- KEYN, İZLER, Ankara 1938, 24 sayfa.
- KISFALUDY, K., *Aldanışlar*, Çeviren: S. Karatay, Ankara 1948, 72 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercüme Macar Klâsikleri 13).
- KIESGEN, LAURENZ, *Heinrich von Kleist*, Leipzig 1901, 132 sayfa.
- KINROSS, LORD, *Atatürk, Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, Türkçesi: Ayhan Tezel, İstanbul 1966, 2. cilt.
- Kitâb-ı Cihan-nümâ Neşri Tarihi*, Yayınlayanlar: Faik Reşit Unat ve Mehmed A. Köymen, Ankara 1949-1957, 2 cilt. Türk Tarih Kurumu Yayını.
- KLAGES, LUDWIG, *Der Mensch und das Leben*, Leipzig 1937, 64 sayfa.
- Kleiner Weltatlas der Deutschen Buchgemeinschaft*, Berlin 1936, 123 sayfa.
- KLEINPAUL, RUDOLF, *Deutsches Fremdwörterbuch* Berlin, 1914, 171 sayfa. (Sammlung Göschen 273).
- KLEINPAUL, RUDOLF, *Das Fremdwort im Deutschen*, Leipzig 1910, 152 sayfa. (Sammlung Göschen 55-).
- KLEIST, HEINRICH VON, *Hikâyeler*, Çeviren: M. Togar, İstanbul 1952, 198 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercüme Alman Klâsikleri 81).
- KLEIST, H. VON, *Michael Kohlhaas*, Çeviren: Necip Üçok, Ankara 1944, 132 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercüme Alman Klâsikleri 15).
- KLEIST, HEINRICH VON, *Sämtliche Werke*, Leipzig, 5 cilt.
- KLINGHARDT, KARL, *Angora-Konstantinopel Ringende Gewalten*, Frankfurt 1924, 265 sayfa.
- KLOTZ, ALFRED, *Geschichte der Römischen Literatur*, Leipzig 1924, 169 sayfa.
- Das Kluge Alphabet*, Konversations - Lexikon, Berlin 1934-1935, 10 cilt.
- KOCH, FRANZ, *Geschichte Deutscher Dichtung*, Hamburg 1937, 373 sayfa.
- KOCH, MAX, *Geschichte der Deutschen Literatur*, Leipzig 1911, 311 sayfa. (Sammlung Göschen 31).
- KOLBENHEYER, E. G., *Das Lacheln der Penaten*, Roman, München 1927, 274 sayfa.

- KORFF, H. A., *Humanismus und Romantik*, Leipzig 1924, 141 sayfa.
- KÖLCSEY, F., *Öğütler*, Çev. N. Seren, Ankara 1949, 56 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercüme Macar Klâsikleri 14).
- KÖLLING, HERMANN, *Schiller Worte der Weisheit*, Berlin, 96 sayfa.
- KORFF, H. A., *Die Lebensidee Goethes*, Leipzig, 170 sayfa.
- KOSCH, WILHELM, *Deutsches Literatur=Lexion*, Biographisches und Bibliographisches Handbuch, Halle (Saale) 1928-1930, 2 cilt.
- KOŞAY, HÂMİT ZÜBEYR, *Alacahöyük*, 86 sayfa. Turkish Press, Broadcasting and Tourist Department.
- KÖPRÜLÜ, CEMAL, "Abû İshâk Karûnî ve Anadolu'da İshakî Dervişleri", *Belleten*, cilt 33, sayı 130 (1969).
- KÖPRÜLÜ, M. FUAD, *Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları*, Ankara 1943, 1. cilt.
- KÖPRÜLÜ, FUAD, *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara 1966, 472 sayfa. Türk Tarih Kurumu Yayını.
- KÖPRÜLÜ, MEHMED FUAD, *Eski Şairlerimiz Divan Edebiyatı Antolojisi*, İstanbul 1934, 700 sayfa.
- KÖPRÜLÜ, FUAD, "Ortazaman Türk Devletlerinde Hukukî Sembollerdeki Motifler", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, cilt 2 (1938).
- KÖPRÜLÜ, FUAD, "Ortazaman Türk Hukukî Müesseseleri", *İkinci Türk Tarih Kongresi*, İstanbul 1937.
- KÖPRÜLÜ, M. FUAD, "Ortazaman Türk-İslâm Feodalizmi", *Belleten*, No. 19 (1941).
- KÖPRÜLÜ, FUAD, *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*, 2. basım, Ankara 1966, 375 sayfa. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını.
- KÖPRÜLÜ, FUAD, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 3. basım, Gerekli sadeleştirmeler ve bazı notlara ilâvelerle yayımlayan: Orhan F. Köprülü, Ankara 1976, 415 sayfa. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını.
- KÖPRÜLÜ, ORHAN F., "Cevrî Tarihi'nin Mahiyet ve Kıymeti", *Tarih Dergisi*, cilt 1, sayı 1 (1949).
- KÖPRÜLÜ, ORHAN F., "Kandiye'de Köprülülere ait Kitabeler", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı Armağanı*, Ankara 1975.
- KÖPRÜLÜ, ORHAN F., "Şeyhülislâm Kara-Çelebi Zade Abdülaziz Efendi ve Müftü Suyu", *Belleten*, sayı 41.
- KÖPRÜLÜ, ORHAN F., "Türkler ve Türkiye Hakkında Bilinmeyen veya Az Bilinen İngilizce Kaynaklar", *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan*.
- Körners Werke*, Berlin, 1. kısım: Gedichte-Erzählungen, 2. kısım: Trauerspiele-Lustspiele-Briefe, 242+529 sayfa.
- KÖRTE, ALFRED, *Die Hellenistische Dichtung*, Leipzig, 333 sayfa.
- KÖYMEN, MEHMET ALTAY, "Gök Türk Kağanlığı Adlı Bir Yazı Münasebetiyle Bazı Mülâhazalar", *İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 3, sayı 3-4.
- KRAETSCH, E., *Illustrierte Weltgeschichte*, Berlin 1923, 4 cilt.
- KRAUSS, RUDOLF, *Schauspielbuch*, Stuttgart 1907, 352 sayfa.
- KRÖGER, TIMM, *Neuen Novellen*, Hamburg 1914, 138 sayfa.
- KRUSE, R., *Dramatische Zwiegespräche*, Leipzig, 8. cilt 68 sayfa.

- KUMBARACILAR, İZZET, *İstanbul Sebilleri*, İstanbul 1938, 72 sayfa.
- KUNTAY, MİTHAT CEMAL, *Mehmed Akif*, İstanbul 1939, 1. kitap 446 sayfa.
- KURAT, AKDES NİMET, *Prut Seferi ve Barışı* 1123 (1711), Ankara 1951, 1. cilt. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayını.
- KURAT, AKDES NİMET, *Türk-İngiliz Münasebetlerine Kısa Bir Bakış* (1553-1952), Ankara 1952, 23 sayfa. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayını.
- KURAT, AKDES NİMET, *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi* (1553-1610), Ankara 1953, 230 sayfa. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayını.
- KURZE, F., *Deutsche Geschichte*, Berlin 1913-1916, 3 cilt. (Sammlung Götschen 33-35).
- KÜRSCHNER, *Lexikon der Sechs Weltsprachen mit Fremdwörterbuch und Briefsteller*, Berlin, 2 cilt.
- LABICHE, EUGÈNE, *Gösteriş Budalaları*, Çeviren: A. Yukarıoğlu, Ankara 1949, 87 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercüme Fransız Klâsikleri 167).
- LABICHE, EUGÈNE, *Hasır Şapka*, Çeviren: O. Akbal, İstanbul 1952, 107 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercüme Fransız Klâsikleri 193).
- LABICHE, EUGÈNE, *Kumbara*, Çeviren: Reşit Baran, İstanbul 1952, 135 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercüme Fransız Klâsikleri 197).
- LA BRUYÈRE, *Caractères et Portraits*, Paris, 96 sayfa. (Les Classiques Pour Tous).
- LACHELIER, JULES, *Tümevarımın Temeli Hakkında*, Çeviren: H. R. Atademir, İstanbul 1949, 107 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercüme Fransız Klâsikleri 172).
- LACLOS, CHODERLOS DE, *Les Liaisons Dangereuses*, Paris 1932, 2. cilt.
- LACLOS, CHODERLOS DE, *Tehlikeli Alâkalar*, Çeviren: N. Ataç, Ankara 1944, 455 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercüme Fransız Klâsikleri 71).
- Laclos par Lui-Même*, Images et Textes Présentés par Roger Vailland, Paris 1953, 190 sayfa.
- LACRETELLE, PIERRE DE, *Madame de Staël et les Hommes*, Paris 1939, 313 sayfa.
- LA FONTAINE, *Contes et Nouvelles*, Nouvelle édition, Paris 1925, Garnier, 562 sayfa.
- LAFONTAINE, JEAN DE, *Die Fabeln*, Çeviren: J. Wege, Leipzig, 273 sayfa.
- LA FONTAINE, *Oeuvres Complètes*, Nouvelle édition, Avec un Travail de Critique et d'Érudition, Vie de l'auteur, notes et commentaires, bibliographie, etc. par M. Louis Moland, Paris 1885, 1., 4., 5., 6., ve 7. ciltler.
- LAGERLÖF, SELMA, *Gösta Berling*, Çevirenler: H. Örs ve B. E. Koryak, Ankara 1949, 2. cilt 284 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercüme İskandinav Klâsikleri 9).
- LAGERLÖF, SELMA, *Morbacka*, Çevirenler: S. Birsnel ve B. Necatigil, İstanbul 1952, 303 sayfa.
- LALO, CHARLES, *L'Art et la Morale*, Paris 1934, 183 sayfa.
- LALOU, RENÉ, *XIXe Siècle Vers Une Alchimie Lyrique*, Paris 1927, 262 sayfa.
- LAMARTINE, *Les Confidences*, Nouvelle édition, Paris, Hachette, 390 sayfa.
- LAMARTINE, A. de, *Graziella*, Çeviren: Zeynep Menemenci, İstanbul 1944, 151 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercüme Fransız Klâsikleri 73).
- LAMARTINE, *Harmonies*, Paris, 105 sayfa. (Classiques Larousse).
- LAMARTINE, A. de, *Harmonies Poétiques et Religieuses*, Paris, Flammarion, 365 sayfa. (Les Meilleurs Auteurs Classiques Français Étrangers).
- LAMARTINE, A. de, *Histoire de la Turquie*, Paris 1854-55, 8 cilt. (Librairie du Constitutionnel).

- LAMARTINE, *Lettres des Années Sombres 1853-1867*, Avec une introduction et de notes par Henri Guillemin, Fribourg 1942, 223 sayfa.
- LAMARTINE, ALPHONSE DE, *Méditations Poétiques*, Publiées d'Après l'Édition Originale et Suivies des Plus Beaux Vers du Poète. Paris 1925, Payot, 317 sayfa.
- LAMARTINE, *Premières Méditations*, Paris, 94 sayfa. (Les Classiques Pour Tous).
- LAMARTINE, A. DE, *Premières Méditations Poétiques*, Paris 1920, Hachette, 270 sayfa.
- LAMB, HAROLD, *Dschingis Khan, Beherrscher der Erde*, Çeviren: Dagobert von Mikusch, Leipzig 1928, 297 sayfa.
- LAMBERT, DUDLY, *Villa Marguerite* (The Mediterranean Murder), Traduit de l'Anglais par Marguerite Meyrier, Paris 1932, 248 sayfa.
- LAMENNAIS, *Une Voix de Prison*, Texte de l'Édition de 1851 avec introduction et notes critiques par Yves Le Hir, Paris 1954, 87 sayfa.
- LAMER, HANS, *Römische Kultur im Bilde*, Leipzig 1910, 54 sayfa.
- LAMER, HANS, *Wörterbuch der Antike mit Berücksichtigung Ihres Fortwirkens*, Leipzig 1933, 784 sayfa.
- LANDOR, WALTER SAVAGE, *Erdichtete Gespräche*, Deutsch von E. von Schorn, München 1919, 403 sayfa.
- LANDORMY, PAUL, *Descartes*, Paris Mellottée, 144 sayfa.
- Langescheidts Neues Wörterbuch der Französischen und Deutschen Sprache*, Berlin 1930-1933, 544+576 sayfa.
- LANGLOIS, CH. V. VE CH. SEIGNOBOS, *Tarih Tetkiklerine Giriş*, Çeviren: Galip Ataç, İstanbul 1937, 336 sayfa. Kültür Bakanlığı Yayını.
- LANSON, GUSTAVE, *Boileau*, Paris 1946, Hachette, 206 sayfa.
- LANSON, GUSTAVE, *Histoire de la Littérature Française*, Paris, Hachette, 1264 sayfa.
- LANSON, GUSTAVE, *Montesquieu*, Paris 1932, 208 sayfa.
- LA ROCHEFOUCAULT, *Özdeyişler*, Çeviren: Yaşar Nabi Nayır, Ankara 1943, 112 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümelemler Fransız Klâsikleri 51).
- LA TAILLE, JEAN DE, *De l'Art de la Tragédie*, Édité par Frederick West, Manchester 1939, 37 sayfa.
- LAUTRÉAMONT, *Les Chants de Maldoror*, Poésies-Lettres, Introduction de Maurice Blanchot, Paris, 261 sayfa.
- LEFÈVRE, RAYMONDE, *Le Mariage de Loti*, Paris 1935, 151 sayfa. (Les Grands Événements Littéraires).
- LEFRANC, ABEL, *À la Découverte de Shakespeare*, Paris 1945, 598 sayfa.
- LEFRANC, ABEL, *À la Découverte de Shakespeare*, Paris 1950, 521 sayfa.
- LÉGER, CHARLES, *Madame Récamier la Reine Hortense et Quelques Autres*, La Société Mondaine et Littéraire Sous la Restauration et le Second Empire, Paris 1941, 253 sayfa.
- LEHMANN, ROSAMOND, *Intempéries*, Traduit de l'Anglais par Jean Talva, Paris 1956, 504 sayfa.
- LEHMANN, W., *Friedrich Schlegel über Goethes Wilhelm Meister*, Leipzig 1926, 24 sayfa.
- LEIBNIZ, *Metafizik Üzerine Konuşma*, Çeviren: N. Hızır, İstanbul 1949, 83 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümelemler Fransız Klâsikleri 162).
- LEIBNIZ, G. W., *Monadoloji*, Çeviren: S. K. Yetkin, İstanbul 1943, 26 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümelemler Fransız Klâsikleri 44).

- LENAU, NICOLAUS, *Sämtliche Werke*, Leipzig, 740 sayfa.
- LÉON, PAUL L., *Benjamin Constant*, Paris 1930, 160 sayfa.
- LEPPMANN, WOLFGANG, *Goethe und die Deutschen, Vom Nachruhm eines Dichters*, Stuttgart 1962, 296 sayfa.
- LEROY, ALFRED, *La Vie Familiale et Anecdotique des Artistes Français, Du Moyen Age A Nos Jours*, 1941, Gallimard, 229 sayfa.
- LE ROY, EUGÈNE, *Le Moulin du Frau*, Paris 1937, Nelson, 476 sayfa.
- LEROY, JULES, *Saint-Germain Des-Prés, Capitale des Lettres*, Paris 1952, 299 sayfa.
- LEROY, MAXIME, *La Pensée de Sainte-Beuve*, Paris 1940, Gallimard, 247 sayfa.
- LESAGE, *Gil Blas de Santillane*, (Extraits), Paris, 2 cilt. (Classiques Larousse).
- LESSING, *Defîne*, Çeviren: M. Özgü, İstanbul 1944, 64 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümeler Alman Klâsikleri 17).
- LESSING, *Minna von Barnhelm*, Çeviren: S. Ali, Ankara 1942, 155 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümeler Alman Klâsikleri 2).
- LESSING, *Miss Sara Sampson*, Çeviren: Z. Gökberk, İstanbul 1948, 130 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümeler Alman Klâsikleri 57).
- Lessings Werke*, Yayınlayan: Th. Matthias, 3 cilt içinde 6 cilt.
- Lettres Choies de Mme de Sévigné*, Paris, R. Flammarion, 353 sayfa.
- Lettres de Richard Wagner à Minna Wagner*, Traduction de Maurice Remon avant-propos de G. Samazeuilh, Paris 1943, Gallimard, 517 sayfa.
- LEVEND, AGÂH SIRRI, *Edebiyat Tarihi Dersleri Tanzimata Kadar*, İstanbul 1938, 470 sayfa.
- LEVEND, AGÂH SIRRI, *Profesör Ferit Kam Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1946, 160 sayfa.
- LEVRAULT, LÉON, *La Poésie Lyrique des Origines A Nos Jours*, Paris, 220 sayfa.
- LEVRAULT, LÉON, *Le Théâtre, Des Origines A Nos Jours la Drame – la Tragédie – la Comédie*, Paris Mellottée, 368 sayfa.
- LEYEN, FRIEDRICH VON DER, *Deutsche Dichtung Neuer Zeit*, Jena 1922, 374 sayfa.
- LICHTENBERGER, HENRI, *Goethe*, Paris 1939, 250 sayfa.
- LJENHARD, FRIEDRICH, *Wege nach Weimar*, Beiträge zur Erneuerung des Idealismus, Stuttgart, 3 cilt içinde 6 cilt.
- LINCOLN, A., *Seğme Nutuklar*, Çevirenler: H. Özişik ve M. Kamburoğlu, İstanbul 1948, 80 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümeler Amerikan Klâsikleri 2).
- LINDEN, WALTHER, *Goethe und die Deutsche Gegenwart*, Berlin 1932, 69 sayfa.
- LISZT, F. F., *Chopin*, Avant-propos d'Alfred Cortot, Introduction par J. G. Prod'homme, Paris 1942, 307 sayfa.
- La Littérature Morale Au Moyen Age*, Paris, 118 sayfa. (Classiques Larousse).
- LOEWE, RICHARD, *Germanische Sprachwissenschaft*, Leipzig 1911, 151 sayfa. (Sammlung Göschen 238).
- LOISEAU, HIPPOLYTE, *Goethe, l'Homme l'Écrivain le Penseur*, Paris 1943, Aubier, 444 sayfa. (L'Histoire Littéraire).
- LOLIÉE, FRÉDÉRIC, *Les Femmes du Second Empire*, Paris 1927, 2. cilt.
- LOMBROSO, CÉSARE, *Studien über Genie und Entartung*, Çeviren: E. Jeutsch, Leipzig, 256 sayfa.
- LOOS, CÉCIL INÈS, *Au Pays des Étoiles*, Roman, Traduit de l'Allemand par Hélène Breuleux, Genève 1943, 247 sayfa.

- LORENTZ, PAUL, *Goethes Spuren im Geistigen Ringen der Gegenwart*, Weimar 1933, 75 sayfa.
- LOT, FERDINAND, *La Fin du Monde Antique et le Début du Moyen Âge*, Paris 1938
513 sayfa. (L'Évolution de l'Humanité Synthèse Collective).
- LOTI, PIERRE, *Aziyadé*, Genève 1943, 248 sayfa.
- LOTI, PIERRE, *Matelot*, Paris 1925, 241 sayfa.
- LOTI, PIERRE, *Ramuntcho*, Genève, 247 sayfa. (Les Meilleurs Livres Français).
- LOTI, PIERRE, *Le Roman D'un Enfant*, Illustrations de A. E. Marty, Paris 1936,
234 sayfa.
- LOTZE, HERMANN, *Mikrokosmos*, Ideen zur Naturgeschichte und Geschichte der
Menschheit, Leipzig 1923, 3 cilt.
- LÖWY, EMANUEL, *Die Griechische Plastik*, Leipzig 1924, 154 sayfa.
- LUDWIG, EMIL, *Beethoven, Vie D'un Conquérant*, Traduit de l'Allemand par Jean Long-
geville, New York 1945, 307 sayfa.
- LUKACS, GEORGES, *Goethe Et Son Époque*, Traduit de l'Allemand par L. Goldmann
et Frank, Paris 1949, 351 sayfa.
- LUKIANOS (SAMSATLI), *Seçme Yazılar*, Çeviren: N. Ataç, Ankara 1944, 2 cilt. (Dünya
Edebiyatından Tercümele Yunan Klâsikleri 63).
- LUPPOL, I. K. ve JEAN LUC, *Diderot*, Paris 1936-1938, 2 cilt.
- LUTHER, MARTIN, *Ausgewählte Schriften*, Berlin, 536 sayfa.
- LUTHER, MARTIN, *Deutsche Schriften*, Wien 1927, 600 sayfa.
- LYONNET, HENRY, *La Dame Aux Camélias d'Alexandre Dumas Fils*, Paris 1930, 147
sayfa. (Les Grands Événements Littéraires).
- LYON, OTTO, *Deutsche Grammatik und Kurze Geschichte der Deutschen Sprache*, Berlin
1914, 151 sayfa. (Sammlung Göschen 20).
- MAETERLINCK, MAURICE, *Devant Dieu*, Paris 1937, 252 sayfa.
- MAETERLINCK, MAURICE, *Le Trésor des Humbles*, Paris 1927, 273 sayfa.
- MAGENDIE, MAURICE, *L'Astrée d'Honoré d'Urfé*, Avec un index de tous les noms
cités, Paris 1929, 169 sayfa.
- MAGNE, EMILE, *Les Plaisirs et les Fêtes en France Au XVIIe Siècle*, Genève 1944, 219
sayfa.
- MAHRHOLZ, WERNER, *Literargeschichte und Literaturwissenschaft*, Leipzig 1932, 244
sayfa.
- MAILER, NORMAN, *Les Nus et les Morts (The Naked and the Dead)*, Roman, Traduit
de l'Américain par Jean Malaquais, Préface d'André Maurois, Paris 1950,
665 sayfa.
- La Maison de Goethe à Francfort-Sur-Le-Main*, Freies Deutsches Hochstift, Frankfurter
Goethemuseum, 19 sayfa.
- MALEBRANCHE, *Hakikatin Araştırılması*, Ankara 1948-1950, Çeviren: M. Katirci-
oğlu, 2. ve 3. ciltler. (Dünya Edebiyatından Tercümele Fransız Klâsikleri 148).
- MALORY, SIR THOMAS, *Arthur'un Ölümü*, Çeviren: Mina Urgan, İstanbul 1948,
4 cilt. (Dünya Edebiyatından Tercümele İngiliz Klâsikleri 55).
- MALRAUX, ANDRÉ, *La Voie Royale*, Roman, Paris 1954, 182 sayfa.
- MAMELET, A., *L'Idée Positive de la Moralité Devant la Critique Philosophique*, Esquisse
de l'Objet d'Une Morale Humaniste, Préface de Léon Brunschvicg, Paris
1929, 94 sayfa. (Bibliothèque de Philosophie Contemporaine).

- MANN, THOMAS, *Buddenbrooks*, Berlin 1909, 728 sayfa.
- MANN, THOMAS, *Venedikte Ölüm*, Çevirenler: B. Necatigil ve A. Tietze, İstanbul 1952, 123 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercüme Alman Klâsikleri 80).
- MANSEL, ARIF MÜFİD, *Ege ve Yunan Tarihi*, Ankara 1947, 578 sayfa. Türk Tarih Kurumu Yayını.
- MANSFIELD, KATHERINE, *Félicité*, Traduit de l'Anglais par J.-G. Delamain, Préface de Louis Gillet, Paris 1938, 245 sayfa.
- MARC-AURÈLE, *Pensées Pour Moi-Même*, Suivies du Manuel d'Épictète et du Tableau de Cébès, Traduction Nouvelle, Avec prolégomènes et notes par Mario Meunier, Paris 1933, Garnier, 299 sayfa.
- MARGUERITE-BOURCET, *Duc et la Duchesse D'Alençon*, Un Couple de Tragédie, Paris 1939, 364 sayfa.
- MARIVAUX, *Sahte Sırdaşlar*, Çeviren: Safiye Hatay, İstanbul 1949, 109 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercüme Fransız Klâsikleri 165).
- MARIVAUX, *La Vie de Marianne*, Avec des Remarques Littéraires par M. Duviquet, Paris, 594 sayfa.
- MARLOWE, *Doktor Faustus*, Çeviren: İ. Şahinbaş, İstanbul 1943, 106 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercüme İngiliz Klâsikleri 35).
- MARTIN, VICTOR, *Quatre Figures de la Poésie Grecque*, Neuchatel 1931, 187 sayfa.
- MARTINO, PIERRE, *L'Époque Romantique en France 1815-1830*, Paris 1944, 186 sayfa.
- MARTINO, PIERRE, *Parnasse et Symbolisme (1850-1900)*, Paris 1947, 220 sayfa.
- MASCAGNI, PAULINE, *Initiation à Paul Valéry Ou le Roman d'Un Poète et de Son Lecteur*, Paris 1946, 159 sayfa.
- MASSIS, HENRI, *D'Andre Gidè à Marcel Proust*, Lyon 1948, 386 sayfa.
- MASSON, FRÉDÉRIC, *Napoléon et les Femmes*, Paris 1927, 340 sayfa.
- MASSON-OURSSEL, PAUL, *La Philosophie Comparée*, 2. édition, Paris 1931, 166 sayfa. (Bibliothèque de Philosophie Contemporaine).
- MAUGHAM, SOMERSET, *Bayan Dott*, Çeviren: Avni Givda, İstanbul 1951, 113 sayfa. (M. E. B. Modern Tiyatro Eserleri Serisi 56).
- MAUGHAM, W. SOMERSET, *Le Fil du Rasoir*, Traduit de l'Anglais par Renée L. Oungre, Paris 1956, 438 sayfa.
- MAUGHAM, SOMERSET, *Hayatın Esiriyiz*, Çeviren: Vahdet Gültekin, İstanbul 1955, 671 sayfa.
- MAUGHAM, SOMERSET, *Kutsal Alev*, Çeviren: Avni Givda, İstanbul 1948, 138 sayfa. (M. E. B. Devlet Konservatuarı Yayınları 45).
- MAUPASSANT, GUY DE, *Boule de Suif*, Illustrations de Jeannot Gravées Sur Bois par G. Lemoine, Paris, 285 sayfa.
- MAUPASSANT, GUY DE, *Mademoiselle Fifi*, Illustrations de L. Vallet, Gravées Sur Bois par G. Lemoine, Paris 1925, 286 sayfa.
- MAUPASSANT, GUY DE, *La Main Gauche*, Illustrations de Lobel-Riche, Gravées Sur Bois par G. Lemoine, Paris 250 sayfa.
- MAUPASSANT, GUY DE, *Le Père Milon*, Illustrations de CH. Huard, Gravées Sur Bois par G. Lemoine, Paris, 313 sayfa.
- MAUPASSANT, GUY DE, *Le Rosier de Mme Husson*, Illustrations de V. Rottembourg, Gravées Sur Bois par G. Lemoine, Paris, 281 sayfa.

- MAUPASSANT, GUY DE, *Les Soeurs Rondoli*, Illustrations de René Lelong, Gravées Sur Bois par G. Lemoine, Paris, 313 sayfa.
- MAUPASSANT, GUY, DE, *Une Vie*, Illustrations de A. Leroux, Gravées Sur Bois par G. Lemoine, Paris 1930, 350 sayfa.
- MAURIAC, FRANÇOIS, *Le Jeune Homme*, Paris 1926, Hachette, 92 sayfa.
- MAURIAC, FRANÇOIS, *Mes Grands Hommes*, Monaco 1949, 253 sayfa.
- MAURIAC, FRANÇOIS, *La Vie de Jean Racine*, Paris 1928, 255 sayfa.
- MAUROIS, ANDRÉ, *À la Recherche de Marcel Proust*, Avec de Nombreux Inédits, Paris 1949, Hachette, 348 sayfa.
- MAUROIS, ANDRÉ, *Ariel Ou la Vie de Shelley*, Paris 1927, 354 sayfa.
- MAUROIS, ANDRÉ, *Ariel Ou la Vie de Shelley*, Paris 1939, 254 sayfa.
- MAUROIS, ANDRÉ, *Byron*, Paris 1930, 2 cilt.
- MAUROIS, ANDRÉ, *Byron et les Femmes*, Paris 1934, Flammarion, 126 sayfa.
- MAUROIS, ANDRÉ, *Le Cercle de Famille*, Roman, Paris 1933, 339 sayfa.
- MAUROIS, ANDRÉ, *Chateaubriand*, Paris 1938, 493 sayfa.
- MAUROIS, ANDRÉ, *Histoire d'Angleterre*, Paris 1960, 497 sayfa.
- MAUROIS, ANDRÉ, *Lecture Mon Doux Plaisir*, Paris 1957, A. Fayard, 319 sayfa.
- MAUROIS, ANDRÉ, *Terre Promise*, Paris 1960, 383 sayfa.
- MAUROIS, ANDRÉ, *Les Trois Dumas*, Paris 1961, 509 sayfa.
- MAUROIS, ANDRÉ, *La Vie de Disraëli*, Paris 1930, Gallimard, 337 sayfa.
- MAY, KARL, *Im Lande des Mahdi*, Leipzig, 1. cilt 638 sayfa.
- MAYER, ANTON, *Geschichte der Musik*, Berlin 1928, 401 sayfa.
- MAYIT, HENRY, *L'Intelligence Créatrice*, Paris 1939, 152 sayfa. (Bibliothèque de Philosophie Contemporaine).
- MAZEL, HENRI, *Ce Qu'il Faut Lire Dans sa Vie*, 4e édition, Paris 1906, 391 sayfa.
- MÉAUTIS, GEORGES, *Mythes Inconnus de la Grèce Antique*, Paris 1944, 254 sayfa.
- MEHMED HAFID, *Sefinetü'l-Vüzera*, Neşreden: İsmet Parmaksızoğlu, İstanbul 1952, 83 sayfa.
- MEIER, A., *Wenn du einen Garten Hast*, Das Buch für alle, die Erfolg im Garten wollen, Stuttgart 1936, 327 sayfa.
- MEISSNER, ARNO, *Altrömisches Kulturleben*, Leipzig 1908, 323 sayfa.
- MELZIG, HERBERT, *Kamâl Atatürk*, Untergang und Aufstieg der Türkei, Frankfurt 1937, 293 sayfa.
- MELZIG, HERBERT, *Timur*, Verhängnis eines Erdteils, Zürich 1940, 204 sayfa.
- Mémoires de la Duchesse d'Abrantès*, Paris 1933, Nelson, 2. cilt.
- Mémoires de Mme de la Fayette*, Précédés de la Princesse de Clèves, Paris 1936, Flammarion, 374 sayfa.
- Mémoires Pour Servir A la Vie de M. De Voltaire*, *Écrits par Lui-Même*, Paris 1945, 129 sayfa.
- MEREJKOVSKI, DIMITRY, *Paskal*, Traduit du Russe par Constantin Andronikof, Paris 1941, 258 sayfa.
- MÉRIMÉE, ERNEST, *Précis d'Histoire de la Littérature Espagnole*, Édition entièrement refondue, Paris 1922, Garnier, 670 sayfa.
- MÉRIMÉE, PROSPER, *Nouvelles*, Paris, 65 sayfa. (Les Classiques Pour Tous).
- MÉRIMÉE, PROSPER, *La Vénus D'Ille*, Paris 1932, 187 sayfa. (Génie de la France).

- Les Merveilles de Cappadoce, Monastères et Églises Rupestres, Ürgüp, Göreme*, Ankara 1951, 78 sayfa.
- METZEL, BORIS, *De Quoi Vivait Tolstoi*, Paris 1950, 90 sayfa.
- MEUNIER, MARIO, *Sappho Anacréon et Anacréontiques*, Paris 1932, 247 sayfa.
- MEVLÂNÂ, *Fihî Mâfih*, Çeviren: M. Ü. Tarnkâhya, İstanbul 1958, 348 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümeleler Şark İslâm Klâsikleri 28).
- MEVLÂNÂ, *Mesnevi*, Çeviren: V. İzbudak, İstanbul 1953-1957, 4 cilt. (Dünya Edebiyatından Tercümeleler Şark-İslâm Klâsikleri 1).
- Mevlâna*, Ankara, 15 sayfa. Güvercin Kitap Şiir Serisi.
- Mevlâna (1207-1273)*, Mevlâna'nın 682. ci vefat yıldönümü vesilesiyle Konya Gazeteciler Cemiyeti tarafından hazırlanmıştır. Konya 1955, 56 sayfa.
- Mevlâdi Şerifi Yazan Süleyman Çelebi Türbesi Münasebetiyle*, Hazırlayan: Kâzım Baykal, Bursa 1952, 31 sayfa.
- MEYER, CONRAD FERDINAND, *Gedichte-Huttens Letzte Tage-Engelberg*, Berlin, 419 sayfa.
- Meyers Lexikon*, Leipzig 1936, 1-8 cilt ve 12. cilt.
- MICHAEL,-DURACH, M., *Franz von Assisi und Seine Welt*, München 1927, 60 sayfa.
- MICHAUD, GUY, *Message Poétique du Symbolisme*, Paris 1947, 1. kısım: L'Aventure Poétique, 2. kısım: la Révolution Poétique, 3. kısım: L'Univers Poétique ve la Doctrine Symboliste (Documents), 119 sayfa.
- MICHEL, PIERRE, *Les Grands Écrivains Français par la Dissertation XIXe Siècle*, Paris, 5. ve 6. ciltler.
- MICHELET, J., *Bible de l'Humanité*, 2. édition, Paris 1864, 494 sayfa.
- MICHELET, *Fransız İhtilâli Tarihi*, Çeviren: H. Varoğlu, İstanbul 1950, 1. cilt 407 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümeleler Fransız Klâsikleri 173.)
- MICHELET, *Pages Choisies d'Histoire de France*, Les Classiques Français, Edité par les Lettres Françaises, 115 sayfa.
- MICHELET, *Rönesans*, Çeviren: K. Berker, İstanbul 1948, 411 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümeleler Fransız Klâsikleri 151).
- MICHEL, VICTOR, *Goethe und Jena*, Jena 1916, 30 sayfa.
- MOLIÈRE, *Adamcı*, Çeviren: Ali Süha Delilbaşı, Ankara 1941, 159 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümeleler Fransız Klâsikleri 1).
- MOLIÈRE, *Amphitryon*, Çeviren: Ali Teoman, Ankara 1943, 42 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümeleler Fransız Klâsikleri 30).
- MOLIÈRE, *L'Avare*, Paris 1935, 91 sayfa.
- MOLIÈRE, *Le Bourgeois Gentilhomme*, Paris 1939, 71 sayfa. (Les Classiques Pour Tous).
- MOLIÈRE, *Le Bourgeois Gentilhomme*, Paris 1941, 71 sayfa. (Les Classiques Pour Tous).
- MOLIÈRE, *Cimri*, Beş perdelik komedi, Çeviren: İsmail Hami Danişmend, İstanbul 1938, 94 sayfa.
- MOLIÈRE, *Don Juan ou le Festin de Pierre* Comédie, Paris, 91 sayfa. (Les Classiques Pour Tous).
- MOLIÈRE, *Don Juan*, Çevirenler: Erol Güneş ve M. C. Anday, Ankara 1943, 91 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümeleler Fransız Klâsikleri 26).
- MOLIÈRE, *Les Femmes Savantes*, Paris, 103 sayfa. (Les Classiques Pour Tous).
- MOLIÈRE, *George Dandin*, Çeviren: Sabiha Omay, Ankara 1943, 73 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümeleler Fransız Klâsikleri 31).

- MOLIERE, *Gülünç Kibarlar*, Çeviren: İ. Galip Arcan, Ankara 1943, 42 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümelemler Fransız Klâsikleri 17).
- MOLIERE, *Hastalık Hastası*, Çeviren: İ. H. Danişmend, Ankara 1943, 115 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümelemler Fransız Klâsikleri 40).
- MOLIERE, *Hekim Uçtu ve Soytarının Kuskançlığı*, Çevirenler: Güzin Dikel ve Ali Süha Delilbaşı, Ankara 1943, 44 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümelemler Fransız Klâsikleri 14).
- MOLIERE, *Kadınlar Mektebi*, Çevirenler: B. Tuncel ve S. Eyüboğlu, Ankara 1941, 154 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümelemler Fransız Klâsikleri 4).
- MOLIERE, *Kibarlık Budalası*, Çeviren: A. S. Delilbaşı, Ankara 1943, 122 sayfa. Dünya Edebiyatından Tercümelemler Fransız Klâsikleri 35).
- MOLIERE, *Kontes D'Escarbagnas*, Çeviren: H. F. Ozansoy, Ankara 1943, 34 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümelemler Fransız Klâsikleri 38).
- MOLIERE, *Le Malade Imaginaire*, Paris, 96 sayfa. (Les Classiques Pour Tous).
- MOLIERE, *Mösyö de Pourceaugnac*, Çevirenler: E. Güney ve M. C. Anday, Ankara 1943, 84 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümelemler Fransız Klâsikleri 33).
- MOLIERE, *Les Précieuses Ridicules, Les Fâcheux*, Paris, 93 sayfa. (Les Classiques Pour Tous).
- MOLIERE, *Sevda Hekim*, Çeviren: Oktay Rifat, Ankara 1943, 36 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümelemler Fransız Klâsikleri 27).
- MOLIERE, *Tartuffe*, Çeviren: O. V. Kanık, Ankara 1944, 98 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümelemler Fransız Klâsikleri 25).
- MOLIERE, *Zoraki Hekim*, Çeviren: Sabiha Omay, Ankara 1943, 62 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümelemler Fransız Klâsikleri 28).
- MOLIERE, *Zorla Evlenme*, Çeviren: Afif Obay, Ankara 1944, 42 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümelemler Fransız Klâsikleri 23).
- MONGRÉDIEN, GEORGES, *La Vie de Société Aux XVIIe et XVIIIe Siècles*, Paris 1950, Hachette, 319 sayfa.
- MONTAIGNE, *Essais* (Extraits), Paris, 2 cilt. (Classiques Larousse).
- MONTAIGNE, *Journal de Voyage en Italie par la Suisse et l'Allemagne en 1580 et 1581*, Paris 1942, Garnier, 298 sayfa.
- MONTESQUIEU, *Ausgewählte Schriften*, Berlin, 275 sayfa.
- MONTESQUIEU, *De la Grandeur des Romains et de Leur Décadence*, Nouvelle édition, Paris, Garnier, 451 sayfa.
- MONTESQUIEU, *Lettres Persanes Le Temple de Gnide*, Paris 1932, Flammarion, 361 sayfa. (Les Meilleurs Auteurs Classiques Français et Étrangers).
- MONTESQUIEU, *Pages Choisies*, Paris 1935, 96 sayfa.
- MONTHERLANT, HENRY DE, *Le Maître de Santiago*, Trois Actes, Paris 1947, Gallimard, 159 sayfa.
- MONTHERLANT, HENRY DE, *Malatesta*, Pièce en Quatre Actes, Paris 1948, Gallimard, 242 sayfa.
- MONTHERLANT, H. DE, *Pitié Pour les Femmes*, Paris 1948, 189 sayfa.
- MORA, F., *Buğday Tarlalarının Destanı*, Çeviren: Sadrettin Karatay, Ankara 1951, 403 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümelemler Macar Klâsikleri 16).
- MORAND, PAUL, *Papiers D'identité*, Paris 1931, 348 sayfa.

- MORAND, PAUL, *Vie de Guy de Maupassant*, Paris 1942, Flammarion, 233 sayfa.
- MORE, THOMAS, *Utopia*, Translated and edited by H. V. S. Ogden, New York 1949, 84 sayfa.
- MORGAN, CHARLES, *Kaynak*, Çeviren: Pervin Adataş, İstanbul 1947, 2. cilt 277 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümeleer Yeni İngiliz Edebiyatı 4).
- Morgengabe*, Eine Auslese aus den Werken und der Zeitschrift der Deutschen Buch-Gemeinschaft, Berlin, 154 sayfa.
- MORITZ, KARL PHILIPP, *Götterlehre der Griechen und Römer*, Leipzig, 314 sayfa.
- MORNET, DANIEL, *Diderot l'Homme et l'Oeuvre*, Paris 1941, 208 sayfa.
- MORNET, DANIEL, *Histoire de la Littérature Française Classique 1660-1700, Ses Caractères Véritables Ses Aspects Inconnus*, 3e édition, Paris 1947, Armand Colin, 427 sayfa.
- MORNET, DANIEL, *Histoire Générale de la Littérature Française* (Exposée Selon Une Méthode Nouvelle) Paris 1925, Larousse, 260 sayfa.
- MORNET, DANIEL, *Histoire des Grandes Oeuvres de la Littérature Française*, Paris 1925, Larousse, 260 sayfa.
- MORNET, DANIEL, *La Littérature Française Enseignée par la Dissertation*, Paris 1936, Larousse, 384 sayfa.
- MORNET, DANIEL, *Molière*, Paris 1943, 199 sayfa. (Le Livre de L'Étudiant).
- MORTIER, ROLAND, *Diderot en Allemagne (1750-1850)*, Paris 1954, 464 sayfa. (Université Libri de Bruxelles Travaux de la Faculté de Philosophie et Lettres Tome XV).
- MORTIER, RAOUL, *Histoire Générale des Littératures Anciennes*, Lettre-Préface de M. P. Appell, Paris 1923, 287 sayfa.
- Mozart* Roconté par Ceux Qui L'Ont Vu (1756-1791), Lettres, Mémoires, etc... Réunis et traduits par J.-G. Prod' Homme, Paris 1928, 283 sayfa.
- Mozart, Sa Vie-Son Oeuvre*, Paris 1939, Grasset, 105 sayfa.
- MÖRIKE, EDUARD, *Gedichte*, Leipzig, 79 sayfa.
- MÖRIKE, EDUARD, *Gedichte*, Stuttgart, 330 sayfa.
- Mörrike*, Le Voyage de Mozart A Prague, Mozart Auf der Reise Nach Prag, Paris 1931, 73 sayfa.
- Mufassal Osmanlı Tarihi, Resimli-Haritalı*, Bir heyet tarafından yazılmıştır. İstanbul 1957, 608 sayfa.
- MUHAMMED İBN EL-HASAN EŞ-ŞÂFİİ, *İslâm Uluları Sahabeler*, Çeviren: İsmet Parmaksızoğlu, Ankara 1965, 64 sayfa.
- MUHİDDİN-İ ARABİ, *Fusûs ül-Hikem*, Çeviren: N. Gencosman, İstanbul 1956, 298 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümeleer Şark İslam Klâsikleri 27).
- Muret-Sanders Enzyklopädisches Englisch -Deutsches und Deutsch- Englischs Wörterbuch*, Hand und Schulausgabe, Berlin, 2 cilt.
- MURNER, THOMAS, *Die Narrenbeschwörung*, Yayınlayan: K. Pannier, Leipzig, 284 sayfa.
- MUSAHİPZADE CELÂL, *Eski İstanbul Yaşayışı*, İstanbul 1946, 184 sayfa.
- MUSSET, A. DE, *Andrea del Sarto*, Çeviren: Sabiha Yağızlar, Ankara 1943, 79 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümeleer Fransız Klâsikleri 13).
- MUSSET, ALFRED DE, *La Confession d'Un Enfant du Siècle*, Paris, Larousse, 203 sayfa.

- MUSSET, A. DE, *Confession d'Un Enfant du Siècle*, Paris, 248 sayfa.
- MUSSET, A. DE, *Hikâyeler*, Çeviren: Y. N. Nayır, Ankara 1943, 271 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümelemler Fransız Klâsikleri 49).
- MUSSET, A. DE, *Marianne'nin Kalbi*, Çevirenler: S. Eyüboğlu ve B. Tuncel, Ankara 1942, 77 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümelemler Fransız Klâsikleri 7).
- MUSSET, ALFRED DE, *On Ne Badine Pas Avec l'Amour*, Comédie en Trois Actes, Paris, 72 sayfa.
- MUSSET, ALFRED DE, *Poésies Nouvelles* 1836-1852, Paris, Larousse, 191 sayfa.
- MUSSET, ALFRED DE, *Premières Poésies* 1829-1835, Paris, Larousse, 240 sayfa.
- MUSSET, A. DE, *Şamdançı*, Çevirenler: S. Eyüboğlu ve Bedrettin Tuncel, Ankara 1942, 103 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümelemler Fransız Klâsikleri 6).
- MUSSET, ALFRED DE, *Théâtre Choisi*, Introduction et notes de M. Henri Guillemin, Genève, 578 sayfa.
- MUSSET, A. DE, *Yap da Söyleme ve Don Juan'ın Bir Sabahı*, Çeviren: S. Eyüboğlu. Ankara 1943, 29 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümelemler Fransız Klâsikleri 42).
- MUTTERER, MAURICE, *Esquisses Goethéennes*, Paris 1948, 120 sayfa.
- MUTHER, RICHARD, *Geschichte der Malerei*, Leipzig 1902, 5 cilt. (Sammlung Göschen 107-111).
- MÜLLER, JOSEF, *Jean Paul und seine Bedeutung für die Gegenwart*, Zweite Auflage, Leipzig 1923, 396 sayfa.
- NADLER, JOSEF, *Literaturgeschichte der Deutschen Stämme und Landschaften*, Regensburg 1929-1932, 4 cilt.
- NADLER, JOSEF, *Literaturgeschichte der Deutschen Stämme und Landschaften*, Regensburg 1931, 51 sayfa.
- Namık Kemal Hakkında*, Büyük Şairin 100. Doğum Yıldönümü Münasebetiyle Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Profesörü ve Doçentleri Tarafından Hazırlanmıştır. İstanbul 1942, 421 sayfa. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayını.
- Namık Kemal'in Hususî Mektupları*, Hazırlayan: Fevziye Abdullah Tansel, Ankara 1967-69, 2 cilt. Türk Tarih Kurumu Yayını.
- NANTES, J. M. J. A. DE, *Littérature Française*, Vingt et unième édition, Paris, 634 sayfa.
- NAPOLÉON, *Lettres A Joséphine*, Recueillies et Commentées par Jacques Bourgeat, Paris 1941, 238 sayfa.
- NAPOLÉON, *Die Memoiren Seines Lebens*, Wien, Gutenberg-Verlag Christensen, 7 cilt.
- NAUM-DUHANI, SAID, *Vieilles Gens Vieilles Demeures*, Topographie Sociale de Beyoğlu Au XIXème Siècle, İstanbul 1947, 150 sayfa.
- NEGELEIN, JULIUS VON, *Germanische Mythologie*, Leipzig 1912, 126 sayfa. (Aus Natur und Geisteswelt 95).
- NERVAL, GÉRARD DE, *Extraits en Prose*, Paris, 64 sayfa. (Les Classiques Pour Tous).
- NERVAL, GÉRARD DE, *Les Filles du Feu*, Texte préfacé et annoté par René-Louis Doyon, Paris 1946, 222 sayfa.
- NERVAL, GÉRARD DE, *Oeuvres Choiesies, Prose et Poésie*, Avec une introduction des notes par Henri Clouard, Paris, Garnier, 318 sayfa.

- NERVAL, GÉRARD DE, *Le Rêve et la Vie*, Paris 1955, Hachette, 288 sayfa.
- NERVAL, GÉRARD DE, *Sylvie*, Çeviren: S. Sevin, İstanbul 1948, 72 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümeleler Fransız Klâsikleri 157).
- NERVAL, GÉRARD DE, *Voyage en Orient*, 7. édition, Paris 1869, 2 cilt.
- NESTRIEPKE, SIEGFRIED, *Das Theater im Wandel der Zeiten*, Berlin 1927, 554 sayfa.
- NEUMANN, ALFRED, *Guerra*, Roman, Berlin 1929, 373 sayfa.
- NIETZSCHE, FRÉDÉRIC, *Ainsi Parlait Zarathoustra*, Un livre pour tous et pour personne, Traduit par Henri Albert, Paris 1935, 501 sayfa.
- NIETZSCHE, FRIEDRICH, *Also Sprach Zarathoustra*, Ein Buch für Alle und Keinen, Leipzig 1930, 426 sayfa.
- NIETZSCHE, FRIEDRICH, *Die Geburt der Tragödie, Der Griechische Staat*, Leipzig 1930 382 sayfa.
- NIETZSCHE, FRIEDRICH, *Jenseits von Gut und Böse zur Genealogie der Moral*, Leipzig 1930, 428 sayfa.
- NIETZSCHE, FRIEDRICH, *Unzeitgemässe Betrachtungen*, Leipzig 1930, 642, sayfa.
- NIETZSCHE, *Der Werdende Nietzsche, Autobiographische Aufzeichnungen*, München 1924, 455 sayfa.
- NİZAMİ, *Leylâ ile Mecnun*, Çeviren: A. N. Tarlan, İstanbul 1943, 242 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümeleler Şark-İslâm Klâsikleri 3).
- NİZAMİ, *Mahzen-i Esrar*, Çeviren: M. N. Gencosman, Ankara 1946, 163 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümeleler Şark-İslâm Klâsikleri 13).
- NİZAMÜDDİN, ŞÂMÎ, *Zafernâme*, Farsçadan çeviren: Necati Lugal, Ankara 1949, 403 sayfa. Türk Tarih Kurumu Yayını.
- NOAILLES, COMTESSE DE, *Les Vivants et les Morts*, Paris 1942, A. Fayard, 352 sayfa.
- NOHL, LUDWIG, *Beethoven*, Leipzig, 117 sayfa. (Musiker=Biographien, 2. cilt).
- NOLHAC, PIERRE DE, *Contes Philosophiques*, Paris 1932, 279 sayfa.
- NOLHAC, PIERRE DE, *Madame de Pompadour et la Politique*, D'après des Documents Nouveaux, Paris 1928, 358 sayfa.
- NOLHAC, PIERRE DE, *La Vie Amoureuse de Pierre de Ronsard*, Paris 1926, Flammarion, 187 sayfa.
- Nouvelles Conversations de Goethe Avec Eckermann*, 1897-1900, Paris 1901, 320 sayfa.
- NOVALIS, *Sämtliche Werke*, Herausgegeben und eingeleitet von Ernst Ramnitzer, München 1924, 4 cilt.
- NOZIÈRE, FERNAND, *La Vie Amoureuse de Ninon de Lanclos*, Paris 1928, Flammarion, 181 sayfa.
- "Nurullah Şerket Taşkıran, Otuzbeşinci Sanat Yılı Hatırası 1917-1952", 18 sayfa. *Devlet Tiyatrosu Aylık Sanat Dergisi Özel Sayısı*.
- OBERBREYER, MAX, *Die Germania des Cornelius Tacitus*, Leipzig, 123 sayfa.
- OBERMANN, BRUNO, *Deutscher Minnesang*, Lieder aus dem Zwölften bis Vierzehnten Jahrhundert, Leipzig, 266 sayfa.
- Oeuvres Complètes de Sénèque le Philopophe*, Traduction nouvelle, Avec une notice sur la vie et les écrits de l'auteur et des notes par J. Baillard, 2 cilt, Paris 1914. 558 sayfa.
- Oeuvres Morales de Vauvenargues*, Paris 1874, 3. cilt. (Collection des Classiques Français).
- Oeuvres de Paul Bourget, Poésies* 1876-1882, Paris, 306 sayfa.

- OEHLKE, WALDEMAR, *Geschichte der Deutschen Lileratur*, Leipzig 1923, 442 sayfa.
- OGAN AZİZ ve V. MİRMİROĞLU, *Kaariye Camii Eski Hora Manastırı*, Ankara 1955, 95 sayfa. Türk Tarih Kurumu Yayını.
- OKHAN, MEHMET ALİ, *Hacı Bayrâmı Velî*, Münakaşaları Münasebetiyle, Ankara 1950, 78 sayfa.
- O'NEILL, EUGENE, *Altın*, Çeviren: Avni Givda, İstanbul 1947, 134 sayfa. (M. E. B. Devlet Konservatuvarı Yayınları 43).
- ORCZY, LA BARONNE, *La Capture du Mouron Rouge*, Paris 1933, Nelson, 280 sayfa.
- ORCZY, LA BARONNE, *Le Mouron Rouge* 1792, Paris 1936, Nelson, 370 sayfa.
- ORCZY, LA BARONNE, *Nouveaux Exploits du Mouron Rouge*, Paris 1935, Nelson, 280 sayfa.
- Original-Methode Toussaint-Langenscheidt*, Englisch Kursus I u. II, 800 sayfa.
- ORTEGA Y GASSET, JOSÉ, *Über die Liebe*, Stuttgart, 233 sayfa.
- OSSIAN, *Fingal und die Kleinen Epen*, Leipzig 1924, 286 sayfa.
- OSSIAN, *Temora und die Kleinen Dichtungen*, Leipzig 1924, 302 sayfa.
- OTT, BARTHÉLEMY, *Petite Histoire de la Poésie Allemande*, Paris 1939, 96 sayfa.
- ÖNDER, MEHMET, *Gönüller Sultanı Hz. Mevlâna*, Konya 1959, 144 sayfa.
- ÖNDER, MEHMET, *Mevlâna Hayatı-Eserleri*, İstanbul, 287 sayfa. Tercüman 1001 Temel Eser.
- ÖZGÜ, MELÂHAT, "İnsanın Estetik Terbiyesi Üzerine Mektuplar", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 7. cilt, 2. sayı.
- ÖZGÜ, MELÂHAT, *Şiir ve Musiki, Şiir ve Plastik Sanatlar, Sanatta Dünya Görüşü*, Üç Konferans Metni, İstanbul 1946, 56 sayfa. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayını.
- Les Pages Immortelles de J.-J. Rousseau*, Choiesies et Expliquées par Romain Rolland, Paris, 230 sayfa.
- Les Pages Immortelles de Louis XIV*, Choiesies et Expliquées par Gabriel Boissy, Paris, 237 sayfa.
- Les Pages Immortelles de Spinoza*, Choiesies et Expliquées par Arnold Zweig, Paris 1940, 205 sayfa.
- Les Pages Immortelles de Voltaire*, Choiesies et Expliquées par André Maurois, Paris, 237 sayfa.
- PALAIS, PETIT, *Chefs-d'Oeuvre des Musées de Berlin*, Paris, Les Presses Aristiques, 193 sayfa.
- PAR, ARIF HİKMET, *İstanbul'un Fethi Destanı*, İstanbul 1953, 95 sayfa.
- PAR, ARIF HİKMET, *İstiklâl Destanı*, Giresun 1950, 71 sayfa.
- Paris en Visitant le Musée Carnavalet*, Paris, Les Presses Artistiques, 99 sayfa.
- PARMAKSIZOĞLU, İSMET, "Bir Türk Kadısının Esaret Hatıraları", *Tarih Dergisi*, cilt 5, sayı 8.
- PASCAL, *Pensées* (Extraits), Paris, 93 sayfa. (Les Classiques Pour Tous).
- PASCAL, *Pensées*, Paris 1950, Hachette, 350 sayfa.
- PASCAL, *Les Provinciales* (Texte de 1656-1657), Paris 1936, Flammarion, 335 sayfa. (Les Meilleurs Auteurs Classiques Français et Étrangers).
- PAUL, JEAN, *Ausgewählte Werke*, Stuttgart, 4 cilt içinde 8 cilt.
- PAUL, JEAN, *Vorschule der Ästhetik*, Leipzig 1923, 526 sayfa.

- PAYOT, JULES, *Le Travail Intellectuel et la Volonté*, Paris 1921, 272 sayfa.
- PEKRUN, RICHARD, *Das Deutsche Wort*, Leipzig 1934, 1149 sayfa.
- Les Penseurs Grecs Avant Socrate de Thalès de Milet A Prodicos*, Traduction, introduction, notices et notes par Jean Voilquin, Paris, 241 sayfa.
- PENZOLDT, ERNST, *Etienne und Luise*, Leipzig 1929, 71 sayfa.
- PEREMECI, OSMAN NURİ, *Edirne Tarihi*, İstanbul 1940, 530 sayfa.
- PERİN, CEVDET, *Fransız Romantizmi* (Etüd-Biyografi-Antoloji), Ankara 1942, 264 sayfa. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayını.
- PERİN, CEVDET, *Tanzimat Edebiyatında Fransız Tesiri*, İstanbul 1946, 278 sayfa. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını.
- PERRAULT, CH., *Contes*, Paris, 102 sayfa. (Classiques Larousse).
- PERRAULT, CH., *Geçmiş Günlerin Masalları*, Çeviren: V. Aşır, Ankara 1942, 115 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümelemler Fransız Klâsikleri 10).
- PERRUHOT, HENRI, *Montherlant*, Paris 1959, Gallimard, 311 sayfa. (La Bibliothèque Idéale).
- PESCH, EDGAR, *L'Existentialisme*, Essai Critique, Paris 1946, 62 sayfa.
- Petit Dictionnaire Français*, Paris 1845, Didier, 675 sayfa.
- PETITPIERRE, JACQUES, *Le Mariage de Mendelssohn 1837-1937*, Avec une Lettre D'André Maurois, Lausanne 1937, Payot, 209 sayfa.
- PEYRE, HENRI, *Le Classicisme Français*, New York 1942, 279 sayfa.
- PEYREFITTE, ROGER, *Mademoiselle de Murville*, Paris 1960, 191 sayfa.
- PFOHL, ERNST, *Neues Wörterbuch der Französischen und Deutschen Sprache*, Leipzig 1914. 1. kısım: Französisch-Deutsch, 620 sayfa.
- PFORDTEN, OTTO VON DER, *Ethik*, Berlin 1916, 146 sayfa. (Sammlung Göschen 90).
- PIRANDELLO, L., *Altı Şahıs Yazarmı Arıyor*, Çeviren: Feridun Timur, Ankara 1949, 119 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümelemler İtalyan Klâsikleri 13).
- PIRANDELLO, L., *Seçme Hikâyeler*, Çeviren: F. Timur, İstanbul 1948, 1. cilt 214 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümelemler İtalyan Klâsikleri 11).
- PIA, PASCAL (Editör), *Baudelaire Par Lui-Même*, Paris 1952, 191 sayfa.
- PICARD, GASTON, *Le Plus Bel Amour de Stendhal*, Illustrations de Pierre Rousseau, Paris 1942, 252 sayfa.
- PICCARD, E., *Alexandre Pouchkine*. (1799-1837), Neuchatel 1939, 261 sayfa.
- PIERRE-QUINT, LÉON, *André Gide, Sa Vie, Son Oeuvre*, Paris 1933, 346 sayfa.
- PIERRE-QUINT, LÉON, *Marcel Proust, Sa Vie, Son Oeuvre*, Nouvelle édition augmentée de plusieurs études, Marseille 1942, 445 sayfa.
- PIERRE-QUINT, LÉON, *Proust et la Stratégie Littéraire*, Paris 1954, 184 sayfa.
- PIGNET, GILBERT, *La Vérité Sur la Vie Amoureuse de M. de Voltaire*, Paris 1938, 204 sayfa.
- PIRENNE, JACQUES, *Başlangıcından bugüne Kadar Büyük Dünya Tarihi*, 52 fasikül halinde "Meydan" ilâvesidir.
- PLATON, *Hauptwerke*, Ausgewählt und eingeleitet von Wilhelm Nestle. Leipzig 1931, 330 sayfa.
- PLATON, *Oeuvres Complètes*, Avec des notices et des notes traduction nouvelle par E. Chambry, Paris, Garnier, 3. cilt.
- PLATON, *Sämtliche Werke*, Wien 1925, 2. cilt.

- PLATTARD, JEAN, *La Renaissance des Lettres en France*, de Louis XII à Henri IV, Paris 1941, 219 sayfa. (Collection Armand Colin No. 68).
- PLAUTUS, *Amphitryon*, Çeviren: N. Ataç, İstanbul 1943, 85 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümeler Lâtin Klâsikleri 4).
- PLAUTUS, *Esirler*, Çeviren: Türkân Uzel, İstanbul 1950, 64 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümeler Lâtin Klâsikleri 26).
- PLAUTUS, *Kartacalı*, Çeviren: N. Ataç, İstanbul 1948, 104 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümeler Lâtin Klâsikleri 25).
- PLAUTUS, *Palavracı Asker*, Çeviren: Türkân Uzel, Ankara 1948, 105 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümeler Lâtin Klâsikleri 24).
- PLAUTUS, *Üç Akçelik Kişi*, Çeviren: N. Ataç, İstanbul 1947, 81 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümeler Latin Klâsikleri 22).
- PLISNIER, CHARLES, *Faux Passeports*, Paris 1937, 389 sayfa.
- PLUTARCH, *Griechische Heldenleben*, Leipzig 1933, 280 sayfa.
- PLUTARCH, *Vergleichende Lebensbeschreibungen*, Çeviren: J. F. Sal. Kaltwasser, Leipzig, 220 sayfa.
- PODACH, ERICH F., *Gestalten um Nietzsche*, Mit unveröffentlichten Dokumenten zur Geschichte seines Lebens und seines Werks, Weimar 1932, 208 sayfa.
- La Poésie Lyrique au Moyen Age*, Paris, 102 sayfa. (Classiques Larousse).
- POINCARÉ, HENRI, *Bilim ve Metot*, Çevirenler: H. R. Atademir ve S. Ölçen, İstanbul 1951, 282 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümeler Fransız Klâsikleri 187).
- POINCARÉ, H., *Bilimin Değeri*, Çeviren: Fethi Yücel, Ankara 1949, 268 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümeler Fransız Klâsikleri 168).
- POINCARÉ, HENRI, *Son Düşünceler*, Çevirenler: H. R. Atademir ve S. Ölçen, Ankara 1948, 303 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümeler Fransız Klâsikleri 146).
- POLKO, ELISE, *Dichtergüsse*, Novere Deutsche Lyrik, Leipzig 536 sayfa.
- Polyeucte de Corneille*, Étude et analyse par J. Calvet, Paris 1944, 319 sayfa.
- PORCHÉ, FRANÇOIS, *Baudelaire et la Présidente*, Genève 1941, 250 sayfa.
- PORCHÉ, FRANÇOIS, *Verlaine*, Paris 1933, Flammarion, 126 sayfa.
- PORCHÉ, FRANÇOIS, *Verlaine tel qu'il fut*, Paris 1941, Flammarion, 343 sayfa.
- POUCHKINE, *Doubrowsky*, Suivi de Kirdjali et le Nègre de Pierre le Grand, Traduit du Russe par François de Roux et Vera Wollman, Paris 1937, 245 sayfa.
- Pouchkine 1837-1937*, Textes Recueillis et Annotés par J.-E. Pouterman, Paris 1937, 212 sayfa.
- POUJADE, M. EUGÈNE, *Chrétiens et Turcs*, Scènes et Souvenirs de la Vie Politique, Militaire et Religieuse en Orient, Paris 1859, 554 sayfa.
- POURTALÈS, GUY DE, *Berlioz et l'Europe Romantique*, Paris 1939, Gallimard, 382 sayfa.
- POURTALÈS, GUY DE, *Chopin Ou le Poète*, Paris 1936, Gallimard, 254 sayfa.
- POURTALÈS, GUY DE, *La Vie de Franz Listz*, Paris 1932, Gallimard, 304 sayfa. (Vies des Hommes Illustres No. 1).
- POURTALÈS, GUY DE, *La Vie de Franz Liszt*, Paris 1945, Hachette, 312 sayfa.
- POURTALÈS, GUY DE, *Wagner*, Histoire d'un Artiste, Paris 1932, Gallimard, 446 sayfa.
- POZNER, VLADIMIR, *Tolstoï Est Mort*, Documents inédits, Paris 1935, 238 sayfa.

- PRADALIÉ, GEORGES, *Balzac Historien*, Préface de M. Pierre Jourda, Paris 1955, 308 sayfa.
- PRÉVERT, JACQUES, *Paroles*, Édition revue et augmentée, Paris 1951, 293 sayfa.
- PRÉVOST, L'ABBÉ, *Histoire du Chevalier des Grieux et de Manon Lescaut*, Paris 1938, 199 sayfa.
- PRÉVOST, JEAN, *La Vie de Montaigne*, Paris 1928, Gallimard, 227 sayfa.
- PRÉVOST, MARCEL, *Frédérique*, Illustrations d'Après les Aquarelles de Maurice Mardon, Paris, 125 sayfa.
- PRÉVOST, MARCEL, *Sa Maîtresse et Moi*, Paris 1929, Le Livre de Demain, 126 sayfa.
- PROAL, LOUIS, *La Psychologie de Jean-Jacques Rousseau*, Paris 1923, 463 sayfa.
- PROBST, HANS, *Deutsche Redelehre*, Berlin 1916, 130 sayfa. (Sammlung Göschen 61).
- PROUST, MARCEL, *Swann'ların Semtinden*, Çeviren: Y. K. Karaosmanoğlu, Ankara 1942, 346 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümeler Fransız Klâsikleri 9).
- PUŞKIN, A. S., *Boris Godunov*, Çevirenler: Z. Akkoç ve O. Peltek, İstanbul 1943, 133 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümeler Rus Klâsikleri 1).
- PUSCHKIN, ALEXANDER, *Boris Godunow*, Dramatisches Gedicht, Çeviren: F. Fiedler, Leipzig, 68 sayfa.
- PUŞKIN, *Pugaçev İsyanının Tarihi*, Çeviren: Râna Çakıröz, İstanbul 1949, 131 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümeler Rus Klâsikleri 13).

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU

B E L L E T E N

198. sayısı çıktı.

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, İncelemeler :

Sayfa

KÖYMEN, PROF. DR. M. ALTAY: Türkiye Selçukluları Devleti'nin Ekonomik Politikası	613
ÇUBUKÇU, PROF. DR. İBRAHİM A.: Gazzali ve Felsefesi	621
TERZİOĞLU, PROF. DR. DR. ARSLAN: Tıbbî Terminolojinin Tarihine ve Esaslarına Kısa Bir Bakış (4 resimle birlikte)	637
KAYA, POLAT: Asyalı Türk Halkı ile Amerika Kıt'alarının Yerli Halkları Arasında Olumlu Dil ve Kültürel Bir Akrabalık Hakkında Araştırma (Özet)	647
————: Search for a Probable Linguistic and Cultural Kinship Between the Turkish People of Asia and the Native Peoples of Americas ..	650
ERCAN, DOÇ. DR. YAVUZ: Devşirme Sorunu, Devşirmenin Anadolu ve Balkanlardaki Türkleşme ve İslamlaşmaya Etkisi	679
GUBOĞLU, MİHAİL: Kanuni Sultan Süleyman'ın Boğdan Seferi ve Zaferi (1538 M. = 945 H.)	727
RADO, ŞEVKET: Hazine-i Birün Kâtibi Ahmet bin Mahmud Efendi'nin Tuttuğu Prut Seferine Ait Defterden Koparılan Sahifelerde Neler Vardı? (3 belge ile birlikte)	807
ÖNSOY, DOÇ. DR. RIFAT: 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Suriye'nin Sanayi ve Ticareti	825
BALTALI, DR. KEMAL: 1875 Hersek Ayaklanması Sırasında Sırbistan'ın Osmanlı Devletine Karşı Savaşa Girmek Amacıyla Karadağ'la Yaptığı Görüşmelere Dair Bazı Önemli Belgeler	833
GÜREL, ZİYA: Kurtuluş Savaşında Demiryolculuk VI (2 resimle birlikte) ..	861
ROGERS, G. M.: Demetrios of Ephesos : Silversmith and <i>Neopoiios</i> ?	877
ÖZTÜRK, MÜRSEL: Hacı Bektaş-ı Veli	885

Konferanslar :

ÖZGÜNEL, COŞKUN: Cumhuriyet Dönemi Türk Arkeolojisi	895
KIRZIOĞLU, PROF. DR. M. FAHRETTİN: Millî Destanlarımızdan Dede-Korkut Oğuznamelerinin Tarih Belgesi Bakımından Değerleri (1 harita ile birlikte)	915

Bibliyografya :

TEKİN, OĞUZ: Hyla A. Troxell: <i>The Coinage of the Lycian League</i>	929
1985 Yılıının İkinci Yarısında Kitaplığımıza Gelen Kitap ve Dergiler	933

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ
DERGİSİ

7. sayısı çıktı

İÇİNDEKİLER

ORD. PROF. DR. REŞAT KAYNAR	: Atatürk ve Milli Birlik .	1
SUAT İLHAN	: The Universality of Atatürk	5
PROF. DR. TURHAN FEYZİOĞLU	: Millî Kurtuluş Önderi Atatürk ve Milletlerarası Etkisi	13
PROF. DR. İSMET GİRİTLİ	: Samsun'da Başlayan ve İzmir'de Biten Yolculuk (1919-1922)	49
PROF. DR. FERİDUN ERGİN	: Birinci Dünya Savaşı'nda ve Atatürk Döneminde Fiyatlar ve Gelirler	59
PROF. DR. HAMZA EROĞLU	: Millî Birlik ve Beraberlik	85
PROF. DR. UTKAN KOCATÜRK	: Atatürk's Concept of "Youth" and the Characteristics of the Atatürkist Youth	101
PROF. DR. YILMAZ ALTUĞ	: Atatürk and the Building of a Modern Nation State	107
E. KORG. CEMAL ENGİNSOY	: Çok Yönlü Tarihi Kişiliği ile Atatürk	127
PROF. DR. HİLMİ GÜRSES	: Atatürk'ün Türk Toplumuna Bakış Açısı ve Gençliğin Bu Bakış İçerisindeki Yeri	139
PROF. DR. YILDIZ TÜMERDEM	: Atatürk ve Çağdaş Türk Kadını	151
BEKİR TUNAY	: Atatürk ve Cumhuriyet	155
CİHAT AKÇAKAYALIOĞLU	: Cumhuriyet Öncesine Genel Bir Bakış ve Atatürk İnkılâbında Yöntem	171
NİYAZİ AHMET BANOĞLU	: Millî Kongre ve Faaliyetleri	197
HABERLER	:	213

Fiyatı : 1000 TL., Abone ücreti : Yıllık (3 sayı) 3000 TL.

İsteme adresi : Atatürk Araştırma Merkezi P. K. 60

Kavaklıdere - ANKARA

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK DİL KURUMU

TÜRK DİLİ DERGİSİ

419. sayısı çıktı.

İ Ç İ N D E K İ L E R

PROF. DR. HAMZA EROĞLU	: Atatürk Gerçeği	783
PROF. DR. ERGUN ÖZBUDUN	: Atatürkçü Düşünce ve Ana- yasa	786
PROF. DR. ZEYNEP KORKMAZ	: Dil İnkılabı ve Atatürk'ün Türk Diline Bakış Açısı ...	790
NÜZHET ERMAN	: Şifre Telgraf (Şiir)	799
COŞKUN ERTEPINAR	: Papatyaların Gözünde 10 Ka- sım (Şiir)	803
MESUT AKÇA	: İçimdeki Atatürk (Şiir)	804
S. HİKMET KARAHASANOĞLU	: Görmek Atatürk'ü (Şiir) ..	805
ÜLKER AYGÜN AYDOĞMUŞ	: İzindeyiz Atam (Şiir)	806
İBRAHİM AGÂH ÇUBUKÇU	: Atatürk (Şiir)	807
YILDIRIM DOĞAN ERGENELİ	: Ata'nın Heykelleri (Şiir) ...	808
MEHMET CEMİL UĞURLU	: Atatürk (Şiir)	809
MEHMET ÇINARLI	: Mavinin Özlemidir (Şiir) ...	810
AYTEK AYDEMİR	: İlk İnsan (Şiir)	811
MEHMET ALDAN	: Kastamonu	812
PROF. DR. ALİ SEVİM	: Büyük Malazgirt Zaferi ...	819
ŞEVKET RADO	: Şair Arkadaşlarım	823
MEHMET ÇINARLI	: Mısralarda Gezinti (I)	829
PROF. CUI-Yİ WEI	: Çin'deki Türk Dilleri Üzerine Bir Araştırma	832
SELÂHATTİN O. TANSEL	: Bursa Şehrinin Adı	837

H A B E R L E R

YRD. DOÇ. DR. NEVZAT GÖZAYDIN	: Türk Dilinin Öğretimi Top- lantısı	837
-------------------------------	---	-----

TABLE OF CONTENTS

Articles	<u>Pages</u>
A. SAYILI: Atatürk and Ancient Turkish Rulers (in Turkish)	713
M. SPRENGLING: Tonyukuk's Epitaph: An Old Turkish Masterpiece (In English with Turkish translation by Mehmet İnhan)	717
OKTAY ASLANAPA: Atatürk's Activities in the Fields of Culture and Art (in Turkish)	741
CEVAT MEMDUH ALTAR: Why Do We Need Poliphony in Music? (in Turkish) .	749
NEGATİ ÖNER: Two Logicians in a family: Ahmet Cevdet and His Son Ali Sedat (in Turkish)	769
RECEP DURAN: Mehmet Tâhir Münif Pasha, His Life and Philosophy (in Turkish)	801
OKTAY ASLANAPA: The Development of Turkish Art of Miniature Painting (in Turkish)	851
ÖRCÜN BARIŞTA: Turkish Handicrafts, Hand-knitted Socks and Stockings (in Turkish with English summary)	867
ERCÜMENT BERKER: The Social Significance of Turkish Music (in Turkish) ...	887
SAİM SAKAOĞLU, The Tradition of Telling Anecdotes in Gerede (in Turkish) ...	907
Book Reviews	
MAHMUT ŞAKIROĞLU: Benjamin Braude-Bernard Lewis, <i>Christians and Jews in the Ottoman Empire</i>	923
———: <i>Travaux et Recherches en Turquie</i> , second volume	925
———: Turhan Baytop, <i>Treatment with Medicinal Plants in Turkey</i> (in Turkish)	927
———: Aryeh Shmuelevitz, <i>The Jews of the Ottoman Empire in the Late Fifteenth and Sixteenth Centuries</i>	928
———: Daniel Panzac, <i>La Peste dans L'Empire Ottoman 1700-1850</i>	929
———: Carlo Coco-Flora Manzonetto, <i>Baili Veneziani alla Sublime Porta</i> ...	931
———: <i>Studi in Onore di Francesco Gabrieli nel suo Ottantesimo Compleanno</i> ...	934
———: <i>Les Ottomans en Méditerranée</i>	936
———: <i>L'Empire Ottoman, La République de Turquie et la France</i>	939

Atatürk supreme Council for Culture, Language. and History,
ATATÜRK CULTURE CENTER

ERDEM

PUBLISHED THREE TIMES ANNUALLY

Volume II

Number 6

Reviews

İNCİ ENGİNÜN: Yılmaz Gürbüz, <i>Pains Have Become Things of the Past</i> (in Turkish) 943
————: Sevinç Çokum, <i>When the Crescent is Seen</i> (in Turkish) 946
————: Rıza Hekim, <i>The Alps do not Give Passage</i> (in Turkish) 950
————: Mehmet Kaplan, <i>Research on Turkish Literature,3</i> (in Turkish) ... 953
MELEK DOSAY: Muammer Dizer: <i>Treasures of Astronomy</i> (in Turkish) 959

Notes and Observations

EMEL ESİN: Twentyninth Permanent International Altaistic Conference (PIAC) 961
News of our Center 979
Book Received as Gift : Nazlı and Cemal Köprülü Collection (H-P) ... 981